

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

KEZBAN ACAR ORTAÇAĞ'DAN SOVYET DEVRİMİ'NE RUSYA

KEZBAN ACAR
ORTAÇAĞ'DAN SOVYET
DEVRİMİ'NE
RUSYA

iletifim

KEZBAN ACAR
Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya

KEZBAN ACAR 1971'de Çumra'da doğdu. Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirdikten sonra, yüksek lisans ve doktora eğitimini University of Kentucky'de tamamladı. Halen Celal Bayar Üniversitesi Tarih Bölümü'nde profesör olarak görev yapan yazarın, çeşitli makale ve çevirilerinin yanı sıra *Resimlerle Rusya, Savaşlar ve Türkler* (Nobel Yayın-Dağıtım, 2004) başlıklı bir eseri daha bulunmaktadır.

İletişim Yayınları 1435 • Tarih Dizisi 55

ISBN-13: 978-975-05-0722-9

© 2009 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2009, İstanbul

2. BASKI 2014, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar - Pelin Çam

DİZİ KAPAK TASARIMI Suat Aysu

KAPAK Seda Mit

UYGULAMA Hüsnü Abbas

BASKI ve CILT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

Birikim Yayınları · SERTİFİKA NO. 11248

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: birikim@iletisim.com.tr

KEZBAN ACAR

Ortaçağ'dan
Sovyet Devrimi'ne
Rusya

İçindekiler

FIGÜRLERİN VE HARİTALARIN LİSTESİ.....	7
KISALTMALAR.....	8
ÖNSÖZ.....	9
1. BAŞLANGIÇ / KURULUŞ DÖNEMİ.....	15
Rusların kökeni.....	15
İlk dönem Rus kültürü.....	20
Kiev Rusya'sı / Knezlikler.....	24
<i>Rus Hanlığı</i>	27
<i>Kiev Devleti</i>	28
<i>Kiev dönemi politik, sosyal-ekonomik yapı ve kültür</i>	43
Moğol dönemi (1223-1480).....	53
Moskova'nın yükselişi.....	63
Rus devletinin kuruluşu.....	76
2. GENİŞLEME DÖNEMİ.....	93
Korkunç İvan Dönemi (1533-1584).....	93
<i>İvan dönemi politikaları</i>	95
İç karışıklıklar ve isyanlar (1584-1613).....	112
Anarşinin sonu ve Romanov hanedanlığı.....	124
3. MERKEZİYETÇİLİK VE MODERNLEŞME.....	143
Petro I: İmparator, "Alman çar", "İsa düşmanı".....	143
Katerina I'den Petro III'e (1725-1761).....	171
Katerina II: Aydın despotizm / Rusya'nın iki yüzü.....	181

4. LİBERALİZMDEN MUHAFAZAKÂRLIĞA	207
Fransız ihtilali sonrası Rusya	207
Resmi ideoloji: Otokrasi, Rus milliyetçiliği ve Ortodoksluk	222
5. EMPERYALİZM ÇAĞINDA REFORM, ULUSAL KİMLİK VE KRİZ	247
Liberal reformlar	249
Reform döneminde kültür	256
Emperyalizm ve ulusal kimlik	276
6. İSTİBDAT DÖNEMİ	293
Muhafazakârlık ve Ruslaştırma politikaları	293
Son dönem Rus ekonomisi ve toplumu	301
Dış politika	314
7. ÇARLIK REJİMİNİN SONU	319
İç karışıklıklar	320
1905 ihtilali ve anayasal monarşi	331
<i>Ekim manifestosu ve dumalar dönemi</i>	340
<i>Birinci ve İkinci Duma (27 Nisan 1906-Haziran 1907)</i>	344
<i>Üçüncü Duma (1907-1912)</i>	350
Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Bolşevik devrimi	355
SONUÇ ÇARLIK REJİMİ NEDEN ÇÖKTÜ?	371
KAYNAKÇA	379

FIGÜRLERİN VE HARİTALARIN LİSTESİ

1. <i>Bakire Orans</i> , Klev, 12. yüzyıl başları	51
2. <i>Nereditsa Kilisesi</i> , 12. yüzyılın ikinci yarısı, Novgorod.....	52
3. 13. yüzyılda Rus Knezlikleri, <i>Rusya Tarihi</i>	63
4. <i>Holy Trinity</i> (Kutsal Üçlü), Moskova (Andrei Rublev), 1411	86
5. <i>St. Theodore Stratelas</i> ve <i>St. Theodore</i> , Novgorod: 15. yüzyıl.....	87
6. Korkunç Ivan (1533-1584).....	97
7. Saint Basil Katedrali (1555-1561)	103
8. Rusya: 1462-1584, <i>Rusya Tarihi</i>	111
9. <i>Pir' Tsarya Alekseye Mikhailoviça s Blijnimi Boyarami v Ot'ezjem pole s orig</i>	131
10. Petro I (1696-1725).....	145
11. Vasily Ivanoviç Surikov, <i>Boşoy Morskoy Maskarad v 1722 godu na ulitsakh g. Moskvy s uçastiem Petra Velikago i Kesarya Knyazya İ. F. Romanovskogo</i>	169
12. Elizabeth I (1740-1761).....	177
13. Rusya: 1682-1762, <i>Rusya Tarihi</i>	180
14. Katerina II (1762-1796).....	183
15. Rusya: 1762-1801, <i>Rusya Tarihi</i>	209
16. Nikolay I (1825-1855).....	234
17. Aleksandr II (1855-1881)	249
18. Lev Tolstoy (1828-1910).....	260
19. Vasilyeviç Vereşçagin, <i>Skobelev Şıpkı'da</i>	270
20. G. K. Savitski, <i>Savaş</i>	271
21. Viktor Mikhailoviç Vasnetsov, <i>Lubki Kitapları</i>	273
22. <i>Prinimay i Potçui</i> (Moskva: İzdanie Denisa Ivanoviça Presnova, 1878).....	274
23. <i>Padenie Karsa ili Torjestvo Khristianstva nad Magometanstvom</i> (<i>Oçerk iz Nyneşney Russko-Turetskoy Voyny</i> (Moskva: E. Lissner and Yu Roman, 1877)	275
24. Aleksandr III ve eşi Maria Fedorovna	300
25. Nikolay II ve eşi, 25 Mayıs 1913.....	359

KISALTMALAR

AAE	Akty sobrannye v bibliotekakh i arkhivakh Rossiiskoy Imperii arkheografičeskoyu ekspeditsiyeyu Imperatorskoy Akademii Nauk
AN SSSR	Akademiya Nauk Soyuzu Sovyetskikh Sotsialističestikh Respublik
CIOIDRMU	Obščestvo Istorii i Drevnostey Rossiskikh. Čteniya v Imperatorskom Obščestve Istorii i Drevnostey Rossiskikh pri Moskovskom Universitete
DAI	Arkheografičeskaya Komissiya, ed. Dopolneniya k aktam istoričeskim. 12 cilt, St. Peterburg, 1846-1918.
Gosiuzdat	Gosudarstvennoe Izadatel'stvo Yuridičeskoy Literatury
Gosizdat	Gosudarstvennoe Izadatel'stvo
PBIPV	Pis'ma i bumagi Imperatora Petra Velikogo. 11 cilt. Cilt 1-7, St. Peterburg: Gosudartsvennaya Tipografiya, 1887-1918. Cilt 8-11, Moskva: AN SSSR, 1948-64.
PRP	Pamyatniki russkogo prava. 8 cilt. Moskva: Gosyurizdat, 1952-61.
PSRL	Arkheografičeskaya Komissiya, ed. Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey 31 cilt. St. Peterburg, 1841-1968.
PSZRI	Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoy Imperii...1649-1913. 134 cilt. St. Peterburg, 1830-1916 (1. seri, 46 cilt, 1649-1825 kanunları; 2. seri, 55 cilt 1825-81 kanunları; 3. seri 33 cilt, 1881-1913 kanunları)
PVL	V. P. Adryanova-Pertess ve D. S. Likhačev (ed.). Povest' vremennykh let. Moskva: AN SSSR, 1950.
RIB	Arkheografičeskaya Komissiya (ed.). Russkaya istoričeskaya biblioteka. 39 cilt. St. Peterburg, 1872-1927.
RPC	Samuel H. Cross ve Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor (ed. ve çev.). The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text. Cambridge, Mass: Mediaeval Academy of America, 1953.
SIRIO	Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoričeskogo Obščestva. 148 cilt. St. Peterburg: Imperatorskoe Russkoe Istoričeskoe Obščestvo, 1867-1916.
Tsentrarkhiv	Tsentral'nyi Gosudarstvennyi Istoričeskii Arkhiv v Moskve.

Rusya'yı anlamazsınız,
Sadece ona inanırsınız.
TYUTÇEV

Rusya tarihi, genel Türk tarihini çok yakından ilgilendirmesine rağmen, Türkiye'deki akademik çalışmalarda yeterince ilgi görmeyen veya çoğunlukla Osmanlı-Rus ilişkileri bağlamında incelenen bir alandır. Rusya tarihi üzerine bugüne dek Türkiye'de yazılmış en kapsamlı eser, Akdes Nimet Kurat tarafından 1948 yılında yazılmış ve Türk Tarih Kurumu tarafından birçok kez basılmış olan *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'e Kadar* isimli kitaptır.¹ Bu, son derece önemli yapıt, Rusya tarihi hakkında değerli bilgiler sunmakla birlikte, bundan yaklaşık 60 yıl önce yazıldığı için sonraki yıllarda yazılmış yeni çalışmala-

1 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'e Kadar*, 3. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1993). Rusya tarihi ile ilgili olarak yazılmış diğer kitaplar için bkz. Galip Kemal Söylemezoglu, *Rusya Tarihi* (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1939); Emine Foat Tugay, *Rusya Tarihi* (İstanbul: Yeni Fazilet Matbaası, 1948); George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, çeviren Doğukan Mızrak ve Egemen Ç. Mızrak (İstanbul: Selenge Yayınları, 2009); Nicholas V. Riasanovsky/ Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi & Başlangıçtan Günümüze*, çeviren Figen Dereli (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2011).

nı doğal olarak içermemekte; bu da bu alanda bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Son dönemde Rus ve Batılı tarihçiler ve araştırmacılar tarafından Rusya hakkında yapılan çalışmalarda ve yazılan eserlerde ele alınan birçok konuyu haliyle kapsamamaktadır.

Türkiye’de yayımlanan diğer önemli çalışmalar ise daha çok Osmanlı-Rus ilişkilerine, son dönem Rusya tarihine ve Rusya’nın çarlık ve Sovyet döneminde hâkim olduğu topraklar üzerinde yaşayan Türk veya Müslüman kökenli toplumların tarihine yöneliktir.² Bunlar dışında özellikle Rusya ve Sovyetler Birliği üzerine yazılmış bazı eserler, gezi, inceleme ve notlar da Rusya’nın yakın dönem tarihi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.³ Bunların yanında, yabancı araştırmacılar tarafından yazılmış ve dilimize çevrilmiş daha birçok çalışmanın varlığından da söz etmek gerekir.⁴ Kuşkusuz, bu eserler

- 2 Bu çalışmalardan Osmanlı üzerine olanlardan başlıcaları şunlardır: Guryanof, *Devlet-i Osmaniye-Rusya siyaseti* (Kanaat Kütüphanesi Dersaadet, 1331), Avaryarov, *Ondokuzuncu Asırda Rusya, Türkiye, İran muharebeleri: Türk, İran, Rus-Kafkas Askeri Dairesi Erkanı* (Ankara, 1926), Münir Aktepe, *Mehmed Emni Beyefendi’nin (Paşa) Rusya Sefareti ve Sefaret-namesi* (Türk Tarih Kurumu: Ankara 1974). Rusya’nın hakim olduğu Türk dünyası ile ilgili bazı çalışmalar ise şunlardır: Serge A. Zenkovsky, *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık* (Ankara, 1983), Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusya’sında Türk Kongreleri (1905-1917)* (Kırım Dergisi: Ankara 1997); Şengül Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)* (Kırım Dergisi: Ankara, 1998), Yaşar Kalafat, *Kırım-Kuzey Kafkasya: Sosyal Antropoloji Araştırmaları* (ASAM: Ankara, 1999), İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri arasındaki yenileşme hareketinin öncülerinden Rızaeddin* (İstanbul: Ötüken, 2000).
- 3 Nadir Nadi, *İki Sovyet Rusya İki Polonya: Rusya’dan Gezi Notları* (İstanbul: Çağdaş, 1978), Cem Akasa, *Gorbaçov’un Rusya’sı* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1994). Son olarak İngilizce ve Fransızca Rus tarihi üzerine yazılan önemli eserler de yine yukarıda bahsettiğimiz tema ve dönemler dikkate alınarak çevrilmiş ve itibar görmüştür. 1991’de Sovyet rejiminin yıkılması ile birlikte özellikle siyasal bilimler alanında Rusya incelemelerinde artış görülmüştür. Sovyetler Birliği üzerine İngilizce’de kaleme alınmış başyapıt niteliğindeki eserlerden biri de Edward Hallett Carr’ın *Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923* (İstanbul: Metis, 1989) adlı eseridir. Sovyetler Birliği ve Türkiye ilişkilerini inceleyen Bülent Gökay’ın *Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları, 1997) isimli eseri de konu ile ilgili önemli bir kaynaktır.
- 4 Alexandre Bennigsen, *Sufi ve Komiser: Rusya’da İslam Tarikatları* (Ankara, 1988) ve Sultan Galiyev ve *Rusya Müslümanları* (İstanbul, 1981); Oskar Anweiler, *Rusya’da Sovyetler (1905-1921)* (İstanbul, 1990), Isaac Deutscher, *Bitme-*

de, Akdes Nimet Kurat'ın kitabı gibi, Rusya tarihi ve coğrafyası hakkında bilgi sahibi olmak ve sosyo-kültürel ve ekonomik gelişmeleri daha iyi kavramak için önemli eserlerdir. Bununla birlikte bu eserler de, sadece belli bir dönemi veya sınırlı bir bölgeyi, hatta özel bir konuyu ele alan ve inceleyen çalışmalardır.

Tarafımdan yazılmış bu eser, daha çok Rusça ve İngilizcedeki birinci elden kaynakları ve modern çalışmaları esas alarak, Rusya tarihi hakkında bir bütün olarak kapsamlı bilgiler vermeyi ve Rusya tarihini biraz da Rusların gözü ile onların perspektifinden sunmayı amaçlamaktadır. Sınırları Doğu Avrupa ve Baltık Denizi'nden başlayıp Sibiry'a'ya kadar uzanan Rusya'nın tarihsel gelişim süreci, sadece kendi bölgemiz için değil, eski dünya coğrafyası için de son derece önemlidir. Romantik, hatta mistik bir milliyetçiliğin etkisi ile Tyutçev dünyayı Rusya'ya inanmaya davet etse de, biz tarihçiler Rusya'nın gelişim sürecini bilimsel çerçevede anlamak ve değerlendirmek için çaba göstermeliyiz. Bu eser bir anlamda bu çabanın ve Rusya tarihi ve kültürüne ilginin bir sonucudur.

Eserde kullanılan Rusça kaynakların birçoğu, özellikle doktora öğrenciliğim sırasında ve daha sonra birkaç kez git-

miş Devrim: *Rusya, 1917-1967* (İstanbul, 1990), David Floyd, *Rusya Ayaklanı-yor: 1905 Çara Karşı İlk Ayaklanma* (İstanbul, 1971); Grigory Yevseye Zinov-yev, *Rusya Komünist Partisi Tarihi* (İstanbul, 1991); V. V. Barthol'd, *Asya'nın Keşfi: Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi* (İstanbul, 2000), M.E. Fal-kus, *Rusya'nın Endüstrileşmesi, 1700-1914* (Ankara, 1986); Mairin Mitchell, *Rusya'nın Denizcilik Tarihi* (İstanbul: T.C. G. Kur. Bşk. Deniz Kuvvet, 1974); Alexandre Koyre, *19. Yüzyıl Başlarında Rusya'da Batıcılık, Ulusçuluk ve Felsefe* (İstanbul, 1994). Edward Hallett Carr, *Bolşevik Devrimi 3/ Sovyet Rusya Tarihi 1917-1923* (İstanbul: Metis Yayınları, 2004); *Atlaslı Büyük uygarlıklar Ansiklopedisi*, 8. cilt. Robin Milner-Gulland, Nikolay Dejevskiy, *Rusya ve Sovyetler Birliği Tarihi/ Türkçeye çevirenler Mete Tunçay, Neşe Erdilek* (İstanbul: İleti-şim Yayınları, 1986); N. A. Smirnov, *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri*, çeviren Arif Berberoğlu (İstanbul: Evrensel Yayınları, 2013); Vasilii Vladimi-roviç Barthold, *Asyanın Keşfi Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi* (1-G-8), çeviren Ayşe Meral, Kaya Bayraktar (İstanbul: Yöneliş, 2000); Orlando Fi-ges, *Nataşa'nın Dansı: Rusya'nın Kültürel Tarihi*, İngilizceden çeviren Figen De-reli (İstanbul: İnkılâp, 2009); Andre Nikolaevich Kononov, *Rusya'da Türk Dil-lerinin Araştırılması Tarihi*, Rusçadan Azerbaycan Türkçesine çeviren Kamil Veli Nerimanoglu; Türkiye Türkçesine Aktaranlar Nazım Muradov, Yakup Se-vimli (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009).

tiğim St. Petersburg'daki St. Petersburg Milli Kütüphanesi ile Moskova'daki Lenin Kütüphanesi'nden temin edilmiştir. Ayrıca, yüksek lisans ve doktora yaptığım Amerika Birleşik Devletleri'nin Kentucky Üniversitesi'ndeki eğitimim sırasında aldığım, Dr. Daniel Rowland ve Dr. Karen Petrone'un Rusya tarihi ve kültürü ile ilgili dersleri için kullandığım eserler ve notlar; aynı dönemde araştırma yapmak için gittiğim Indiana Üniversitesi'nden ve daha sonra 2003 yazında bir konferans ve araştırma programı için bulunduğum Illinois Üniversitesi'nden (Urbana-Champaign) temin ettiğim Rusça ve İngilizce kitaplar ve makaleler, bu eser için kullanılan diğer kaynakları teşkil etmektedir.

Son olarak, eserde sık sık referansta bulunduğum Arkheograficeskaya Komissiya'nın editörlüğünde çıkan bütün eserler⁵ ve diğer bazı Rusça kaynaklar⁶ için George Vernadsky, Ralph

- 5 *Akty otnosyaşiesya do yuridičeskogo byta drevney Rossii*. 3 cilt (St. Petersburg, 1857, 1864, 1884); *Akty otnosyaşiesya k istorii uynoy i zapadnoy Rossii*, 5 cilt (St. Petersburg, 1846-51); *Dopolneniya k aktam istoričeskim*, 12 cilt (St. Petersburg, 1846-1918); *Novgorodskie letopisi* (Novgorodskaya vtoraya i Novgorodskaya tret'ya letopisi (St. Petersburg, 1879); *Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey*, 31 cilt (St. Petersburg, 1841-1968); *Russkaya Istoričeskaya Biblioteka*, 39 cilt (St. Petersburg, 1872-1927) ve *Sibirskie Letopisi* (St. Petersburg: I. N. Skorokhodov, 1907).
- 6 *Devyatnadsatyi vek; istoričeskii sbornik*, *Polnoe Sobranie Sočinenii*, *Biblioteka Otkrain Rossii* no. 5 *Akty vremeni mejdutsarstviya* (1610-1613); *Iz Pisem Pokazanii Dekabristov*; Moskva Kupeçeskaya; *Dukhovnye i dogovornye gramoty velikikh i udel'nykh knyazey XIV-XVI vv.*; *Studenčeskoe divijenie 1899 goda*; *Velikaya Reforma*, *Pamiyatniki pervykh let Russkogo Staroobryadčestva*; *Pustozerskii Sbornik*, *Akty otnosyaşiesya k istorii tyaglogo naseleniya v Moskovskom gosudarstve*, *Skazaniya musul'manskikh pisateley o slavyanakh i russkikh* (s' poloviny VII veka do kontsa X veka po R.Kh.); *Sbornik pisem i memoryalov Leibnitsa otnosyaşçikhsya k Rossii i Petru Velikomu*; *Polnoe sobranie sočinenie I. V. Kireyevskogo*; *Russkie satiričeskije jurnaly XVIII veka*; *Izveşçenie o vtorom oçerednom s"ezde Rossiiskoy Sotsial'-demokratičeskoy Raboçey Partii*; *Sovetskaya istoričeskaya entsiklopediya* (Moskva, 1961-1976); *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetçeniya*, 1833-1855; *Jurnal Ministerstva Yustitsii*, No. 2-3 (Şubat-Mart, 1917); *Akty otnosyaşiesya do yuridičeskogo vy ta drevney Rossii*; *Fel'dmarşal Kutuzov*, *Sbornik dokumentov i materyalov*; *Akta Unji Polski z Litwa*, 1385-1791; *Dnevnik*, 1891-92. *Vospominaniya*. *Memuary*; *Političeskije Protsessy v Rossii 1860-kh gg.*, *Letopis' po Ipatskomu spisku*; *Arabskie do dziejow slowianszczyzny*; "Drevnie slavyane v otrvykakh greko-rimskikh i vizantiiskikh pisateley po VIII v.n.e."; *Narodnaya Volya*; *Sotsyal'no-revolyutsionnoe obozrenie*, vol. 2 no. 3 (Ocak 1, 1880); *Pskovskie Letopisi*; 1905: *Sovetskaya Peçat' i literatura*

T. Fisher, Alan Ferguson, Andrew Lossky ve Sergei Pushkarev'in editörlüğünü yaptığı *A Source Book for Russian History From Early Times to 1917*⁷ isimli eserin üç cildinde yer alan orijinal Rusça eserlerden İngilizce'ye tercüme edilmiş kaynaklardan istifade ettim.

o sovyetakh, 1905: *Materyaly i dokumenty*; *Novgorodskie letopisi* (*novgorodskaya vtoraya i Novgorodskaya tret'ya letopisi* (St. Petersburg, 1879); *Novgorodskaya pervaya letopis'* (Moskva: AN SSSR, 1950); *Osvobozenie*, No. 1 (Hazaran 1902); No. 27 (Kasım 1904); *Otčet po Gosudarstvennomu Sovyetu za 1886 god* (St. Petersburg: Gosudarstvennaya tipografiya, 1888); *Pamyatniki Russkogo Prava*. 8 cilt (Moskva: Gosizurizdat, 1952-61); *Krolestwo Kongresow i Powstanie Listopadowe, Teksty zrodlowe do nauki historii w szkole sredniej*, part 49; *Polnoe Sobranie Russkikh Letopisei* (St. Petersburg, 1841-1968); *Polnyi sbornik platform vsekh Russkikh politicheskikh partii*, 4. Baskı (St. Petersburg, 1907); *Pososkov, Ivan T. Kniga o skudosti i bogatstve* (Moskva: AN SSSR, 1937); *Pravo*, 41 (25 Ekim 1905); No. 43 (Kasım 8-1905); No. 28 (16 Temmuz 1906); No. 42 (21 Ekim 1907); No. 51 (23 Aralık 1907); *Khanskıe Yarlyki Russkim Mitropolitam*; *Osvobozenie Krest'yanov tsarstvovanie Imperatora Aleksandra II: Khronika deyatel'nosti komissii po krest'yanskomu delu*; *Konstitutsionnaya khartiya 1815 g. I nekotorye drugie akty byvshego Tsarstva Pol'skogo (1814-1881)*. *Biblioteka Okrain Rossii*; *Sovremennoe polojenie i zadaci partii*. *Platforma, vurabotannaya gruppoy Bol'shevikov*; *Obstoyatel'noe opisanie staropechatnykh knig slavyanskikh i rossiskikh, khranyaščikhsya v biblioteke grafa F. A. Tolstova*; *Akty otnoşaşçiesya k politicheskomu polojeniyu Finliandii*; *Pervye sorok let snoşenii mejdu Rossiei i Angliey 1553-1593*; *Sbornik uzakonenii, kasayuščikhsya Yevreyev*; *Akty khozyaistvo boyarina B. I. Morozova*, *Pamyatniki istorii Smutnogo vremeni*, *Pamyatniki russkoy istorii*; *Graf P. D. Kiselev i ego Vremya*; *Zemliya i volya! Sotsial'no-revolutsionnaya jurnalistika semidesyatykh godov* (Paris [?], 1906); *Fel'dmarşal Knyaz A. I. Baryatinskii, 1815-1877*.

- 7 *A Source Book for Russian History From Early Times to 1917: Volume 1: Early Times to the Late Seventeenth Century, Volume 2: Peter the Great to Nicholas I, Volume 3: Alexander II to the February Revolution*. Editörler: George Vernadsky, Ralph T. Fisher, Alan Ferguson, Andrew Lossky ve Sergei Pushkarev (New Haven & London: Yale University Press, 1972).

BAŞLANGIÇ / KURULUŞ DÖNEMİ

Rusların kökeni

Rusların ataları Doğu Slavları olarak kabul edildiği için, bir anlamda Rusların kökeni meselesi Slavların kökeni meselesidir. George Vernadsky, haklı olarak, Slavların etnik kökenini salt dil çalışmaları ile açıklamanın veya belirlemenin mümkün olmadığını; antropolojik, arkeolojik, biyolojik, hatta psikolojik faktörlerin de göz önüne alınması gerektiğini belirtir. Bu noktadan hareketle, Vernadsky, *Rusya'nın Kökenleri (The Origins of Russia)* adlı eserinde, Slavların dilleri ve yaşadıkları coğrafya, askerî, sosyal, politik ve kültürel durumlarını inceler ve Slavların nerede kimlerle yaşadıkları ve nasıl bir kültüre sahip olduklarına dair bazı tespitlerde bulunur.

Dil açısından, Slavcadaki bazı kelimelerin Sümerce ve Babilce kelimelerle benzerliğine dair yapılan çalışmalara dikkat çeken Vernadsky, Slavların ve dolayısıyla Rusların Hint-Avrupa dil ailesine dâhil olduğunu yazar. Örneğin, Babilce yol anlamına gelen *daragu* ile Çekçe *draha* veya Rusça *doroga* kelimeleri birbirine çok yakındır. Benzer bir şekilde, Sümerce *urudu* (bakır) ile Slavca *ruda* (maden cevheri) benzeşmektedir. Ayrıca, Vernadsky Slav dilinin Trakya ve Frigya dili üzerinde büyük

bir etkisi olduğunu belirtir. Balkan Yarımadası ve Anadolu'ya M.Ö. 1200'lerde göç etmeye başlayan Trakyalıların ve Frigyalıların dillerindeki birçok kelime Slavcadır ve bundan yola çıkarak Slav kavimlerinin ya göçlerden önce ya da göçler sırasında Trakyalılarla ve Frigyalılarla karışmış olduğu ileri sürülebilir.

Slavları Batı, Orta ve Doğu Slavları olmak üzere üç gruba ayıran tarihçi, Rusların atalarının Doğu ve Orta Slavları olduğunu ileri sürer. Batı Slavları orta ve yukarı Vistula nehri bölgesinde; Orta Slavlar Karpat dağlarından orta Dinyeper nehrine kadar olan bölgede; Doğu Slavları ise bozkırların kuzey bölgelerinde hatta bazı Doğu Slav grupları daha güneyde, aşağı Don nehri bölgesinde yaşamaktaydılar. Vernadsky'e göre, kültürlerindeki devamlılıktan, Slavların bu bölgelerde çok daha önceki zamanlardan, M.Ö. 500'lerden M.S. 500'lere kadar yaşadıkları söylenebilir. Rusların ataları olması muhtemel Orta ve Doğu Slavları zamanla daha geniş bölgelere yayıldılar.

Slavların etnik kökeni konusunda ise Vernadsky şunları yazar: "Proto-Slavlar Kafkas ırkına mensuptular, fakat fiziksel özellikler açısından Moğollardan farklıydılar. Üç proto-Slav grubunun her biri farklı komşulara sahipti, bu nedenle farklı etnik gruplarla karıştılar."¹ Bunlardan özellikle doğu Slavların sosyal, askerî ve kültürel yapıları bağlamında, Orta Asya'da yaşamış Antlar, Alanlar, İskitler, İranlılar ve Türklerle karıştı; bunlardan Antlar Doğu Slavlarının atalarıydı. Beyaz at kültürü, Hunlarda ve Moğollarda otoritenin simgesi olan ve Alanlarda da kullanılan yay, pagan kültüründeki tanrı isimleri, Türklerde görülen ve daha sonra diğer kavimlerce de kullanılan ordudaki onlu sistem, ölüyü atı ile birlikte gömme, Türkler ve Moğollar tarafından kullanılan, sonra Slavlarca da ödünç alınan *tamga* ve Kafkasya'daki Slavca bazı yer isimleri Slavların başlangıçta diğer birçok kavimle birlikte bozkırlarda yaşadığını göstermektedir.

Ayrıca, Slavlar diğer bozkır kavimleri ile toplumsal yapı açısından da benzeşmektedir. Bozkır toplumlarındaki kavim ile aile arasındaki büyük aile, Slavlardaki 'zadruga'yı andırır. Bū-

1 George Vernadsky, Michael Karpovich, *A History of Russia*, volume 1: Ancient Russia (Yale University Press; H. Milford, Oxford University Press, 1943), 5.

tün bu toplumlarda, büyük babaların veya büyük büyük babaların aile içindeki otoritesi birkaç kuşak devam ederdi. Ayrıca, ailedeki en yaşlı kadın ailede büyük bir saygınlığa ve otoriteye sahipti. Kavimlerin birbirleriyle kan bağıyla bağlı oluşu, ayrıca farklı kavimler arasındaki kan düşmanlığı (kan davası) da adı geçen toplumların hemen hepsinde görülen özelliklerdi.²

Araştırmacılar tarafından Slavların anavatanı olarak gösterilen diğer bölgeler ise şunlardır: “1) Almanya’nın ve Polonya’nın Oder-Vistula bölgesini de içine alan Orta Avrupa veya 2) batı Ukrayna veya Karadeniz’in kuzeyindeki bütün Ukrayna. Bazı araştırmacılara göre ise Slavların anavatanı hem Orta Avrupa hem de kuzeydeki Pontik bölgelerini kapsayan çok geniş bir bölge; bazılarına göre ise bugünkü Belarus’daki Polesie bölgesi; Batı Avrupa’daki Ukrayna veya belki de ilk demir çağları ve son Bronz dönemi kültürünün yayılışı ile örtüşen batı Polonya veya Doğu Almanya’daki bölge ile sınırlı idi.” Slavlar hakkındaki çalışması ile bilinen ünlü tarihçi Marija Gimbutas’a göre ise Slavların ilk yurtları Orta Dinyeper bölgesi ile yukarı Vistula arasındaki bölge idi. Daha sonra, buradan Avrupa ve Avrasya’nın bozkırlarına kadar geniş bir alana yayıldılar.³

Slavların ismi, ilk 6. yüzyıla ait Yunanca ve Latince coğrafya ve tarih eserlerinde geçer: Yunancada *Sclabeni*, Latince de *Sclaveni* olarak zikredilirler. Slavların eski Slavcadaki isimleri *Sloven*, günümüz modern Rusçasında ise *Slaviane*’dir. Bu ismin nereden geldiği konusunda fikir birliği olmamakla birlikte, Slavların kendilerini *Slovene* olarak çağırdıkları ve bunun da Rusça ‘kelime’ anlamına gelen *slovo*’dan türemiş olabileceği ileri sürülür: “Slavlar kendilerine bu ismi verdiler çünkü onlar aynı dili konuştular ve birbirlerini anladılar. Yabancılar ise, dilsiz/sessiz anlamına gelen ‘nem’den türeyen *Nemtsy* ismini verdiler.”⁴ Bu daha sonra, Rusçada Almanlar için kullanılmaya başladı.

-
- 2 George Vernadsky, *The origins of Russia* (Oxford: Clarendon Press, 1959), 48-107.
3 Marija Gimbutas, *The Slavs* (London: Thames and Hudson, 1971), 17-27.
4 *The origins of Russia*, 75.

Slavlarla aynı dönemde ve aynı bölgede Kimmerler ve İskitler (M.Ö. 1000-200), Sarmatlar-Gotlar (M.Ö. 200-M.S. 370), Hunlar-Antlar (M.S. 370-558), Avarlar-Antlar (558-650), Hazarlar-Bulgarlar (650-737) ve Normanlar (737-839) hâkimiyet kurdu. Slavlar adı geçen bütün bu kavimler döneminde, hâkim kavmin ordusunda yardımcı birlikler olarak görev yaptılar. Hunların dağılmasından sonra Alanlar tarafından yönetilen kavimler arasında İranlılarla Slavların karışımından oluşan ve Doğu Slavlarının atası olarak bilinen Antlar da vardı.

Aynı zamanda, 4. ve 5. yüzyıllarda Slavlar, Bizans İmparatorluğu'nun Gotlar, Alanlar ve Hunların akınlarına karşı sınırlarını korumak için kiralık askerlerden oluşturduğu birliklerde yer aldılar. Hunların gidişiyle birlikte, aynı coğrafyada Avarlar veya diğer isimleriyle Zhen-Zhenler hâkimiyet kurdular. Bu dönemde Antlar, Balkan Yarımadası'na yayıldılar; Lombardlar İtalya'yı işgal ettiler. Avrasya'da ise, Türkler, Hun-Bulgarlar, Alanlar, Avarlar ve Persler vardı. Bizans'la savaşan Avarların ordusunda varlık gösteren kavimlerden biri de Slavlardı. Perslerin saldırısı karşısında Bizanslıların zayıf kalması, Slavların Balkan Yarımadası'na yayılmasını kolaylaştırdı. Başlangıçta, Slavlar sadece yağmayla ilgiliydiler ama 6. yüzyılın sonundan itibaren yağmaladıkları topraklara yerleşmeye başladılar. 7. yüzyılın ortası gibi, Slavlar Trakya'da ve *Illiricum*'da nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktaydılar. Ayrıca, Yunan topraklarında da bazı Slavlar vardı.

Hazar-Bulgar döneminde (650-737) ise Araplar Bizans'a karşı birçok başarılar elde ettiler ve imparatorluğun doğu eyaletlerini ele geçirdiler. Bununla Bizans İmparatorluğu, dünya gücü olmaktan çıktı ve Balkan Yarımadası ve Anadolu ile sınırlı bir Yunan devleti haline geldi. Kuzey Kafkasya'da ve aşağı Volga bölgesinde kurulmuş Hazar devleti ise, coğrafi konumunun bütün avantajlarını çok iyi kullanarak Araplarla kuzey arasındaki ticarî ilişkileri sağladı. Konumlarının avantajlarını gören Volga Bulgarları da kısa süre içerisinde geliştiler. Macarlar da Don nehri yollarının kontrolünü ele geçirdiler.

Arapların Akdeniz ve İspanya'yı fetihleri bir süre için batı Avrupa ile Doğu arasındaki ticarî ilişkileri kopardı. Yeni yollar

keşfetmek amacıyla olan Vikingler, Rus nehir yollarını keşfettiler ve Baltık Denizi'nden Karadeniz'e ve Hazar Denizi'ne yollar buldular. Sınırları Kuzey Kafkasya, aşağı Don ile aşağı Volga arasındaki bölgeden oluşan Hazar Hanlığı döneminde Slavlar, Hazar ordusunun Aso-Slav (Antlar) kıtalarını oluşturdular. Hazarlar bu orduyu özellikle Araplarla olan savaşlarında kullandılar. 651-52 yıllarında yoğunlaşan mücadele sırasında, Hazar Hanlığı bir taraftan Bizanslılarla ittifak kurup diplomatik olarak elini güçlendirmeye çalışırken, diğer yandan topraklarında yaşayan kavimlerden oluşan yardımcı birlikleri ordusuna katarak askerî olarak gücünü arttırmaya çalıştı.

Bozkırlarda durum böyle iken, Slavların bazı kolları 4. yüzyıldan itibaren Ilmen gölü bölgesine göç ettiler ve orada bulunan Litvanya ve Fin kavimleri ile karıştılar. Bu etkileşimi özellikle Fince ve Rusçadaki ortak kelimelerde görmek mümkündür. Aynı etkiyi Fince ve Litvanya dilinde de görmek mümkündür. Slavların bazıları da (Ant-Slavlar) Bizans'ın çöküşte olduğu 7. yüzyılda Trakya ve Makedonya bölgesine yerleştiler ve o bölgede hâkim olan Bulgarların yönetimini kabul ettiler. Bizans İmparatoru Heraklius'un ölümünden sonra yerine geçen torunu Konstans, *Sclavenia* olarak bilinen Makedonya'daki Slavlar üzerine birlikler gönderdi. Bunun asıl nedeni, bu tarihe kadar Ege Denizi'nin bir bölümünü kontrol altına alan Slavların Selanik ve Konstantinopol arasındaki buğday ticaretine zarar vermeleriydi. Bizanslıların baskısı üzerine onlara itaat etmek zorunda kalan Slavlar, ticaret yollarına akınlar yapmayı durdurma, vergi ödeme ve gerektiğinde Bizans ordusuna yardımcı birlikler sağlama sözü verdiler ama 665'te yaptıkları gibi bazen Bizans'ın Araplarla olan savaşında fikir değiştirerek Arapların tarafına geçtiler.

Slavların Normanlarla ilişkilerine gelince; Eski Rusya'da Vargler olarak bilinen Normanlar altıncı ve yedinci yüz yıllarda Baltık Denizi'nin kuzey ve güney sahillerini ve Dvina nehri bölgesini keşfettiler ve bundan çok daha önceleri Volga ve Oka nehirleri bölgelerine ulaştılar. En geç 730'larda ise Don nehri, Azak ve Kafkasya bölgelerine geldiler. Bunlardan özellikle Dvina nehrinin kontrolünden sonra Vikingler, Slavların yaşadık-

ları bölgelerin içlerine kadar nüfuz ettiler. Bu da gösteriyor ki, bu dönemde burada bulunan Slav kavimleri güçsüzdü. 8. yüzyılda, bir grup Norman veya özel olarak bir grup İsveçli, aşağı Don ve Azak bölgesinde kontrollerini kurdular. "Büyük İsveç" olarak bilinen bu bölgede az sayıda olmaları muhtemel İsveçliler, sadece kendilerinin süzeranı olan yerli As ve Rukhs-As (Rus) kavimleri ile birleşmekle kalmadılar ayrıca onların isimleri olan As veya daha sonra da Rus ismini aldılar. Özetle, Avrupa'da Karpat dağlarından Doğuda Orta Asya ve kuzeyinde Dinyeper nehrine kadar olan bölgede çok geniş bir alana yayılan Slavlar, Hunlar, Avarlar, Bulgarlar ve Hazarlar döneminde daha çok hâkim kavimlerin ordularında ek birlikler olarak varlık gösterdiler. Ayrıca, bu kadar geniş çevreye yayılmalarının bir sonucu olarak, gittikleri bölgelerdeki halkların kültürlerinden etkilendiler veya onların kültürlerini etkilediler. Bu kavimler arasından Doğu Slavları, 9. yüzyılda devletlerinin temellerini atmaya başlayan Rusların ataları oldular.⁵

İlk dönem Rus kültürü

9. ve 10. yüzyılda yaşamış ünlü Arap tarihçileri İbn Kurdadbi ve İbn-i Rüşd, Rusların ilk dönemlerdeki sosyo-ekonomik durumu hakkında önemli bilgiler sunarlar. İbn Kurdadbi bir Slav kavmi olan Rusların, Bizanslıların egemen olduğu Karadeniz kıyılarından Hazarların egemen olduğu Volga bölgesine kadar geniş bir alanda ticaret yaptıklarını ve sattıkları veya aldıkları mallar için hem Bizans İmparatorluğu'na hem de Hazar hanlığına vergi ödediklerini belirtir. Hatta Ruslar ticarî faaliyetlerini Bağdat'a kadar götürmüşlerdi. Buralarda Slav kölelerin (hadım edilmiş harem ağaları veya kölelerin) yardımı sayesinde, Hazar bölgesinden develerle getirdikleri malları satıyorlardı. İbn-i Rüşd'e göre, Rusların sattıkları malların başında kürk (özellikle samur ve sincap) gelmekteydi. Bu dönemde ticaret, Rusların başlıca hatta tek geçim kay-

5 A History of Russia, v. 1. Ancient Russia, 104-196.

nağı idi: Rusların ne ekili ne de sırf mülkiyet anlamında toprakları vardı.⁶

Kiev öncesi dönemde Rusların sosyal durumuna ait bilgiler daha çok onların yaşam biçimi-yerleşik veya göçebe-kölelik gibi konular üzerinedir. Bizans imparatoru Mauricius (582-602) tarafından yazıldığı sanılan ve savaş sanatı hakkında bilgiler sunan *Strategicon* başlıklı eserde Rusların sadece askerî özellikleri hakkında değil, onların sosyal yaşamları hakkında da bazı bilgiler verilir. Ruslar daha çok ormanlık bölgelerde, nehir, göl veya bataklık kenarlarında yaşadıkları evleri olmasına rağmen, tarımsal veya ekili topraklarının olmamasının da etkisiyle yerleşik olmaktan çok göçebe hayat sürdürdüler.

Rusların sosyal hayatları ve kültürleri ile ilgili olarak birkaç eserde bahsi geçen bir başka konu da onların yabancılara karşı misafirperverliği ile ilgilidir. Hem Mauricius hem de İbn-i Rüşd, Rusların topraklarına gelen yabancılara ve misafirlerine karşı çok iyi davrandıklarını, onları koruduklarını ve hatta gerektiğinde onlara karşı yapılan bir hakareten dolayı başka kavimlerle savaşa gittiklerini yazarlar. Ayrıca, değişik eserlerde verilen bilgiler Rusların akınlar düzenledikleri yerlerdeki insanları esir aldıklarını ve köle olarak sattıklarını ama Rus toplumunda sınıfsal anlamda bir köle sınıfı olmadığını gösterir. Örneğin, Mauricius, Rusların savaş döneminde aldıkları esirleri sonsuza dek esir veya köle olarak tutmadıklarını, ya fidye karşılığı serbest bıraktıklarını ya da onları özgür kıldıklarını ve kendi aralarında arkadaşları gibi yaşamalarına izin verdiklerini belirtir. Aile ve kadınla ilgili pek bir bilgi olmamakla birlikte, yine *Strategicon*'da kadınların çok mütevazı oldukları; eşleri öldüğünde kadınların da gönüllü olarak kendilerini öldürdükleri, çünkü dul olarak yaşamayı iyi görmedikleri belirtilir.⁷

6 Carlile A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century* (Cambridge: University Press, 1930), appendix 213-15.

7 A.V. Mişulin, editör. "Drevnie slavyane v otryvках greko-rimskikh i vizantijskikh pisateley po VIII v.n.e." *Vestnik Drevney istorii*, no. 14 (1941), 253-254; Ignati Yu. Kraçovskii, editör. *Puteşestvie İbn-Fadhlana na Volgu* (Moskva: AN SSSR, 1939), 78.

Kiev öncesi dönemde belli başlı Slav kavimleri gibi Ruslar da siyasî birlikten yoksundu. Ruslar siyasî anlamda ancak 9. yüzyıldan itibaren varlık göstermişlerdir. Bununla birlikte tarihçiler Kiev öncesi dönemde genel olarak Slavların özel olarak da Rusların siyasî eğilimleri hakkında bazı bilgiler sunmuşlardır. Örneğin, 6. yüzyılda Bizans'ın önemli tarihçilerinden Procopius'un verdiği bilgilere göre, Rusların ataları olarak bilinen *Sclaveni* (Slavlar) ve *Antae* (Antlar) arasında tek kişinin yönetiminden ziyade demokrasi yönetimi vardı ve halkın kadri ile ilgili iyi veya kötü kararlar halkın kendisi tarafından ortaklaşa alınmaktaydı. Benzer bir şekilde, Bağdatlı tarihçi Masudî, Azak Denizi ile Karadeniz arasındaki bölgede yaşayan Rusların farklı kavimlerden olduğunu ve bu kavimlerin hiçbir krala bağlı olmaksızın dağınık halde yaşadıklarını belirtir. İbn-i Rüşd ise Rusların, içlerinden hiç kimsenin despot bir şekilde kendi üzerlerinde hâkimiyet kurmasına izin vermediklerini; böyle bir durum söz konusu olduğu takdirde o kişiyi aralarından kovduklarını yazar. Bu bilgiler halkın yönetimde etkili olduğunu gösterir. Belki de bu eğilim daha sonraki dönemlerdeki *veçe/vecheye* (halk temsilcilerinden oluşan meclis) temel oluşturmuştur.⁸

Daha önce belirtildiği üzere, Ruslar yardımcı birlikler olarak Hazar veya Bizans ordusunda görev yaptılar. *Strategicon*'a göre, askerî bir liderden yoksun olan Rusların askerî birlikleri veya teşkilâtı da yoktu. *Strategicon*, Rusların açık ve geniş alandan çok dar alanda savaşmakta başarılı olduğunu belirtir. Arap tarihçi İbn Fadlan'ın verdiği bilgilere göre, Rusların bu dönemde başlıca silâhları, kılıç, balta ve bıçaktı.⁹

8 Procopius, *History of the Wars*, çeviren H. B. Dewing, *Loeb Classical Library*, cilt 4, kitap 7 (Cambridge: Harvard University Press, 1924), 269–73; Avraam Ya Garkavi, *Skazaniya musul'manskikh pisateley o slavyanakh i russkikh* (s' poloviny VII veka do kontsa X veka po R.Kh.) (St. Petersburg: Tipografiya Imparatorskoy Akademii Nauk, 1870), 125; Masudî, *Les Prairies d'Or*, çeviren C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courtielle, 9 cilt (Paris, 1861-77), 2: 15.

9 A. V. Mişulin (ed.). "Drevnie Slavyane v otryvkakh greko-rimskikh i vizantiiskikh pisateley po VII v.n.e." *Vestnik Drevnii istorii*, no. 14 (1941, no. 1), ek. 253–54. Ignati Yu Kraçkovskii (ed.), *Puteşevstvie Ibn-Fadlana na Volgu* (Moskva: AN SSSR, 1939), 78.

Eski Rus veya Slav inancı, Slavların yaşadığı coğrafyadaki diğer kavimlerin inanış ve kültürlerinden etkilenmiştir. Bununla ilgili en önemli kaynaklar tapınaklarla ilgili bilgi veren *Gesta Danorum*, XIV (1208) ve *İlk Rus Kroniği* (1111) gibi yazılı kaynaklar veya 1920'lerde Balkanlar'da ve Avrasya'da ve yakın doğuda yapılan kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkan tapınaklarla ilgili arkeolojik bulgulardır.¹⁰ Örneğin, eski Slav inanışının temelini oluşturan güneşe tapma sadece Slavlarda değil, o dönemde Persler arasında da vardı. Güneş, eski Slav folklorunda önemli bir yere sahipti. Üç eski Slav kabilesinin isimleri: Rus, Hırvat ve Sever, güneş fikrini yansıtır. Güneş, kötülüğün karşıtı olan iyiliğin sembolüydü. Güneş tanrısının eski Rusçadaki ismi *Khors* idi. Ayrıca, *solntse* de güneşe karşılık gelmekteydi. Ateş, ışık ve güneşle ilintili olduğundan Ruslar da dâhil bütün Slavlar ateşe tapmaktaydı. Güneş, dünyadaki yaşamın kaynağıydı ve dört mevsim de yine güneşle bağlantılı olarak açıklanıyordu. Örneğin kış, Güneş Tanrısının doğumu olarak kabul ediliyordu: Bu takvimsel açıklama Moğol dönemine kadar devam etti. Bu dönemde Ruslar Bizans takvimini kullanmaya başladılar. Ruslara göre her insanın kaderi doğuştan belirleniyordu. Bunu açıklayan bir Rus atasözü der ki: "*ot rodu ne v vodu*" (suyun içine de girsen kaderinden kaçamazsın). Birçok araştırmacı, bu kaderci anlayışı Balkanlar'da uzun yıllar devam eden *Rod* (doğum) veya *Rozhanitsu* kültü ile açıklarlar. Slav inanışının veya mitolojisinin diğer önemli bir özelliği de üç dünyaya inanıştı: Bu dünya, öbür dünya ve ikisinin arasında kalan dünya. Bu anlayış Şamanizm'deki üç kozmik alanla örtüşmektedir.

Ayrıca, Slavların veya Rusların taptığı tanrılar ve putlarla eski çağlarda aynı coğrafyada yaşayan İskitlerin ve Perslerin tanrıları arasında benzerlikler vardır. Kiev dönemindeki tek tanrıça *Mokoş* (tanrı ile birleşmeyi ifade eder), İskitlerin tanrıçası *Api-Anahita* ile benzerlik göstermektedir. Ayrıca, Kiev tanrılarından *Simargl* da Oset folklorunda adı geçen "mucize/parlak kuş" *Simurg* ile benzerlik göstermektedir. *Simurg* özellikle 12. yüzyılda Rusya'da popüler olmalı ki, dönemin İranlı şairi Hakanî, bir

10 *The Slavs*, 151-161.

şiiirinde Ruslara Simurglar der. Fakat popüler edebiyatta en çok bahsi geçen tanrı *Perun* idi. Hint-Avrupa kökenli *Perun*, çarp-mak anlamına gelen *per*, *perk* kelimesinden gelir ve anlamı “yıldırım tanrısı”dır.¹¹ Rusların Hristiyanlığı kabullerinden önceki dönemlerine ait dil ve kültürleri hakkında pek fazla bilgi yoktur. Bununla birlikte Rusların konuşma dillerinin Slavca olduğu ve diğer Slav kavimleri ile aynı dili konuştukları ve yazılı olmasa da sözlü bir edebiyatlarının olduğu bilinmektedir.

Kiev Rusya’sı / Knezlikler

Kiev Rusya’sının kimler tarafından kurulduğuna dair farklı görüşler bulunmaktadır. Genel olarak bu görüşler daha önce bahsedildiği üzere iki teori çerçevesinde toplanır: Norman ve Slav teorisi. İlk olarak resmî Rus tarihçisi ve St. Petersburg Bilim Akademisi üyesi Gerhard Friedrich Müller (1705-1783), meslektaşları Gottlieb Siegfried Bayer’in (1694-1738) yaptığı bir araştırmayı temel alarak 1739’da Norman teorisini geliştirdi. Bu teoriye göre, Kiev Rusya’sı Ilmen gölü ve Dinyeper nehri kıyılarında yaşayan Normanlar veya İsveçliler tarafından kurulmuştu.

Bu teori zamanla A. L. Schlötzer, E. Kunik, V. Thomsen, A. A. Saxmatov, T. J. Arne, S. Tomasivs’kyj, Ad. Stender-Petersen tarafından geliştirildi. Bu araştırmacıların iddiasına göre, Rus ismi Finlilerin 9. yüzyılın ortalarında İsveçliler için kullandıkları *Ruotsi*’den türemiştir –ki *Ruotsi* de İsveç denizinin üst bölgesindeki topraklara verilen Roslagen ve orada yaşayan halktan – *rodrskar*lardan (kürekçi) gelmektedir. Onlara göre, *İlk Rus Kroniği* de bunu destekler nitelikte bilgiler sunar: İsveçliler, Norveçlileri, İngilizleri ve Gotları denizin gerisinden gelen Vareg halkları olarak zikreder. Ayrıca, Bizans’la yapılan 911, 944 tarihli antlaşmalarda bahsi geçen Rus elçilerinin çoğunun ismi Karly, Inegeld, Farlof ve Veremud’dur. 839’da Bizans İmparatoru Theophilos’dan Ingelheim’deki Louis I’e giden Rhos elçilerinin İslâm ve son Kiev Rus döneminde Kağan unvanını

11 *The Origins of Russia*, 108-125, *The Slavs*, 163-170.

alan lideri İsveçliydi. Bunun yanında, Bizans İmparatoru Konstantin Porphyrogenitus, *De adminstrando Imperio* (950'de yazıldı) adlı kitabında, Dinyeper şelâlelerinin isimlerini hem Slav hem de Rusça vermiştir. Rus isimlerinin birçoğu eski Norse dilinden gelmektedir. Son olarak da, Normanistler İslam coğrafyacıları ve 9. yüzyılın seyyahlarının Rus ile *aş-Saqaliba*'ı (Slavlar) daima birbirlerinden ayırdıklarını ileri sürerler. Amerikalı tarihçi Geoffrey Hosking ise Rusların kökeni meselesinde Norman teorisini destekler. Ona göre "Rusların atalarının, İskandinav Vikingleri veya Slav, Baltık ve Fin-Ugor kavimlerinin yaşadığı topraklardan geçen ticaret yollarına hâkim olmaya çalışan savaşı-tüccarlar, Slavların deyimiyle 'Varegler' olduğu kesindir. 'Viking' kelimesi köken olarak 'korsan' anlamına gelir. Bu Vikingler, nüfusu hızla artan ve tarım alanları hem iklim hem de dağlık yapıdan dolayı sınırlı olan krallıklardan geldiler. 8. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar olan dönemde, toprak, ticaret, ganimet, köle veya sadece askerî şan ve şöhret arayışıyla Kuzey Avrupa'nın her yerine ve güney Avrupa'nın bazı bölgelerine yayıldılar. Onlar, konargöçer olmayıp, hali hazırda belli bir maddi kültüre sahip yerleşik bir kavim olmalarıyla, hem kendilerinden önce hem de sonra gelen birçok kavimden ayrıldılar." Ayrıca Hosking'e göre Slavların ana yurdu muhtemelen, Bug, Pripet ve Dinyeper nehirleri arasındaki bölgeydi ve Rusların da içinde bulunduğu Slav kavimleri Asya bozkırlarını geçerek buralara gelen kavimlerin göçleri nedeniyle dağlarla veya ormanlarla korunan bölgelerin içlerine kadar yayıldılar.¹²

S. Gedeonov, M. Hrusevskyi, B. D. Grekov, S. Juskov, B. Rybakov, M. N. Tixomirov, V. T. Pasuto, N. V. Riasanovsky ve A. V. Riasanovsky'nin başını çektiği Slavistler ise Rus isminin Büyük Novgorod veya kuzeydeki Ladoga ile değil, güneydeki Kiev'le bağlantılı olduğunu ileri sürerler. Onlara göre, Ruslar güneydeki Kiev'de çok eski zamanlardan beri yaşamaktaydılar. Ros isimli nehir ve M.S. 555'de yazılmış bir Süryanice kaynakta

12 Geoffrey Hosking, *Russia and the Russians from Earliest Times to 2001* (Penguin Books: London, 2002), 28 [Rusya ve Ruslar, çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, 2010].

geçen ve Kiev'deki Kuzey Kafkas insanlarına verilen *Hros* (Rus) adı da buna şahitlik eder.

Slavistlere göre, İskandinavya'da Rus adında ne bir kabile ne de bir ulus vardı ve Rus eski Norse kaynaklarında asla zikredilmedi. Ayrıca, 839'da Ingelheim'i ziyaret eden ve Bizans İmparatorluğu ile 10. yüzyılda antlaşma imzalayan Rus elçilerinin İskandinav isimleri Rusların İskandinav olduklarını göstermez. Slavistlere göre Normanlar, sadece Slav Rus knezlerinin temsilcileri, onların diplomatik ve ticarî işlerini yürüten kişilerdi. Arap kaynaklarında, örneğin en eski İslâm tarihçilerinden olan ve 840-880'lerde yazan İbn Kurdadbeh'in eserlerinde de, Ruslar bir Slav kabilesi olarak zikredilir. Son olarak, Doğu Avrupa'daki ticaret yollarında ve kasabalarından elde edilen arkeolojik bulgular bu bölgede çok az sayıda İskandinav olduğuna işaret eder. Bu teoriler hakkında geniş bir çalışma yapan Omeljan Pritsak'a göre, Rus ile Fince *Ruotsi* arasındaki bağlantı net değildir. Anti-Normanistlerin ileri sürdüğü gibi, İbn Kurdadbeh'in kullandığı *Saqaliba* ise Slavlar anlamına gelmez; anlamı, açık başlı köledir.¹³ Rusların Normanlardan veya Vikinglerden ayrı bir kavim olduğunu iddia eden Pritsak, "denizlerin göçmenleri" olarak nitelediği Vikinglerin Baltık Denizi bölgesindeki tek hâkim kavim olmadığını, Rusların da bu bölgede uluslararası ticarete etkili olduklarını yazar. Hatta Baltık Denizi'nde İsveç kültüründen bahsedilemeyeceğini, diğer ulusların onlar kadar o bölgelerde etkili olduğunu belirtir. Bu bilgilerle Pritsak, Ruslarla İsveçlilerin veya Vikinglerin aynı coğrafyayı paylaştıklarını fakat aynı kavimden olmadıklarını ifade eder.

Rusların/Slavların kökeni meselesinde bahsi geçtiği üzere Vernadsky de Norman teorisinden ziyade Slav teorisini kabul eder. Hatta o, daha önce de belirtildiği gibi Rusların, Slavlarla Alanların karışımı olan Doğu Slavlarından geldiğini ileri sürer ve Rus ismi de bu karışımı yansıtır niteliktedir: *Ruxs*, Alan dilinde "parlak ışık" demektir. *Ruxs-Alan* ismi belki iki şekilde anlaşılmalıdır: "Parlak Alanlar" veya "Rus ve Alanlar" ki bu da iki kabilenin ya da kavmin birleşimidir. Slavlar ve Alanlar, Got-

13 Omeljan Pritsak, "The Origin of 'Rus'," *Russian Review*, volume 36, No. 3 (July, 1977), 249-273.

lar döneminde karıştılar. Sarmatya döneminde, Alanlar Hindistan'dan Macaristan'a kadar uzanan geniş bir alanı kontrol ettiler. Bu bölgeye M.S. 200 yıllarında Gotlar geldiler. Bu nedenle, Gotlarla Alanların yakın olduklarını ileri sürmek için birçok neden vardır: Gotlar M.S. 258'de Trakya bölgesinde görüldüler. Bazı Gotlar ise Roma'nın hizmetine girdiler. Gotlar, Vizigotlar ve Ostrogotlar olmak üzere ikiye ayrıldılar. İlki "parlak Gotlar" (Austr-Goths) idi. Ostrogot imparatorluğu güney Rusya'da Kral Ermanarich döneminde (350-370) doruk noktasına ulaştı. M.S. 362'de Gotlar Kırım'ı ele geçirdiler. Bu bölgede birçok *Sclaveni* (Slovene) yaşamaktaydı. Got tarihçisi Jordanes'e göre, *Sclaveni* ve Antes, Ermanarich'in otoritesini tanıdı. Antes güney Bug nehri bölgesinde yaşarken, *Sclaveni* Karpat dağları ile Orta Dinyeper nehri arasında kalan bölgede yaşamaktaydı. Ermanarich'in baskısı ile *Sclaveni* kuzeye doğru göç etti ve Ilmen gölü civarında yeni bir şehir (Novgorod) kurdu. Ama Slovenlerin çoğu eski yerlerinde yaşamaya devam etti.¹⁴

Rus Hanlığı

Rusların isimlerinin ilk geçtiği yazılı kaynak Konstantinopol üzerine düzenlenen bir seferle ilgili M.S. 862 tarihli bir kroniktir. Bununla birlikte Rusların Bizans için bir tehdit olarak ortaya çıkışı daha önceki yıllara gider. Hazar Hanlığı yönetiminde yaşayan Rusların 830'lardan sonra bağımsız oldukları ve bu tarihlerden itibaren de Bizans'a doğru yayılma amacı güttükleri görülmür. Rusların Hazarlardan bağımsızlığının en önemli simgesi, Rus komutanlarının ve daha sonra Rus knezlerinin kağan unvanını taşımalarıdır ki İbn-i Rüşd de Rus knezlerinin kağan unvanı aldıklarını teyit eder. Ayrıca Rusların 838'de Bizans'ın Kırım'a yerleşmesinden sonra görüşmeler yapmak üzere kendi elçilerini göndermeleri de onların artık bağımsız bir kavim olduğunu gösterir. Görüşmeler konusunda kesin bilgi olmamakla birlikte, Ocak 839 tarihli Bertinian yıllıklarında Rus elçisinin Konstantinopol'e ulaştığına dair kayıtlar bulunmaktadır.

14 *The Origins of Russia*, 63-71.

Bu dönemde Rusların nerede yaşadığına dair farklı görüşler bulunmaktadır. A. A. Şakmatov'a göre Rusların yurdu, Kuzey Rusya'da Novgorod; P. P. Smirnov'a göre, Yukarı Volga'da Rostov; A. A. Vasilyev'e göre Kiev'di. E. E. Golubinsky, Vernadsky ve A. V. Mosin'e göre Tamatarkan'dı. Vernadsky'e göre Rus hanlığının ilk yerleşim yeri Novgorod değildi, çünkü burası ancak 9. yüzyılın ortasında Rurik'in gelişi ile birlikte önemli bir rol oynamaya başladı. Ayrıca, ona göre Rusların Kırım üzerine 790'da düzenlemiş oldukları seferi Novgorod'dan yönetmiş olmalarını düşünmek zordur. Kiev ise ancak Oleg tarafından 878'de ele geçirilmesinden sonra Rus devletinin başkenti oldu. Ayrıca, 840'larda ve 850'lerde Kiev, Hazarların vasalı olan Macarların kontrolünde idi. Smirnova ve daha birçok tarihçinin Rus hanlığının yurdu olarak Rostov'u işaret etmesi de Rusların Volga'yı hem ticaret için hem de askerî harekâtlar için kullanmış olmalarından kaynaklanır. Oysa Ruslar, kağanlıkları oluşmaya başladıkları dönemde Volga'nın sadece üst bölümünü kullanabilmekte, aşağı bölümüne ise Don bölgesinden ulaşmakta idiler. Bu açıklamalar geriye sadece Tamatarkan seçeneğini bırakır. Tamatarkan'ın Rus hanlığının ilk yerleşim yeri olduğunu gösteren birçok ipucu vardır. Bunlardan biri Tamatarkan'ın coğrafi konumudur: Taman Yarımadası'nda Kuban nehrinin ağzında olan Tamatarkan, güneyde Karadeniz'e, batıda Kerç boğazına ve Azak gölü ile de kuzeye ulaşır. İbn-i Rüşd ve Gardizi tarafından Rusların yurdu olarak anlatılan bataklıklar ve çalılıklar Kuban nehrinin aşağı bölümündedir. Tamatarkan hem Kırım'a yakındır hem de Hazar Hanlığının merkezine yakın bir yerdedir. Ayrıca, sadece Tamatarkan ile bağlantısı olan Rus liderleri kağan unvanını almışlardır.¹⁵

Kiev Devleti

Tamatarkan dışında Ruslar Novgorod ve Kiev'de de hâkimiyet kurdular. Novgorod'da ve daha sonra Kiev'de hâkimiyet kurup Kiev Rus devletinin kurucusu kabul edilen Rurik'in kim oldu-

15 *The Origins of Russia*, 184-197.

ğu ve Novgorod'a ve daha sonra Kiev'e nasıl geldiğine dair kroniklerde bazı bilgiler sunulmaktadır. Nestor'un 1111'de yazdığı ve daha sonra birkaç kez revize edilen *Rusya Tarihi* başlıklı kroniğe göre Rurik, Batı kaynakları tarafından da teyit edildiği üzere, Danimarkalı bir lord idi. Rurik, Şarlman tarafından babasına tımar olarak verilen ve daha sonra kardeşi tarafından idare edilen Friesland isimli bir bölgenin lorduydu. 843 tarihli Verdun anlaşması ile toprağını Lotharingia kralına kaptıran Rurik, 850'li yılların ortalarına kadar İngiltere üzerine akınlar düzenledi. Akın düzenlediği yerlerden birisi de Friesland'dır. Lotharingia kralı akınlar sonucunda Rurik ile anlaşmayı ve imparatorluğun kıyılarını Vikinglerin ve diğer kavimlerin akınlarından koruması şartıyla ona geri vermeyi kabul etti.

Rurik'in Rusya'ya 855-856'da geldiği ve on üç yıl süre ile Novgorod'da kaldığı tahmin edilmektedir. 12. yüzyılda yazılan Kiev Kroniği'ne göre, Rurik 9. yüzyılın ortasında Novgorod'a gelmiştir. Bu dönemde Novgorod, ciddi bir ekonomik ve politik krizle karşı karşıyaydı. Bu krizin nedeni daha çok Novgorod dışındaki gelişmelerdi. Vareglarin denizden akınları dışında, Hazarlar ve Macarların kuzey-güney yollarını tehdit etmesi krize neden olmuştu. Krize son vermesi için Novgorod Meclisi, Rurik'i Novgorod'a davet etti. Bu olay *İlk Rus Kroniği*'nde şöyle anlatılmıştır:

Kuzey Rusya'daki Vareglere vergi veren halklar, onları denizin gerisine sürdüler ve onlara bir daha vergi vermeyi reddedip kendi kendilerini yönetmeye başladılar. Ama aralarında adalet yoktu; kavim kavme karşı gelmeye başladı. Böylece aralarında anlaşmazlık hâsıl oldu ve birbirleri ile savaşmaya başladılar. Ve dediler ki: "gelin bizi kanuna göre yönetecek bir *knez* bulalım." Denizin ötesindeki Varg knezlerine gittiler; Ruslar olarak bilinen bu özel Vargler, İsveçliler ve diğer Normanlar, İngilizler ve Gotlar gibiydiler sadece bunlara Ruslar denilirdi. Kiriçiçler, Almanlar (Çudlar), Slovenler ve Vesler, Vareglere gelip dediler ki, "Bizim topraklarımız çok büyük ve zengin ama düzen yok. Gelin ve bizi yönetin." Ve üç kardeş, akrabalarıyla,

gelmeye karar verdiler, beraberlerinde bütün Rusları da aldılar ve göç ettiler. En yaşlıları Rurik, Novgorod'a yerleşti; ikincisi, Sineus, Beloozero'ya ve üçüncüsü, Truvor, Izborsk'a yerleşti. Rus toprakları ismini bu Vareglerden aldı. Novgorodlular, her ne kadar Slovenler ise de, Varg asıllıdır.

İki yıl sonra, Sineus ve kardeşi Truvor öldü ve Rurik tek başına iktidar oldu. Şehirlere yakınlarını getirdi; Polotsk'a birini, Rostov'a diğerini ve bir diğerini de Beloozero'ya. Böylece bu şehirlere Varg kolonyalistleri yerleşti. Daha önce ise Novgorod'da Slovenler; Polotsk'da Kiriviçler; Beloozero'da Ves; Rostov'da Meryanlar ve Murom'da Muromyanlar vardı. Rurik, bütün bu bölgelerde hâkimiyetini kurdu.¹⁶

Rusların tarihte isimlerinin geçtiği ikinci önemli olay da bu dönemde (860-61'de) cereyan etmiştir. Bu tarihte, Rurik ile birlikte Novgorod'a gelen Askold ve Dir, Konstantinopol'e doğru yola çıktılar ve Kiev'de mola verdiler. Burada iki liderin Kiev'deki bazı Ruslardan yardım aldığı tahmin edilmektedir. Ayrıca, Askold ve Dir, Tamatarkan'da yaşayan Ruslara da haber göndererek onların Konstantinopol üzerine yürüyen orduya katılmalarını istediler; Kiev'de bulunan Macarlarla anlaşma yaptılar ve Konstantinopol üzerine ortak bir sefer düzenlediler. Konstantinopol Patriği Photius Rusların ayrılmasından sonra verdiği bir vaazda Rusların saldırısı hakkında şunları yazmıştır:

Bu felâket, barbarların diğer akınlarına benzemiyor; olayın aniliği ve olağanüstü hızı, barbar ırkın acımasızlığı ve öfkelelerinin şiddeti ve tavırlarının vahşiliği, bu olayın bir yıldırım gibi gökten gönderildiğini gösterir. ... Bunlar [Ruslar] etrafı yıktılar ve çevre yerleri yağmaladılar, esirleri acımasızca katlettiler ve sağlam bir şekilde şehre hâkim olduktan sonra, zenginliğimiz için duydukları hırslarını o kadar kibirli ve gururlu bir şekilde gösterdiler ki, şehir sakinleri onlara cesur gözlerle bakmaya cesaret edemediler... [Bu insanlar] göz açıp kapayıncaya kadar, vahşi bir boğanın çayırı ve karnış veya tahi-

16 PVL, 1: 18. Çevirinin yapıldığı bölüm, RPC, sayfa 59-60'daki ilgili bölümden alınmıştır.

lı ezdiği gibi, büyük ve kaba bir deniz dalgası gibi, bütün her yere yayıldılar.¹⁷

Rus Kroniği'ne göre bu tarihlerde Kiev, Hazarların vasalı olan ve onların adına burada yaşayan kavimlerden vergi toplayan Macarların kontrolündeydi. Bu nedenle Askold ve Dir önce Macarlarla anlaşmak zorundaydılar. Konstantinopol seferinin nedeni Konstantinopol'un zenginliği idi. Bu dönemde 500.000 kişinin yaşadığı Konstantinopol, zenginliği ve ihtişamı yüzünden sadece Ruslar ve Macarlar tarafından değil, Araplar, Bulgarlar ve Avarlar tarafından da saldırılara maruz kaldı. Ruslar hatırı sayılır bir deniz gücüne sahipti: Kaynaklara göre Konstantinopol'e ulaşan Rus armadasında 200 gemi vardı. Bununla birlikte bu seferde hem Tamatarkan hem de Kiev Rusları büyük kayıplar vererek başarısız oldular, çünkü Bizans bu dönemde hâlâ güçlü ve etkili bir devlettir. Başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen sefer, Rus tarihinde Rus-Bizans ilişkileri açısından önemli bir sayfa açtı: Rusya'da Bizans kültürü yayılmaya başladı.¹⁸

Muhtemelen 1037-1039 yılları arasında yazılan ve 1060'larda veya 1070'lerde genişletilen Novgorod Kroniği'ne göre Ruslar, Konstantinopol üzerine ikinci seferlerini 904-907'de düzenlediler. Oğlu Igor'u Kiev'de bırakan Oleg, Varegler, Slovenler, Kiri- viçler, Meryanlar, Derevliyanlar, Polyanyalar, Severyanlar, Viat- tiçler ve Hırvatlar gibi birçok Slav kavminden oluşan ordusu ile birlikte karadan ve denizden yaptığı uzun bir yolculuktan sonra Konstantinopol'ün önlerine kadar geldi. Bunun üzerine Bizans- lılar Haliç'i kapattılar ve Oleg'in Konstantinopol'e girmesini en- gellemeye çalıştılar. Oleg şehre giremedi ama şehrin yakınlarındaki kıyı bölgelerine girdi; birçok sarayı ve kiliseyi yakıp yıktı; birçok Yunanlıyı esir aldı ve birçoğunu da ya öldürdü ya da de- nize attı. Bunun üzerine elçiler gelip Oleg'den şehri yıkmaması- nı ve imparatorun kendisine istediği tazminatı ödeyeceğini be- lirttiler. Oleg her birinde kırk kişi olan 2000 gemisindeki asker- lerinin her biri için on iki griviny istedi. Ayrıca Oleg, Rus tük-

17 Alexander A. Vasilyev, *The Russian Attack on Constantinople in 860* (Cambridge: Harvard University Press, 1946), 201.

18 *The Origins of Russia*, 219-220.

carlarının, Bizans topraklarına geldikleri zaman, altı ay süre ile ihtiyaçlarının karşılanmasını ve Kiev'e döndükleri zaman yolculuk için gereken her şeyin kendilerine temin edilmesini talep etti. Bizanslılar bu şartları kabul ettiler.¹⁹ Bu şartlar çok kazançlıydı fakat hiç kuşkusuz seferin Ruslar için en önemli sonucu, birçok kavmin Oleg'in liderliği altında birleşmeye başlamasıydı. Kiev'e gelen Oleg oradaki Askold ve Dir'i öldürerek kendisini knez ilân etti. Bu kavimler arasında Çeklerin ataları olarak bilinen Severyanlar ve Polonyalıların atası olarak bilinen Polyanyalar da vardı. Sonra Oleg, Azak Denizi'ne doğru ilerledi ve oradaki Tamatarkan Rusları ile bağlantı kurdu. Bu arada Peçenekler ve Tuna Bulgarlarının baskısı ile Kiev'de bulunan Macarlar batıya doğru göç etmek zorunda kaldılar ve ileriki dönemlerde Macaristan adını alan orta Tuna bölgesine yerleştiler. Bu gelişmelerden sonra Kiev, Rus devletinin başkenti oldu. Kiev knezlik arşivlerinde ve Rus kroniklerindeki 911 tarihli Rus-Bizans anlaşmasına göre Ruslar, Bizans İmparatorluğu'nun ihtiyaç duyulması durumunda yardımcı birlikler göndermeyi kabul ettiler. Görüşmelerde ayrıca ekonomik ilişkiler ve devlet-kilise meseleleri hakkında konuştular. Bizanslılarla Ruslar arasındaki ticaret gelişti. Ruslar sadece Bizans'la değil, doğuda Hazarlarla ve Volga Bulgarları ile de ticaret yapıyorlardı.

Kiev döneminde bölgedeki en önemli güçler Bizans Devleti ve Hazar Hanlığıydı. Bu nedenledir ki 912'de öldüğü tahmin edilen Oleg'den sonra Rus devletinin başına geçen Rurik'in oğlu Igor (912-944) döneminin en önemli olaylarından birisi Hazar seferiydi. Don ve Volga nehirleri aracılığıyla Hazar Denizi kıyılarına kadar gelen Ruslar, Hazar kağanının izni ve ganimeti paylaşmak şartıyla bu bölgede bir takım akınlar düzenlediler. Akınlar sonucunda, ganimetini vermelerine rağmen, Hazar kağanının birlikleri tarafından Volga bölgesinde saldırıya uğradılar ve bu saldırılar sırasında, Arap tarihçi Masudi'ye göre, 30.000 Rus telef oldu. Rusların bir sonraki savaşı, Karadeniz'in kıyılarında gittikçe güçlenen Peçeneklerle idi. 920'de ya-

19 V.P. Adriyanova-Peretts ve D. S. Likhaçev, editörler. *Povesi' vremennykh let* (PVL) (Moskva: AN SSSR 1950), I: 23-25.

pılan savaş sonuçsuz kaldı. Rusya bu başarısızlıklara ve sonuçsuz savaşlara rağmen saldırgan bir dış politika izlemeye devam etti. Hedefi daha önce olduğu gibi Bizans İmparatorluğu ve Hazar bölgesiydi. 941-44'te Bizans Devleti üzerine düzenledikleri seferde Ruslar, Boğaz'a kadar geldiler; Konstantinopol'un karşısındaki Chrysopolis'e (Kyropolis) geçtiler ve burada birçok kiliseyi, sarayı ve köyü yaktilar ve önemli miktarda ganimet elde ettiler. Fakat daha sonra Bizans birlikleri tarafından durduruldular ve sürüldüler. Yenilgiye rağmen, savaştan hemen sonra Igor'un Konstantinopol üzerine ikinci bir sefer hazırlığına girişmesi, Rus kayıplarının çok fazla olmadığını göstermektedir.

943'te Kiev'den yola çıkan Igor'un ordusunda bu kez Ruslar ve Vareglar dışında Slovenler ve paralı Peçenek birlikleri de vardı. Tuna'ya ulaşan Igor, burada harekâtın devamı konusunda Rus boyar meclisinin görüşünü sordu ve meclisin tavsiyesi üzerine, özellikle müttefiklerinin muhtemel sadakatsizliğini de göz önüne alarak, seferi iptal etti ve Kiev'e döndü. Fakat Rus ordusundaki Peçenekleri Bulgaristan üzerine saldırmak konusunda teşvik etti. Nitekim Bizans'ın hâkimiyetindeki Trakya'ya kadar ulaşan Peçenekler, Bizans İmparatorluğu'nu kendileri ile beş yıllık bir anlaşma yapmaya zorladılar. Topraklarını akınlardan korumak isteyen Bizans imparatoru Ruslarla da uzlaşma yoluna gitti ve Kiev'e gönderdiği elçisi aracılığıyla (944'te) bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmaya göre, taraflar 911'deki dostluk ve ittifak anlaşmasını teyit ettiler. Ayrıca anlaşma ile Ruslar Bizans'a gerektiğinde askerî yardım sözü verdiler. Bu anlaşmadan bir yıl sonra Igor, kendisine karşı isyan eden Drevlyane (Ormanda yaşayanlar) adı verilen bir kavim tarafından öldürüldü. İsyanın nedeni Igor'un bu kavimden vergi istemesi ve bunu ödemeyi reddettiklerinde askerî baskı uygulamasıydı.²⁰

Igor'un yerine geçen eşi Olga (944-962), iktidara gelir gelmez eşinin ölümüne neden olan Drevlyane üzerine bir sefer düzenledi ve onların başkenti Iskorosten'i yerle bir etti. Bölgenin yönetiminden sorumlu yaşlılar meclisi (*starotsy*) üyeleri katledildi ve sağ kalanlar da köle olarak Rus aristokratlarına

20 *The Origins of Russia*, 242-270; 205-226, PVL, I: 39-40; 25-28.

verildi. Halkın çoğuna ise dokunulmadı; sadece ağır bir vergiye tâbi tutuldu.²¹ 890 yılında Pskov'da doğan bir Norveç prensesi olan Olga'nın on üç yaşında (903 yılında) iken Igor'la evlendiği ve 940 yılında da tahtın bir sonraki sahibi Svyatoslav'ı dünyaya getirdiği tahmin edilmektedir. Rus tarihi açısından Olga'nın en önemli faaliyeti 955 yılında Ortodoksluğu kabulüdür. Bu olaydan sonra Helen adını alan Olga, halkının da Hristiyanlığı kabulü için girişimlerde bulundu. Rusya'da Bizans Ortodoks kilisesinden bağımsız bir Ortodoks kilisesi kurmaya çalıştı ve Kutsal Roma İmparatoru Otto'dan Rusya'ya birkaç papaz ve bir rahip göndermesini istedi fakat daha sonra gönderilen papazları ve rahibi kabul etmedi. Olga'nın kilise kurma konusundaki başarısızlığı, halkın inanmakta olduğu paganizmi güçlendirdi.

Svyatoslav (962-977), dönemi boyunca diğer birçok Rus knezi gibi saldırgan bir dış politika izledi. Başa geçer geçmez Hazarlarla savaştı. Savaşın nedeni, Hazarların Kırım'a saldırması üzerine burada yaşayan Gotların Ruslardan yardım istemesi idi. Gotlarla Ruslar arasında imzalanan anlaşmaya istinaden Svyatoslav, aşağı Don nehri kıyısındaki Sarkel kalesine saldırdı; daha sonra da Azak Denizi boyunca ilerleyerek Alanları (Osetleri) ve Kasogiler'i (Çerkezleri) hâkimiyeti altına aldı. Son olarak da Tamatarkan'a girdi. Hazar tehlikesini bertaraf eden Svyatoslav, bütün Hazar hanlığını fethetmeye karar verdi. Fakat bunun için önce Volga bölgesini kontrol altına alması gerekiyordu. Bu nedenle ilk olarak 964'te Volga nehri ağzında yaşayan ve Hazar kağanına vergi ödeyen Vyatiçlere; ardından da Volga Bulgarlarına saldırdı. Hazarlara saldırmaya hazır olduğu zaman ise ilgisini, kendisinden Tuna Bulgarlarına karşı yardım isteyen Bizans İmparatorluğu'na yöneltti. 944 anlaşmasına göre Kiev knezinin, gerektiği zaman Bizans imparatoruna yardım etmesi gerekiyordu. Bu anlaşma gereğince Svyatoslav, 967 yılında Bulgaristan'ı işgal etti ve Tuna deltasını kontrol altında tutabileceği Pereyaslav'da karargâh kurdu. Aynı zamanda Bulgar knezinin Ruslara karşı yardım istemesi üzerine Peçenekler Kiev'e saldırdı.

21 Serge A. Zenkovsky, *Medieval Russia's Epics, Chronicles and Tales* (New York: Penguin Books, 1974), 54-58.

Annesi Olga'nın Kiev'in işgalini haber vermesi üzerine, Svyatoslav Pereyaslavl'dan Kiev'e döndü ve Peçenekleri püskürttü. Fakat Svyatoslav Kiev'de kalmaya niyetli değildi. Annesi Olga'nın ölümünden sonra Bulgaristan'a geri döndü ve dönmeden önce de Rusya'nın yönetimini üç oğlu (Yarapolk, Vladimir ve Oleg) arasında paylaştırdı. En büyük oğlu Yarapolk, Kiev knezi, ikinci oğlu Oleg, Drevlyane knezi ve en küçük oğlu Vladimir ise Novgorod knezi oldu. Bu arada Bulgaristan'a geri dönen Svyatoslav, Balkanlar'da Bulgarlarla Bizanslıların anlaşma imzalamaları üzerine hem Bulgarlarla hem de Bizans imparatoru ile baş etmek zor olduğundan ve bu iki güce karşı girdiği savaşta yenilgiye uğradığından yeni Bizans imparatoru John Jimiskes ile anlaşma imzalamak zorunda kaldı. 971'de imzalanan anlaşmaya göre Svyatoslav, bir daha ne Bizans topraklarına, ne Bulgaristan'a ne de Kırım'a saldıracaktı. Balkanlar'da tutunma planları suya düşen Svyatoslav Kiev'e geri döndü.

Svyatoslav'ın ölümünden sonra, babası hayatta iken belli şehirlere knez olarak atanan üç kardeş mevcut konumlarını koruma konusunda anlaşmaya vardılar fakat kısa bir süre sonra aralarında anlaşmazlıklar çıktı. İlk anlaşmazlık Drevlyane voyvodası Sveneld'in Oleg'i knezlikten uzaklaştırmak istemesi yüzünden çıktı. Drevlyane'yi tekrar ele geçirmek isteyen Sveneld, özellikle oğlu Lut'un Oleg tarafından öldürülmesinden sonra Kiev knezi Yarapolk'u Oleg'e saldırması ve topraklarını ele geçirmesi konusunda teşvik etti ve bu amacıyla başarılı oldu. Oleg ile Yarapolk arasında cereyan eden savaşta Oleg yenildi ve kaçtığı Vruç'de öldürüldü. Oleg'in öldürüldüğü haberini duyan Novgorod knezi Vladimir, kendisinin başına da aynı şeyin gelmesinden endişe ettiği için Rusya'yı terk etti. Bununla birlikte Vladimir iktidardan hemen vazgeçmek niyetinde değildi. Kiraladığı Vareg birlikleri ile Novgorod'a döndü ve Yarapolk'a savaş açtı. Savaştan galip çıkan Rus devletinin yeni lideri Vladimir idi.²²

İsmi cihan hâkimi anlamına gelen Vladimir (977-1015), isminin aksine, bir dünya imparatorluğu yaratmak amacıyla de-

22 *A History of Russia*, II: 37-38; 55-58; *The Origins of Russia*, 270-275, 288-289; PVL, I: 46-50.

gildi. Fakat Rusya'yı genişletmek istiyordu ve bunun için gerekli olan akla ve hırsa sahip bir liderdi. Amaçlarına diploması yoluyla ulaşmaya çalıştı; o işe yaramadığı zaman savaşa gitti. Onun döneminde Rus devletinin sınırları hem doğu hem de batı yönünde genişledi. Vladimir batıda ilk seferini Çeklerin işlerine karışan Polonya üzerine düzenledi. 981 tarihli seferde Peremuşl ve Çerven'in de içinde bulunduğu bazı Ukrayna şehirlerini ele geçirdi. 983'te ise Letonyalılar üzerine yürüdü ve Nieman ile Bug nehri arasındaki bölgeyi hâkimiyeti altına aldı. Bu kazanım, Rusya'ya Bug-Visla nehirleri yoluyla Baltık bölgesine ulaşma ve ticaret yapma şansı verdi.²³

Vladimir, doğuda, Dinyeper bölgesinde, babası Yaroslav'ın ölümü üzerine isyan eden Viyatçı, daha sonra da Volga Bulgarları üzerine yürüdü. Başarı ile sonuçlanan sefer sonucunda Rusya, Volga Bulgarları ile bir anlaşma imzaladı. Bu başarıları ile Vladimir Rusya'nın sınırlarını genişletti. Fakat onu asıl önemli kılan bu başarılarından ziyade 990'da Hristiyanlığı kabul etmesi ve onu Rusya'nın resmi dini haline getirmesidir. Rusların Hristiyanlığı kabul etmeleri, genel olarak Bizans savaşları veya anlaşmaları ile Rusya'da yayılmaya başlayan Bizans etkisinin, özel olarak da Slavlar arasındaki Ortodoks misyonerlik faaliyetlerinin bir sonucuydu. Bu anlamda özellikle, 858'de patrik olan Photius'un başlattığı misyonerlik faaliyetlerinin önemli bir yeri vardır. Patrik Photius'un kilise ayinlerinde Slavcanın kullanılmasına izin vermesi, Ortodoksluğun Ruslar da dâhil birçok Slav kavmi arasında yayılmasına neden olmuştur. Ayrıca, misyonerlerin hem Yunanca hem de Slavca bilmeleri ve Slavlarla kolaylıkla iletişim kurmaları Ortodoksluğun yayılmasına katkıda bulunmuştur.²⁴ Slavlar arasında Hristi-

23 *A History of Russia*, II: 58-60.

24 *The Origins of Russia*, 272-296. Timothy Ware, *The Orthodox Church* (London: Penguin Books, 1964), 82. İlk Rus Kroniği'ne göre, 987 yılında Vladimir boyarlarını ve yaşlılar meclisini topladı ve onlara Rusya'ya gelen Bulgar (Müslüman Volga Bulgarları), Alman, Yahudi ve Yunanlı misyonerlerin Rusya'ya gelip dinlerini anlattıklarını söyledi ve bu konuda ne yapacağını bilemediğini belirtip boyarların fikrini sordu. Boyarlar ve yaşlılar meclisi üyeleri Vladimir'e, her farklı dinden bir ülkeye o din hakkında bilgi edinmesi, gözlemler yapması için bir Rus elçisi göndermesini ve bu elçilerin raporları üzerine bir karar vermesini sa-

yanlığı en çok ve en çabuk benimseyenler Bulgarlar oldu, çünkü Konstantinopol'e en yakın olan onlardı. Ayrıca, Bulgar knezi Boris'in Hristiyanlığı kabul edişi de Bulgarların Hristiyanlaşmasını çabuklaştırmıştır. Boris'in Hristiyanlığı kabul etmesinin (864) nedenleri arasında itibarını arttırmak isteği ve ulusal veya uluslararası arenada Bulgar devletine hizmet edebilecek eğitimli bir kadro yetiştirme amacı vardır. Hristiyanlığın – Ortodoksluğun– kabulünden sonra, 9. yüzyılın sonunda Slavca, Bulgar kilisesinin dili oldu.²⁵

Hristiyanlığın kabulünün Rusya'daki sonuçlarına gelince: Her şeyden önce Rusya'da Knez Vladimir'in Hristiyanlığı kabul edişi Rus halkı üzerinde, Bulgar halkı üzerinde olduğu kadar etkili olmadı. Aralarında knezlerini takip edenler olsa da, Rusların çoğu putlara tapmaya ve ruhlara inanmaya devam etti. Bununla birlikte Hristiyanlığın kabulü Rus kültür ve politik hayatında derin izler bıraktı. Bu konuya Kiev dönemi kültür başlığı altında ayrıca yer verilecektir. Hristiyanlığı kabulünden sonra, 988'de Vladimir, bir Bizans şehri olan Kherson (Kırım yarımadasında bugünkü Sivastopol şehrine yakın bir yerde) üzerine yürüdü ve rivayete göre burada vaftiz edildi. Vladimir'in Kherson şehrini kuşatmasının nedeni, Bizans İmparatoru Basil II ile arasında çıkan bir anlaşmazlıktı. Bizans ve Arap kaynaklarına göre, 986-989 yılları arasında Bulgarların saldırıları

lık verdiler. Vladimir'de bu tavsiyeye göre Yahudilerin yaşadığı Hazar ülkesine, Müslüman Bulgarların yaşadığı Volga bölgesine, Almanların yaşadığı batı Avrupa'ya ve Ortodoksların yaşadığı Konstantinopol'e birer elçi gönderdi. Rusya'ya döndüklerinde elçiler şunları söylediler. "Bulgarların ibadet ettiği cami adı verilen tapınaklarına gittiğimizde, onları ayakta bulduk. Başlarını eğiyorlar, oturuyorlar, sağa sola bakıyorlardı; içlerinde mutluluk yerine acı ve korkunç bir hüzn vardı. Dinleri hiç iyi değil. Almanlara gittiğimizde onları birçok tapınakta ibadet ederken gördük fakat hiçbirisi ihtişamlı değildi. Sonra Yunanlılara gittik ve Yunanlılar bizi Tanrılarına tapukları yapıları götürdüler ve cennette mi yoksa dünyada mıyiz bilemedik. Çünkü dünyada böyle bir ihtişam böyle bir güzellik olması mümkün değildi ve bunu nasıl tanımlayacağımızı bilemiyoruz. Tek bildiğimiz Tanrı'nın bu insanlar arasında olduğu ve ibadetlerinin diğer ulusların ibadetlerinden daha iyi olduğu. Bu güzelliği unutmamız mümkün değil. Ayrıca boyarlardan biri Vladimir'e 'eğer Yunanlıların dini kötü olsa idi, bütün erkeklerden daha akıllı olan annen Olga kabul etmezdi' dedi. Ve sonra Vladimir nerede vaftiz olabileceklerini sordu." *Medieval Russia's Epics*, 66-67.

ve Anadolu'daki isyanlar karşısında çaresiz kalan Basil II, Vladimir'den yardım istedi ve Vladimir 971'de yapılan anlaşma ile Bizans imparatoruna 6000 yardımcı birlik gönderme sözü verdi. Bunun karşılığında ise imparatorun kız kardeşi Anna'yı evlenmesi için kendisine vermesini (bunun şartı Vladimir'in vaftiz edilmesi idi ve Vladimir de daha sonra bu sözünü yerine getirdi), bağımsız bir Rus kilisesinin kurulmasını ve 944 anlaşması ile Rusya'ya söz verilip, 971 anlaşması ile iptal edilen Kırım Yarımadası'ndaki yerlerin Rusya'ya iade edilmesini istedi. İmparator bu istekleri kabul etti. Ama öyle anlaşılıyor ki, Rus birliklerinin yardımından sonra imparator sözünden vazgeçti ve bu da Vladimir'in Kherson seferine neden oldu. Kherson, Bizans'ın çıkarları için çok önemli bir bölge olduğundan, Bizans imparatoru kız kardeşi Anna'yı hemen Kırım'a gönderdi. Vladimir Anna geldikten sonra vaftiz oldu ve onunla Kherson'da evlendi. Bu evlilik Vladimir'i Bizans imparatorluk ailesinin bir üyesi yaptı.²⁶ Kherson seferinden ve düğünden sonra Kiev'e dönen Vladimir bütün putların ve tapınakların yıkılmasını emretti. Ardından bağımsız bir Rus kilisesinin kurulması için girişimlerde bulundu ve Bizans imparatoruna başvurdu fakat Bizans imparatoru buna karşı çıktı. Bunun üzerine Vladimir Kiev'de bir Ortodoks kilisesi kurdu ve başına da, Konstantinopol'deki patriğin Kiev'e bir başrahip atamayacağını bildiğinden, Tamatarkan başrahibini getirdi. Kilise hukukunu kabul etti ve döneminin sonuna kadar Rusya topraklarında; Novgorod, Çernigov, Volunya, Polotsk, Turov, Belgorod ve Rostov'da, Kiev'deki Ortodoks kilisesine bağlı yedi piskoposluk kurdu.

Vladimir döneminin diğer önemli bir icraatı Peçeneklerle yaptığı savaşlardır. Bu savaşların nedeni, Rusların Peçeneklerin yaşadığı topraklara doğru genişlemesi; Desna, Vostra, Trubez, Stula ve Stugna boyunca kaleler inşa etmesidir. 988'de yapılan ilk savaşta Vladimir, Peçenekleri yendi ama 992 yılında Peçeneklerin Kiev şehrine kadar gelmelerine engel olamadı. Peçenek tehlikesini bertaraf etmek isteyen Vladimir, 1015'te oğlu Boris'i onların üzerine gönderdi; bu tehlikeyi bir süre

26 *Medieval Russia's Epics*, 68.

için ortadan kaldırdı ise de Peçenekler Yaroslav döneminde de Rusların başını ağrıtmaya devam etti.²⁷ Kiev kilisesinin kaderi Vladimir'in yerine geçen oğlu Yaroslav (1019-1054) zamanında değişti. 1037'de Yaroslav, Kiev'de Ayasofya kilisesini inşa ettirdi. Aynı yıl, Bizans imparatoru ile bir anlaşma imzaladı: Bu anlaşmaya göre Rus Ortodoks kilisesi, Konstantinopol'deki Patrikliğe bağlı bir piskoposluk haline geldi. Bu anlaşma 1589'da bağımsız Rus kilisesinin kurulmasına kadar geçerliliğini korudu.²⁸

Yaroslav döneminden sonra Rusya, Batı Avrupa'daki gibi, Rus knezleri arasındaki şiddetli taht kavgalarına sahne oldu. Yaroslav daha hayatta iken önemli bölgeleri oğulları arasında paylaştırmıştı: Büyük oğlu İzyaslav'a Kiev ve Novgorod'u, ikinci oğlu Svyatoslav'a Çernigov şehrini, küçük oğlu Vsevolod'a ise Pereyaslavlı bırakmıştı. Bu paylaşım ile Rusya, her biri farklı bir knezin yönetiminde olan knezliklere bölünmüş oldu. Yaroslav'ın oğullarının da toprakları kendi oğulları arasında bölmesi ile ortaya siyasî birlikten yoksun feodal bir Rusya çıktı ve zamanla bu knezler arasında Kiev'deki "Büyük Knezlik ve bütün knezliklerin hâkimiyeti için kavgalar çıktı."²⁹ Bu kavgaların ilk kurbanları Boris ve Gleb'di. Prens Svytopolk ve David'in, Volunya ve Galiçya'da hüküm süren kuzenleri knez Vasilko ile yaptıkları mücadele de en az bir önceki kadar şiddet dolu idi. Bu mücadele Vasilko'nun kör olması ile sonuçlandı.

Bu karışıklıklar sırasında Rus prenslikleri Kumanların (Polovtslar) saldırılarına maruz kaldı. 1068 yılında Kumanlar Rus topraklarını işgal ettiler: İzyaslav, Svyatoslav ve Vsevolod Dinyeper bölgesinde Kumanlara karşı koymaya çalıştılar fakat başarısız oldular ve devam eden Kuman baskısı karşısında İzyaslav ve Vsevolod Kiev'e sığınırken, Svtayoslav Çernigov'a kaçtı. Rus Kroniği'nde, Kiev halkının Kuman ilerleyişi karşısında veç'e de

27 Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* (Ankara: Murat Kitabevi, 1992), 52-53.

28 *The Origins of Russia*, 303; *Medieval Russia's Epics*, 72.

29 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'e Kadar* (Ankara: TTK, 1993), 37.

(halk meclisinde) toplandığı ve ortak bir direniş hareketi organize etmeye çalıştığı; bunun başarısız olması sonucunda Kiev'de isyan çıktığı yazılıdır. Aynı dönemde yine iç karışıklıklar ve dış baskılar sonucunda 1071'de Novgorod'da paganların bir büyücü etrafında birleşerek Ortodoks kilisesi papazına karşı isyan ettikleri görülür. Bu isyan sırasında Novgorod knezi, kilisenin yanında yer almış ve isyanı bastırmıştır. Kumanların 1068'den sonraki en büyük saldırısı 1093 yılında gerçekleşti; bu tarihte Kumanklar, bütün Kiev Rusya'sını işgal ettiler. Bu olayın Laurentian Kroniği'nde verilen anlatımı Rusların olayları nasıl algıladığı ve yorumladığını anlamak hem de Kuman işgalinin Rusya'da sebep olduğu yıkımı görmek açısından önemlidir:

Günahlarımız için cezalandırılıyorruz; hatalarımız ölçüsünde acı çekiyoruz. Bütün şehirlerimiz ve köylerimiz yıkıma uğradı. Bir zamanlar atların, koyunların ve ineklerin otladığı otlaklar şimdi ıssız. Tarlalar bakımsız ve vahşi hayvanların yurdu olmuş durumda...

Kumanlar çok geniş bir alana yayıldılar ve sonra Torçesk'e (Kuman toprakları sınırında, Rus nehri yakınlarındaki, Kiev'in 104 km güneyindeki "Türk kasabası") döndüler. Halk açlıktan güçsüz kaldı ve düşmana teslim oldu. Şehri aldıktan sonra Kumanklar onu ateşe verdiler ve şehir halkını böldüler... ve bir kısmını çadırlar ve akrabaları ile uzağa sürdüler. Böylece birçok Hristiyan acı içinde, aç, susuz, soğuktan bitkin ve acınacak bir halde, yüzleri ısırap içerisinde, çıplak vücutları ve yalın ayakları dikenlerden parçalanmış durumda, bilinmeyen bir yere sürüldüler.³⁰

Böyle bir dış tehdit ve iç anarşi durumunda, aralarındaki taht kavgalarına rağmen, zaman zaman Rus knezleri içindeki anarşiye son vermek ve dış tehditlere karşı koyabilmek için birlik kurmaya çalışmıştır. Bunun örneklerinden biri 1097 tarihli Liubech görüşmesidir. Bu tarihte Svyatopolk (Izyaslav'ın oğlu), Vladimir

30 Samuel H. Cross ve Olgerd P. Sherbowitz-Wetsor, editör ve çevirmen. *The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text (RPC)* (Cambridge: Medieval Academy of America, 1953).

Monamakh, David (Igor'un oğlu) ve kardeşi Oleg, Kiev'in 144 km kuzeyindeki Dinyeper nehri boyundaki Liubech'de bir araya geldiler. Görüşmelerdeki ifadeler knezlerin hâkimiyet alanlarını yeniden belirlediklerini ve hep birlikte bir bütün olarak Kumanlara karşı topraklarını korumaya karar verdiklerini gösterir:

Birbirlerine, “neden aramızda kavga ederek Rus topraklarını yıkıyoruz ki” dediler. Kumanlar ülkemizi yağma ediyorlar ve bizim birbirimizle kavga etmemizden zevk alıyorlar. Bu nedenle, gelin bundan sonra birleşelim ve Rus topraklarını koruyalım ve her birimizin kendi topraklarına sahip çıkmasına izin verelim. Svyatopolk, Izyaslav'ın mirası Kiev'de; Vladimir, Vsevolod'un topraklarında hâkim olsun ve David, Oleg ve Yaroslav ise aralarında Svyatoslav'ın topraklarını paylaşsın. Vsevolod tarafından ele geçirilen topraklar, David'in elindeki (Volynya'daki) Vladimir şehri hariç kendisinde kalırken, Peremyshl' Rostislav'ın oğlu Volodar'a, Terebovl da Rostislav'ın oğlu Vasilko'ya kalsın. Bu anlaşma üzerine, hepsi, eğer içlerinden biri diğerine saldırırsa, geri kalanların Kutsal Haç'ın yardımıyla, saldıranın karşısında yer alacağına yemin ettiler.³¹

Kronikte verilen bilgiye göre, bu birlik ruhundansonra 1103'te tekrar ortaya çıkan Kuman saldırısı karşısında Rus prensleri ortak hareket ettiler ve başarılı oldular. Bununla birlikte genel olarak Rus topraklarındaki politik durum kırılganlığını devam ettirdi. Bir prensin ölümü veya taht değişikliği durumunda sorunlar tekrar su yüzüne çıktı. 1113'te Kiev'de ortaya çıkan kargaşa, bunun göstergelerinden birisidir. Kiev knezi Svyatopolk'un ölümünden sonra Kiev Meclisi (veçe) toplanarak tahta geçmesi için Svyatopolk'un torunu Vladimir Monamakh'ı Kiev'e davet etti. Vladimir'in bu daveti kabul etmemesi üzerine şehirde karışıklık ortaya çıktı: Kiev halkı *tsyatskii*'nin (bir şehirdeki hem idarî hem askerî amir) sarayını yağmaladı ve Yahudilere saldırdı. Sonra Vladimir'e mesaj gönderip eğer gelmezse karışıklığın devam edeceğini, sadece *tsyatskii*'nin sarayının veya Yahudilerin değil, aristokratların ve kiliselerin de saldırıya uğrayabileceğini ve bu-

31 RPC, 187-88.

nun sorumlusunun da kendisinin (Vladimir'in) olacağını bildir-di. Bu mesaj üzerine Vladimir Kiev'e geldi ve tahta geçti. Bu olay sadece Kiev'deki politik durumun nazikliğini değil, aynı zaman-da veçenin politik yaşamdaki önemini gösterir.

Vladimir Monamakh (1113-1125) döneminde Kiev'de ege-men olan politik istikrar daha sonraki dönemlerde tekrar kay-boldu ve hem politik hem de sosyo-ekonomik krizler ortaya çıktı. Kaynaklardaki en dikkat çekici nokta, bu kriz dönemle-rinde Kiev'deki veçenin oynadığı roldür. Örneğin, 1146'da taht-taki Kiev prensi Vsevolod, hastalanınca, Kiev halkına taht için kardeşi Igor'u önerdi ve bu önerisinin kabulü üzerine Igor, Ki-ev'e geldi ve iktidara geçti. Ama daha sonra aynı halk Vsevo-lod'un hâkimi Ratşa hakkındaki şikâyetlerinin Igor tarafından ciddiye alınmaması üzerine onu tahttan indirip yerine Vladi-mir Monamakh'ın torunu, Pereyaslavl'daki Izyaslav'ı Kiev'e da-vet ettiler ve ardından Igor'u öldürdüler.³²

Politik karışıklığın ortaya çıktığı bir diğer şehir Novgorod idi. Fakat burada ve batı ve Rusya'nın diğer şehirlerinde zaman içe-risinde knezler otoritelerini kurdular. Ancak onların otoritesi ve görevleri bu şehirlerde özellikle, Novgorod ve Pskov'da, diğer şehirlerde önemini gittikçe kaybeden eskiçağa ait veçe adı ve-rilen halk meclisleri tarafından sınırlandırıldı. Ordularının ko-mutanlığı görevini üstlenen knezler, bu şehirlerde devlet ida-resinin de başıydılar. Fakat diğer idarî birimlerdeki görevlile-ri ve rahipleri seçme ve görevden alma hakkı veçeye aitti. Avru-pa şehirleri Venedik, Cenova, Hamburg ve Lubeck gibi, Pskov ve Novgorod da güçlü bir tüccar sınıfına sahipti ve bu sınıf ve-çede oldukça etkiliydi. Novgorod kroniğinin 1169 ve 1170 yıl-ları ile ilgili bölümleri, Novgorod knezi ile Orta Rusya knezle-ri arasındaki taht mücadelesini anlatır. Buna göre, önce Suzdal, sonra da Moskova knezleri Novgorod da dâhil bütün Rus top-raklarını yönetimleri altında birleştirmeye çalıştılar ve bu müca-deleden galip çıkan ve zamanla bütün diğer knezlikleri toprak-ları altında birleştirmeyi başaran Moskova knezliği oldu.³³ “Ne-

32 *Letopis' po Ipatskomu spisku* (St. Peterburg, 1871), 229-30.

33 *Medieval Russia's Epics*, 73, 77, 80.

den Moskova knezliğı?” sorusunun cevabı bir sonraki bölümde açıklanacaktır.

Kiev dönemi politik, sosyal-ekonomik yapı ve kültür

Politik yapı

11. ve 12. yüzyıllarda, Kiev’de hem monarşik otoritenin temsil organı hem de feodal demokrasinin organı (şehir/halk meclisi/veçe) vardı. Birbirini tamamlayan bu iki meclis bazen açık bir şekilde anlaşmazlığa düştüler. Knez, en önemli kararlarda şehir meclisinin görüşünü almak zorunda idi. Meclisin, knezinkinden farklı olarak kendi askerî teşkilâtı vardı. Şehir meclisi 1068-69’da Kiev’in ve komşularının bütün özgür sakinlerinden oluştu. Genelde, Kiev toplumu 1068-69 olaylarında tamamen bağımsız bir organ olarak hareket etti. 1069’da, meclise katılım sadece şehir halkı için değil, kırsal bölgelerdeki halk için de geçerli idi. Meclis, knezin otoritesinin bir kurumu olmaktan çok, bir halk organı görünümündeydi. Halkın yöneticilerini seçme veya reddetme hakkı vardı.³⁴

Meclisin etkinliğine rağmen, Kiev Rusya’sında egemen olan yapı ataerkil hükümet sistemiydi. Bu sistemin başındaki knez, ülkeyi bir babanın aileyi yönettiği gibi yönetti. Bu ataerkil sistem, bürokrasinin ortaya çıktığı 17. yüzyıla kadar devam etti.³⁵ Ataerkil sistemde knez ülkeyi hem bir politik lider hem de –Vladimir Rusya’yı büyük bir knezlik mülküne çevirdiği için– bir toprak sahibi aristokrat gibi yönetti. Bu sistemde knez, toprak sahiplerine, ruhban sınıfına ve bürokratlara, vergi ve hizmet karşılığı belli bir toprak verdi. Knezlik toprakları dışında kalan halk ise özgürdü. Köylüyü toprağa bağlayan ve onun hareketliliğini engelleyen feodalizm Rusya’ya ancak 16. ve 17. yüzyılda geldi.³⁶

34 I.Ya. Froyanov ve A. Yu. Dvornichenko, “The City-State and Kievan Rus,” Daniel H. Kaiser, Gary Marker, editörler. *Reinterpreting Russian History: Readings, 860-1860’s* (New York: Oxford University Press, 1994) içinde 30-32.

35 Richard Pipes, *Russia Under the Old Regime* (New York: Collier Books: Macmillan Publishing Company, 1974), 22-24.

36 *Russia Under the Old Regime*, 21.

Rusların Hristiyanlığı kabulü ile birlikte, Rusya'da, liderlikte iki başlılık ortaya çıktı: Patrik ve imparator. Bu ikili yapı Petro dönemine (1696-1725) kadar devam etti; özellikle 16 ve 17. yüzyıl Rusya'sında etkili oldu. Bizans tarihçisi Dmitri Obolensky'ye göre, Hristiyanlığın Ruslar tarafından kabulü dağınık durumda bulunan Doğu Slavlarını tek bir devlette birleştirdi; onu ortak bir dinle Bizans'a bağladı ve Rusya'yı Hristiyan uluslar topluluğunun bir parçası yaptı. Tarihçiye göre, eğer Ruslar Hristiyanlığı kabul etmemiş olsalardı, Viking istilası ve Kazan ve Astrahan'ın zaptı gibi çok önemli iki olay, Rusya'yı bir doğu imparatorluğu yapacaktı. Fakat Rusya'nın Hristiyanlığı kabulü onu Asya'dan hem moral değerler açısından hem de kültürel açıdan ayırdı. Hem onları yabancı yönetimlerden korudu hem de onları Hristiyan uygarlığı savundukları için Avrupalı yaptı. Bu nedenle Rusya'nın uygarlığını incelerken Doğu'ya değil, Batı'ya bakmamız gerekir.³⁷

Birçok araştırmacı, Rusların din değişikliği ile Bizans kültürü ile tanışmalarına ve ondan etkilenmelerine rağmen, kendi kültürlerini koruduklarını veya Bizanslılardan aldıkları kültürel araçları veya politik kurumları kendi ihtiyaçlarına göre yorumladıklarını ileri sürerler. Simon Franklin'e göre Hristiyanlığın kabulü Bizans kültürünün Ruslara geçişinde önemli bir rol oynadı ve bu geçişin başlıca araçları daha çok dinle bağlantılı olarak dinî kitaplar, çeviriler ve dil idi. Bununla birlikte, ona göre bu alıntılar veya etkiler, Rusya'da bir Bizanslaşmaya yol açmadı çünkü Ruslar, Bizans'tan her şeyi değil sadece ihtiyaç duyduklarını aldılar.³⁸ Örneğin, Rus knezleri imparatorluk şehri imajı vermek istedikleri Kiev'de Bizans'ın Ayasofya gibi mimarî eserlerinin bir kopyasını inşa ettirdiler. Ayrıca, Rus kilisesinin başı Konstantinopol'den atandığı için, Ruslar kilisenin dinî-poli-

37 Dmitri Obolensky, "Russia's Byzantine Heritage," *Oxford Slavonic Papers*, No. 1 (1950), 5-8.

38 Simon Franklin, "The reception of Byzantine Culture by the Slavs," *Byzantium-Rus-Russia: Studies in the Translation of Christian Culture* (Burlington, Vermont: Ashgate: 2002), 384.

tik görüşlerini de aldılar. Bu görüşlerden birisi Bizans kültürünün temel prensiplerinden olan evrensellik ilkesinin kabulüydü. Bizans evrensellik ilkesi ne sadece politik bir düşünce ne de kültürel bir saygınlık aracı idi: Evrensellik ilkesi Roman-Hristiyan imparatorluğunun Tanrısal planda eşsiz bir kaderi olduğuna dair inancın üzerine oturmuş tarihî-teolojik bir dünyaya görüşü idi.

Bizans kültürünün öğeleri Kiev'e genellikle değişmiş bir biçimde, yeni bir surette ulaştı. Alınan öğeler Bizans kökenli de olsa, Kiev'de, Bizans'ta anlaşıldığı gibi anlaşılmadı. Bu bağlamda evrensellik ilkesi de Kiev'de Konstantinopol'de anlaşıldığından farklı algılandı. Bu farklılığı görmek için Franklin, iki ölçütten hareketle Bizans imparatorluğu ve onun dinî kurumlarının Kiev'de ve Konstantinopol'de nasıl algılandıklarına bakar. Bu iki ölçüt şunlardır: Bizans'ın hem kendi gözünde hem de Rusların gözündeki imajı ve son olarak da iki ülkedeki imparatorluk veya monarşi fikri. İlk ölçütle ilgili olarak Franklin şunları yazar: Bizanslıların kendilerine bakışı ile Rusların onlara bakışı farklı idi. Bizanslılar kendilerini sadece politik olarak değil, kültürel anlamda da, gerçekliği olsun ya da olmasın, Romalı olarak gördüler. Ruslar ise Bizanslıları politik miraslarına göre değil, dillerine göre değerlendirdiler ve onları Yunanlılar olarak kabul ettiler. Kiev Rusya'sı için, Romalılar ve Yunanlılar sadece etnik veya dil olarak değil, politik ve tarihî olarak da ayrı idiler. Böylece, Bizans'ın kendi imajı için son derece önemli olan devamlılık ortadan kalktı. Bundan yola çıkarak, Kiev Rusya'sının, Bizans'ın evrensellik ilkesinin önemli bir ögesi olan "Roma politik geleneğine" ilgi duyduğunu söylemek yanlış olur.

Evrensellik ilkesinin farklı algılanması dışında Ruslar ve Bizanslılar tarihe bakışları açısından da farklı idiler. Örneğin, Kiev için eski çağ, paganizmi, Bizans için ise eski/antik çağı hatırlatıyordu. Bu da 11. ve 12. yüzyıl Bizans yazıcılığının veya yazarlarının Kiev Rusya'sında hiçbir iz bırakmadığını gösterir. Ruslar sadece Bizans'ın eskiye dair bilgisinden değil, aynı zamanda Bizans'taki eski imajından da yoksundu. Kievliler, Konstantin sonrası döneme ait Bizans'la ilgili çok fazla bilgiye sahip de-

gillerdi. Sahip oldukları onlara değişmiş olarak ulaşan bilgiydi. Böylece Kiev yazarları Bizans imparatorluğu hakkında çok az bilgiye sahipti. 11. ve 12. yüzyıl Kiev yazarlarının hiçbiri, Bizans İmparatorluğu'nun tarihini, politikalarını veya onun liderlerini ne tartıştı ne de onlara ilgi gösterdi.

Monarşi fikrinin farklı algılanmasına gelince; Bizanslılar monarşilerinin Tanrısal planda özel bir yere sahip olduğuna inanıyorlardı. Oysa Kievliler için monarşi hiçbir anlam ifade etmedi, çünkü Kiev'in iç politikalarında monarşi fikri yoktu. Kiev döneminde politik liderlerin çar veya imparator olarak değil de knez olarak çağırılması da bunun bir göstergesidir. Knezin veya çarın Kiev dönemindeki anlamı Bizans'ta olduğu gibi *basileus*-imparator değil, kilisenin iyiliğini düşünen erdemli ve dini liderdi. Bu anlamda, Rus knezlerinin Bizans imparatorluğunu kendilerine rakip olarak değil, model olarak gördükleri söylenebilir fakat bu da onların monark olmak istedikleri anlamına gelmez. Bizans'ın aksine, Kiev politik hayatına damgasını vuran monarşi fikri değil, akrabalık –*rod*– ilişkileri idi. Tarih yazıcılığının farklı algılanışı da Bizans ile Rusya arasındaki politik kültürün farklılığına işaret eder. Ruslara çevirilerle ulaşan yazıların ezici çoğunluğu, yaradılış döneminden Yahudilerin yıkımına kadar olan dönemle ilgilidir ve tarih yazımında Hristiyanlık öncesi ve sonrası vardır. Tarih, Rusya'nın egemenlik haklarını ispatlamak için kullanılan bir araç değil, bir kroniğin ya da önceki bir tarihin devamı niteliğindedir.³⁹

Ekonomik ve sosyal yapı

Rusya'nın ekonomik ve sosyal yapısını belirleyen en önemli etken doğa ve iklim koşullarıydı. Soğuk hava koşullarından dolayı Rusya'da tarım dönemi çok kısa, Novgorod ve St. Petersburg civarında 4 ay, Moskova'ya yakın merkezî yerlerde 5 ve-

39 Simon Franklin, "The Empire of the Rhomai as viewed from Kievan Russia: Aspects of Byzantino-Russian Cultural Relations," *Byzantium-Rus-Russia: Studies in the Translation of Christian Culture* (Aldershot, Hamp.: Ashgate/Variation, 2002) içinde 509-532.

ya 5,5 ay, bozkırda ise 6 aydı. Yılın geri kalanı tarım için uygun değildi ve kısa mahsul dönemi ve uzun soğuk kış Rus köylüsü için fazladan bir sıkıntı ve zorluk demektir. Hayvanlarını, batıdakilerden 2 ay daha uzun süre içeride tutmak zorundaydı ve böylece, büyükbaş hayvanlar baharın ilk çimenlerini genellikle kaçırmaktaydı. Hava koşulları tarım üretiminin de düşük olmasına sebep olmaktaydı.

Rusların sorunu, kendilerini besleyecek kadar ürüne sahip olamamaları değil, bol ürün elde edememeleri idi. Düşük tarım gelirleri ve ürünün az olmasının tek nedeni, soğuk hava koşulları değildi: Bu, zincirleme olayların bir sonucuydu. Tarım ürünü az olduğu için fakirlik vardı; fakirlik olduğu için tarımsal ürünün alıcısı yoktu; alıcı olmayınca da, daha fazla üretim için teşvik yoktu. Rus toprak sahipleri ve köylüler için toprak, zengin olmanın değil, var olmanın bir aracı idi. Aynı nedenlerden dolayı Rusya'da bireysel tarımcılık yoktu çünkü tarım işleri çok kısa bir sürede tamamlanmak zorunda olduğu için (batıdaki 8-9 aylık sürenin aksine), bütün işlerin çok yoğun bir şekilde yapılması; bunun için de bütün insan ve hayvan kaynaklarının oraya aktarılması zorunluydu. Bu da bireysel tarımcılığa şans vermemekteydi.

Buna bağlı olarak Rusya'daki geleneksel köylü aile yapısı az sayıdan oluşan çekirdek aile yerine, kan bağı olan kişilerden oluşan birleşik aileydi. Bu aile tipi, kavimlerin dağılmaya başladığı 10. yüzyılda ortaya çıktı. *Zadruga* (klan) adı verilen birleşik aileler genellikle 50-60 kişiden oluşmaktaydı. Zaman içerisinde, kan bağına dayalı topluluklar dağılmaya başladı, yerini sulak alan ve otlakların birleşik sahipliğine dayalı toplumsal yapılanma aldı ki buna Rusça *mir* veya *obşçina* denilmektedir. *Mir*, Farsça "birlik" "arkadaşlık" anlamına gelen "mithra"dan gelir. Eski İran ve Hindistan'da gelişen Mithraizm isimli inanışta Mithra zafer tanrısı idi: Bu, Slavlara adalet ve kanun koruyucusu olarak geçti. Ailenin reisi, büyük patron anlamına gelen ve bütün aile meselelerinde son sözü söyleme hakkına sahip olan *bolşaktı*. Tarım işi için programı o belirler ve ekim işini o yapardı. Birleşik ailenin bir takım avantajları vardı: Tek bir

lider, tek bir aile olduğu için tarım işindeki performans aile reisine bağılı idi. Daha sonraki dönemlerde hem hükümet hem de toprak sahipleri, sadece verimliliğı arttırdığı için değil, ayrıca sosyal ve politik faydaları için, bu kurumun devamını sağlamaya çalıştılar. Ayrıca, çalışmayan aile bireyinin iş gücünün aile içerisinde telâfi edileceğini bilmek de büyük ailenin başka bir olumlu yönü idi. Mir, köylüler için de avantajlı idi fakat birkaç ailenin aynı çatı altında yaşamasından kaynaklanan bazı gerginlikler vardı. Bununla birlikte bu aile yapısı, 19. yüzyılın ikinci yarısında, 1861’de serfliğin ilgasına kadar varlığını sürdürdü.⁴⁰

Rus toplumunun köylüler dışında diğer önemli bir tabakası *boyar*lardı (aristokratlardı). Toplumun en üst kademesini oluşturan *boyar*ların en önemli gelir kaynakları toprak, savaş ganimetleri ve kölelerdi. *Boyar*lar idarî kadroda önemli yerleri doldurdular fakat knezlere karşı görevleri tamamen gönüllüydü. Toprakları kendilerininindi. Bir *boyar drujninadan* (prens/knezin yönetici kadrosu) ayrılrsa da, topraklar üzerindeki hakları sona ermezdi. Bu ayrımlara rağmen, Rus toplumu genel olarak özgür bireylerden oluştu. Sınıflar arasında hiçbir kast ya da engel yoktu ve bu nedenle bir sınıftan diğer bir sınıfa geçmek mümkündü.⁴¹

Din, dil-edebiyat ve kültür

Daha önce belirtildiğı gibi, Rusların batıl inanışları 9. yüzyılda Vladimir’in Hristiyanlığı kabul etmesi ve resmî devlet dini haline getirmesinden sonra da devam etti. Rusların dini üzerinde çok etkili olmadı ise de, Hristiyanlığın kabulü, özellikle Rus dili ve edebiyatı üzerinde etkili oldu: Ruslar, yazı dilleri ve yazılı edebiyatlarını Hristiyanlığın kabulüne borçludurlar. Slavları Hristiyanlaştırmayı amaçlayan Patrik Photius, bu görevi Selanik’ten iki kardeşe; Konstantin (826-69) ve Methodius’a (815-85) verdi. Ortodoks kilisesinde rahip olduktan sonra aldı-

40 Russia under the Old Regime, 16-17; The Origins of Russia, 127-128.

41 The Origins of Russia, 288.

ğı adı ile Kril olarak bilinen Konstantin ve kardeşi Methodius, Slavlarla iletişim kurabilmek ve onların İncil'i okuyabilmesini sağlayabilmek için öncelikle bir Slav alfabesi geliştirdiler. Bunu yaparken de çocukluklarında Selanik'te yaşayan Slavların konuştuğu Makedonya Slavcasından yararlandılar ve onu Büyük Moravya İmparatorluğunun diline uyarladılar. Böylece Makedonya Slavlarının dili, Slavların kilise dili haline geldi ve Eski Kilise Slavcası adını aldı. Bu yeni yazı dili, 9. ve 11. yüzyıllar arasında bütün Slav ülkelerine yayıldı. Başlangıçta, Kril'in Latineden, bazı doğu alfabelerinden ve Samiriye dilinden uyarladığı harflerden oluşan Glagolitik alfabesi, sonra ise, 10. yüzyılın başlarında Bulgaristan'da yaratılan Kril alfabesi kullanıldı. Bu alfabe Ruslar da dâhil Slavların yaygın bir şekilde kullandığı alfabe oldu.⁴²

Alfabe ile birlikte Rus yazılı edebiyatı ortaya çıkmaya başladı. Yazı, dinle beraber geldiği için doğal olarak ilk edebî eserler de dinle ilgiliydi. Bunların çoğu İncil'in Latince versiyonundan yapılan metin çevirileri ve ilahîlerden ibaretti. Ayrıca, ilk edebî eserler arasında St. John Damascane gibi Bizans teologları tarafından yazılan dinî şiirler, İncil'e dâhil edilmeyen yazılar (*apocryph*), azizlerin ve azizelerin hayatları (*vitae/Jitie*), Kiev Rusya'sı ve Rus hanlığı döneminde geçen bazı önemli tarihî olayları aktaran Rus kronikleri (*letopis*) ve Rus kahramanlıklarını anlatan epik hikâyeler vardı. Rus okuyucularının en çok ilgisini çeken eserlerin başlıcaları; iki *apocrypha*, *Bakire'nin Cehennemde Düşüşü* ve *Adem'in Cehennemde Lazarus'a Hitabı* ve bazı kroniklerdi. Bu kroniklerden en ünlüleri John Malalas ve George Hamartolas tarafından yazılan *Yahudi Savaşı'nın Tarihi* ve *İlk Rus Kroniği* idi. Son eser, 1040 yılında yazılmaya başlandı ve aralarında Nikon'un ve Nestor'un da bulunduğu altı farklı tarih yazarının çalışmaları sonucunda 1118'de tamamlandı. Kronikte tarihçiler, bir anlamda Rus devletinin tarihini anlattılar: Ayrıca, devleti yöneten knezlere, devletin birliğini korumalarını, iç kavgaları bırakıp kardeşçe yaşamalarını tavsiye ettiler. Kronikteki birçok olay; örneğin Knez Oleg'in Ölümü ve prenses Olga'nın inti-

42 *The Orthodox Church*, 82-83.

karnı gibi, tarihî gerçeklerden çok epik hikâyelere dayanarak yazılmıştır. *İlk Rus Kroniği* dışında, Kiev knezlik yıllıklarında saklanan diğer bazı kronikler, *İlk Rus Kroniği*'nin devamı niteliğinde olan Kiev Kroniği ve *Galiçya-Volynya Kroniği* idi.

Azizlerin veya azizelerin hayatlarını anlatan *vita*elerin en ünlüsü Rus knezi Vladimir'in oğulları Boris ile Gleb'in hayatını anlatandır. Nestor tarafından yazılan ve Boris ve Gleb'in 1016'da büyük kardeşleri tarafından öldürülüşünü anlatan *vita*e, iki kardeş hakkındaki en ayrıntılı ve en gerçekçi *vita*edir. St. Theodosius'un hayatını anlatan ve Kiev Rus edebiyatının en ünlü eserlerinden biri olan aynı başlıklı *vita*enin muhtemel yazarı Nestor'dur. Theodosius'un hayatından yola çıkarak, yazar bir anlamda ideal Hristiyan nasıl olmalı sorusuna cevap verir.

Kiev dönemi Rus edebiyatının örneklerinden biri olan epik hikâyelerin başında *Igor Seferinin Baladı* gelir. Balad, Novgorod-Severesk Knezi Igor'un liderliğindeki Rus knezlerinin, 1185 yılında, 12. ve 13. yüzyıllar boyunca Karadeniz'in kuzeyinde yaşamış Türk kökenli Kumanlara karşı yaptıkları başarısız bir akını anlatır. Bu dönemdeki tek epik şiir bu balad olmasına rağmen, 18. yüzyıldan itibaren Kiev dönemi olaylarını anlatan *bylina* adı verilen epik şarkılar yazılmaya başlanmıştır. *Igor Seferinin Baladı* daha sonraki dönemlerde özellikle Moğol işgalinin başladığı dönemlerde tekrar popüler hale gelmiştir.⁴³

Kiev döneminin diğer önemli bir kültür ögesi de Kiev yasalarıdır. İlk Rus kanunlarının (*Russkaya Pravda*) temeli, Yaroslav (1019-1054) zamanında atıldı ve Vladimir Monamakh (1113-1158) döneminde yeni ilâvelerle biraz daha genişletildi. Bu kanunların en önemli özelliği suçların ve cezalarının çok net bir biçimde belirtilmiş olması ve genellikle her suçun –adam öldürmek de dahil– bir para cezası karşılığı olmasıdır. Suçlar ve cezalar dışında *Russkaya Pravda*, miras, köylülerin ve aristokratların birbirlerine karşı sorumlulukları ve hakları gibi konuları içerir.⁴⁴

43 *Medieval Russia's Epics*, 1-17.

44 George Vernadsky, *Medieval Russian Laws* (New York: Columbia University Press, 1947), 26-56.

Resim ve mimari de, Rus kültürünün diğer öğeleri gibi dinin etkisinde gelişti. Kiev bu ilk dönemde Rus sanatının merkezi idi. Vladimir'in Hristiyanlığı kabul etmesinden sonra Kiev'de birçok kilise inşa edildi. Hem resimde hem de mimaride Ortodoksluktan dolayı Grek etkisi vardı. İlk ikonların Vladimir'in vaftiz olduğu Kırım'daki Kherson şehrinden geldiği tahmin edilmektedir. 11. yüzyılın sonunda ise Peçerskaya Lavra'dan bir kısım ikonlar ve 1130'lu yıllarda Konstantinopol'den Hz. Meryem'in resmedildiği iki ikon getirildi. Bu ikonların bir kısmı Vladimir şehrindeki Dormition Katedraline konuldu. Dönemin bir diğer önemli ikonu ise Kiev'den Yaroslav'a getirilmiş olması muhtemel "Bakire Orans" ikonu idi. Grek etkisi dışında bazı ikonlarda Doğu, özellikle Filistin, etkisi söz konu-

1. Bakire Orans, Kiev, 12. yüzyıl başları.

su idi. Rusya'daki ikonlar, Bizans geleneğinin etkisinden dolayı Batı'daki (Katolik dünyasındaki) ikonlardan işlediği konular ve teknik açısından bazı farklılıklar gösterdi. Örneğin, Batı'dakilerin aksine, Rusya'daki ikonlar Tevrat'ta geçen konular ve kişileri pek konu edinmediler.

İkonlar dışında kiliseler de Kiev dönemi sanatının önemli eserlerindendi. İlk kiliselerin çoğu ahşaptı. Dönemin en önemli kilisesi Konstantinopol'deki Ayasofya Kilisesi'nden esinlenerek Kiev'de inşa edilen Ayasofya Kilisesi idi. Bunun dışında Novgorod, Pskov, Vladimir ve Suzdal şehirlerinde birçok kilise inşa edildi. Novgorod'daki Yuriev Manastırındaki St. George Katedrali (1119-30) ve Mesih Kilisesi (1198) bu kiliselerden sadece ikisini teşkil eder. Rus kilise mimarisindeki Grek etkisi, Moğol

2. Nereditsa Kilisesi, 12. yüzyılın ikinci yarısı, Novgorod.

işgalinden ve özellikle Rusya'yı Avrupa kültürü ile tanıştıran Petro döneminden sonra giderek azaldı.⁴⁵

Moğol Dönemi (1223-1480)

Moğol kökenli olup Sibiry'a'dan gelen Asya Hunlarının (Xi-ongnu) yaşadığı Moğolistan, M.S. 1. yüzyılın başından itibaren Güney Mançurya halklarından olan Kitanların, daha sonra da Juan-Juanların akınlarına uğradı ve yönetimine tanıklık etti. 555'te Göktürkler tarafından devletlerine son verilen Juan-Juanların bir kısmı, Tuna nehrinden Karpatlara kadar olan bölgede Avar devletini kurdu; Moğolistan'da kalanlar ise Tatarların ataları oldular. Bu tarihten sonra Göktürk-Çin mücadelesine sahne olan Moğolistan, 745'ten sonra Uygurların yönetimi altına girdi. Moğolların/Kitanların tekrar sahneye çıkışı, Uygur yönetiminin son bulduğu döneme denk gelir. 12. yüzyıla gelindiğinde Moğolistan, Rusya'da ve batı Avrupa'da hatta Anadolu'da olduğu gibi parçalanmış bir siyasi yapıya sahipti. Rusya'da knezlikler, Anadolu'da beylikler şeklinde ortaya çıkan bu yapı, Moğolistan'da hanlıklar veya kavimler biçimindeydi. Bu hanlıkları birleştirerek Moğol Devleti'nin temellerini atan kişi Borcegin klanına mensup Yesügeyür Bahadır'ın oğlu Timuçin veya bilinen ismiyle Cengiz Han'dı. Onun gençlik yıllarında bu hanlıklardan en güçlüsü Tatar Hanlığı idi. Ayrıca Moğolistan'ın ortalarında Kereyitler, kuzeyinde Merkitler ve batısında Naymanlar vardı. Timuçin bu kavimlerden Türk asıllı Kereyitlerle ittifak etti ve onlarla birlikte bozkırdaki Tatarlar, Merkitler gibi diğer kavimlere karşı savaştı. Kısa sürede Timuçin liderliğindeki Moğollar tarafından da desteklenen Kereyit federasyonu, bozkırın önemli bir kısmını kontrol altına aldı. Fakat 1200'lü yılların başında Timuçin'le Kereyitlerin arası açıldı ve bu klan liderliğindeki federasyon giderek dağılmaya başladı. Oğullarını Kereyit prensesleriyle evlen-

45 George Heard Hamilton, *The Art and Architecture of Russia* (New Haven and London: Yale University Press, 1983), 80-85, 100; 44-45, 162.

diren Timuçin, sadece akrabalık yoluyla değil, askerî anlamda gösterdiği başarılarla da dağılmakta olan Kereyit federasyonunu Moğollar içinde eritmeyi başardı ve 1206 yılında kurul-tay kararıyla tüm kavimlerin lideri seçilerek Cengiz Han unvanını aldı. Bunu müteakip dönemde Moğollar kısa bir süre içinde Orta Asya'ya, Çin'e, İran'a kadar yayıldılar ve bu bölgelerde hâkimiyet kurdular. Ruslar Moğollarla ilk kez 1220'lerde, ikinci kez, onların Volga nehrini aşp Avrupa'ya geçtikleri 1230'lardan sonra karşılaştılar.⁴⁶

Moğollar 13. yüzyılın başında Rusya'ya geldiklerinde karşılarında uzun süredir bölünmüş bir Rusya buldular ki bu onların işini kolaylaştırdı. Bu dönemde Galiçya (başkenti Galiç) ve Volynya (başkenti Vladimir) eyaletlerinde knezler arasında mücadeleler vardı. 1187'de Galiçya knezi Yaroslav'ın ölümü üzerine oğulları Vladimir ve Oleg arasında başlayan mücadelede veçe, Vladimir'i destekledi ve Oleg'i şehir dışına sürdü. Fakat Vladimir sorumluluklarını unutup, şehir yönetiminde başarısız olunca veçe onu da tahttan indirip yerine oğlu Roman'ı getirdi. Kroniklerde hem Galiçya'daki hem de daha önce bahsi geçen Rostov ve Vladimir'deki karışıklıkların diğer önemli bir nedeni de boyarlar arasındaki sürtüşme ve çekişmeler olarak ifade edilir.

Ruslar Moğollarla ilk olarak İran'ın fethinden sonra Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara akınları sayesinde temasa geçtiler. 31 Mayıs 1223'te, Kalka nehri kıyılarında, ilerleyişlerini durdurmak isteyen güney Rusya knezlerini ağır bir yenilgiye uğrattılar. 1237'de Moğol İmparatorluğu'nun sınırlarını batıya doğru genişletmek için harekete geçen Cengiz Kağan'ın torunu Batu, Volga Bulgarlarının topraklarını işgal etti; ardından da yönünü 1237-38 kışında Rus knezliklerine çevirdi. Batu ve birlikleri ilk 1237'de Ryazan'ı yağmaladılar; ardından Kuzey-doğu Rusya'nın başkenti Vladimir'i yerle bir ettiler. 1240'da ise,

46 David Morgan, *The Mongols* (London: Blackwell Publishing, 1990), 44-50; Robert Marshall, *Doğudan Yükselen Güç, Moğollar* (İstanbul: Sabah Kitapları, 1993), 1-14; J. J. Saunders, *The History of Mongol Conquests* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1971), 44-89.

Kiev'i yakıp yıktılar ve Galiçya ve Volina'ya doğru ilerleyişlerini devam ettirdiler.⁴⁷ Bu, kroniklerde şu şekilde tasvir edilir:

[1237'de] Ryazan'ı alan pagan ve Tanrısız Moğollar-Hıristiyan kanının dökücüleri-[1238'de] Vladimir'e gittiler. Prens Yuri Vladimir'i terk edip, Yaroslav'a kaçarken; oğlu Vsevolod, annesi, başpapaz ve eyaletteki bütün halk, Vladimir şehrine sığındı. Kanunsuz İsmaililer (Moğollar için kullanılan bir ifade) kasabaya yaklaştılar, onu kuşattılar ve etrafına bir çit ördüler. Ve ertesi sabah şehrin alınacağını gören Prens Vsevolod ve başpapaz Mitrofan, Kutsal Bakire Kilisesine girdiler ve başpapaz Mitrofan bütün prensleri, prensesleri, kızı ve gelinini ve iyi erkek ve kadınları manastıra aldılar. Kanunsuzlar iyice yaklaştılar, şahmerdanlarını hazırladılar ve şehri ele geçirdiler ve onu Paskalya orucundan iki hafta önceki Cuma günü ateşe verdiler... Rostov ve Suzdal halkı sağa sola dağıldılar. Oradan gelen kanunsuzlar Moskova'yı, Pereyaslavlı, Yurev'i (Moskova'nın kuzey doğusunda), Dmitrov, Voloç ve Tver'i ele geçirdiler... Sonra Torjok'a gittiler ve herkesi çimen gibi biçerek, 106 km uzaklıktaki Novgorod'a geldiler. Fakat Tanrı ve büyük ve kutsal Sancta Sophia Kilisesi, Novgorod'u korudular.⁴⁸

Bu ifade, Moğolların işgalinin çok hızlı ve yıkıcı olduğunu ve halkın bunun karşısında korkuya kapıldığını gösterir. Bu dönemde Rus topraklarından geçen veya bu topraklara elçi olarak gelen bazı yabancı seyyah ve elçilerin raporları ve anıları da, kronikler gibi, Moğol işgalinin Rus şehirlerinde sebep olduğu yıkıma şahitlik ederler. Papa Nevinnii (Masum) IV'ün Moğol kağanına gönderdiği elçisi Giovanni de Plano Carpini, Moğolların Kiev'i işgallerinden altı yıl sonra Şubat 1246'da uğradığı Kiev'in hâlâ Moğol işgalinin izlerini taşıdığını yazar. "Kiev'den geçerken yerde yatan cansız bedenlere ait sayısız kemik ve ka-

47 Thomas T. Allsen, *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Mongke in China, Russia and the Islamic Lands, 1251-1259* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1987), 1.

48 Arkheografiçeskaya Komissiya. Editör. *Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey*, 31 cilt (St. Petersburg, 1841-1968), 7: 139; *Novgorodskaya Pervaya Letopis'* (Moskva: AN SSSR, 1950), 75-76.

fatası gördük. Kiev bir zamanlar çok büyük, kalabalık bir şehirdi, ama şimdi hemen hiçbir şey kalmamış çünkü şu an orada dağınık halde iki yüz ev var ve yaşayanları tam bir köle durumundalar. Oradan ilerleyişlerine ve ilerlerken savaşmaya devam eden Tatarlar [Moğollar] bütün Rusya'yı yıkmışlar.”⁴⁹

Benzer bir şekilde Fransız kralı Louis IX tarafından Moğol Kağanı Batu'ya gönderilen Rubruck'lu William da gözlemlerinde Rusya'daki Moğol yıkımından söz eder: “Alan toprakları Tanais [Don] nehrinden Palus Maeotis [Azak Denizi] ve Tuna'ya kadar uzanır; ve Tuna'dan (Asya ile Avrupa arasında sınır teşkil eden) Don Nehrine kadar uzanan ve bir ucundan diğer ucuna geçmek için at üzerinde iki günlük bir seyahat gerektiren bu ülkede ve Don Nehri'nin gerisinde Etilia [Volga]'a kadar olan bölgede.., Kıpçak Kumanları yaşamaktadır. Bu bölgenin kuzeyinde, her yeri ormanlarla kaplı, Polonya ve Macaristan'dan Don Nehrine kadar uzanan Rusya vardır ve burası Tatarların [Moğolların] hismine uğramıştır ve hala da her gün uğramaktadır.”⁵⁰ Moğol işgalinden dolayı yıkılmış bu genel Rusya tablosuna rağmen, Rusya'daki her şehrin Moğol işgalinden aynı derecede etkilendiğini söylemek yanlış olur. Örneğin, Moğollara direnmeyi seçen Galiçya knezi Daniel ve Çernigov knezi Mikhael yıkımla karşılaşırken, Moğollara itaati ve onlarla işbirliğini seçen Novgorod knezi Aleksandr Nevskii Novgorod'u yıkımdan kurtarmıştır.

İşgallerinden sonraki ilk yıllar içerisinde, Moğol İmparatorluğunun batı uzantısı olan Altın Ordu Devleti, Rus topraklarında basit ama etkili bir idarî sistem kurdu: Fethettiği halklardan Altın Ordu hâkimiyetinin kabulünü, vergilerin ödenmesini ve ihtiyaç duyulduğunda asker gönderilmesini istedi. Alacakları vergilerin miktarını belirlemek için Moğollar, Rus topraklarında nüfus sayımları yaptılar. Bunlardan ilki 1257'de idi. Nikon Kroniğinin verdiği bilgilere göre Moğollar Suzdal'da, Ryazan'da

49 Giovanni de Plaona Carpini, *The Mongol Mission*, ed. Christopher Dawson (New York: Sheed & Ward, 1955), 29.

50 W. W. Rockhill (ed. ve çev.). *Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253-1255, as narrated by himself* (London: Hakluyt, 1900), 93.

ve Murom'da sayım yaptılar ve bu iş için *desiatskie*, *sotniki*, *ty-siatskie* ve *temniki* (10, 100, 1.000 ve 10.000'den oluşan birliklerin başı: Bunlardan *ty-siatskie* aynı zamanda bir şehirdeki hem idarî hem askerî amirdi) görevlendirdiler. Sayım sırasında sadece sivil halkı değil, aynı zamanda bütün papazları, rahipleri ve diğer kilise mensuplarını da saydılar.⁵¹ Moğol hanları kendilerine itaat edildiği ve vergiler ödendiği takdirde Rus topraklarındaki yönetici elit sınıfa dokunmadılar. Ayrıca, knezler, özellikle Büyük Knezler, Moğol İmparatorluğu'nun başkenti olan Karakurum'a veya daha sonra Altın Ordu'nun başkenti olan Volga nehri kıyısındaki Saray'a gelip, kağandan onay almak zorunda idiler. Yönetimlerinin ilk yüzyılında, kağanlar Rusya topraklarında, vergi toplanması vs. gibi işlerin yürütmesi için, *başkaki* adı verilen, kendi memurlarını atadılar.

Moğol istilâsının ve Moğolların Rusya üzerindeki etkilerine gelince; Rus tarihçisi Robert Crumney Moğolların, Rus birliğinin iki önemli ögesi olan Büyük Kneze ve Ortodoks kilisesine verdikleri destekle, istilâlarının başlangıcında paramparça olan Rus knezliklerinin birleşmesine katkıda bulunduklarını belirtir: Vergilerin toplanmasını kolaylaştırmak ve Rus knezliklerinin yönetimi konusunda sorun yaşamak istemeyen Moğollar, Rusya'nın bir Büyük Knez tarafından yönetilmesini yeğ tuttular ve bu nedenle Büyük Knezi desteklediler. O dönemde, Büyük Knezin başkenti Vladimir idi. Zaman içerisinde, Moğollar vergilerin toplanması vs. gibi işleri de yerel liderlere bıraktılar.⁵²

Ayrıca, Moğollar, işgal ettikleri yerlerdeki halkların dinî inançlarına saygı olarak özetlenebilecek geleneksel dinsel hoşgörü politikasını devam ettirdiler. Ve bu politikaya paralel olarak Rusların dinî kurumu Ortodoks kilisesine destek verdiler. Rus Ortodoks kilisesine verilen ayrıcalıklarla ilgili en önemli kaynaklardan biri *Khanskie yarlyki russskim mitropolitam*'dır (Rus Metropolitine Verilen Hanlık Yarlıkları). Bu esere göre kiliseye verilen ayrıcalıklar şunlardır:

51 PSRL, 10: 141.

52 Robert O. Crumney, *The Formation of Muscovy, 1304-1613* (London, New York; Longman, 1987), 29-31.

1308'de Kağan Mengü Temir Metropolit Petro'ya yarlık verdi.. Cengiz Kağan vergi memurlarına gelecekte ruhban sınıfından vergi [*dan'*] ve memurlar için alınan paranın [*korm*] alınmamasını emretti; bırakın onlar Tanrı'ya bizim ve kavmimiz için dua etsinler ve bize şükranlarını sunsunlar... geçmişteki kağanlar da papazlara ve rahiplere aynı geleneğe istinaden ayrıcalıklar verdiler. ... Bunu söyleyip, biz metropolite bu beratı verdik. Bu beratı gören ve işiten *başkaki* [vergi kontrolörleri], prensler, kâtipler, toprak-vergisi toplayan memurlar ve güm-rük memurları, ruhban sınıfından vergi veya herhangi başka bir şey talep etmemeli ve eğer bir şey alırlarsa, bu suçlarına karşılık ölüm cezasına çarptırılmalıdırlar.⁵³

Moğol kağanları, törenlerde ve dualarda Moğol kağanlarının ismine yer vermeleri ve Moğol hâkimiyetini tanımaları karşılığında, Ortodoks kilisesini vergiden ve askerlikten muaf tuttular ve ona toprak verdiler. Böylelikle, her ne kadar bazen işgalleri ile yıkıma sebebiyet vermiş olsalar da Moğollar, Rus topraklarının iki önemli kurumuna; daha sonraki Rus birliğinin iki önemli belirleyicisi olan, Büyük Knezlik ve Ortodoks kilisesine verdikleri destekle, Rusya'nın birliğini sağlamasına ve Rus devletinin ortaya çıkışına katkıda bulundular.

Ayrıca Moğollar, Rus siyasi yapısı üzerinde de etkili oldular. Bu konuda iki farklı görüş bulunmaktadır. Rusya'nın merkezîyetçi hatta despot devlet yapısını Moğollardan aldığını ileri süren Karl Wittfogel, Jaroslaw Pelenski, Charles Herperin ve Edward Lee Kenan gibi tarihçilere göre, Altın Ordu ve onun halefleri olan devletler, Moskova devleti için sosyal ve politik modeller sağlamışlar ve Moğol-Türk sistemi Moskova'ya geçmiştir. Ayrıca bu tarihçilere göre bu etkileşim veya ödünç alma hadisesi, daha çok Moskova'nın Rus devletine dönüştüğü 15. ve 16. yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Çünkü bu dönemde Rusya'nın toprakları sürekli olarak genişlemiş ve genişleyen toprakların idaresi için Moskovalı liderler merkezî bir bürok-

53 Mikhail D. Priselkov, *Khanskie Yarlyki Russkim Mitropolitam* (St. Peterburg: Nauçnoe Delo, 1916), 58-59.

rasi ve yönetime ihtiyaç duymuşlardır ve bu ihtiyaç duydukları kurumları da uzun yıllardır birlikte, yan yana yaşadıkları Altın Ordu Devleti'nden almışlardır.

Araştırmacılar, Rus kurumlarında ve yönetiminde Moğol etkisinin çok bariz bir şekilde 15. ve 16. yüzyıllarda ortaya çıktığını kabul etmekle birlikte, aslında bu etkileşimin çok daha önceki dönemlerde, özellikle 13. yüzyılın sonundan itibaren başladığını ifade ederler. 1240'dan yaklaşık 1300'lere kadar, Rusya'nın büyük çoğunluğu, Kıpçak Hanlığı'nın (Altın Ordu Devleti için birçok araştırmacı bu tanımlamayı kullanmıştır)  zellikle vergi toplamak ve serbest ticaretin devamını sağlamakla görevli *başkaki* adı verilen idarecileri aracılığıyla doğrudan yönetimi altında idi. *Başkakilerin* doğrudan ya da dolaylı olarak 13. yüzyılın son yarısında Rus kurumlarının değişimini etkilediğine dair kesin bir kanıt yoktur. Fakat bu tarihten sonra Moskova Büyük Knezi, Saray'ı daha sık ziyaret etmeye hatta uzun süreler orada kalmaya başlamıştır. İşte bu ziyaretler veya kalmalar sırasında Moskova Büyük Knezi veya onun adına Saray'a giden kardeşleri ve oğulları Moğol saray uygulamalarının etkisi ile tanışmışlardır. Kıpçak kağanlarının yerel kontrole daha fazla izin verdiği ve Büyük Knezlerin sorumlu oldukları bölgeleri yönetmek için yollar bulmak zorunda kaldıkları 14. yüzyıl boyunca, Büyük Knezler doğal olarak Saray'da daha önce işe yaradığını gördükleri kurumları uyarlamışlardır. Böylece ilk grup tarihçilere göre, Moğollarla olan sürekli iletişim, Moskovalı liderlerin Altın Ordu kurumlarından etkilenmesinde ve bir anlamda Moskova devletinin Asyalı, hatta despot bir devlet yapısı kazanmasında etkili olmuştur.⁵⁴

Bu tezi, Moskova politik kültürünü enine boyuna inceleyen Edward Lee Keenan'ın çalışmasında ve Charles Harperin'in Altın Ordu-Moskova ilişkisini inceleyen kitabında çok daha ayrıntılı bir şekilde görmek mümkündür. Keenan'a göre, Moskova knezleri siyasi anlamda parçalanmış ve politik kaosun hakim olduğu Rusya'da, elit içindeki mücadeleyi önlemek ve da-

54 Donald Ostrowskii, "The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions," *Slavic Review*, Vol. 49, No. 4 (Winter 1990), 525-530.

ha sonraki dönemlerde ise geniş bir alana yayılmış toprakların kontrolünü sağlamak için aşırı merkezîyetçi bir devlet yapılanmasına gittiler; devletin gücü ve etkisi arttıkça monarşik ve otokratik bir politik kültüre sahip oldular. Hem Keenan'a hem de Harperin'e göre Ruslar bu kültürü Moğollardan aldılar. Bu politik kültürün en önemli özelliği, istikrarlı bir politik sistem ve *boyar* kavimlerden oluşan oligarşiydi. Bu sistemde klanların gücü ekonomik olmaktan çok askerî ve politik olduğu için birbirleri ile yarış içinde idiler ve bunun çözümü de Tanrının atadığı bir "Büyük Prens/knez" etrafında herkesin toplanmasıydı. Bu sistemde klanlara ekonomik ve politik statü garanti edilmekte, bunun karşılığında ise prensle işbirliği yapmaları beklenmekteydi. Bu genel yapı dışında Moskova'nın Moğollardan aldığı üç önemli bürokratik ve idarî öge vardı. Bunlar, tüccarlar/ticareti vergilendirmek, gümrük tekelleri kurmak ve bu işlerin yürütmesi için bir saray bürokrasisi yaratmaktı.⁵⁵

Dmitri Obolensky gibi diğer bazı tarihçilere göre, Moğolların Rusya üzerindeki etkisi iddia edildiği kadar büyük ve olumsuz değildir çünkü aynı dönemde Rusya sadece Altın Ordu Devleti ile değil, Batılı devletlerle de ilişkiler içerisindeydi. Batı ve güney Rusya hem kültür hem din olarak Litvanya-Polonya devletinin bir parçası idi. Kuzeybatı Rusya şehirleri ise Hansa ligi vasıtasıyla ticarî olarak Alman devletleriyle ilişki içindeydiler ve bu ilişkiler Moğol istilasından sonra da devam etti. Bu nedenle Obolensky, Moğolların Rusya'yı Asyalaştırdıkları tezine karşı çıkar ve biraz daha keskin bir üslupla Moğolların Rusya'yı iddia edildiği gibi barbarlaştırmadığını tam aksine, onu barbarlıktan uzaklaştırdığını ifade eder. Çünkü ona göre Moğollarla ilişkiler, Moskovalı liderleri Asya ile tanışık hale getirdi ve onlara Moğollardan bütün kurumları değil, sadece ihtiyaç duydukları kurumları almaları için şans verdi.⁵⁶

Moğolların daha dar anlamda Rus kurumları üzerindeki et-

55 Edward Lee Keenan, "Muscovite Political Folkways," *The Russian Review*, Vol. 45, No. 2 (April, 1986), 115-181; Charles Harperin, *Russia and the Golden Horde* (Bloomington: Indiana University Press, 1985), 95.

56 "Russia's Byzantine Heritage," 5.

kisine gelince: Bu konuda çalışmalar yapmış araştırmacılar, Rusya üzerindeki Moğol etkisini göstermek için hem Moğollarda hem de Ruslarda bulunan iletişim sistemi (*yam*), beraber yönetim (yan yana yönetim), ortak sorumluluk gibi uygulamalara bakarlar. Onlara göre, *yam*, *poruka* ve *tysiatskii* Moğollardan alınmış kurumlardır. Bunlardan, Moğollardaki *yam*'a karşılık gelen ve Rusya'da özellikle 16. yüzyılda öne çıkan atlı posta servisinin (*povoz*) amacı, "ulaklar aracılığı ile merkezî hükümetle onun yerel kolları arasında hızlı bir iletişim kurmak ve aynı zamanda ordu birliklerinin faaliyetlerini koordine etmektir. Yabancı elçilere de posta atlarını kullanma ayrıcalığı verilmişti. Ve tüccarlar da ilk başlarda *yam* faaliyetlerinden hiçbir ücret ödmeden faydalanma hakkına sahipti fakat daha sonra bu hizmet ücrete tâbi olmaya başladı."⁵⁷

Ayrıca tarihçiler, her iki devlette birbirine karşılık gelen ve ya birbirine benzeyen kurumlara dikkat çekerler. Kıpçak hanlığındaki vezirlik ile Moskova'daki *dvorskii*, bunlardan birini teşkil eder. Rusya'da *dvorskii*, saray personelinin başı idi ve personeldeki her bir kişinin görevlerini ve maaşlarını o belirlerdi. Ayrıca, *dvorskii* hâkimdi, hazineye bakardı ve knezlik –saray– topraklarında yaşayan köylülerin idaresinden sorumluydu. Vezir ise idarî, ekonomik ve görevden alma gibi konularda kağandan sonra en çok yetkiye sahip kişi idi.

Diğer benzer bir kurum da, Kıpçak'taki beylerbeyliği ile Moskova'daki *tysiatskii* idi. Bu Moğollardaki ordunun ve dışişlerinin başı olan beylerbeyine karşılık gelir çünkü her ikisi de kendi ülkelerinde dışişlerinin ve ordunun başı idiler. *Tysiatskii* konsülü, Kıpçak hanlığında kağana devlet işlerinde yardımcı olan dört ana kağanlığın başı olan Karaçi Bey'e eşitti. Fakat Moskova'da, Kıpçak hanlığında olduğu gibi devlet konsülü, kağanın otoritesini arttırıcı değil, sınırlayıcı bir rol oynamaktaydı. Bunlar dışında Rusya'daki *çelom bit'e* ile Moğollardaki *bas'ur* arasında da fonksiyonları açısından benzerlikler vardır. Bu ku-

57 George Vernadsky ve Michael Karpovich, *A History of Russia*, Volume 3: The Mongols and Russia (New Haven: Yale University Press, London: Oxford University Press, 1943), 127.

rumların her ikisi de toplum ve yönetici arasındaki bağlantıyı sağlamakta görevliydi.⁵⁸

Moskova idarî bölgeleri, *volost* ve *put'*, Kıpçak hanlığındaki *tuman* veya *daruga*'ya karşılık gelmekte idi. Ayrıca, Moğol-Kıpçak hanlığında vergi sisteminde kullanılan *bakşey* (kamu görevlisi), *dengi* (para), *kazna* (hazine), *kostka* (kişi başına alınan yol vergisi), *tamga* (mühür veya bir tür gümrük vergisi) ve *ta-moznik* (gümrük memuru) Ruslarda da kullanılmaktaydı.

Ayrıca, Moskova'da uygulanmaya başlanan, iktidarın babadan oğla geçmesi geleneğinin de Moğollardan alındığı düşünülmektedir. Aynı gelenek, idarî kurumlarının çoğunu Selçuklular ve İlhanlılardan alan Osmanlı Devleti'nde de vardı ve 1450'de Fatih Sultan Mehmet'in yaptığı değişikliğe kadar devam etti. Bunun yanında, Osmanlı Devleti'ndeki tımar sistemi veya Selçuklulardaki ikta sistemi ile Moskova'daki *pomestie* sistemi arasında da benzerlikler vardır ve muhtemelen Ruslar bu uygulamayı da Moğollardan almışlardır. Tımar veya ikta sistemi gibi, *pomestie* de liderlerin –knez, çar veya sultanın– toprakları ve orduyu kontrol ettikleri ve aynı zamanda mümkün olan en ucuz yolla orduya asker sağladıkları bir sistemdi.⁵⁹

Moğollar, Rus askerî ve yasal yapısını da etkilemişlerdir. Askerî alanda Ruslar Moğollardan onlu ordu sistemini, bazı taktikleri ve silâhları almışlardır. Moğol ordusunun beş genel bölüme ayrılması uygulaması, Ruslar tarafından alınmış ve kullanılmıştır. Bu beş bölüm merkez (*bolşoy polk*), sağ kanat (*pravaya ruka*), sol kanat (*levaya ruka*), ileri kanat (*peredovay polk*) ve geri cephe (*storojevoy polk*).⁶⁰ Yasal alanda ise Moğolların Rusları özellikle ceza hukuku konusunda etkilediği ve onların ölüm cezası veya fiziksel ceza gibi uygulamaları Moğollardan aldığı ileri sürülmektedir. Ayrıca, 16. ve 17. yüzyıllarda kuzey Rusya'da yerel yapıda etkili olan *yaruka* makamının Moğollardaki *yargu* (hakim) makamına karşılık geldiği söylenebilir.⁶¹

58 "The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions," 534.

59 *The Formation of Muscovy*, 530-33.

60 *A History of Russia*, III: 363.

61 *Russia and the Golden Horde*, 75-76.

3. 13. yüzyılda Rus Knezlikleri, Rusya Tarihi.

Politik kültür konusundaki ve kurumsal temeldeki etkile-ri dışında, Moğolların Rusya'ya en büyük etkisi onun siyasi birliğine yaptığı katkıdır. Moğollar, Büyük Kneze, Moskova'yı ve daha sonra Rusya'yı yönetmek için model olarak sundu-ğu kurumları ile de katkıda bulundu. Rus knezleri ve özellikle 1331'den sonra bu unvanı başkasına kaptırmayan Moskova knezleri, yönetmeyi, yönetildikleri Moğollardan öğrendiler ve onların merkeziyetçi devlet yapısını, Rusya'nın daha sonra gi-derek genişleyen topraklarını idare etmek için kullandılar.

Moskova'nın yükselişi

Moğol hâkimiyeti döneminde parçalanmış vaziyette olan Rus knezlikleri arasında Moskova zaman içerisinde yükselişe geçti

ve Rus birliğini sağlayan knezlik oldu. Niçin Moskova knezliği sorusunun cevabını vermek için öncelikle niçin diğer knezlikler değildi bunu açıklamak gerekir. Dışarıdan bakıldığında Novgorod, Rus siyasî birliğini sağlamaya en yakın aday görünümündeydi çünkü 22 bin nüfusu ile Rusya'nın en büyük eyaleti olan Novgorod aynı zamanda knezliklerin içinde ticarete dayalı ekonomisi ile en varlıklı olanıydı. Fakat liderlerinin Moğol kağanının hâkimiyetini kabul etmek istememesi yüzünden başı sık sık derde girdi. Bununla birlikte, Moğollar vergilerini ödediği sürece Novgorod'a dokunmadılar ve onun gelişmesine izin verdiler.

Novgorod, politik yapı itibarı ile ortaçağın şehir devletlerine benziyordu. *Veçe* adı verilen halk meclisi ve bir knez tarafından yönetilen Novgorod'un politik yapısı, oligarşik bir özellik göstermekteydi. *Veçe*, halk iradesinin temsil edildiği, halkın kendisini ilgilendiren konularda görüşünü ifade ettiği bir kurumdur. Prensler arasındaki taht kavgalarını veya Novgorod'daki taht değişikliğini aktaran Rus kroniklerinde *veçenin* bu yönü sıkça vurgulanır. 1015'te prens Vladimir öldüğü zaman ve sonrasında yaşananlar buna bir örnek teşkil eder. *Novgorodskaya Pervaya Letopis*'de (ilk Novgorod Letopis'i) anlatıldığı üzere, Vladimir ölünce büyük oğlu Svyatopolk, üç kardeşini öldürdü ve Kiev tahtını ele geçirdi. Bunu duyan Yaroslav –ki o zaman Novgorod'da idi– *veçeyi* topladı ve Novgorod halkına Svyatopolk üzerine gitmeyi önerdi ve halk bu önerisini kabul etti. İki kardeş arasındaki savaş sonucunda Yaroslav galip geldi ve Svyatopolk Peçeneklere sığındı.⁶² Bu olay *veçenin* iktidar mücadelesinde belirleyici bir rol oynadığını gösterir. 1102'de ortaya çıkan başka bir taht değişikliğinde kimin iktidara geleceğini belirleyen kurum yine *veçe* idi. Bu tarihte Svyatopolk (Kiev Büyük Knez'i) Novgorod knezi olan oğlu Mstislav'ın Volynya'daki Vladimir şehrine gitmesini ve orada iktidar olmasını istedi fakat Novgorod halkı prenslik için ne Svyatopolk'un kendisini ne de oğlu Mstislav'ı istediklerini bildirdi. Bunun üzerine Svyatopolk oğlu Mstislav'ı geri çağırarak zorunda kaldı.⁶³ Nov-

62 *Novgorodskaya pervaya letopis*', 174-176.

63 *RPC*, 199-200.

gorod halkının veya onun iradesini temsil eden veçenin Novgorod politik hayatındaki önemi sonraki dönemlerde de devam etti ve veçe, halkın sadece kimin iktidara geleceğini değil, aynı zamanda kimin görevine son verileceğini belirlediği ve prensin yetkilerini sınırladığı bir kurum olmayı sürdürdü.

Novgorod halkının 1270 ve 1272’de knezleri/prensleri ile yaptığı anlaşmalar veçenin sonuncu özelliğine çok güzel iki örnek teşkil ederler. 1270’te Tver knezi Yaroslav Yaroslaviç –ki aynı zamanda Novgorod’u yönetecekti– ile Novgorod halkı arasında yapılan anlaşma, Novgorod halkının knezden taleplerini ifade eder ve onu halk önünde sorumlu kılar. Bu anlaşmanın bazı çarpıcı maddeleri şunlardır:

Bütün eski toprakları (*volosti*, burada Novgorod’un orijinal ilk beş eyaletinin gerisindeki topraklar kastediliyor) kendi adamların aracılığı ile değil, Novgorodlular aracılığı ile yönetmelisin. *Posadnik* (vali) olmaksızın toprakları dağıtamaz, mahkemeler düzenleyemez ve mahkeme kararları beyan edemezsin ve bütün Novgorod topraklarında ne sen prens, ne senin prenseslerin, ne de emrinde çalışanlar köyler alabilir veya onları hediye olarak kabul edebilirsiniz. Bu topraklar Volok [Volokolamsk], Torjok, Bezhitsy, Palits kasabası, Meleça, Şipino, Egna, Zavoloç’e, Tre, Perm’, Peçora, Yugra ve Vologda’dır. Belhitsy veya Novgorod’un herhangi bir yerinden Tver’e nüfus nakledemezsin. Bir insanın elinden mahkeme kararı olmaksızın toprağını alamazsın. Novgorod topraklarında vergiden muaf olanlar (*slobody/serbest*) veya gümrüksüz alanlar belirleyemezsin. Novgorod’a karşı bütün düşmanlığı bir tarafa bırakmalı ve hiç kimseden, büyük veya küçük, mahkeme olmaksızın intikam alma yoluna gitmemelisin.⁶⁴

1271’de Tver prensi Mikhail Aleksandroviç ile Novgorod halkı arasında yapılan anlaşmalar da benzer maddeler içerir: Bir önceki anlaşmadan farklı olarak bu anlaşmada Novgorod halkı knezden Suzdal ile Novgorod arasındaki sınırları koru-

64 Sigismund N. Valk, ed., *Gramoty velikogo Novgoroda i Pskova* (Moskva: AN SSSR, 1949), 11-13, 28-30.

masını ve eğer Altın Ordu büyük prensliğini onaylamazsa kendisinin ve yardımcılarının Novgorod'u terk etmesini istemektedir. Bu anlaşmalar, daha doğrusu sözleşmeler sadece yeni atanacak prensin sınırlandırılmış yetkilerini değil, aynı zamanda büyük prenslik için Altın Ordu kağanının izninin alınması gerektiğini gösterir. İlk özelliği ile Novgorod hiç kuşkusuz kararların genellikle ruhban sınıfı, prens ve *boyarlar* tarafından alındığı Moskova ile karşılaştırıldığında daha demokratik ve liberal bir politik yapıya sahipti.

Prensleri seçmek, onların haklarını sınırlamak veya belirlemek dışında, *veçe* ayrıca Novgorod başpapazının seçimini de yapan bir kurumdu. *Novgorodskaya Pervaya Letopis*'den alınan bazı bölümler, değişik tarihlerde (1156, 1193, 1229, 1359 ve 1415'te) görevdeki başpapazların ölmesi ya da emekli olması durumunda yerine gelecek başpapazı seçmek için Novgorod knezi ile *veçenin* birlikte hareket ettiğini gösterir. Ayrıca kilisenin toprak talebi ve bu talebinin yerine getirilmesi durumunda uyması gereken şartlar gibi konular da *veçenin* kararı ve onayı ile olmaktaydı.⁶⁵ Bu da Novgorod halkının sadece politik iktidar üzerinde değil, Ortodoks kilisesi üzerinde de etkili olduğunu ispatlar. Bununla birlikte Novgorod'un yönetiminde asıl etkili olan *posadniki* adı verilen seçilmiş belediye başkanıydı. Onun yanı sıra, şehrin başpiskoposu ve *tysiatskie* adı verilen görevli de yönetimde knez kadar etkiliydi. Zaman içerisinde, ortaya çıkan Lordlar Konsülü ile birlikte, knezin gücü sınırlanırken, *boyarların* ve başpiskoposun gücü arttı. Bu mecliste her şehir bir *boyar* tarafından temsil edildi. Bu yapılara rağmen, Novgorod'un ileri gelen aileleri arasındaki düşmanlıklar devam etti.

Novgorod'un ikinci önemli özelliği ekonomik yapısıydı. Her ne kadar ticaret bütün Rus knezliklerinin en önemli ekonomik uğraşısı ise de Novgorod bu anlamda bütün hepsi içinde en önde geleni idi ve hiç kuşkusuz Avrupa'ya ve Baltık bölgesine yakınlığı bunda etkiliydi. 1190'da Novgorod ile Gotland ve Alman şehirleri arasında yapılan bir anlaşma, ilk dönemlerden itibaren

65 *Novgorodskaya pervaya letopis*, 29-30, 40, 68, 365, 405; *Gramoty velikogo Novgoroda i Pskova*, 146.

Novgorod'un ticaretinin ne kadar gelişmiş olduğunu gösterir. "Prens Yaroslav Vladimiroviç, *posadnik* Miroşka, *tysiatskii* Yakov ve bütün Novgorod halkı ile görüştüktan sonra, elçi Arbud, bütün Almanlar, Gotland halkı ve Latinlerle [Katoliklerle] yapılan anlaşmayı teyit etmiştir.. Bu anlaşma ile Novgorod elçileri ve bütün Novgorodlular barış içerisinde Alman ve Got topraklarına gidebilecek, Almanlar ve Gotlar da Novgorod topraklarına gelebilecekti."⁶⁶ Temmuz 1436'da Hans şehirleri ile Novgorod arasında imzalan anlaşmanın gösterdiği üzere (buna Hansa ligi adı verilir), Alman şehir devletleri ile Novgorod arasındaki ekonomik ilişkiler, daha sonraki dönemlerde de devam etti. Bu anlaşma ile "Novgorod ve onun yetmiş üç kasabası ve tüccarları, Alman topraklarına ve şehirlerine kara yolu veya deniz yolu ile serbest giriş hakkını ve eski anlaşmalar ve haç üzerine yapılan yeminler doğrultusunda mal getirip götürme hakkını" elde ettiler. Ayrıca "aynı anlaşma gereğince Novgorodlular ve Almanlar birbirlerinin topraklarındaki tüccarlarına yasal koruma sözü verdiler." Bu anlaşmalar Novgorod'un Batı ile özellikle de Alman şehirleriyle olan ticarî ilişkilerinin kapsamını, genişliğini ve Novgorod'un Batı'yla ekonomik anlamda entegrasyonunu gösterir. Aynı tarihlerde Novgorod'un sadece Alman şehirleri ile değil, Riga gibi şehirlerle de ticarî ilişkilerde bulunduğu ve bu şehirden kilise çanı yapımında kullanılmak üzere işinin ehli zanaatkarlar talep ettiği görülür.⁶⁷

Bu avantajlarının yanında Novgorod'un bütün Rusların gözünde popüler olmuş, hatta daha sonraki dönemlerde de birleştirici bir simge olarak öne çıkan bir lideri vardı. Bu isim, 1240'da Neva nehri yakınlarında İsveç'i, 1242'de ise Estonya'yı mağlup eden Aleksandr Nevsky idi. İlk olayın nedeni İsveç'in Novgorod aleyhine topraklarını genişletmesiydi. *Novgorod Letopisi*'nde bu savaş Katoliklerle Ortodokslar arasındaki kutsal bir savaş olarak anlatılmıştır: "Büyük bir İsveç ordusunun işgalini duyan Aleksandr, dua ettikten ve rahibin dualarını aldıktan sonra adamlarına 'Tanrı güçlü olan ile değil, adil olan iledir'

66 *Gramoty velikogo Novgoroda i Pskova*, 55-60.

67 *Gramoty velikogo Novgoroda i Pskova*, 108, 110-112.

dedi.” Kutsallığına rağmen, Nevsky’nin 1240’taki galibiyetleri, Rus prensliklerinin hepsinin veya çoğunun güvenini kazanmak ve onları birleştirmek bağlamında 1380’de Moskova prensi Dimitrii’nin Moğollara karşı çıkışı kadar etkili olmadı. Fakat ismi ve Katolik uluslara karşı aldığı başarılar, yüzyıllar sonra başka bir Katolik ulusla olan savaşta, 1812 Rus-Fransız Savaşı’nda ve daha sonra İkinci Dünya Savaşı’nda Rus halkını seferber etmek için kullanıldı. Novgorod’un ekonomik gücü, demokratik politik yapısı ve Aleksandr Nevsky’e rağmen Rusların liderliğini Moskova’ya kaptırmasının nedeni askeri anlamda zayıflığı değil, daha çok büyük prensliği elinde bulunduran Moskova knezlerinin politik ve diplomatik manevralarıydı.

Novgorod’dan sonra Rusya’nın liderliğine aday olabilecek diğer bir knezlik Tver’di. Hatta bu konuda Moskova ile mücadele içerisindeydi. Moskova ve Tver arasındaki iktidar mücadelesi, 1304’te Büyük Knez Andrew’in ölümü üzerine Tver knezi Mikhael ve Moskova knezi Yuri’nin bu makamda hak iddia etmeleri ile başladı. Mücadelede ilk başta güçlü görünen ve daha sonra da Büyük Knez olmayı başaran, aristokratların, kilisenin liderlerinin ve Moğol kağanının desteğini alan Mikhael’dı (1304-18). Ama yaptığı hatalar yüzünden Mikhael kısa sürede desteğini aldığı gruplarla ve kişilerle karşı karşıya geldi ve Büyük Knezliği Moskova knezine kaptırdı. Mikhael’in yaptığı ilk hata, Rus metropolitliği için Bizans’ın önerdiği aday yerine başka bir adayı desteklemektir. Bizans’ın desteklediği aday, Petro, metropolit olunca Mikhael’in kendisine vermediği desteği unutmadı ve o da Mikhael’ı desteklemedi. Mikhael’in ikinci hatası Moğol kağanı ile ilişkilerini iyi tutamamak, Yuri’nin yaptığı gibi sık sık Saray’a gidip onu ziyaret etmemektir. Böyle olunca da Moğol kağanı Özbek, Mikhael’a desteğini kesti ve Yuri’yi Büyük Knez olarak atadı. Büyük Knez olduktan sonra Yuri, Novgorod’la ittifak yaptı ve Tver’e saldırdı ama Mikhael tarafından yenilgiye uğratıldı. Özbek’in, Yuri’yi desteklemesinin nedenlerinden biri de Mikhael’in Yuri’yi yenerek askeri anlamda bir güç ve tehlike olduğunu göstermesiydi. Mikhael ve Yuri tekrar karar için Moğol kağanının huzuruna çıkınca, Kağan oyunu Yuri’den ya-

na kullandı. Kağan “böl ve yönet” politikası uyarınca güçlü bir Tver yerine zayıf bir Moskova’yı tercih etti. 1304’te Moskova knezi, Moğol kağanı tarafından Büyük Knez olarak atandı. Bu kararı etkileyen diğer nedenler, Moskova knezinin Moğol kağanına itaati ve Ortodoks kilisesi ile olan yakın ilişkileriydi.

Ekonomik güç bunda çok belirleyici değildi, çünkü Tver de ekonomik olarak Moskova kadar güçlü idi. Bazı araştırmacılar, Moskova’nın coğrafi yapısının, Rusya’nın liderliğini ele geçirmesinde etkili olduğunu belirtirler. Gerçekten de Moskova, nehirlerin arasındaki yerleşiminden dolayı ticaret ve iletişim merkezi idi. Sürekli askerî istilâların olduğu bir coğrafyada, Moskova oldukça güvenli bir konumda, ormanlık bir alanın ortasındaydı. Bu nedenle hem Kiev’den hem de Vladimir’den birçok kişi Moskova’ya göç etti. Özetle, Moskova avantajlı bir coğrafi konuma sahipti fakat komşusu Tver de benzer özelliklere sahipti. Bu nedenle, Moskova’nın yükselişini coğrafi konumu ile açıklamak mümkün değildir. Asıl belirleyici olan, Moskova idaresinin Moğol kağanları, Ortodoks kilisesi ve diğer Rus knezlikleri ve kendi halkı ile olan ilişkileriydi. 19. yüzyıl dönemi tarihçisi V. O. Klyuçevskii Moskova’nın yükselişinin nedenini, Moskova knezlerinin Rurik hanedanlığı ile bağlarının olmayışı ya da bağlarının zayıf olmasına bağlar. Yönetici hanedanla bağları olmayan Moskova knezleri, otoritede hak iddia etmek, rakiplerini yenmek için yeni ve radikal yollara başvurdular. Bu yollardan en önemlisi, Moğol kağanını, çıkarlarının Moskova knezinin Büyük Knez olmasında ve diğer knezlere karşı desteklenmesinde olduğuna ikna etmektir. Moskova knezlerinin politik hünerleri de çok belirleyici değildi, çünkü knezlerin hepsi farklı karakterlerde insanlardı. Moskova knezliğinin yükselmeye başladığı 1300’lü yıllardan, Rusya’nın lideri haline geldiği 1500’lü yıllara kadar olan döneme bakarsak, bu gelişmenin ardındaki faktörler ve politikalar daha iyi anlaşılır. Örneğin, Yuri (1318-1322) döneminde Moskova’nın yükselişini sağlayan iki faktör öne çıktı. Bunlardan ilki Moğollarla olan ilişkilerdi. Yuri, kağan adına vergi toplayarak ve kuzeydoğu Rusya’nın bütün eyaletlerinden haraçları

Altın Ordu'ya teslim ederek gücünü arttırmaya çalıştı. 1321'de bu politika Yuri'yi, Mikhael'ın halefi Dmitri ile karşı karşıya getirdi. Dmitri Büyük Knezlikte hak iddia etti. Yuri, topladığı haraçları Saray'a götürmek yerine, İsveç'e karşı savunmak için Novgorod'a gitti ve bunun bedelini, Saray'a kağanla görüşmeye giden Dmitri'ye Büyük Knezliği kaptırarak ödedi. Daha sonra da, Dmitri tarafından öldürüldü. Fakat Dmitri de Özbek tarafından öldürüldü.

Yine bu dönemde Ortodoks Kilisesi'nin Vladimir'den Moskova'ya taşınması (1325/26) Moskova'nın diğer prensliklere göre öne çıkmasına katkıda bulundu. Bundan sonra, kilise bir hac yeri haline geldi ve Moskova knezleri Ortodoks kilisesi tarafından kutsanmaya başladı. Kilise-knezlik ittifakı, her iki kurum için olumlu sonuçlar getirdi. Ortodoks kilisesinin liderleri, Litvanya'nın kendi topraklarında yeni bir metropolitlik kurma çabalarına karşı kilisenin hiyerarşik yapısını korumaya çalıştılar ve bu konuda Moskova knezlerinin desteğini aldılar. Buna karşılık, metropolitler de Moskova'nın Rus halkını birleştirmek ve yönetmek iddialarını desteklediler. Bunun nedeni, Moskova knezlerinin Moğol kağanına itaat ve bağlılık politikalarının, Ortodoks kilisesinin ve Bizans devletinin çıkarları ile uyumlu olmasıydı.

Yuri'nin yerine Ivan, Dmitri'nin yerine Aleksandr geçti. Özbek, Aleksandr'ı Büyük Knez olarak atadı. Nedenleri belli değil fakat muhtemelen, kağan hâlâ Yuri'nin hatasını düşünmekteydi. Büyük Knezi belirleyen Özbek, 1327'de kuzeni Çöl Kağan'ı Tver'e gönderdi. Tver'de kendi hâkimiyetini kurmak ve Hristiyan inancını ortadan kaldırmak isteyen Kuzen Çöl Kağan, kötü yönetimiyle yerli halkı isyana teşvik etti, sonra da isyan ettikleri için onları öldürdü. Tver'deki isyanla ilgili bugüne kadar gelebilmiş kaynaklardan birisi olan *Rus Letopisi*'nde Tver isyanının nedeni aşağı yukarı aynı biçimde anlatılır. Sadece kötü yönetiminin dolayı isyana neden olan kişinin Özbek'in yeğeni Çöl Kağan değil, Altın Ordu tarafından Tver'e gönderilen Şevkal isimli elçi olduğu belirtilir. Bu olaydan hemen sonra Moskova prensi Ivan, kağanın da izni ile tekrar Tver'e girdi ve şehri yağmaladı,

Aleksandr'ı Pskov'a gitmeye zorladı. Aleksandr, Pskov'dan tahtını tekrar ele geçirmeye çalıştı ve 1338'de bunu başardı fakat daha sonra kağan tarafından öldürüldü. Bunun üzerine İvan "Büyük Knez" unvanını aldı ve bu tarihten sonra mücadelesine rağmen Tver, Moskova'ya ciddi bir rakip olmaktan çıktı ki bu da kuzey-doğu Rusya'nın politik kaderini değiştirdi.⁶⁸

İvan (1331-40) döneminde Moskova'nın en önemli rakibi yine Novgorod'du. Fakat bu kez yanında Pskov da vardı. Litvanya'nın batıda gücünü giderek arttırmasını fırsat bilen Novgorod ve Pskov, Moskova Büyük Knezinin isteklerini zaman zaman görmezlikten geldi. Aslında Moskova 1323'te Pskov üzerinde etki kurma şansı yakaladı fakat bunu kullanmadı. Bu tarihte Almanlar tarafından işgal edilen Pskov, Moskova'dan yardım istedi fakat Moskova yardım etmedi.⁶⁹ Bu nedenle Pskov da Moskova'nın isteklerini her zaman ciddiye almadı. Bu bağlamda, Moskova knezinin hem Novgorod hem de Pskov'a karşı Moğol kağanının desteğine ihtiyacı vardı. Bu nedenle İvan I, Saray'da uzun vakitler geçirdi ve Özbek'i kendisinin güvenilirliğine ikna etti ve Altın Ordu için vergi toplama işini çok iyi yaptı. 1331'den sonra, "Büyük Knez" unvanı hemen hiç aralıksız Moskova'da kaldı.

Simeon (1340-53), İvan I'in politikalarını devam ettirdi. Novgorod'u Moskova'nın gücünü tanımaya zorladı ve başarılı oldu. Bunda Novgorod'daki iç karışıklıkların da önemli bir payı vardır. Daha çok *boyarlar* arasındaki rekabet ve halkın farklı grupları –zengin-fakir gibi– arasındaki boşluk yüzünden çıkan iç karışıklıklar, Novgorod'un, demokratik yapısına ve sorunların önemli bir kısmının veçede çözülmesine rağmen, Moskova'ya karşı istediği gibi durmasına engel oldu. Bu karışıklıklardan biri –diğer birçok sorun gibi– Simeon'un iktidara gelmesinden iki yıl sonra 1342'de ortaya çıktı. Bu tarihte eski ve yeni valiler arasındaki iktidar ve nüfuz mücadelesinin arasında kalan halk (*çernye liyudi/sıradan insanlar*) eski valinin evini basarak onu ve oğlunu hapsettiler. "Öğlene doğru bütün kasaba

68 *The Formation of Muscovy*, 36-40. PSRL, 7: 200.

69 A.N. Nasonov, ed., *Pskovskie Letopisi* (Moskva: AN SSSR, 1941), I: 15-16.

birbirine karşı silâhlanmıştı ve bu karmaşa ancak başpiskopos Vasilii ve *namestniki* [vali] Boris gelip duruma el koyunca sona erdi.”⁷⁰ Bu gibi olayların Novgorod’da sadece Simeon döneminde değil, daha sonraki dönemlerde de sıkça tekrarlandığı görülür. İç karışıklılardan faydalanarak Novgorod’a karşı başarılı olan Simeon, 1352-53’te vebaya karşı aynı başarıyı gösteremedi. Batıdan Rusya’ya gelen veba salgını, hem knezin hem de birçok Rus’un ölümüne neden oldu. 1364-66’da ve tekrar 1425’te kuzeydoğu Rusya’yı birkaç kez daha ziyaret eden veba, son geldiğinde –1425’te– nüfusun 1/3’ünü yok etti.

Ivan II (1353-59) dönemi Moskova’nın bölgede etkili olan diğer bir rakibinin, Litvanya’nın, öne çıktığı bir dönemdir. 1356’da Smolensk ve Bryansk’a saldıran Litvanya, Rjeva ve Belaya’yı ele geçirdi. Ivan II döneminde A.P. Khvost öldürüldü ve onun yerine geçen metropolit Alexis, Ivan II’nin karakterinden kaynaklanan boşluğu doldurdu. Ivan II öldüğü zaman taht, 9 yaşındaki oğlu Dmitri’ye kaldı.⁷¹ Dmitri Donskoy’un (1359-89) ilk yıllarına karmaşa hakimdi. Bunun en önemli nedeni, Suzdal-Nijni Novgorod ve Pskov prenslerinin Dimitri’nin yaşının küçük olmasından istifade ederek Moskova’da hâkimiyet kurmak istemeleriydi. Fakat Dimitrii kısa sürede bu karmaşaya son verdi. Bunda Metropolit Alexis’in önemli bir payı vardı. Ayrıca 1359’dan sonra Altın Ordu Devleti’nde baş gösteren karışıklıklar da Moskova’nın başarısında etkili oldu. Daha da önemlisi Moğollarla olan yakın ilişkiler, Moskova’ya diğer Rus prensliklerine karşı avantaj sağlamaya devam etti. Ivan II öldüğü zaman Nijni Novgorod prensi Büyük Knezliğe talip oldu fakat Kağan (Murid), Büyük Knezin Dimitrii olduğunu belirtti (1362). Böylece Novgorod bu isteğinden 1364’te vazgeçti ve Moskova ile bir antlaşma yaptı.

Novgorod’u eleyen Dimitrii ve Alexis, diğer rakipleri Tver’i alt etmek için farklı metotlar denediler. Tver içindeki iktidar mücadelelerinde daha zayıf olan tarafı desteklemek, rakip knezlerin yakınlarını veya elçilerini rehin alarak Tver üzerinde baskı kurmaya çalışmak, Moğol kağanlarını ziyaret edip on-

70 *Novgorodskaya pervaya letopis*, 356.

71 *The Formation of Muscovy*, 40-41.

lardan Büyük Knez unvanını almak, bu metotlardan en önemlileri idi. Özellikle sonuncusunda rüşvet ve entrikayı kullanmaktan çekinmediler. Bütün bu gelişmelerin sonunda zayıf olduğunu kabul eden Tver, 1375'te Moskova ile antlaşma yaptı. Dmitri Donskoy ile Tver knezi Mikhael Aleksandroviç arasında imzalanan bu anlaşmaya göre knezler karşılıklı olarak birbirlerinin topraklarını korumaya, Moğol hanı ile anlaşma yapmaları durumunda önce birbirleri ile görüşmeye; Altın Ordu'ya ödenecek vergi konusunda birbirlerine danışmaya ve en önemlisi Moğol kağanının herhangi birisine saldırması durumunda birbirlerine yardım etmeye söz verdiler.⁷² Bu anlaşma, Moskova'nın Rus knezleri arasında giderek artan gücünün ve Rusya'nın birliğini sağlama yolundaki liderliğinin öne çıktığını göstermesi açısından önemlidir. Moskova'nın gücünün artmasında hiç kuşkusuz Ortodoks kilisesinin Moskova'ya taşınmış olması ve bu kurumun başı olan Metropolit Alexis'in Dmitri'nin en büyük destekçisi olmasının önemli bir payı vardır. Ayrıca Konstantinopol'deki Ortodoks patriği de Rus knezlerini Moskova'ya ve Rus metropolitine sadık kalmaya teşvik ederek Moskova'nın öne çıkmasına katkıda bulundu.

Bir ara Konstantinopol patriği, Polonya ve Litvanya'nın baskısı ve şikâyeti üzerine Moskova'ya karşı politikasını değiştirdi. Bunun nedeni o dönemde Moskova'nın en büyük iki rakibi olan Polonya'nın ve Litvanya'nın politikalarıydı. Polonya'nın Konstantinopol patriği üzerinde Moskova'ya karşı kullandığı en önemli silâh, yeni işgal ettiği Galıçya'daki Ortodoksları Katolikleştireceği tehdidi idi. Litvanya ise patriğin dikkatini, Moskova metropoliti Alexis ve Moskova knezinin diğer Rus knezlikleri ile hiç ilgilenmediğini şikâyet ederek çekmeye çalıştı fakat başarısız oldu. Sonuç olarak, Konstantinopol patriği Ortodoks olmayan Litvanya ve Polonya karşısında yine Ortodoks Moskova'yı desteklemeyi tercih etti.

Moskova'nın bu dönemde güçlenmesinin en önemli nedenlerinden biri Moskova kneziyle boyarlar arasındaki ilişkilerdi.

72 L. V. Çerepnin ve S. V. Bakhruşkin, ed., *Dukhovnye i dogovornye gramoty velikikh i udel'nykh knyazey XIV-XVI vv.* (Moskva, Leningrad: AN SSSR, 1950), 25-28.

Moskova'nın idaresinde etkili olan *boyarlar*, yönetici hanedanlıkla olan aile bağlarından dolayı Moskova knezini desteklediler. Ayrıca, Simeon döneminde temelleri atılan *udel* veya *appanage* sistemi de Moskova'nın birliğini sağlamasında etkili oldu. Buna göre, knezin varislerinden her biri mirastan pay aldı fakat paylaşım şartlı idi: Ailenin toprakları aslında bütün aile fertlerinin ortak malı idi. 1430'larda kardeşleri ile yaptığı antlaşmada, küçük yaştaki erkek kardeşleri Simeon'u lider olarak tanıdılar ve savaşlarda onu desteklemeye söz verdiler. Buna karşılık, Büyük Knez de devletin bütün önemli meselelerinde kardeşlerinin görüşlerini alacaktı. Bu sisteme göre, her kardeşin kendi toprakları olacak ve bunları kendi varislerine miras bırakabilecekti ve kendi topraklarını yönetme hakkına sahip olacaktı. Bu, daha önce belirtildiği gibi, Moskova eyaletinin bütünlüğünde önemli bir rol oynadı,⁷³

Moskova'yı öne çıkartan diğer bir önemli olay, Dmitri'nin Altın Ordu'ya karşı çıkmasıydı. Daha önce hiçbir prensin yapmadığını yapan Dmitri, Altın Ordu'ya gitmeyi ve vergi vermeyi reddetti. Bunun üzerine ikiye ayrılmış olan Altın Ordu Devleti'nin bir bölümünde etkili olan Mamay harekete geçti: Önce Moğol-larla Ruslar arasında sorunların yaşandığı Novgorod şehrine gitti ve bu şehri 1377 ve 1378'de olmak üzere iki kez yağmaladı. Ardından yönünü Moskova'ya çevirdi. Ama önce, Moskova'nın rakipleri Litvanya prensi Yagaylo Olgerdoviç ve Ryazan knezi Oleg İvanoviç ile ittifak yaptı. Ayrıca, ordusunu Kuman birlikleri ve paralı güney Rusya ve Kafkas birlikleri ile güçlendirdi. Mamay'nin Moskova'ya doğru yola çıktığını haber alan Dmitri, Ortodoks kilisesini ve dinî sembol ve söylemleri kullanarak Rusları Mamay'e karşı durmaya çağırdı: Voskresenk Kroniği'nde bu olay şöyle açıklanmıştır: "Büyük prens, kardeşi prens Vladimir Andreeviç ve bütün Rus prenslerine 'gelin Ortodoks inancı, kutsal kiliseler ve bütün Hristiyanlar için bu lanetlenmiş, Tanrısız, kâfir ve korkak çiğ et yiyicilerine karşı duralım' dedi. O ve bütün Rus prensleri ve tüm ordu, Moskova'dan ayrılarak onunla

73 *The Formation of Muscovy*, 49-50.

birlikte baba mirasını korumak için Kolomna'ya geldiler.”⁷⁴ Bu gelişmeler sonucunda Dmitri ile Mamay 1380'de Don nehrinin yakınlarındaki Kulikova'da karşılaştılar. Kroniklere göre, savaşın sonucunda galip gelen Dmitri'ydi: Bu galibiyette savaşın son aşamasında “Ruslara yardıma gelen meleklerin, şehitlerin, Christ Georgii, Dmitri, Rus prensleri aziz Boris ve Gleb ve baş melek Mikail'in” önemli bir katkısı vardı. Kronikler dinî figürleri de savaşa dahil ederek ve Dmitri Donskoy'u Ortodoksluğun savunucu olarak tanımlayarak Moğollarla Dmitri arasındaki mücadeleye kutsal bir nitelik vermeye çalışmıştır.

Dmitri galip gelen taraf ilân edilse de, gerçekte mağlup olan oydu çünkü savaş sırasında hiçbir Rus knezinden –Tver, Novgorod veya Nijni Novgorod– destek alamamış, yaşamını yitirmiş ve Moskova savaşı kaybetmişti. Bununla birlikte Kulikova Muharebesi, Moskova knezinin saygınlığını arttırdı; Ryazan, Moskova'nın otoritesini kabul etmek zorunda kaldı. Kulikova Muharebesi, Moskova'nın kuzey-doğuda askerî ve politik liderlik iddiasını sağlamlaştırdı ve bir gün Rusya'nın Moğol hâkimiyetinden kurtulabileceği inancını uyandırdı. Fakat hâlihazırda Rusya henüz bütün Rus toprakları üzerinde hâkimiyet kurmaktan uzaktı ve hâlâ Nijni-Novgorod, Suzdal, Ryazan, Tver ve Novgorod, Moskova knezinin hâkimiyet alanının dışındaydı.

Bu dönemde Tver büyümeye devam etti ve kendisini Moskova ile birlikte Ortodoks kilisesinin başı olarak gördü. Novgorod, Moskova ve Litvanya arasındaki rekabetten istifade ederek gücünü arttırmaya çalıştı. Litvanya, kendi Ortodoks tebaası için ayrı bir hiyerarşik kilise kurma çabalarına devam etti. Uzun süren krizler ve rekabetten sonra Moskova knezliği, merkezi Moskova olan birleşik bir Ortodoks kilisesi oluşturmayı başardı. Toktamış'ın 1382'deki muharebesi üzerine bazı Rus knezleri Moskova'nın etkisini kırmaya yönelik girişimlerde bulundu fakat 1382'den sonra, Moskova knezleri Altın Ordu'nun sadık bir müttefiki rolünü tekrar üstlendi. Robert Crumney gibi tarihçiler haklı olarak Kulikova'dan sonraki dönemleri, özellikle de 1389'dan sonraki dönemi Moskova knezliğinden Rus

devletine geçiş dönemi olarak tanımlarlar, çünkü bu dönemde Moskova knezleri, sadece diğeri Rus knezliklerinin topraklarını ele geçirerek sınırlarını genişletmekle kalmamış, aynı zamanda yaptıkları reformlarla ve çalışmalarla Rus devletinin temellerini atmışlardır.

Rus devletinin kuruluşu

Daha önce belirtildiğii üzere birçok tarihçi Rus devletinin temellerinin Moskova knezliğinin 1382'de Moğollara karşı çıkışından sonraki dönemde özellikle de Vasilii II ve İvan III döneminde atıldığını ileri sürerler. Bu dönem politikalarına bakıldığında bu iddianın çok da geçersiz olmadığı görülür. Vasilii I döneminde Rusya knezlikten çıkarak devlet olma sürecine girerken; Altın Ordu Devleti yıkılma aşamasına geldi. Bu nedenle gerek bu dönemde gerekse müteakip dönemlerde Moskova'nın içteki ve dıştaki pozisyonu, Altın Ordu'daki karışıklıkların artmasına veya ortadan kalkmasına bağılı olarak değımiştir.

Vasilii I (1389-1425) dönemi, Moskova'nın karşısında Toktamış'ın yerine geçen Edigey gibi başarılı birisinin bulunduğu güçlü bir Altın Ordu Devleti'ne rağmen, Moskova knezliğinin politik anlamda gücünü arttırmaya devam ettiğii bir dönemdir. Moskova knezliği bu politik gücünü, her şeyden önce Vasilii I'in 1391'de yaptığii evlilik yolu ile akrabalık kurduğu Litovt liderliğindeki Litvanya ve Polonya ile olan sıkı ilişkilerine ve metropolit Cyprion'un desteğine borçludur. Litvanya ve Polonya ayrı iki ülke olmasına rağmen 1385'te birleşme kararı alarak Moskova'nın yanında ve bazen de karşısında yeni bir güç olarak ortaya ıktı.⁷⁵ Ayrıca 1390'lardan itibaren Altın Ordu'da i karışıklıkların başlaması Moskova'nın işini kolaylaştırmıştır. Batıda Polonya ve Litvanya ile dostluğu sayesinde kendisini sağılama

75 Stanisław Kutrzeba ve W. Semkowicz, editörler, *Akta Unji Polski z Litwa, 1385-1791* (Krakow: Nakładem Polskiej Akademji Umiejetnosci i Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1932), 1-2; *A Source Book for Russian History From Early Times to 1917*, I: 91 içinde.

alan Vasilii I, Toktamış'ın zayıflığından istifade ederek 1392'de Nijni-Novgorod'u işgal etti; 1397'de Dvina'yı kontrol altına aldı. 1398'de ise Novgorod'un hâkimiyet alanı içerisinde bulunan Dvina –kuzey– bölgesi halkı ve boyarlarının, topraklarına dokunulmaması kaydıyla, kendisine bağlılıklarını sağladı. Fakat daha sonra sözünden döndü; Torjok, Vologda ve Bezhitsy gibi yerleri Novgorod'dan alıp Moskova knezliğinin topraklarına kattı. Her ne kadar daha sonra Novgorod, Moskova'nın ilhak ettiği toprakları geri aldı ise de Moskova ile olan politik rekabetinde onun gerisinde kaldı.⁷⁶ Novgorod'a aldığı toprakları tekrar kaptıran Moskova 1402'de de, Ryazan'la içişlerine karışmayacağına dair bir antlaşma yapmak zorunda kaldı.

Rus prensliklerine karşı politikaları ve bu arenadaki başarı ve başarısızlıkları önemli olsa da Moskova prensliğinin yükselişini veya gerilemesini asıl belirleyen Altın Ordu cephesindeki gelişmelerdi. Moğolların yükselen ismi Timur, önce kendisine karşı Polonya, Litvanya ve Moskova ile ittifak anlaşması imzalayan Toktamış'ı yendi (1395). Ardından, Timur'un müttefiki Edigey Toktamış'ı yendi ve 1398'den 1419'a kadar bozkırlara egemen oldu. Moskova, bu zaman zarfında ara ara Edigey'e karşı baş kaldırdı ve bazen başarılı oldu. Örneğin, 1408'de Moskova, Edigey tarafından yapılan bir kuşatmaya karşı koydu ve sonra Edigey'in rakibi olan Toktamış'ın oğullarına sığınma sağladı. Sonra da Altın Ordu'ya vergi vermeyi reddetti. Edigey'in bu gelişmelerle özellikle sonuncusu ile ilgili tepkisini Vasilii I'e yazdığı 1409 tarihli mektubunda görmek mümkündür:

Toktamış'ın çocuklarının sizinle olduğunu duyduk ve bu nedenle savaşa geldik: ayrıca şehirlerinizde Altın Ordu'dan size gelen elçilere ve tüccarlara iyi davranmadığınızı; onları aşağıladığınızı hatta onlara zarar verdiğinizi duyduk. Bu hiç iyi değil; çünkü geçmişte buraları kağanın toprakları idi: Geçmişte elçiler ve kağanın elçilerine hiçbir zarar verilmedi; bize nasıl davranılması gerektiğini eskilere sorun. Şimdi siz bunu yapmak istemiyorsunuz. Bu değişiklik iyi bir şey mi? Timur Kutlu

76 *Novgorodskaya pervaya letopis*, 389-391.

kağan olduğundan beri Ordu'ya gelip onu ziyaret etmediniz. Ne kağanı kendi gözlerinizle gördünüz ne de onu ziyaret etmesi için ne bir elçi, ne yaşlı veya genç boyarlarınızı, bir oğlunuzu veya bir kardeşinizi gönderdiniz... Ne zaman başınız Litvanya ya da Rus prensleri ile derde girse bize şikâyet geldiniz ve bizden koruma istediniz: Bu konuda bize hiç rahat vermediniz ve siz [şimdi] topraklarınızın kötü olduğunu ve vergi vermenin mümkün olmadığını söylüyorsunuz: Topraklarınızı gözümüzle görmedik ama bununla ilgili raporlarımız var. Mesajlarınızda ve mektuplarınızda yalan söylediniz. Her topraktan, her iki birim (*sokhi*) başına bir ruble vergi aldınız, bunlar nerede?...Sizin için, geçmişte yaptığınızı yapmanız iyi olacaktır yoksa Hristiyanlar feci bir sonla karşılaşacaklar ve öfkemizle ve savaşla karşı karşıya kalacaklardır.⁷⁷

Edigey bu tehditkâr mektubun ardından Moskova'ya savaş açtı. 1410'da Nijni-Novgorod prensinin de destek verdiği birlikleri ile Rusya'nın eski başkenti Vladimir'i yerle bir etti. Bu olaydan sonra Vasili I kağana boyun eğmek ve ondan Büyük Knez unvanının tekrar kendisine verilmesini istemek zorunda kaldı. Moskova için Altın Ordu tehlikesi 1420'lerden sonra azalmaya başladı, çünkü Altın Ordu dağılma sürecine girdi ve dağılan devletin yerinde Kırım ve Kazan hanlıkları ortaya çıktı.

Bu dönemde Moskova'nın karşısındaki diğer bir güç Litvanya idi. Büyük Dük Gedimin'in (1316-41) 1320 yılında Volynya ve Kiev'i Litvanya sınırlarına katması ile Baltık'tan Karadeniz'e kadar uzanan geniş bir ülke haline gelen Litvanya, bu tarihlerden itibaren Moskova ile sürekli mücadele içinde oldu. 1370 yılında Moskova-Litvanya arasındaki savaş bu mücadelenin ilk somut göstergelerinden birini teşkil eder. Litvanya dükü Ol'gerd'in yayılmacı dış politikası yüzünden çıkan savaşın sonucunda Litvanya galip geldi ve Mojaisk ve Kolomna gibi yerleri ele geçirdi.

Bununla birlikte Litvanya, Moskova için, özellikle Polonya ile diplomatik bir evlilik sonucu 1385'te birleşmesinden sonra tehlike arz etmeye başlamıştır. Çünkü birleşmeden sonra Lit-

77 PSRL, 11: 209-10.

vanya Katolikliği kabul etmiş ve Ortodoks Moskova'ya sadece politik anlamda değil, dinî anlamda da bir rakip haline gelmiştir. Ayrıca Polonya ile birleşmesi Litvanya'nın gücünün iki kat artmasına neden olmuştur. Bu değişiklikleri göz önüne alan Litvanya 1392'de resmen Rusya'dan bağımsızlığını ilan etti. Bununla birlikte Litvanya'nın Moskova karşısında iki engeli vardı. Birincisi Moskova'nın ve diğer Rus knezliklerinin uzak durduğu Altın Ordu içindeki iktidar mücadelelerine karışmak –ki bu ona zarar getirdi– ikincisi ise Ortodoks kilisesi ile ilişkileri iyi tutamamaktı. Vitovt'un hırslı tavrından rahatsız olan Ortodoks Kilisesi, Litvanya'dan uzaklaşırken Moskova'ya yanaştı: Bunun üzerine Litvanya da 1414'te kendi metropolitliği için harekete geçti. Sonuç olarak; Litvanya, Ortodoks kilisesi ve Altın Ordu üçgeninde kalan Vasilii I dönemi, bölgedeki dengelerin değişmesine bağlı olarak, Moskova'nın çok hızlı bir şekilde büyüyebileceğini ama aynı şekilde çok kısa bir süre içerisinde kazançlarını kaybedebileceğini gösterdi.⁷⁸ Bu üçgende Moskova için en belirleyici öge, Altın Ordu Devleti idi. Moskova'nın, gerçek anlamda güçlenip Rus devletinin merkezi olabilmek için Moğol hâkimiyetinin tamamen sona ermesini beklemesi gerekti.

Vasilii II (1425-62) dönemine, onunla amcası Galiçya lideri Yuri (dolayısıyla Rurik hanedanlığı ile Galiçya hanedanlığı) arasında, büyük prenslik için cereyan eden iktidar mücadelesi damgasını vurdu. Daha çok Galiçya ve Moskova'nın üst sınıfları arasında cereyan eden mücadelede halk, liderlerin kurbanları oldu. Birbirleri ile kozlarını paylaşamayan taraflar, bazen Altın Ordu Devleti'ne başvurarak büyük prensi onun belirlemesini istediler. Örneğin 1431'de yapılan böyle bir başvuruda Altın Ordu kağanı Mehmet, tarafları dinledikten sonra Büyük Knez unvanını Vasilii II'ye verdi. Bunun nedeni aynı unvanı daha önce Vasilii II'nin babasına da vermiş olmasıydı. Bu karar, taraflar arasındaki mücadeleyi sona erdirmedi. 1433'te Vasilii II'ye karşı savaş açan Yuri, onu yendi ve kendisini Büyük Knez ilân etti; fakat Moskova aristokratlarının Vasilii'yi desteklemesi üzerine Moskova'yı terk etmek zorunda kaldı. 1434'te Yuri, Vasilii'yi tekrar yendi ve Mos-

78 PSRL, 17: 311-14, 377-79; *The Formation of Muscovy*, 68-80.

kova'yı ele geçirdi. Yuri ölünce sorun geçici olarak bitti fakat daha sonra Yuri'nin oğlu Vasilii Kosoy, Moskova üzerinde hak iddia etti fakat Vasilii II tarafından yenilgiye uğratıldı.

Galiçya ile Büyük Knezlik için olan mücadelesi dışında, Vasilii II döneminin en önemli özelliği Ortodoks kilisesinde meydana gelen değişikliklerdi. Bu dönemde Moskova kendi metropolitini seçme girişimlerinde bulundu ve başarılı oldu. Moskova metropoliti Photius ölünce boş kalan metropolitlik makamına Ryazan piskoposu aday oldu; Moskova bunu destekledi ve 1448'de Moskova Piskopos Konsülü, Ryazan piskoposunu metropolit olarak kabul etti. Ama bu dönemde Moskova hâlâ metropolit için Konstantinopol'deki patriğin onayını almak zorundaydı. Vasilii II'nin 1448'de Bizans imparatoruna yazdığı mektup bunun bir göstergesidir. Mektupta Vasilii II, imparatora Rus Kilise Konsülü kararı ile boş kalan metropolitlik makamına Ryazan piskoposu Yona'nın atandığını bildirdi ve bu atama için Konstantinopol'deki Ortodoks kilisesinin onayını istedi.⁷⁹ Fakat 1453'te Konstantinopol'ün Türkler tarafından fethi ile birlikte, bu durum değişti. 1461'de Rus Ortodoks kilisesi bağımsız oldu. Voskresenk Kroniği'nde bu olay şu şekilde açıklanmıştır:

1461 baharında Kiev ve bütün Rusya'nın metropoliti Yona yaşamını yitirdi... Yona piskoposların ve başpiskoposlar tarafından Tsargrad'daki (Konstantinopol) patriğin onayı ile Moskova metropoliti olarak atanmıştı... [Ama] bu tarihten (1461) itibaren Moskova piskoposları ve başpiskoposları, Moskova metropolitini Tsargrad'a gitmeksizin atamaya başladı, çünkü Türk sultanı Tsargrad'ı ele geçirdi ve Bizans imparatorunu öldürdü.⁸⁰

Bu, Moskova'nın Rusya liderliği konusunda elini biraz daha güçlendirdi. Ortodoks kilisesi ile ilişkilerini iyi tuttuğu sürece –ki bu çoğunlukla böyle oldu– Moskova knezliği, kendisine hem yönlendirebileceği hem de önemli olaylar karşısında desteğini alabileceği bir müttefik kazandı.

79 PSRL, 8: 95–96; Arkheografičeskaya Komissiya. Editör. *Akty istoričeskie*, 5 cilt (St. Petersburg, 1841-42), I: 85.

80 PSRL, 8: 149.

Altın Ordu Devleti ile olan ilişkilere gelince; Vasilii II'nin başa gelmesinden çok önce Moğolların dağılışı ile birlikte yerine kurulan devletler, 1410'lardan başlayarak yavaş yavaş ortadan kaybolmuş, 1419'da kağan olan Uluğ Mehmet'in döneminde Altın Ordu'nun birliği sona ermişti. 1430'larda ise Altın Ordu devleti toprakları üzerinde her biri kendi askerî gücüne ve idaresine sahip dört devlet ortaya çıktı: Kırım, Kazan, Astrahan ve Sibirya Hanlıkları. Müteakip yüzyıl içerisinde bu dört devlet ile Moskova, bölge topraklarının kontrolü için sıkça karşı karşıya geldiler, mücadele ettiler.

Bu mücadelelerden ilki 1444'ten itibaren Moskova ile Uluğ Mehmet arasında yaşandı. 1445'te Moskova, Uluğ Mehmet ve oğullarına yenildi: Bundan istifade eden Galiçya Prensi Yuri Galiç'in oğlu Şeimaka, 1446'da Moskova'yı ele geçirdi fakat Moskova aristokratlarının, Tver ve kilisenin desteğini alan Vasilii 1446'da Moskova'yı tekrar ele geçirdi ve 1453'te Şeimaka'yı bir kez daha mağlup etti. Vasilii, yardımlarına karşılık aristokratlara, eyaletlerde Büyük Knezin valiliğini veya eyalet meclislerinde temsilcilikler verdi. Bundan sonra, Vasilii, Şeimaka'ya yardım edenler üzerine harekete geçti. 1456'da Novgorod'u yendi; 1459'da Vyatka'yı ele geçirdi; Pskov, Moskova aristokratlarının Pskov valisi olarak atanmalarını kabul etti. Moğollara karşı Ryazan'ı destekleyen Moskova, burada da kontrolünü kurdu. Tver ile dostça ilişkiler geliştirdi; Ortodoks Kilisesi'nin büyük desteğini aldı. İstanbul'un fethi, Rusya'yı tek Ortodoks devleti yaptı. Sonuç olarak, Vasilii II döneminde Moğollarla ilişkiler değişti. Moskova artık Altın Ordu'ya bağlı bir devlet değil, kuzeydoğu Rusya'nın lideri idi.

Temelleri Vasilii II döneminde atılan Rusya devleti, İvan III (1462-1505) döneminde bağımsız bir devlet haline geldi. Bu dönemde İvan III, sadece topraklarını genişletmekle kalmadı; aynı zamanda Rusya'yı merkezî bir devlet haline getirecek, çoğu Moğollardaki örneklerinden esinlenilmiş bir takım kurumların temellerini attı. Bu dönemde Moskova knezliğinin toprakları, diğer Rus prensliklerinden birçoğunun ilhakı veya katılımı ile genişledi. İvan III ilk olarak 1463-74'te Rostov'u Rusya'ya kat-

ti. Ardından 1466'da Novgorod'un Moskova'ya bağılılığını temin etti fakat Novgorod, Litvanya ve Polonya ile ilişkilerini iyi tutarak ve onlarla anlaşmalar imzalayarak Moskova'nın kendisi üzerindeki etkisini kırmaya çalıştı. Bu anlaşmalardan biri 1470'de Polonya kralı ve Litvanya dükü Casimir IV ile imzalandı. Bu anlaşmaya göre Novgorod, Polonya kralının bir yardımcısının (vicegerent) Novgorod'da bulunmasını ve bu yardımcı aracılığıyla Polonya kralının Novgorod yönetimine belli şartlarla dahil edilmesini kabul etti. Moskova'nın bu anlaşmaya tepkisi gecikmedi: 1471'de dönemin knezi Ivan III, büyük bir ordu ile Novgorod'a girdi ve işgal sırasında Polonya kralından hiç yardım almayan Novgorod, Moskova ile anlaşmak zorunda kaldı. 11 Ağustos 1471'de imzalanan anlaşmaya göre Novgorod, Polonya kralı ile olan işbirliğine son verip Moskova knezliğine itaat sözü verdi ve Novgorod delegeleri Ivan III'ü *gosudar* (hükümdar) olarak kabul etti. Ayrıca aynı anlaşmaya göre Moskova knezliği, Novgorod'dan –daha önce alınanlar hariç– başka bir vergi talep etmeyeceğini taahhüt etti. Zaten yedi yıl sonra da 1478'de Ivan III, Novgorod'u Moskova knezliğine bağladı ve böylece Novgorod knezliğine son verdi.⁸¹ Bundan sonra tutuklamalar ve katı yollarla Novgorod'u kontrol altında tutmaya çalıştı. Novgorod'un ilhakı ile elde edilen toprakları, şartlı olarak, seçilmiş kişilere dağıttı. Teoride, topraklar Büyük Knezin mülkü olarak kalmaya devam etti. *Pomestie* adı verilen ve tımar sistemini andıran bu sistem aracılığı ile Büyük Knez verdiği topraklar karşılığında, aristokratlardan orduya asker yetiştirmelerini şart koştu. Oldukça ucuz bir yol olan bu sistemle Moskova ordusunun temelleri atılmış oldu. Novgorod'un Rusya'ya katılımı, diğer Doğu Rusya topraklarının katılımını da beraberinde getirdi.

Ivan III'ün komşu Rus knezliklerinden sonraki hedefi Litvanya idi. Onu alt etmek için önce onun düşmanları ile dostane ilişkiler kurdu. 1470'lerin sonunda, Moldova, Macaristan, Kutsal Roma İmparatorluğu ile görüşmelere başladı. Moldova

81 *Gramoty velikogo Novgoroda i Pskova*, 108, 130-32; *Novgorodskie letopisi* (Novgorodskaya vtoraya i Novgorodskaiya tret'ya letopisi (St. Peterburg, 1879), 291-92.

ile ittifak antlaşması imzalandı. Sonra, Litvanya'da yaşayan aristokratları bu ülkeyi terk etmeye ikna etti. Bunu yaparken terörü de kullanmayı ihmal etmedi. 1495'te kızı Elena'yı Litvanya Büyük Knezi Aleksandr ile evlendirdi. 1502'de barış görüşmeleri yaptı; 1503'teki antlaşma ile Ivan III, Litvanya'nın üçte birini ele geçirdi. Ivan III'ün başlattığı genişleme siyaseti Vasili III döneminde de devam etti ve Rusya bu genişleme politikası sonucunda güçlü bir devlet haline geldi.

Vasili III'ün (1505-33) ilk icraatı, Pskov ile ilgiliydi. Pskov'un boşalan tahtı için kendisinin seçtiği adaya itiraz edilmesi üzerine Vasili III, 1509'da Pskov'u ilhak için girişimlerine başladı: 1510'da Pskov ileri gelenleri için bir yemek verdi ve gelenleri tutuklattı veya sürgün etti. Böylece Pskov, Moskova'ya kaldı. Bir sonraki hedef Smolensk'ti. Bu bölge, Polonya ve Litvanya kralı Sgismund I ile Vasili III arasında önemli bir anlaşmazlık nedeniydi. Smolensk aslında Litvanya'nın bir parçası idi fakat Vasili III, burayı kendi topraklarına katmak istiyordu: Bu istek uğruna savaşı bile göze alan Büyük Knez, Sgismund I ile karşı karşıya geldi. 1512-14 yılları arasında yapılan savaş sonucunda Vasili III galip geldi ve Smolensk'i Moskova'ya kattı. Smolensk'ten sonra 1520'de Ryazan Moskova'ya katıldı. Böylece Vasili III, eski Rus knezliklerinin Moskova'ya katılımını hemen hemen tamamlamış oldu. Bölgede başarılı bir politika izleyen Vasili III, uluslararası ilişkilerde de kendisini gösterdi. Habsburglarla ilişkilerinde, imparatorun eşiti gibi davrandı. Israrla çar unvanını kullandı—ki bu unvan, Bizans imparatorunun kullandığı *Basileus* (Sezar) ile aynı idi—ve 1514'te yapılan antlaşma ile İmparator Maximilian'ın kendisini çar olarak kabul etmesini sağladı.

Rus prensliklerine karşı başarılı politikalar izleyen ve bir kısmını kendi yönetimi altına alan Moskova bir yandan da Moğollarla olan bağlarını koparmaya çalıştı. Öncelikle Altın Ordu'nun varisi iddiası ile kendisinden ve diğer Rus prensliklerinden vergi isteyen Moğol Hanlarına itiraz etti. Fakat henüz çok güçlü olmadığı için ara sıra haraç ödemek, hediyeler almak veya jurnale başvurmak zorunda kaldı. Genel olarak, Vasili III, Moğollarla iyi ilişkiler kurmaya çalıştı fakat fırsatını bul-

duğu zaman hanlar arasındaki rekabetten yararlanarak Moskova için bazı kazançlar elde etti. Örneğin, Şah Ali ile Safa Giray arasındaki taht mücadelesinde ikincisinin tarafını tuttu ve Safa Giray'ın kağan olması üzerine, onunla 1525'te bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmaya göre Safa Giray Rus tüccarlarının Nijni-Novgorod'da ticaret yapmasını kabul etti.⁸²

Vasilii III dönemi sadece Rus topraklarının genişlediği bir dönem değil; aynı zamanda yeni devletin ideolojik temellerinin de belirlendiği bir zaman dilimiydi. Bu belirleme sürecinde devletin genişlemesinin yanında, bölgedeki en büyük Ortodoks güç olan Bizans Devletinin Osmanlı Türklerinin 1453'te İstanbul'u fethiyle sona ermesinin de büyük bir payı vardı. Bu nedenle Vasilii dönemi devletin genişlemesine paralel olarak, Moğollardan alınmış merkezîyetçi bir devlet anlayışıyla, Bizans'tan gelen Ortodoks devlet anlayışının karışımından oluşan bir politik kültüre tanıklık etti. Bu kültürün en önemli öğelerinden biri III. Roma teorisidir. Bu dönemde Ortodoks kilisesinin bir papazı, Filofey (veya Philotheus), tarafından ortaya atılan bu teori sadece Vasilii döneminde değil, daha sonraki dönemlerde de Rusya devletinin temel ideolojilerinden biri haline geldi. Filofey, Vasilii III'e 1510'da yazdığı bir mektupta teorisinin anlamı hakkında kısa ama özlü bilgiler verir:

Eski Roma'nın [Roma İmparatorluğu'nun] kiliseleri, Apollinarian ayrılıkçılık yüzünden yıkıldı; İkinci Roma olan Konstantinopol'un kiliseleri ve onların kapıları ise Muhammed'e inananların [Türklerin] baltaları ve mızraklı baltaları tarafından yıkıldı; ama şimdi sizin güçlü topraklarınızın, üçüncü Roma'nın, kutsal kilisesi, bütün dünyada, Ortodoks inancıyla güneşten daha güçlü bir şekilde parlamaktadır. Ve siz, dindar çarımız, bütün Ortodoks dünyasının sizin tek bir ülkenizle birleştiğini biliyorsunuz. Siz dünyadaki tek Hristiyan çarsınız; size yakışan Tanrı korkusu ile yönetmektir... Anlamalısınız ki bütün Hristiyan toprakları size daha yakın. İki Roma düştü ve üçüncüsü hâlâ ayakta ve bir dördüncüsü de olmaya-

82 *The Formation of Muscovy*, 88-92; 100.

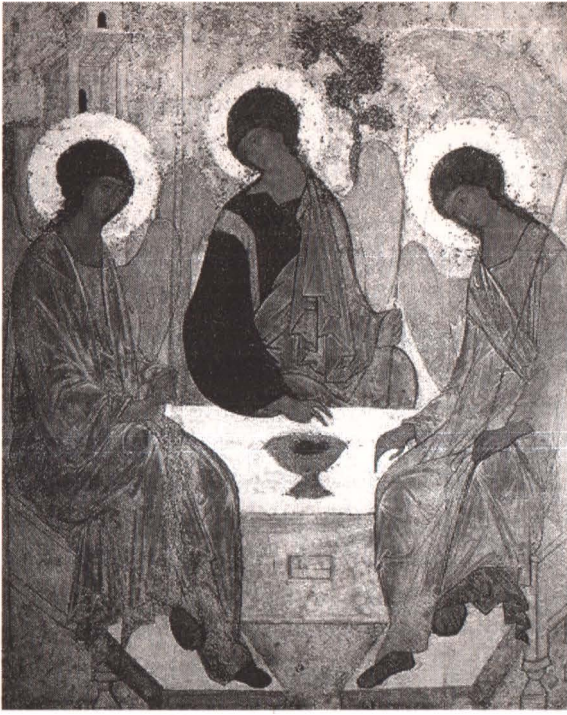
cak. Sizin Hristiyan topraklarınız başka birinin yönetimi altına giremez.⁸³

Bu teori hakkında ayrıntılı bir araştırma yapan Daniel Rowland'a göre, Filofey'in formüle ettiği III. Roma Teorisi Rusya'ya özgü gibi gözükse de, aslında ortaçağlarda batı Avrupalılar tarafından geliştirilen "Yeni İsrail" düşüncesine çok benzemektedir. Sadece bu devletler Filofey'in Rusya için kullandığı III. Roma yerine İncil'de geçen "Yeni İsrail" ifadesini kullanmışlardır. Ve Rowland'a göre, Filofey bu teoriyi oluştururken muhtemelen Bizans tarihinden ve edebiyatından etkilenmişti.⁸⁴ Kökeni veya esin kaynağı ne olursa olsun Üçüncü Roma Teorisi, Rus çarlarına hem Bizans'ın topraklarında hak iddia etme hem de Ortodoks olmayan düşmanlarına karşı yaptıkları savaşlarda Ortodoksları korumak amacını bir bahane olarak kullanma fırsatı verdi.

Siyasi alandaki bu değişiklik, sanata da yansdı. Hristiyanlığın Rus edebiyatı ve sanatı üzerindeki etkisi daha önce belirtildiği üzere kabul edilmesinin hemen ardından başlamıştı. Fakat dinî semboller özellikle 1450'den sonra Tatar tehlikesinin azalması ve 1453'te İstanbul'un fethi ile Bizans İmparatorluğu'nun son bulmasından sonra daha da önce çıktı. Sanat, hem sanatçıların kendi dünya görüşlerini hem de sanata destek veren çarların resmî ideolojilerini yansıtan bir araç haline geldi. Rusya'nın birçok yerinde kiliseler inşa edildi; kiliselerin iç duvarları dinî sahneleri tasvir eden ikonlarla bezendi. İkon sanatında öne çıkan isimlerden biri Mesih ve Kutsal Üçlü ikonlarının yaratıcısı Andrey Rublev'dir (1370-1430). Kutsal Üçlü manastırında ve Andronikov manastırlarında yaşayan sanatçı, bu ve daha birçok kilise ve manastırının duvarlarını ikonları ile süsledi. Rusya'daki Ortodoks inancının etkisindeki ikon resimlerinde ve kiliselerin sayısında önemli bir artış oldu. Özellikle 16. yüzyılda çarlar, ikon sanatının gelişmesine katkıda bulunmak amacıyla devlet sanat okulları açtı. Ivan döneminde hazineden

83 Vasilii N. Malinin, *Starets Eleazarova monasterya Filofey ego poslaniya* (Kiev: Tipografiya Kievo-Peçerskoy Uspenskoy Lavry, 1901), 50-55.

84 Daniel Rowland, "Moscow-the Third Rome or the New Israel?" *The Russian Review*, Vol. 55, No. 4 (1996).

4. *Holy Trinity*, Moskova (Andrey Rublev), 1411

Novgorod ve Pskov'dan gelen birçok sanatçıya ikon resimleri için atölyeler açıldı ve bunların masrafları devlet hazinesinden karşılandı. Kiev döneminde sanatta görülen Bizans etkisinin yerini 15. yüzyılda İtalyan etkisi aldı. 1470'lerden itibaren Grek etkisinden bağımsız olan Rus mimarisi ve sanatında İtalyan etkisi hakim olmaya başladı.

Özellikle Novgorod'daki Dionisny ve oğullarının yaptığı eserler bu değişimin örneklerini teşkil eder. Moskova'daki Dormition Kilisesi ve Ferapontov Manastırı'ndaki ikonlar da bu etkinin göstergelerindendir.⁸⁵ Rus sanatının diğer bir örneği Moskova'da ve Rusya'nın diğer şehirlerinde sayıları giderek artan ahşap kiliselerdi. Kiliselerin ahşap yapılmasının en önemli nedeni, Rus-

85 George Heard Hamilton, *The Art and Architecture of Russia* (New Haven and London: Yale University Press, 1983), 242; 154-55.

5. *St. Theodore Stratelates ve St. Theodore, Novgorod, 15. yüzyıl.*

ya'nın kuzey ve orta bölümlerinde ormanlık alanların çok olmasıydı. Bununla birlikte kereste bol olduğu için ucuza mal olan kiliseler ve hatta ev ve baraka gibi diğer yapılar, Rusya'da sık sık çıkan yangınlar sırasında tamamen yok oldular veya büyük zarar gördüler. Örneğin, 1547 ve 1571'de çıkan yangınlarda Kremlin'deki kiliseler de dahil birçok yapı zarar gördü.

III. Roma Teorisinin yanı sıra bu dönemde politik kültürün belirginleşen ve daha sonraki dönemlerde de devam eden diğer önemli bir ögesi merkezîyetçi devlet anlayışı ve onun getirdiği bürokratik yapılanmaydı. 1500'lü yıllarda Hazar Denizi ve Karadeniz'e doğru genişlemesi ve yeni yerlerin katılması ile birlikte Moskova hem ileri bir idarî yapıya hem de gelişmiş bir orduya ihtiyaç duydu. Özellikle İvan III ve Vasili III dönemlerinde vergilerin toplanması, yeni toprakların idaresi, ticaret ağının

gelişmesi ve yeni alınan toprakların savunması çok daha gelişmiş bir orduya ve idarî yapıya gereksinimi artırdı.⁸⁶ Bunun sonucu olarak idarî yapıda bazı değişiklikler oldu: İdarede etkili olan *boyar*ların sayısı arttı. Teoride *boyar* statüsü herkese açıktı fakat bu sınıfı oluşturanlar genellikle yüksek sınıftan insanlardı. Bu sınıflara girmek için genellikle aristokrat sınıfından birisi ile evlenmek gerekliydi. Sayılarının artması ile birlikte *boyar*ların görevlerindeki farklılık da arttı. Hem askerî hem de idarî kadroları oluşturan *boyarlar* kendi aralarında görevlerine göre kategorilere (vergi, ordu, muhafız birliği vs. gibi) ayrıldılar.⁸⁷ Yeni oluşturulan kadrolarda yer aldılar.

Dyaki (devlet sekreterleri) bunlardan birisiydi. *Dyakinin* işlevi yeni toprakların katılımı ile birlikte artan kayıt ve yazı işlerine bakmak ve bürokratik işlemleri hızlandırmaktı. Bu görevlerinde *dyakiye podyaçie* adı verilen memurlar yardımcı oldu. *Dyakinin* seçiminde *boyarların* çoğunlukta olduğu diğer kadroların aksine soy değil, kabiliyet belirleyiciydi. Zamanla *dyakinin* tecrübelerini ve zenginliklerini oğullarına bırakması ile bu kadro da kalıtımsal hale geldi. *Dyaki* dışında yeni ortaya çıkan diğer bazı kurumlar veya kadrolar şunlardı: Saray görevlileri (*dvo-rietskii*), maliye memurları (*kaznaçey*) ve mühürdar (*peçatnik*).

Yeni kurumların ortaya çıkışı ile paradan tasarruf etmek için önceden kurulan veya açılan bir takım sistemler ve kadrolar kapatıldı veya kaldırıldı. Vergilerin toplanması ve adaletin temini işlerine bakan *namestniki* kaldırıldı yerine Vasilii III döneminde *gorodovni prikazçik* oluşturuldu. “Moskova’dan atanan bu yeni memurlar valinin vergi toplama, kamu düzenini sağlama ve aristokratların askerî görevlerini yerine getirip getirmediğini kontrol etme gibi işlerini üstlendiler.”⁸⁸ Bu değişikliğin amacı, eyaletlerdeki valilerin gücünü sınırlamak ve merkezden memur atamak aracılığı ile eyalet yönetiminde Moskova’nın kontrolünü arttırmaktı. Ayrıca, *namestniki* sisteminin ilgası ile birlikte *kormlenie*

86 *The Formation of Muscovy*, 84.

87 Nancy Shields Kollman, *Kinship and Politics: The Making of the Muscovite Political System, 1345-1547* (Stanford, California: Stanford University Press, 1987), 34.

88 *The Formation of Muscovy*, 106-107.

(askerlerin veya devlet memurlarının masraflarının yerel halk tarafından karşılanması) sistemi sona erdi ve yerine *gromoty* (özerk yönetim) geldi. Bu değişikliklerle devlet hem valilerin gücünü sınırlamayı hem de valilerin baskısı sonucu ortaya çıkan köylü göçlerini engellemeyi amaçladı.⁸⁹ Ortaya çıkan bürokrasinin çarın otoritesine veya gücüne etkisine gelince: Crumney'e göre, bürokratik yapı çarın gücüne sınırlayıcı bir etki yapmadı, çünkü çarın otoritesinin sınırlarını belirleyen ne bir anayasa ne de onu sınırlayan oluşumlar vardı. Crumney ile aynı görüşü paylaşan Kollman, *boyarların* akrabalık ve evlilik bağları gibi yollarla güçlerini artırdıklarını ama hiçbir zaman çarın gücünü kısıtlayıcı bir rol oynamadıklarını belirtir. Çünkü ona göre, *boyarlar* ne zaman güçlenseler ya çar tarafından öldürüldüler ya da diğer *boyarlar* tarafından politikanın dışına itildiler. Ayrıca Kollman'a göre, *boyarların* üye olduğu *zemskii sobor* da çarın gücünü veya otoritesini sınırlamaktan uzaktı, çünkü üyeleri halk tarafından değil, çar tarafından seçilmekte idi (*election* yerine *selection* söz konusu idi).⁹⁰

Rus devletinin oluşmaya başladığı bu dönemde, merkezin ideolojisinde etkili olan Hristiyanlık/Ortodoksluğun ve merkezietçi anlayışın toplumsal hayatta da, aileye ve özellikle erkeklerin kadına bakışında etkili olduğu görülür. Nancy Shields Kollman, bu ve daha sonraki dönemlerde Rus toplumunda kadınlara yönelik bir ayrımcılığın olduğunu ve bunun politik amaçlara hizmet ettiğini belirtir. Ona göre, kadın ayrımcılığı güç politikasının bir parçası olup, büyük ailelerin kendi planları dışında kızlarının evlilik yapmasını önlemeye yönelik bir girişimiydi. Zengin ve güçlü aileler hem politik hem de ekonomik gerekçelerle kızlarının kendileri gibi zengin ve güçlü ailelerin üyeleriyle evlilik yapmasını istiyorlardı.⁹¹ Yulina Lazarevsky'nin hayatını anlatan *vitae*, Rusya'daki elit kadının durumu hakkında bilgi vermesi ve Hristiyanlığın etkisiyle onlara biçilen rolleri

89 A History of Russia, volume 5: The Tsardom of Moscow, 1547-1682 (New Haven & London: Yale University Press, 1969), 27.

90 Kinship and Politics, 51.

91 Nancy Shields Kollman, "The Seclusion of Elite Muscovite Women," *Russian History*, 10, pt. 2 (1983): 170-87.

göstermesi açısından önemlidir. Her ne kadar *vitae*, Lazarevsky'i bir azize olarak kabul etse ve bu nedenle daha çok onun dinî yönüne vurgu yapsa da, varlıklı bir ailenin kızı olan ve sonra yine varlıklı biri ile evlenen Lazarevsky'nin hayatından sunduğu kesitlerle Rus toplumunda bir elit kadının sorumlulukları ve görevlerini göstermesi açısından ilginçtir. Ivan III döneminde sarayda çalışan bir *boyar* ile zengin bir kadının kızı olan Lazarevsky, varlıklı bir aileden gelmekteydi. Lazarevsky aynı statüsünü evliliğinden sonra da devam ettirdi. Zenkovsky'e göre 16 yaşında iken ailesinin uygun bulduğu varlıklı birisi ile evlenen Lazarevsky, askerî görev için Astrahan'a giden eşinin yokluğunda, eşinin evdeki bütün sorumluluklarını üstlendi: Serflere iş, yiyecek ve giyecek sağladı. Lazarevsky ve onun gibi elit kadınlarının diğer bir özelliği de hem statüleri hem de dinî inançları gereği, paralarını hayır işleri için harcamalarıydı.⁹² Bunun dışında, Lazarevsky'nin hayatı, Rus kadınlarının toplumun kendileri için biçtiği feminen rolleri –eşe, anneye ve babaya itaat, alçak gönüllülük, dindar olmak– oynadıkları takdirde hem ailede hem de toplumda belli bir saygınlığa ve güce sahip olduklarını gösterir. Nitekim Nancy Shields Kollman, elit kadınının ayrımcılığa tâbi olduğunu, fakat buna rağmen, kendi cinsiyet ilişkilerini ve ilişki ağlarını kurarak oğullarının ve eşlerinin kariyerlerini ilerletmelerine katkıda bulunduklarını ve bu yolla sahne arkasında önemli bir güç elde ettiklerini belirtir.⁹³

1500'li yılların başında ve ortalarındaki günlük hayat hakkında bilgi veren ve günlük yaşama dair bazı kuralları açıklayan, Ivan'ın 1547-53 yılları arasında danışmanlığını yapmış Papaz Sylvester tarafından yazıldığı tahmin edilen *Domostroy* isimli eser, bu dönemde Rus erkeğinin, özel olarak da bir kilise üyesinin, kadına bakışını ve kadının toplumdaki rollerini göstermesi açısından dikkate değerdir. Sylvester'a göre, bir kadın eşi tarafından sevecen bir şekilde eğitilmeli; gerektiğinde ise cezalandırılmalıdır. Ayrıca her kadın, ruhunu nasıl kurtaracağı, tanrıyı ve eşini nasıl memnun edeceği ve ev işlerini en uy-

92 *Medieval Russia's Epics*, 392-96.

93 "The Seclusion of Elite Muscovite Women," 187.

gun biçimde nasıl yürüteceği gibi birçok konuda eşine danışmalıdır; eşinin emirlerini kabul etmeli ve onları sevgi ve korku ile yerine getirmelidir. Sylvester'a göre, kadın hasta "olduğu durumlar dışında hiç boş durmamalı; sürekli çalışmalı, hizmetçilere kötü örnek olmamalı; bir hizmetçi veya misafir içeri girdiğinde onu elişi [veya ev işi] yaparken bulmalıdır ki kendisine şeref, eşine ise övgü kazandırmalıdır. Bir kadın işlerini bitirdikten sonra duasını edip uyumalı ve asla hizmetçilerinden geç kalkmamalıdır."⁹⁴ Bu kurallara veya eşinin emirlerine uymadığı takdirde, Sylvester'a göre koca, karısını veya aynı durumda çocuklarını suçuna göre dayakla cezalandırmalıdır: Fakat bunu başkalarının önünde değil, evde yapmalıdır. Sylvester'a göre bu ceza, taraflar arasındaki anlaşmazlığa son verecek, kin ve kızgınlığı önleyecektir. Aslında, kadına son derece sınırlı ve belirli roller çizen bu yaklaşım, sadece bu döneme has bir gelişme değildi. Daha sonraki dönemlerde de, örneğin reformcu Petro (1696-1725) veya liberal Aleksandr II (1855-81) döneminde, Rus elit kadını benzer kısıtlamalara maruz kaldı.

Elit kadınına yönelik, erkek egemenliği ile Hristiyanlığın bazı öğelerinin karışımından oluşan bu baskıcı tutumu, 16. yüzyılda Rusya'ya gelen seyyahlar veya tüccarların raporlarında da görmek mümkündür. 1517-26 yılları arasında Moskova'da yaşayan Alman diplomat Sgismund von Herberstein, Rus elit kadınlarının toplumdan soyutlanmışlığına dikkat çekmiştir. Rus kadınlarının –ki burada kastettiği elit kadınlarıdır– çok kötü şartlarda yaşadıklarını, birisinin eşliği olmaksızın evden dışarı çıkamadıklarını ve ya sadece özel bayram ve festivallerde eşleri ve çocuklarıyla dışarı çıkabildiklerini, iş konularında söz hakkından yoksun olduklarını, sadece ev işleri ve yemekle ilgilendiklerini yazıyordu.⁹⁵

94 CIOIDRMU (*Obşçestvo Istorii i Drevnostey Rossiskikh. Çteniya v Imperatorskom Obşçestve Istorii i Drevnostey Rossiskikh pri Moskovskom Universitete*), 264 cilt (Moskva, 1846–72), 1881, 2: 11, 16-17.

95 Sigmund von Herberstein, *Commentaries on Muscovite Affairs*, edited and translated by Oswald P. Backus III (Lawrence: University of Kansas Bookstore, 1956), 54; Sigmund von Herberstein, *Description of Moscow and Muscovy 1557*, editor Bertold Picard, çevirmen J. B. C. Grundy (London: J. M. Dent and Sons, 1969), 37.

GENİŞLEME DÖNEMİ

1450'lerden itibaren askerî ve idari kurumlarını oluşturmaya başlayan ve diğer Rus prensliklerinin ilhakı veya katılımı ile Moskova'nın etrafında toparlanan Rus devleti, 16. yüzyılın başlarında özellikle İvan döneminde bu kez dışarı doğru genişlemeye başladı. Sibirya, Astrahan ve Kazan hanlıklarının fethi Rusya'yı doğuda güçlü bir devlet haline getirirken, bu genişlemenin içeride neden olduğu ekonomik külfet ve politik kriz, 1600'lü yıllarda görülen iç karışıklıklara zemin hazırladı. Her iki gelişmede de İvan'ın çok önemli bir payı vardı.

Korkunç İvan dönemi (1533-1584)

Korkunç (*Grozni*) unvanlı İvan IV, Rus tarihinin hakkında en çok yazılan liderlerindendir. Bazılarına göre İvan IV "çarların arasında en çok yabancı düşmanı olan ve en gelenekçisi," bazılarına göre ise ilaçlarla ve alkolle iktidarını yitirmiş, kronik özürlü bir liderdi.¹ Bu tanımlamaların, özellikle onun "korkunç"luğunu

1 Alexander Dvorkin, *Ivan the Terrible as a Religious Type* (Erlangen: Druckerei & Verlag K. Urlaub, 1992), 7. İlk tespit James Billington'a, ikincisi Edward Lee Keenan'a aittir. Edward Lee Keenan, "Vita: Ivan Vasil'evich. Terrible Czar: 1530-1584," *Harvard Magazine*, Vol. 80, No. 3 (January-February, 1978), 48-49.

destekleyen tanımlamaların hemen hepsi, İvan'ın dönemi boyunca izlemiş olduğu radikal ve biraz da terör kokan politikaları ile ilgilidir. Bu politikalardan yola çıkarak bazı tarihçiler İvan IV'ün özel yaşamına ve özellikle çocukluğuna dair incelemeler yapmışlar ve İvan'ın terör politikasını geçmişinde yaşadığı bazı olaylarla açıklamaya çalışmışlardır. Amerikalı tarihçi Edward Lee Keenan, İvan'ın ölümünden 380 yıl sonra yapılan bir otopsi raporundan yola çıkarak İvan'ın omurilik sistemi ile ilgili rahatsızlıklarının olduğunu, bu rahatsızlıklarından dolayı çok kötü ağrılar çektiğini ve bunun için de davranışların değişmesine yol açan güçlü ağrı kesiciler kullandığını yazmıştır. Yazara göre İvan'ın kullandığı “mercurials” adı verilen ağrı kesicilerin “Hatter sendromu” adı verilen bir hastalığa neden olduğu ispatlanmıştır. Keenan bu hastalıktan çok, İvan'ın rahatsızlığının ve kullandığı ilaçların onun devlet adamlığını etkileyip etkilemediğini sorgular. Tarihçi, İvan'ın izlemiş olduğu politikalardan ve Prens Andrey Kurbskii ile olan yazışmalarından yola çıkarak, sağlıklı bir ruh veya kafa yapısına sahip olmadığını ve bunun da onun politikalarını –özellikle terör politikalarını– etkilediğini ileri sürer.

Klyuçevski gibi araştırmacılara göre ise İvan'ın terör politikaları onun çocukluğunda yaşamış olduğu bazı kötü tecrübelerle ilgilidir. Klyuçevski bunu şöyle açıklar:

İvan sevgi ve ilgiden mahrum hırslı ve zalim boyarlar tarafından sürekli aşağılanan zavallı bir çocuktur. Bu onda çok erken yaşlardan itibaren terk edilmişlik ve yalnızlık duygularını uyandırdı. Onun için tek rahatlama yolu okumak ve okurken de çarlık onurunu ve yönetme hakkının meşruiyetini aramaktı. İçinde bulunduğu duruma katlanma gücünü, gelecekte intikam alacağı rüyasından aldı. Büyüdükçe, utangaçlığı nörotik bir korkaklığa dönüştü. Şuiskiler –darbe girişimi sırasında– odasına dalıp onu sarsarak uyandırdıklarında İvan korkunç bir şok yaşadı, çünkü onların kendisini öldürmeye geldiklerini düşündü. Ve zaman geçtikçe, İvan etrafındaki insanlara her gün biraz daha az güvendi.²

2 Vasilii Osipoviç Klyuçevski, *Kurs Russkoy Istorii* (Moskva: Mysly, 1906), II: 234 isimli eserinden alınmıştır.

R. Vipper gibi tarihçilere göre ise İvan'ın politikalarını onun geçmişiyile veya çocukluğunda yaşamış olduğu tecrübelerle açıklamak durumu çok basite indirgemektir. Ve aslında İvan'ın, politikaları, dinî görüşleri ideolojileri veya ekonomik politikaları bağlamında, döneminde yaşamış olan Henri VIII (İngiltere), Charles IX (Fransa) ve Eric XIV (İsveç) gibi otokratlardan hiçbir farkı yoktur.

İvan'la ilgili son bir görüş ise onun "korkunçluğunu" dinî ve politik görüşleriyle açıklar. G. Florovsky tarafından öne sürülen ve Aleksandr Dvorkin tarafından da desteklenen ve geliştirilen bu görüşe göre, İvan ve onun terör de dahil bütün politikaları, çarın yetiştiği ve yaşadığı dönemin dinî dünyası ve ideolojileri ile ilgilidir. İvan dönemi teokratik Bizans geleneği ile seküler batı etkisinin hissedildiği bir dönemdir. Aynı zamanda onun dönemi, Sibiry ve Orta Asya topraklarının bir kısmının fethedildiği, doğu ile etkileşimin arttığı ve aynı zamanda Moğol kültürünün etkisini hâlâ hissettirdiği bir dönemdir. İşte İvan'ın politikalarını veya kişiliğini etkileyen esas bu gelişmeler ve onların sonucunda oluşan ideolojik ve dinî atmosferdir.³ İvan'la ilgili bu genel tabloyu sunduktan sonra onu daha iyi anlamak için politikalarına bakmakta yarar vardır.

İvan dönemi politikaları

İvan 1538'de annesinin ölümü üzerine tahta geçti fakat yaşı henüz küçük olduğu için yönetiminin ilk dönemi Glinskiiler, Şuiskiler ve Belskiler gibi aristokrat ailelerin arasındaki iktidar mücadelesine sahne oldu. Bu mücadele hakkında önemli bilgiler sunan Nikon Kroniği'ne göre, 1539 Güzünde büyük prensin *boyarları* arasında düşmanlık oluştu: "Çarın yaşının küçük olmasından cesaretlenen" ve "kendini çıkarlarının peşinden giden" prens Vasilii ve İvan Şuiskii, prens İvan Feodoroviç Bel'skii ve prens Yuri Golitsin-Bulga-kov, İvan Khubarov ve Büyük Knezin sekreteri Fyodor Mi-

3 *Ivan the Terrible as a Religious Type*, 8-9.

şurin iktidar için çetin bir mücadeleyle girdiler. Bu mücadele-
lenin ilk kurbanları başı kesilerek öldürülen Mişurin ve met-
ropolitlik görevinden alınan ve Moskova'dan sürülen Dani-
el oldu. Ardından muhalif *boyarlar* 1542'de çara yakınlığı-
ndan dolayı dikkatleri üzerine çeken Bel'skii'yi ve yeni met-
ropolit Yosafı devre dışı bıraktılar; Bel'skii'yi Moskova dı-
şına sürerken, metropoliti de Troitskii manastırına kapan-
maya mecbur ettiler. Bu tavırları ile *boyarlar*, genç çarın içi-
ne korku saldılar. 1543'te, *boyarların* kendi izni ve bilgisi ol-
madan kendilerine rakip *boyarları* öldürmelerinden rahatsız
olan çar İvan Vasilyeviç (İvan IV), onların lideri Prens Şuis-
kii'nin yakalanmasını ve hapsedilmesini emretti. Kroniğe gö-
re bu tarihten itibaren iktidarda *boyarların* değil, İvan IV'ün
sözü geçmeye başladı.⁴ Bununla birlikte İvan'ın gerçek an-
lamda iktidara gelmesi ve politikalarını uygulamaya başla-
ması resmî olarak tahta geçtiği Ocak 1547'den sonradır. Bu
tarihte İvan, Rus Metropoliti Makarii'nin elinden tacını giye-
rek tahta oturdu; hemen ardından Romanovların kızı ile ev-
lendi. Bu evlilik daha sonraki dönemlerde İvan'a Romanov
ailesinin desteğini sağladı. İvan'ın dönemi boyunca desteğini
aldığı diğer kişiler ise Ortodoks Kilisesi'nden Sylvester isimli
bir papaz ve aralarında Viskovaty'nin de bulunduğu bazı bü-
rokratlardı. Bu destek İvan için hem *boyarlara* karşı girişti-
ği mücadelede hem de içte ve dışta uyguladığı politikalarda
önemli katkılar sağladı.⁵

İvan döneminde Rusya için çok önemli bir takım reformlar
yapıldı. Bunlardan ilki idarî alanda idi. 1549'da *zemskii sobor*
adı verilen bir meclis oluşturuldu: Dinî ve seküler liderlerden
oluşan bu meclis bir temsil meclisi olmaktan çok, çara önem-
li konularda fikir veren bir danışma meclisiydi.⁶ Ayrıca idarî
alanda küçük aristokratlar ve tüccar temsilcileri eyalet yöneti-
mine dahil edildi. Belki de bu reformdan dolayı Sovyet-Stalin
döneminden birçok araştırmacı İvan'ı "eski toprak aristokratla-

4 PSRL, 13: 126-127, 140-145.

5 PSRL, 13: 150-51.

6 *The Formation of Muscovy*, 149.

6. Korkunç Ivan (1533-1584).

rına karşı küçük toprak sahiplerini koruyan 'halkın çar'ı veya 'popüler çar' olarak tanımlamıştır.”⁷

Ivan'ın diğer önemli bir icraatı yasal alandaydı. Ivan 1550'de yeni bir kanun (*sudebnik*) yayınladı. Boyarların, *okol'niçie* adı verilen görevlilerin, majordomaların (*dvoretskie*), hazine memurlarının (*kaznaçie*), sekreterlerin (*dyaki*), kasabalarda ve eyaletlerde yönetimden sorumlu kişilerin ve bütün hâkimlerin adaleti nasıl temin edeceklerini, mahkemelerin nasıl işleyeceğini ve yargılamaların nasıl yapılacağını ayrıntılı bir şekilde açıklayan kanunun amacı, yolsuzluğu önlemek ve eyaletlerde merkezî otoriteyi arttırmaktı. Yolsuzlukların önlenmesi ile ilgi-

7 *Ivan the Terrible as a Religious Type*, 7; Kevin M. F. Platt ve David Brandenberger, “Terribly Romantic, Terribly Progressive, or Terribly Tragic: Rehabilitating Ivan IV under I. V. Stalin,” *Russian Review*, Vol. 58, No. 4 (Oct., 1999), 639.

li olarak İvan'ın bir diğer icraatı ise kilise üzerineydi. 1551'de kilise konsülünü toplayan İvan, kurum içerisindeki yolsuzluklar hakkında bilgi istedi: Kilisenin aristokratlardan toprak alımını yasakladı.⁸

Merkezî hükümetin işlerini daha etkili bir biçimde yapmasını isteyen İvan, bu amaçla bir takım bakanlıklar kurdu. Bunlar Dışişleri Bakanlığı, Savaş Bakanlığı (*Razriad*) ve aristokratların toprak kayıtlarını tutan *Pomestnyi* idi. Bu bakanlıklar alanlarındaki konuda çara yardımcı olan veya alınan kararlara etki eden modern anlamdaki bakanlıklardan çok, konuları ile ilgili kayıtları tutan bir tür bürokratik kurumlardı. Eyaletlerde ise eşkiyalığı önleyebilmek için uç bölgelerinde yerli halktan *starotsy* adı verilen temsilciler seçmelerini istedi. Bu sistem 1550'lerde genişletildi. Ayrıca, yerel halkın ileri gelenlerinden vergi toplama işi için bir grup yeni memurlar seçti. Bu iki grubun ortaya çıkışı ile eyaletlerdeki *namestniki* adı verilen valiler önem kaybetti. Bu da merkezin gücünün artmasına katkıda bulundu.

Rus politik kültürünün karakteristik özelliklerini inceleyen Edward Lee Keenan Rus politik kültürünün özellikle 17. yüzyıldan itibaren, muhafazakâr bir karakter kazandığını belirtir: Ona göre, bu dönemde politik sistemin amacı, var olan politik ve askerî yapıyı korumak; ya gücünü yontarak ya da bastırarak *boyarlar* arasındaki mücadeleyi önlemektir. Bu yönleriyle Moskova'nın politik kültürü mutlakîyetçi ve otokratik idi. Keenan'a göre, Moskova bu kültürü, iddia edildiği gibi, Moğollar'dan almamış; aksine o Rus topraklarının üzerinde, Rus kültürünün ve politikalarının kendi şartları ve yapısından doğmuştu. Bu tezden hareketle tarihçi, Moskova'nın mutlakîyetçi yapısı ile temel toplumsal yapısı olan *mir*'in (köy komünü) muhafazakâr ve otokratik yapısı arasındaki benzerliklere dikkat çeker. *Mir*, ekonomik, biyolojik ve sosyal anlamda hayatta kalmayı amaçlayan bir yapıda olup, bir anlamda zorluklarla dolu idi. Bu sistemde bireylerin hatta ailelerin özgürlüğünden söz etmek mümkün değildi. Köy toplumunun (*mirin*) köyü ve köylüleri ilgilendiren konularda karar verme işlevi, köye zarar verebile-

8 PRP, 4: 233.

cek riskleri en aza indirmek amacını taşımakta idi. Rus köy toplumunda gelişen geleneksel davranışlar, paylaşılan tecrübeler ve insan davranışlarına dayanan “grup duyarlılığı” sağduyusuna dayanmakta idi. Rus köylüsü insanla ilgili olumlu fikirlerle sahip değildi: Bir adamın potansiyel zayıflıklarından umut yerine korku duymakta idi; onu toplumun çıkarlarına bir tehdit olarak algılamakta idi. Ve toplumu bireylerin “muhtemel” tehditlerinden korumak için, köy toplumu bu tür bireyler veya genel olarak tüm topluluk üzerinde psikolojik ve dinî motiflerin de sıkça kullanıldığı bir tür sosyal baskı kurma eğiliminde idi. Bu toplumsal özelliklerin hemen hepsinin politik kültürde de karşılığını bulmak mümkündü.⁹

Rus politik kültürünün genel olarak otokratik olduğunu kabul etmekle birlikte Daniel Rowland gibi bazı tarihçiler çarın gücünün sınırsız olmadığını, Tanrı’ya karşı sorumluluk ilkesinin onun gücünü veya davranışlarını kısıtladığını ileri sürerler. 16. ve 17. yüzyılın edebî metinlerini özellikle üst sınıftan insanlar tarafından yazılan eserleri inceleyen Daniel Rowland, bu metinlerde yazarların, çarı Tanrı tarafından atanan biri olarak gördüklerini ve sadece Tanrıya karşı sorumlu olduğunu belirttiklerini yazar. Onlara göre, Tanrı ve halk arasında aracı olan çar, dindar ve adil olmalı, Ortodoksların birliğini sağlamalı ve Ortodoksluğu korumalı idi. Bu sorumluluklar veya yükümlülükler çarın gücünü sınırlayan önemli bir faktördü.¹⁰

Bürokratik yapılardaki düzenlemelerle merkezin gücünü arttıran İvan, orduyu genişleme politikasının bir aracı haline getirdi. 1550’de (1682’ye kadar devam eden) idarî ve askerî hizmetin şartlarını veya kurallarını belirleyen *mestniçestvo* adında bir sistem yarattı. Buna göre, prensler ve küçük aristokratlar unvanları veya dereceleri ne olursa olsun, *polki* adı verilen askerî birliklerde voyvoda ile birlikte hizmet edeceklerdi. Ayrıca, daha önce orduda birbirlerine göre önem derece-

9 Edward L. Keenan, “Muscovite Political Folkways,” *Russian Review*, Vol. 45, No. 2 (1986), 115-181.

10 Daniel Rowland, “Did Muscovite Literary Ideology Place Limits on the Power of the Tsar (1540s-1660s)?,” *Russian Review*, Vol. 49, No. 2 (1990), 125-155.

leri farklı olan sağ, ileri ve arka kanatlar bundan böyle birbirlerine eşit olacaklar ama komuta bağlamında sağ taraf komutanı sola üstün olacaktı. İvan aynı yıl, 6 taburdan oluşan *streltsi* adı verilen yeni bir birlik kurdu. Osmanlı Devleti'ndeki Yeniçeri Ocağı'nı andıran bu birlikler genelde yıl boyunca ordu da kaldılar ve maaş aldılar. Atları olmayan *streltsi*, aristokratlardan oluşan süvari birliğine ek olarak düşünüldü. *Streltsi* daha sonra Petro döneminde reform karşısı tavrından dolayı kaldırıldı.¹¹ 1556'da yayınlanan bir kanun ile *pomestie* (askerî hizmet karşılığı olarak toprak verilmesi veya toprak karşılığı asker sağlanması sistemi) yeniden düzenlendi. Buna göre, her aristokrat 100 *çetverti* (=135 *acre* ve her *acre* 0,4 hektara eşit) sulanabilir arazi karşılığı bir atlı asker, uzak bir sefer için ise iki atlı asker yetiştirmek zorundaydı. Bunun dışında asker istendiği taktirde, aristokratlara ya para ödenecek ya da ekstra toprak verilecekti.¹²

Dış politika konusunda İvan dönemi oldukça önemlidir: Bu dönemde Rusya batıya ve doğuya doğru genişlemesini sürdürdü. Batıda Rusya'nın en çok uğraştığı bölge Baltık bölgesiydi. Bu bölgede İvan özellikle Livonya ile ilgilendi, çünkü Livonya'nın fethi Baltık Denizi ile olan ticaretin kontrol altına alınması demektir. Ayrıca, Livonya'nın toprakları verimliydi ve daha da önemlisi onun fethi Rusya'ya batı Avrupa'nın kapılarını açabilirdi. Fakat Rusya'nın Livonya'yı fethetmesi hiç de kolay değildi, çünkü Livonya, Rusya'ya karşı gelebilecek İsveç, Danimarka, Polonya ve Litvanya gibi ülkelerle çevrelenmişti. Her ne kadar İvan İsveç ile 1544'te yedi yıllık bir barış imzalamış olsa da Livonya ile yapılacak bir savaş İsveç de dahil bütün komşu devletlerin savaşa girmesi demektir. Bu risklere rağmen İvan 1558'de Livonya üzerine yürüdü; Marva'yı ele geçirdi ve Livonya'yı barış anlaşması imzalamaya zorladı. Fakat Livonya, Polonya'nın koruması altına girince savaşa İsveç ve Polonya da dahil oldu. Moskova 1578'e kadar devam eden Livonya savaşlarından eli boş döndü. Üste-

11 *Akty istoričeskie*, 1: 251.

12 *PSRL*, 13: 267-69.

lik savaş içteki reformları aksattı; savaş masrafları hem halkı hem de hükümeti zora soktu ve biraz da bu yüzden terörle tetikledi.

Batıdaki bu başarısızlığına rağmen İvan doğuda önemli başarılar elde etti. Kazan'ın içişlerinin karışık olmasından istifade ederek 1547-48'de Kazan'a asker gönderdi ve 1552'de Kazan'ı ve 1554'te Astrahan'ı ele geçirdi. Bu seferler sırasında İvan, savaş için halkın desteğini sağlamak amacıyla Ortodoks Kilisesi ile birlikte dinî bir takım sembolleri kullandı: Savaşı Ortodoks Ruslarla Müslüman Tatarlar arasında veya hac ile hilâl arasında cereyan eden "kutsal bir savaş" olarak lanse etti. Ayrıca, geçmişte İsveç'e karşı başarı kazanmış Aleksandr Nevsky gibi isimleri öne çıkardı. Bu savaş sonunda elde edilen kazanımlarla –Kazan ve Astrahan Hanlığı'nın fethi ile– Rusya bir imparatorluk haline geldi. Ayrıca Kazan'ın fethi, Ruslara Volga yolunun kontrolünü sağladı; İvan ve halkına başarı duygusu verdi ve Sibiry'a giden yolu açtı.¹³ Nancy Kollman, İvan IV'ün politik genişleme ile birlikte hem popüler desteği sağlamak hem de politikalarını meşrulaştırmak için dinî lider imgesini güçlendirmeye çalıştığını; bunun için de yılda en az iki kez Rusya'daki kiliselere hacca gittiğini, ülkedeki belli başlı manastırları ziyaret ettiğini belirtir.¹⁴ Politik amaçlarla formüle edilen veya yaratılan bu imgeler sadece dönemin sanat eserlerinde değil, dinî bir takım törenlerde de yansıtılmış, popüler kültürün bir parçası haline getirilmiştir. Paskalyadan bir hafta önce Kremlin'in içindeki Katedral Meydanı'nda düzenlenen ve halkın büyük ilgisini çeken yıllık *Deistvo v nedeliu Va-i* (Pazar ayını) bu ritüellerden birisidir. 16. yüzyılın ortalarından itibaren düzenlenen bu törenin politik kültür açısından en dikkat çekici yanı, çara Ortodoks kilisesinin başı olan met-

13 *The Formation of Muscovy*, 159, 154; Marie Benningsen Broxup, "Russia and the North Caucasus," Marie Benningsen Broxup (ed.), *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World* (London: Hurst, 1992), 1.

14 Nancy Kollman, "Pilgrimage, Procession and Symbolic Space in Sixteenth-Century Russian Politics," *Medieval Russian Culture*, vol. 2, Michael Flier ve Rowland, (ed.) (Berkeley, 1994), 163-181.

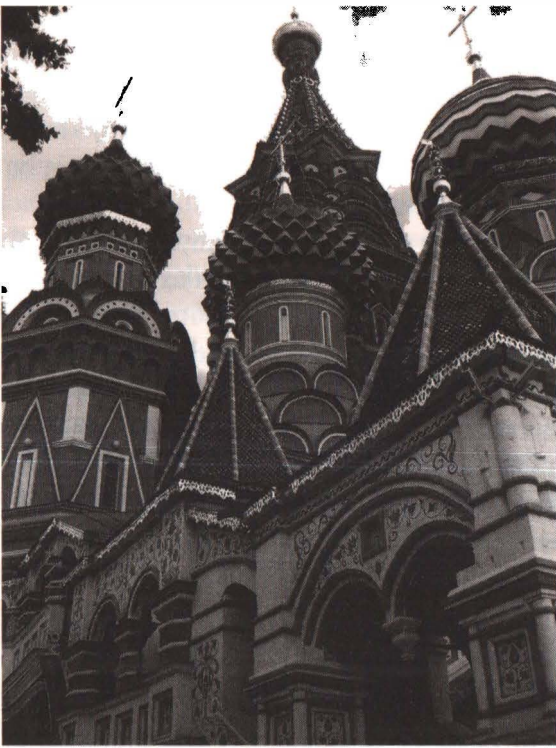
ropolite karşılaştırıldığında ikinci kişi rolünün verilmiş olmasıdır. Konuyla ilgili araştırma yapan Mikhael S. Flier, bu durumun söz konusu çarın –İvan IV’ün– otoritesini azaltmadığını, aksine arttırdığını belirtir. Törendeki protokol, halka devlet yönetiminde nelerin veya kimlerin etkili olduğunu yansıtacak niteliktedir: En önde kilise ve devlet ilişkisini yansıtacak şekilde çar ve metropolit, arkalarında ise iktidarın diğer ortakları, Moskova aristokratları ve devlet görevlileri yer almaktadır. Ondan da önemlisi İncil’deki ahiret temasını işleyen ritüel, Ortodokslara dünyanın sonu olduğunu hatırlattığı için, bir anlamda onları bilhassa kriz dönemlerinde sabırlı olmaya ve çara ve metropolite itaate teşvik etmektedir.¹⁵

Modern çalışmalar benzer dinî sembollerin benzer amaçlarla İvan’dan sonraki çarlar tarafından da kullanıldığını gösterir. Bu dönemde sıkça kullanılan bir başka dinî simge de Rus ordusu için kullanılan “Göksel Çarın Kutlu Ordusu” imgesidir. 1550’lerden 1630’a kadar olan dönemdeki görsel kültür öğelerini inceleyen Daniel Rowland, ikon gibi sanat eserlerinde çarların hatta bazı Bizans imparatorlarının, İncil’deki İsa veya melekler gibi, ordularının başında, inandıkları doğrular için savaşan kutsal liderler olarak tasvir edildiğini belirtir. Bu liderlerin başında Bizans imparatorları Leo ve Konstantin, Vladimir (Hristiyanlığı kabul eden), Boris ve Gleb gelmekteydi. Örneğin, “Kilise Savaşçısı” isimli ikonda Moskova ordusu, Mikail’in komutanlığında, Kazan’a karşı yapılan gerçek bir savaştan dönerken resmedilmiştir.¹⁶ Hatırlanacağı üzere, Dmitri Donskoy döneminde Moğollara karşı yapılan Kulikova Muharebesi’ni anlatan bir kronikte de, yenildiği halde Dmitri’nin ordusu azizlerin ve meleklerin yardımı ile galip gelmiş bir ordu olarak tasvir edilmişti.

Bu dönemdeki edebî eserler de yine dinle ilgiliydi. Bu biraz da ilk basım evlerinin, kilisenin çabaları ve finansmanı ile açıl-

15 Michael S. Flier, “Breaking the Code: The Image of the Tsar in the Muscovite Palm Sunday Ritual,” *Medieval Russian Culture*, 213-242.

16 Daniel Rowland, “Biblical Military Imagery in the Political Culture of Early Modern Russia: The Blessed Host of the Heavenly Tsar,” *Medieval Russian Culture*, 184-190.

7. Saint Basil Katedrali (1555-1561).

masındandı. İlk kitap basım evi 1553'te metropolit Makarii'nin parasal desteği ile açıldı. İkinci basımevi on yıl sonra yine Ortodoks Kilisesi'nin bir üyesi, diyakoz İvan Fyodorov ve yardımcısı tarafından açıldı. Bu basımevlerinde ilk defa Mart 1564'te havarilerle ilgili bir kitap basıldı ve baskıları *opriçnina* döneminde kısa bir süre içinde Litvanya'ya ulaştı. 1580'lerde kitap basımı devlet tekeli haline geldi.¹⁷ Ayrıca matbaalarda havariler dışında azizlerin ve azizelerin hayatını anlatan birçok *vitae* ve tarihî olaylarla ilgili epik hikâyeler basıldı. Bunların en önemlileri İvan III döneminde bahsi geçen azize Yulina Lazarevsky'nin

17 Pavel M. Stroev, editör. *Obstoyatel'noe opisanie staropechatnykh knig slavyanskikh i rossiskikh, khranyaşchikhsya v biblioteke grafa F. A. Tolstova* (Moskva: 1829), 27-28.

hayatını anlatan *vitae* ile 1380'deki Kulikova Muharebesi'ni anlatan *Zadonşçina*, *Kulikova Muharebesi Hakkındaki Kronik Hikâye* ve *Mamay Savaşı'nın Hikâyesi*'dir.¹⁸ Bu hikâyeler sadece anlattıkları olaylar veya kişilerin hayatları hakkında bilgi vermez, aynı zamanda ilgili dönemlerin toplumsal ve kültürel yapısını yansıtan bilgiler içerir.

Bu kitapları kimin okuduğu veya okuyabildiğine gelince; Moskova dönemi edebiyatı ve okuryazarlığı üzerine çalışmalar yapan Gary Marker'ın verdiği bilgilere göre, Rus toplumunun her kesiminde okuma yazma bilen –ki burada yazarın kastettiği daha çok isim yazma yeteneği– insanlar vardı. Bunun en önemli delili de kitaplar ve el yazmaları üzerindeki yazılar ve el değiştiren kitaplardı. Bununla birlikte, bu gerçek bir okuma yazma olmaktan çok uzaktı. Moskova diğer birçok alanda olduğu gibi, okuma yazma oranında da en başta gelmekteydi. Bununla birlikte bu dönemde resmî anlamda ne Moskova'da ne de başka bir yerde ne dinî ne de seküler bir eğitim verilmekteydi. Kiliselerde verilen eğitim ise düzenli ve sürekli olmaktan uzaktı. Ayrıca bu tür eğitimde yazmaktan çok okumaya önem verililiyordu.¹⁹

Rusya'ya imparatorluk yolunu açan Kazan ve Astrahan'ın fethi dışında, İvan'ın dış politikadaki en önemli başarısı Sibirya'nın fethidir. İvan'ın buranın fethine yönelik çabaları 1550'li yıllarda başlamıştır. Bu konudaki ilk girişimlerin neler olduğu hakkında İvan'ın Grigorii Stronagov'a 20 yıl için verdiği berat/ayrıcalıklar önemli ve ilginç bilgiler sunmaktadır. Beratta İvan, boş olan bu bölgeye yerleşimi sağlamak için yapılması gerekenleri sıralamaktadır:

Anika Straoganov'un oğlu Grigorii'ye büyük Kama nehri boyunca..Perm'in aşağısında, Kama ve Çusovaya nehirlerinin kıyısında güçlü ve güvenli bir yer olan ormanlık ve tarım alanında seksen-sekiz verstlik [93.28 km'lik] boş bölgede bir yerleşim alanı kurmasına izin verdim ve ona Nagay ve diğer ordu-

18 *Medieval Russia's Epics*, 392; *The Formation of Muscovy*, 192.

19 Gary Marker, "Literacy and Literacy Texts in Muscovy: A Reconsideration," *Slavic Review*, Vol. 49, No. 1 (Spring, 1990), 74-78.

lardan korunmak amacıyla bu alana topçular, tüfekli askerler ve nöbetçiler yerleştirmesini ve nehrin kıyısındaki yerleşim alanına yakın ormanları kesmesini, aynı alandaki toprakları sürmesini, evler kurmasını ve buralara kayıt defterlerinde (*nepismennye*) adı geçmeyen ve *tiaglo* taşımayan kişileri davet etmesini emrettim... Eğer bizim eyaletimizden veya başka yerlerden, tuz, balık veya başka mallar almak için, para veya mallarla birileri gelirse bu kişilere hiçbir gümrük vergisi uygulamadan izin vermesini emrettim..Eğer bu bölgede herhangi bir tuz yatağı bulunursa, tuz işletmeleri kurmasını ve tuzu kaynatmasını ve buraya gelenlerin gölde veya nehirlerde vergi vermeksizin balık tutabileceğini bildirdim. [Ayrıca], herhangi bir yerde gümüş, bakır veya kurşun rezervleri bulunursa bunu direkt hazine görevlilerine rapor etmesini ve bilgimiz olmaksızın bu rezervleri kendisinin kullanmamasını emrettim.²⁰

Berat, İvan'ın Sibirya'da yeni yerleşimleri sağlamak için bazı kişilere uzun süreler için imtiyazlar verdiğini ve Sibirya'yı hem tarımsal bir alan, hem de muhtemel maden yatakları ile potansiyel ekonomik değeri olan bir koloni olarak düşündüğünü gösterir. Ayrıca, topçular ve nöbetçilerin yerleştirilmesine dair talimatları İvan'ın Sibirya'yı ayrı zamanda Tatarlara karşı askerî bir uç bölgesi olarak düşündüğüne işaret eder.

Kuşkusuz bu ilk girişimleri Sibirya'ya yapılan bazı göçler takip etti. 1581'de *ataman* (Kossakların şefi) Ermak liderliğinde 540 Kossak Sibirya'ya geldi. Bir kroniğe göre Kossakların Sibirya'ya göçünün nedeni, çarın Don ve Volga bölgesindeki Kossaklara baskı uygulaması ve onları bu bölgeden sürmesiydi. "Yakalanan Kossakların bazıları zindana atıldı, bazıları öldürüldü; bu nedenle [çarın baskılarından kurtulmak isteyen], Tmiofey oğlu, Volga Atamanı Ermak liderliğindeki 540 Kossak, 1581 yılında Sibirya'ya göç etti." Diğer bazı kronikçiler ise Kossakların Stroganovların çağrısı üzerine Volga bölgesinden ayrıldıklarını ve kendilerine Stroganovlar tarafından silâh, top, barut, yiyecek, giyecek ve ayrıca 300 adam verildiğini ve bu şe-

20 G. F. Miller, *Istoriya Sibiri*, 2 cilt (Moskva: AN SSSR, 1937-41), 1: 333.

kilde Sibirya'ya gittiklerini ifade ederler." İkinci kronikte verilen bilgiler Stroganov tarafından da teyit edilir. Hatta Stroganov Kossakların Sibirya'ya geldikten sonra Tura ve Tavda nehirleri ağzı ve boyunda yaşayan birçok Tatar'ı esir aldığını ve bunları duyan Tatar hanı Kuçum'un Kossaklara savaş açtığını ve bu savaş Rusların kazandığını yazar. Kroniğe göre, Kossaklar'ın Sibirya'ya göçünden bir süre sonra çar İvan IV bir grup askerle birlikte voyvoda, prens Semen Bolkhovskii ve İvan Glukhov'u Moskova'dan Sibirya'ya gönderdi.²¹ Bütün bu bilgiler İvan'ın Sibirya'dan beklentilerini ve Sibirya'nın fethinin aşamalarını göstermesi açısından önemlidir.

İvan dönemi serfliğin oluşmaya başlaması bakımından önemlidir. Her ne kadar serfliğin, köylülerin kendi köylerinden başka köylere göç etmesini yasaklayan 1649 kanunu ile başladığı kabul edilse de, aslında serfliğe zemin hazırlayan gelişmelerin çok daha önce başladığı görülür. Devletin büyümesi ile vergilerin artması ve serflere yönelik uygulamaların ağırlaşması ile birçok köylünün topraklarını terk edip başka topraklara göç ettiği görülür. Şubat 1552'de Dvina uyezdiindeki yerel yöneticilere yazdığı beratta İvan, göçlerin nedenlerini, köylülerin ağzından şu şekilde açıklar:

"Bu köylüler bize gelip Penejka, Vyva ve Sura bölgesindeki birçok köyün, eski volost' şefleri [volosteli] ve vekilleri [tyuni], polis memurları [dovodçiki] ve soruşturmacılar [obysknye lyudi] ve bütün kötülük yapanlar, hırsızlar ve soyguncular yüzünden boşaldığını; Penejka halkının volostiye (yerel idarecilere) ve vergi memurlarına yapmaları gereken ödemeleri yapamayacaklarını ve..onların görevlerini kötüye kullanmaları ve ölçüsüz vergi almaları/haraç kesmeleri yüzünden köylülerin Penejka'yı, Vyva'yı ve Sura'yı terk edip, diğer volostilere ve manastır topraklarına göç ettiklerini bildirdiler."²² İvan beratin ilerleyen bölümlerinde bu şikâyetlere istinaden yerel yöneticile-

21 Arkeografiçeskaya Komissiya (ed.). *Sibirskie Letopisi* (St. Peterburg: I. N. Skorokhodov, 1907), 263; 10, 16-17, 31.

22 Horace W. Dewey, ed., *Muscovite Judicial Texts 1488-1555* (Ann Harbor: University of Michigan, 1966), 77.

ri köylülere adil davranmaları ve keyfi uygulamalara son vermeleri konusunda uyardı. Hükümet hem bu göçleri önlemek hem de kaçak köylülerin isyanların katılımcı grubunu oluşturmalarını engellemek için, köylülerin hareket özgürlüğünü kısıtlamaya yönelik bir takım adımlar attı.

İvan dönemine damgasını vuran asıl önemli olay *opriçnina*nın ortaya çıkışıdır. *Opriçnina* İvan'ın Moskova dışında kendisine yakın kişilerden oluşturduğu bir tür bürokratik veya aristokratik yapıdır. "1564'te, İvan eşi ve çocukları ile çıktığı seyahat sonrasında Moskova'ya dönmeyerek, ona çok yakın mesafedeki Kolomenskoe köyüne yerleşti. Ardından Moskova'daki bütün hazinesinin buraya getirilmesini; kendisine yakın (*blijenie*) boyarların ve memurların (*prikaznye lyudi*) ve seçtiği bazı eyalet aristokratlarının atları ve silâhları ve aileleri ile birlikte Kolomenskoe'ye gelmesini emretti." Herkesi şaşırtan bu kararın nedenini, İvan Moskova metropoliti Afanasii'ye yazdığı mektupta boyarların kendisine ve devlete yönelik zarar verici davranışlarına bağladı. Nikon Kroniği'nde bu neden daha açık ve net bir şekilde ifade edilmiştir:

Çar henüz küçükken, boyarlar ve bütün memurlar onun halkına çok zarar verdiler ve hazinesini, hiç gelir eklemeyen boşalttılar; boyarlar ve voyvodalar çarın topraklarını kendi arkadaşları ve yakınları için gasp ettiler ve çar tarafından kendilerine bağışlanan birçok *pomestia* (tımar toprakları), *votçina* (babadan oğla geçen topraklar) ve *kormlenyaya* (savaş sırasında aristokratların birliklerinin masraflarının bölge halkı tarafından karşılanması) sayesinde aristokratlar ve voyvodalar çok büyük servetler elde ettiler; ama çarı, Ortodoksları ve Hristiyanlığı düşmanlara, Kırım Tatarlarına, Litvanyalıları ve Almanlara, karşı korumak için kollarını bile kıpırdatmadılar; tam tersine Hristiyanlara zulmettiler, hizmetten kaçmaya başladılar ve Ortodoks Hristiyanlarını korumak için Müslümanlara, Latinlere [Katoliklere] ve Almanlara karşı güçlü bir şekilde karşı koymadılar; ve çar ne zaman memurlarını, boyarlarını, prensleri ve küçük aristokratları yanlış davranışları için sorgulamak ve onları ce-

zalandırmak istedi ise; başpiskoposlar, piskoposlar ve rahipler; boyarlar, *dvoryanlar*, sekreterler ve bütün memurlar, onların yanında yer aldılar ve onları çardan ve büyük *knez*den korudular. Ve çar ve büyük knez, kalbi çok yaralandığı için ve onların ihanetlerinden zarar görmemek için tahtını bıraktı ve Tanrı'nın uygun gördüğü bir yerde yaşamaya gitti.²³

Bu mektup, İvan'ın içinde bulunduğu korkuyu hatta paranoyayı yansıtmaları açısından önemlidir. Aynı mektup yukarıda açıklanan nedenlerden ötürü çarın kendisi ve ailesi için ayrı bir *dvor* (hükümet sarayı) kuracağını ve bunun için de ayrı bir *boyar* grubu, *okol'niçie*, *majordomo* (*dvoretskie*), hazine görevlileri, sekreterler ve daha birçok memur, ev işleri için hizmetliler belirleyeceğini ve bir tüfekli asker birliği (*streltsi*) oluşturacağını yazar. Mektupta *Opriçnina* adı verilen bu yeni oluşumun içerisine orta ve Kuzey Rusya'dan kırktan fazla kasaba ve şehrin dahil edileceği belirtilir. Ayrıca, mektuba göre, çar Moskova'daki hükümet işlerinin, ordunun, mahkemelerin ve her türlü kamu meselesinin idaresini, emrettiği bazı boyarlara bırakmıştır ki bu boyarlar grubuna da *zemşçina* denilir. Çar aynı mektupta seyahat masraflarının *zemşçinadan* alınmasını emretmiştir. Bu bilgiler göstermektedir ki *Opriçnina* devlet içinde devlet niteliğinde bir yapılanma idi. Westfalya'dan Moskova'ya gelen ve orada on iki yıl (1564-76) yaşayan Heinrich Von Staden'in anılarında verdiği bilgilere göre İvan sadece ayrı bir hükümet kurmakla kalmamış; bu hükümetin Moskova'daki *zemşçina* ile bağlantısını kesmek için bir takım kurallar koymuştur. Bu kurallara göre, *Opriçnina* üyeleri *zemşçina* üyeleri ile "tek bir kelime" bile konuşamaz; Moskova'da yaşayan akrabalarını ziyaret edemez, *zemşçinadan* birisi ile evlenemezdi. Ayrıca, aynı kurallara göre eğer isterse çar, Moskova yakınlarından bir toprağı *opriçninaya* dahil edebilirdi.²⁴

Aslında İvan'ın boyarlara (aristokratlara) karşı duyduğu güvensizlik ve korku çok da yersiz değildi. Onun döneminde

23 PSRL, 13: 391-94.

24 Heinrich von Staden, *The Land and Government of Muscovy, a 16th-Century Account*, çevirmen ve editör Thomas Esper (Stanford: Stanford University Press, 1967), 30-31; 43.

aristokrat aileler evlilik, akrabalık vs. aracılığı ile geniş ilişki ağları kurdular ve *boyar* konsülünde etkili oldular. İşte Ivan onların bu gücünden rahatsızlık duymaktaydı ve 1562'de Polonya ile yapılan savaş sırasında bunlardan bir kaçını vatana ihanet ettikleri gerekçesi ile tasfiye etti. Fakat *boyarların* gücünü kırmak için daha da fazlasını yapmak istiyordu ve bu amaçla *opriçninayı* kurdu. Daha sonra, 1565'te Moskova'nın ileri gelen aristokratlarına yönelik politikalarını uygulamaya koydu: En yakınları da dahil birçok aristokrati öldürdü; bazıları Kazan'a sürgüne gönderdi. Bu politikalara maruz kalanların çoğu *zemşçinaya* üye ve Polonya'ya yakın aristokratlardı. Özellikle de bunların arasında, 1567'de Polonya kralı Sgismund'un hizmetine girmesi için Polonya'ya davet ettiği I. P. Çelyadnin-Fyodorov gibi aristokratlar vardı. Her ne kadar bu aristokratlar zamanında bu davete olumsuz cevap verdiler ve çarı bundan haberdar ettilerse de, Ivan bu hadiseyi hafızasına kaydetti. 1568'de Fyodorovlar dışında yukarıda bahsi geçen olaya öyle veya böyle bulaşmış bazı aristokratlar da dahil toplam 150 aristokrat, aileleri ve hizmetçileriyle birlikte, yaşamını yitirdi. Bunlar dışında rast gele seçilmiş kadınlar ve erkekler, kendisinin politikalarına karşı çıkan Ortodoks Kilisesi Metropolit Philipp ve kuzeni Vladimir Andreeviç de Ivan'ın terör politikalarına kurban gittiler.²⁵

İçerde birçok kişinin ölümüne neden olan aşırı şüphencilik ve paranoya dışarıda kendisini saldırgan bir dış politika olarak gösterdi: Ivan 1570'de Novgorod'a saldırdı ve onu yerle bir etti. Üçüncü Novgorod Kroniği'ne göre, bunun nedeni, bazı "şeytan-fikirli, kötü niyetli" kişilerin, çara Novgorod başpiskoposunun ve Novgorod halkının kendisine ihanet ettiğine dair hikâyeler anlatmaları idi. "Bu hikâyelerden dolayı kalbi intikam duyguları ve öfke ile dolan" Ivan, 1500 *streltsi*, prensleri ve *boyarları* ile Novgorod'a saldırdı: Birçok Novgorod'luyu işkence ederek öldürttü; binlercesini Volkhov nehrine attırdı. Bunların yanında atlar ve büyük başlar da dahil bütün hayvanların öldürülmesini, kasaba halkının bütün mallarına el konulmasını ve

25 *The Formation of Muscovy*, 166-67.

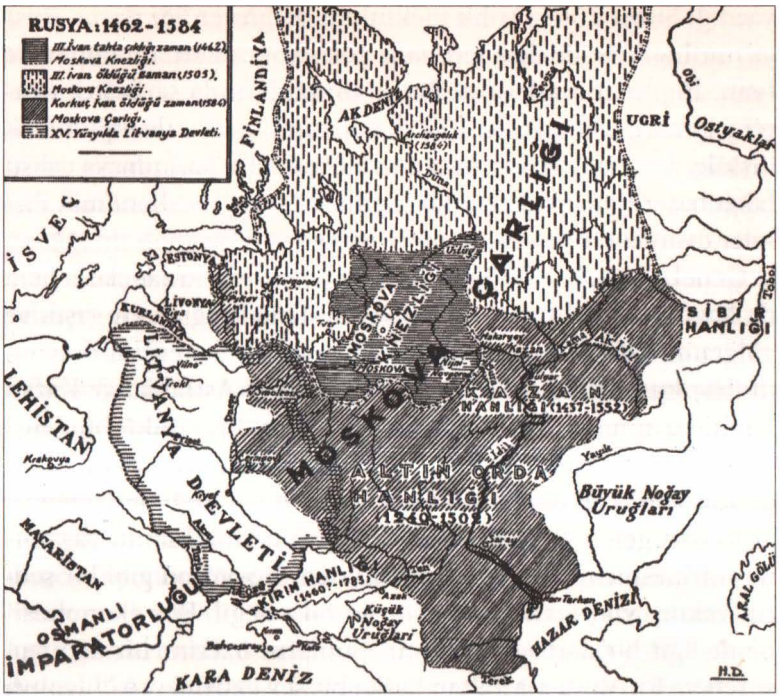
yağmalanmasını emretti.²⁶ Bu bilgiler İvan'ın Novgorod'u yaşanmayacak bir yer haline getirdiğini gösterir. Nitekim o döneme ait çalışmalar İvan'ın saldırısından dolayı birçok insanın öldüğünü veya kaçtığını, Novgorod'un hemen hemen boş kaldığını, ekonomisinin zayıfladığını ve geçmişteki şaşaalı günlerini kaybettiğini belirtirler.

İvan'ın bir sonraki savaşı Tatarlarla idi. Ama bu kez Moskova yıkan değil, yıkılan şehirdi. 1571'de Moskova'ya saldıran Kırım Tatarları'nın lideri Devlet Giray şehri yerle bir etti. İvan bu yenilgiden kendisinin yarattığı *opriçninayı* suçladı ve ileri gelenlerini idam ettirdi. Heinrich von Staden'in yazdığına göre, Kırım Tatarları'nın saldırısından sonra *opriçnina* sona erdi; "hiç kimsenin *opriçnina* hakkında tek kelime bile etmesine izin verilmedi. *Opriçninadaki* topraklar, Kırım Tatarları'na karşı koydukları gerekçesi ile hâlâ hayatta olan *zemşçina* üyelerine geri verildi."²⁷ *Opriçnina* sona ermesine rağmen İvan'ın şüphecililiği devam etti. Bu dönemde başlattığı bir uygulama ile Moskova'ya gelen herkesi şehrin girişinde ve daha sonra şehirde defalarca kez sorgulamaya tâbi tuttu.

Bu arada İvan sağlık koşulları sebebiyle tahtı bıraktı ve yerine Semen Bekbulatoviç'i getirdi. Fakat birkaç yıl içerisinde tekrar başa geçti; Semen'i Tver prensliğine atadı. Başa geçer geçmez yönünü dışarıya çevirdi: Polonya ve İsveç ile savaştı; İngiltere ile ekonomik ilişkiler içerisine girdi. 1574'te tahtı boşalan Polonya'ya yaptığı saldırı sonrasında önemli şehirleri ele geçirdi fakat bu zafer Moskova'ya karşı Polonya-İsveç dostluğunu getirdi: 1579'da İsveç, Polonya ile birlikte Moskova'ya saldırdı; iki yıl sonra ise Fin körfezindeki Narva'yı ele geçirdi. Bu arada Polonya, Pskov'u kuşattı fakat almayı başaramadı. Toprak kaybı anlamında çok kötü sonuçları olmamasına rağmen bu savaşlar Moskova'yı ekonomik ve askerî açıdan olumsuz etkiledi. Savaşların yanı sıra Novgorod'un yıkımının getirdiği ekonomik yük ve ardı

26 Arkheografiçeskaya Komissiya, editör, *Novgorodskie Letopisi (Novgorodskaya vtoraya i Novgorodskaya tret'ya letopisi* (St. Petersburg, 1879), 338-339; 342-343.

27 *The Land and Government of Muscovy*, 52.

8. Rusya: 1462-1584, Rusya Tarihi.

ardına gelen doğal felaketler İvan'ı zor durumda bıraktı. Bu duruma çözüm bulmak isteyen İvan, bir takım ekonomik önlemlere başvurdu: Kilisenin mal alımına sınır getirdi; tarımın zarar görmesini engellemek için 1580 ve 1581'de çıkardığı kanunlarla köylülerin belli senelerde başka köylere veya topraklara göç etmesini yasakladı. Bu önlemlere rağmen savaş alanında güç kaybetmeye devam eden İvan, en sonunda diplomatik yollara başvurdu. 1582'de Polonya ile 1583'te ise İsveç'le anlaşma imzaladı. İlk anlaşmaya göre Polonya ile savaş öncesi sınırlara dönmeyi kabul eden İvan, ikinci anlaşma ile Fin körfezindeki ve Neva nehri ağzındaki bütün topraklarını İsveç'e vermeye razı oldu.²⁸ Polonya ve İsveç dışında Rusya'nın İvan döneminde ilişkiler içerisinde girdiği bir başka ülke İngiltere idi. İvan'ın İngiliz kralına

28 The Formation of Muscovy, 174-75.

yazdığı Şubat 1554 tarihli mektubun da gösterdiği üzere, Rusya'nın İngiltere ile ilişkileri daha çok ekonomikti. Bu dönemde İvan, İngiliz tüccarlarının Rusya topraklarında serbestçe ticaret yapmasına izin verdi. 1570'li yıllarda İngiltere ile diplomatik ilişkiler kurmaya ve İngiltere'den bir müttefik kazanmaya çalıştı fakat başarılı olamadı, çünkü İngiltere Rusya ile ekonomik ilişkiler dışında bir ilişkiye girmeye yanaşmadı.²⁹

Genel olarak bakıldığında İvan dönemi hem kazançlarla hem de kayıplarla dolu veya Crumney'in ifade ettiği üzere "ışık ve gölgenin, zaferin ve trajedinin karışımından ibaret" bir dönemdi. Hiç kuşkusuz İvan'ın en büyük başarısı Astrahan ve Kazan hanlıklarının alınması ve Sibiry'a'nın fethidir, çünkü bu gelişmeler Rusya'nın bir imparatorluk olma yolunda attığı ilk ciddi adımlardır. Kayıplara gelince; İvan'ın yarattığı *opriçnina* ve ardından gelen terör birçok aristokratın ve ailesinin yaşamını yitirmesine neden olmuştur. Ayrıca, Novgorod gibi bir şehrin yakılıp yıkılması sadece Novgorod'a değil, Rus ekonomisine de ağır bir darbe indirmiştir. Bunların üzerine bir de uzun süren ve Rusya'ya masraftan başka bir şey getirmeyen "Livonya Savaşları (1558-78)" eklenince ekonominin ve ordunun durumu biraz da kötüleşmiştir. İvan öldüğü zaman geride biraz daha genişlemiş fakat aynı zamanda ekonomik ve politik olarak ağır yaralar almış bir ülke bıraktı ve bu yaralar bir sonraki dönemde etkisini sürdürdü ve Rusya'yı karışıklığa itti.

İç karışıklıklar ve isyanlar (1584-1613)

İvan'ın ölümünü takip eden yıllarda Rusya, yaklaşık on yıl süren bir anarşi dönemine girdi. Bunun görünürdeki nedeni, yerine geçen oğlu Fyodor'un (1584-1598) babası gibi yönetimde güçlü birisi olmamasıydı. Fakat asıl nedeni, İvan döneminden beri süre gelen iktidar mücadeleleri idi. Bir anlamda karışıklık-

29 Samuel Purchas, editör. *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes*, vol. 11 (Glasgow: J. MacLehose and Sons, 1906), 621-23; Yuri Tolstoy, editör. *Pervye sorok let snoşenii mejdu Rossiey i Angliey 1553-1593* (St. Petersburg, 1875), 114.

lar devri, İvan'ın iktidardan uzaklaştırdığı aristokrat ailelerinin tekrar gücü ellerine geçirmek için mücadele verdikleri bir dönemdi. Tabii ki Fyodor'un zayıf kişiliği de buna zemin hazırladı. Bu dönem aynı zamanda içte karışıklıklardan istifade edip uzun süredir Rusya ile kozlarını paylaşamayan Polonya gibi ülkelerin Rusya'nın içişlerine karıştığı, hatta Moskova'ya kadar geldiği bir dönemdi.

Fyodor iktidarda güçlü bir portre çizmeyi başaramayınca, sahneye Rusya'nın birbirine rakip aristokrat aileleri çıktı. Bunların başında İvan döneminde sıkı bir takibe ve baskıya maruz kalmış Şuiskii'ler ve Fyodor'un annesinden dolayı bağının bulunduğu Romanovlar gelmekteydi. Fakat bu döneme asıl damgasını vuran isim, *opriçnina* döneminde yükselmiş, İvan'ın güvenini kazanmayı başarmış aristokratlardan biri, Boris Godunov idi. İvan ölünce arkasına Romanovların desteğini alan Godunov, Fyodor dönemi politikalarında önemli bir yer elde etti. Moskova'da Fyodor'un iktidarının ilk yıllarında ardı ardına çıkan isyanları kullanarak, tutuklamalar veya takip yolu ile kendisine rakip olabilecek *boyar* ailelerinden Şuiskiiler'i ve Bel'skiiler'i etkisiz hale getirdi; 1598'e kadar Fyodor'un yanında onun sağ kolu olarak, bu tarihten 1605'e kadar ise çar olarak Rusya'yı yönetti. Fakat otokratik kişiliği ve güçlü yönetimine ve aldığı önlemlere rağmen Rusya'daki iç karışıklıkları engellemeyi başaramadı.³⁰ Daha önce belirtildiği üzere, karışıklıkların en önemli sebebi, aristokrat aileler arasındaki iktidar mücadelesiydi. Başlangıçta bu mücadeleden galip çıkan Godunov'u destekleyen Romanovlar oldu; fakat Godunov'un 1605'te ölmesi ile birlikte iktidar mücadeleleri tekrar başladı. Tepede *boyarlar* taht için mücadele ederken, aşağıda ekonomik ve sosyal sıkıntılardan ve politik istikrarsızlıktan bunalan halk ardı ardına isyanlar çıkardı. Bu isyanlardan en önemlileri 1603'teki Khlopko, 1604 Birinci Sahte Dmitri, 1606-7'deki Bolotnikov ve 1607'deki İkinci Sahte Dmitri (Tuşino) isyanlarıdır.

Bu dönemde patlak vermesine rağmen, aslında isyanları hazırlayan gelişmeler çok daha önce başlamıştı. İvan döneminde

uzun süren savaşlar, özellikle “Livonya Savaşları,” halkın üzerindeki vergi yükünü arttırmış ve yavaş yavaş köylülerin bağlı bulundukları topraklardan kaçmaya başlamasına neden olmuştu. Üstelik bir de 1570’lerden itibaren kendisini yeniden hissettirmeye başlayan Kırım baskısı vardı. Her ne kadar İvan, Volga Tatarlarını kontrol edebildi ise de aynı başarıyı Kırım Tatarlarına karşı gösterememişti. Hatırlanacağı üzere, 1571’de Kırım hanı Giray, Moskova’ya saldırmış ve İvan’ı anlaşma imzalamaya zorlamıştı. Bu gelişmeler sonucu köylü halk yeni fethedilen bölgelere; Sibiry’a, Kazan’a ve Astrahan’a göç etmeye başladı. 1590’larda özellikle orta ve kuzey batı Rusya’daki köylülerin bir kısmı boşaldı. Godunov döneminde bu huzursuzluklar su yüzüne çıktı. Eylül 1603’te ilk isyan patlak verdi. Khlopko adında bir “bandit”, topladığı bir grup köylü ve köle ile birlikte “zenginleri öldürmek ve onların mallarına el koymak” amacı ile Moskova’ya doğru harekete geçti. Bu isyan o dönemde hâlâ hayatta olan Godunov’un çabaları ile çok fazla büyümeden bastırıldı fakat bu başka isyanların çıkmasına engel olamadı.³¹

İkinci önemli isyan 1604’te Grişka Otrep’ev adında bir köylü tarafından çıkarıldı. Otrep’ev, kendisinin İvan’ın 1591’de ölen veya Godunov tarafından öldürüldüğü iddia edilen oğlu Dmitri olduğunu ileri sürdü. Sahte Dmitri ekonomik baskılardan bunalan köylü için bir kurtuluş ümidi oldu. Zaten isyandan çok önce halkın arasında Rurik hanedanlığından bir varisin yaşadığına dair söylentiler dolaşmakta idi. Kronikler isyanın nasıl başladığına dair ilginç bilgiler sunmaktadır:

Kremlin’e giren büyük bir kalabalık, boyarları zorla Lobnoe Mesto’ya, halk meclisine götürdü..ve sonra onları orada ayakta durmaya zorladı ve kendisinin çarın gerçek oğlu olduğunu ilan eden Grişka’nın gönderdiği mesajı okudu. Mesajı duyan halk, hep bir ağızdan Grişka’nın çar olduğunu kabul etti; sonra sara-ya gitti ve çar Fyodor’u, annesini ve kız kardeşini yakaladı ve onları nöbetçiler eşliğinde çar Boris’in eski evine kapattı; sonra çarın yakınlarını, Godunovlar’ı, Saburov’ları [ve] Vel’yami-

31 Paul Avrich, *Russian Rebels, 1600-1800* (New York: Norton, 1976), 14.

nov'ları yakaladı ve onları da nöbetçilerin denetiminde evlerine hapsetti: evlerin içinde sadece onların mallarının yağmalamakla kalmadı, binaların kendisini de yıktı. Sonra Grişka Otrep'ev hazırlıklarını yaptı ve Tula'ya doğru yola çıktı. Ve Moskova'da herkes kutsal haçı öptü ve onu gerçek çar olarak kabul etti.³²

İsyanın başlangıcı hakkında bilgi veren bu alıntı aynı zamanda isyancıların hedeflerini göstermesi açısından da önemlidir. İsyancıların çarlık ailesi dışında ilk olarak Moskova'nın önemli aristokrat ailelerini yakalamaları ve onların mallarını yağmalamaları, isyanın bir anlamda ezilen grupların zengin sınıflara karşı bir tepkisi olduğunu gösterir. Aslında bu isyanların nedeni İvan döneminde oluşmaya başlayan serflikin giderek yaygın hale gelmesi ve bu bağlamda toprak sahiplerinin köylüler üzerindeki baskısı ve kontrolünün artmasıdır. Örneğin, Fyodor döneminde çıkarılan 1597 tarihli bir kanun, 1597'den önceki beş yıl içerisinde boyarların ve kilisenin topraklarından kaçan köylülerin mahkemeye çıkarılması, soruşturma sonucunda çocukları ve aileleri ile birlikte topraklarına geri getirilmesini karara bağladı. Geri dönüş için soruşturma gibi bir ön şart ileri sürmüş olsa da, kanunun serflik giden yolda önemli bir adım olduğu söylenebilir. 1600'lü yıllarda serflik iyice yerleşti ve Rusya'nın en önemli toplumsal ve ekonomik yapısı haline geldi. Bunun aşamaları ve sonuçlarına ilerleyen bölümlerde değinilecektir.

Modern araştırmacılara göre halkın büyük çoğunluğunun Dmitri'yi desteklemesinin ve hatta onu çar olarak kabul etmesinin en önemli nedeni, Dmitri'nin onlara verdiği on yıl süre ile hiçbir şekilde vergi alınmaması gibi sözlerdi. Dmitri bu sözlerini kasaba kasaba, köy köy dolaşan adamları aracılığıyla halka ulaştırdı ve bunun sonucunda isyan kısa sürede Putivl'den Oka nehrine kadar geniş bir alana yayıldı. Bu arada çar Godunov'un Nisan 1605'te ölmesi ve ardından oğlu Fyodor'un boyarlar tarafından öldürülmesi (Haziran 1605) ve yerine Şuiskii'nin geçmesi isyanın daha da büyümesine neden oldu. Bu dönemde

32 Общество Истории и Древностей Россиискых. *Vremennikh Imperatorskogo Moskovskogo Obşçestva Istorii i Drevnostey Rossiiskikh*, 25 cilt (Moskva, 1849-57), 17: 68.

bir Polonya delegasyonu ile Moskova'ya gelen Cizvit papaz Jan Wielewicki'nin Dmitri hakkında yazdıkları onun gücünün ve kendine güveninin ne kadar arttığına dair bazı ipuçları verir: "[Dmitri o kadar kibirlendi ki kendisini sadece Hristiyan monarklarla karşılaştırmakla kalmadı; aynı zamanda kendisini onlardan üstün görmeye bile başladı ve kendisinin, ikinci bir Herkül gibi, Türklere karşı bütün Hristiyan âleminin şanlı bir lideri olacağını söyledi. Kendisine imparator unvanını verdi ve sadece halkının değil, yabancı liderlerin bile kendisine böyle hitap etmesini istedi."³³ Olayların iyice büyümesinden korkan ve çaresiz kalan aristokratlar, Sahte Dmitri'nin tahta oturmasına göz yumdular; fakat bu sadece 11 ay sürdü: Mayıs 1606'da Dmitri, Vasilii Şuiskii tarafından hazırlanan bir komplo sonucu öldürüldü ve böylece karışıklıklar devrinin bir sayfası daha kapanmış oldu. Fakat Şuiskii'nin (1606-1610) Dmitri'yi öldürmesi ve tahta çıkması halkın isyan ruhunu öldüremedi, çünkü bu ruhu kamçılaman ekonomik sıkıntılar ve politik çekişmeler devam etti. Halk Dmitri'nin hayatta olduğuna ve onun bir gün geri geleceğine inandı. Halkın bu umudunu ve inancını ortadan kaldırmak ve onların desteğini almak için Şuiskii önce kiliseyi Dmitri'yi bir aziz olarak kabul etmeye ikna etti; sonra da herkesin görmesi için Dmitri'nin cesedini Moskova'ya getirtti.³⁴ Ardında Şuiskii, tahta ne veraset sistemi ile ne de seçimle geldiğinden, halkın popüler desteğini almak için bir takım adımlar attı. Mayıs 1606'da Perm bölgesi halkına hitaben yazdığı berat bu adımlardan biridir. Bu beratta Şuiskii, kendisinin Rurik hanedanlığından olduğunu ve Nevskii'nin soyundan geldiğini ve tahta olduğu sürece Ortodoks Hristiyan dünyasında barışı ve huzuru sağlayacağını, refahı arttıracığını belirtti. Ayrıca, mahkeme olmaksızın kendisinin ve *boyar*larının hiç kimsenin malına ve ailesine dokunmayacaklarını, bir kişi mahkemede suçlu bulunsa bile o kişinin mallarını eşinin ve çocuklarının elinden almayacaklarını ifade etti. Beratın sonunda da, Şuiskii, bütün

33 Pavel A. Mukhanov, editör. *Zapiski getmana Jolkevskogo o Moskovskoy voine*, 2. Baskı (St. Peterburg, 1871), 171-172.

34 *Russian Rebels*, 16-17.

Hıristiyanları koruyacağına, haksız yere hiç kimseye kin gütmeceğine, adaleti temin edeceğine ve haksız yere hiç kimseyi düşmanlarına teslim etmeyeceğine ve adamlarını şiddetten men edeceğine haç üzerine yemin etti.³⁵ Bütün bu sözler ve ifadeler Şuiskii'nin kendisini bir Ortodoks çarı gibi lanse ettiğini ve böylece iktidarını meşrulaştırmaya çalıştığını gösterir. Fakat bunlara rağmen Şuiskii halkın popüler desteğini alamadı ve ona karşı nefret giderek büyüdü; birçok kasaba ve şehir onun adını ve otoritesini reddetti ve birçok yerde önemsiz ve tanınmayan insanların arasından, özellikle de en aşağı kesimlerden sahte çarlar türemeye başladı.³⁶ 1607 yazında isyan eden İvan Isaevič Bolotnikov bunlardan biriydi.

1607 yılının baharında Şuiskii ile İngiliz-Rus ticareti hakkında konuşmaya gelen İngiliz John Merick'in "Volga sınırında yaşayan eski bir hırsız" olarak tanımladığı Bolotnikov, 60.000 kişi ile Moskova'ya yürüdü. Her yerde isyan ve karmaşa vardı. İsyancılar Moskova'ya geldikten sonra çarın (Dmitrii'nin) öldürülmesinden sorumlu olan şehrin ileri gelenlerinin ve aristokratların kendilerine teslim edilmesini istediler. Daha sonra isyancıların iki lideri, Bolotnikov ve Pasca (Paşkov), arasında anlaşmazlık çıktı ve Pasca 500 adamı ile birlikte çara geldi ve teslim oldu. Bu olaydan sonra isyancılar dağılmaya başladılar. Çar, üstlerine asker göndererek kalanları kaçırmaya zorladı. Bolotnikov adamları ile birlikte Moskova'ya 160 km uzaklıktaki Kaluga'ya sığındı.³⁷ Bolotnikov isyanı hakkında Rus yazarları ve Sovyet yazarları farklı görüşler ileri sürdüler. İ. İ. Smirnov'un da aralarında bulunduğu Sovyet araştırmacılar, Bolotnikov isyanını "ilk köylü isyanı" olarak nitelendirirken; Ruslan G. Skrynnikov gibi araştırmacılar ise isyanı serfliğin yerleşmesine tepki gösteren köylülerin de katıldığı, çok daha geniş tabanlı bir popüler isyan olarak tanımlarlar. Skrynnikov'a göre,

35 A.I. Yakovlev, editör. *Pamyatniki istorii Smutnogo vremeni, Pamyatniki russkoy istorii*, 4 cilt (Moskva: N.N. Klockov, 1909), 4: 17-19.

36 V.P. Adriyanova Peretts. Editör. *Vremennik Ivana Timofeyeva* (Moskva: AN SSSR, 1951), 153.

37 Ivan I. Smirnov, *Vosstanie Bolotnikova 1606-1607* (Moskva: AN SSSR, 1951), 553-555.

köylülerin yanı sıra, hatta köylülerden daha fazla, isyana destek verenler askerî köleler ve İvan döneminde toprakları ellerinden alınan küçük aristokratlardı.³⁸ Bununla birlikte sebebi ne olursa olsun isyan birçok kişi tarafından desteklendi ve Şuiskii iktidarını zora soktu. Kaluga'ya sığınan Bolotnikov ve taraftarları buraya gönderilen çarlık birliklerini yendiler ve Tula'dakilerin katılımıyla daha da güçlendiler. Bu arada ikinci bir Sahte Dmitri'nin ortaya çıktığını duyan çar, Bolotnikov isyanını bastırmak için daha kararlı bir şekilde hareket etti ve 1607 Ekim'inde isyana son verdi: Bolotnikov kendi adamları tarafından öldürüldü; isyana karışan aristokratlar sürgüne gönderildi. Diğer birçok isyancı ise ya öldürüldü ya da köle olarak aristokratlara verildi. İsyanın tekrar etmesini engellemek isteyen Şuiskii, isyanlara büyük bir destek veren köylülerin aristokratlarla ilişkilerini yeniden düzenledi. Godunov tarafından köylülere verilen göç hakkını iptal etti; hatta aristokratlara topraklarından son on beş yıl içinde kaçan köylüleri bulma ve geri getirme hakkı verdi. Ayrıca, yerel görevlilerin bölgelerine yeni gelenlerin kimliklerini kontrol etmelerini ve kaçtığı belirlenen köylülerini tespit ettikleri takdirde toprak sahiplerine teslim etmelerini emretti. Bu düzenlemelerle Şuiskii, sosyal anarşiye son vermedi ve köylülerin isyanlara katılmasını önlemeye çalıştı.³⁹ Fakat 1608'de patlak veren İkinci Dmitri isyanı gösterdi ki alınan önlemler ne isyanları önlemeye ne de köylülerin bu isyanlara destek vermesini engellemeye yeterliydi.

Doğu Polonya asıllı bir Moskovalı tarafından başlatılan ve Polonyalı aristokratlar ve daha önceki isyanlar da olduğu gibi Kossaklar tarafından desteklenen İkinci Sahte Dmitri isyanı, hükümeti ilkinden çok daha fazla uğraştırdı. Birkaç aylık bir hazırlıktan sonra isyancılar, Moskova'ya doğru ilerlediler ve Kremlin'e birkaç kilometre uzaklıktaki Tuşino köyünde kendi hükümetlerini ilân ettiler. Geniş kapsamı ile ilkinde göre daha

38 Chester S. L. Dunning, "R. G. Skrynnikov, the Time of Troubles and the 'First Peasant War' in Russia, *The Russian Review*, Volume 50, No. 1 (January, 1991), 71-81.

39 *The Formation of Muscovy*, 222-23.

büyük bir tehdit olan isyan sırasında Rus aristokratları, isyancıların hükümetini ve Şuiskii hükümetini destekleyenler olmak üzere iki gruba ayrıldı: Kuzey şehirleri Şuiskii'yi desteklerken, Rus olmayan etnik grupların –Polonyalılar, Tatarlar ve Kossaklar'ın– çoğunlukta olduğu güneydekiler Dmitri'yi desteklediler. Dmitri'yi destekleyenlerden biri de Rostov Metropoliti Filaret Romanov idi. Kendisi isyancıların lideri tarafından çok iyi ağırlandı; hatta patrikliğe getirildi. Isyan sırasında Rus şehirleri arasında cereyan eden yazışmalar Şuiskii'ye kimlerin destek verdiğini göstermesi açısından önemlidir. Örneğin, Rusya'nın 40 km kuzey doğusunda bulunan Ustiug şehrinden Sol'vyçegodsk şehrine Kasım 1608'de yazılmış bir mektup, Ustiug halkının sahte Dmitri'ye itaat etmeyeceğini ve gerekirse çar Vasili Ivanoviç Şuiskii için savaşacağını bildirir. Benzer bir şekilde Perm şehrinden Sol'vyçegodsk'a yazılan Aralık 1608 tarihli bir mektup da Perm halkının Dmitri'ye karşı Şuiskii'nin yanında yer alacağını belirtir.⁴⁰ Adı geçen şehirler dışında Ryazan da Şuiskii'yi destekleyen şehirlerdendi.

İçteki desteğin yetersiz kaldığını gören Şuiskii, isyancılarla baş edebilmek için Rusya'nın geleneksel rakiplerine, İsveç'e ve Polonya'ya döndü ve onlardan yardım istedi. İsveç'in başında bulunan Charles IX bu yardım isteğini Rusya üzerinde nüfuz kurmaya çalışan yeğeni Polonya kralı Sgismund'un artan gücünü dengelemek için bir fırsat olarak değerlendirdi ve birliklerini Şuiskii'yi desteklemek üzere Novgorod'a gönderdi. Bu destekten sonra Şuiskii zorlansa da isyancıları yenmeyi başardı. Polonya kralı Sgismund, İsveç'in Rusya'ya yardımını Rusya'ya girmek için bahane olarak kullandı ve 1609 yılında Rus topraklarını işgal etti. Ardından Tuşino'daki isyancıları kendisine katılması için davet etti. Isyancıların çoğu bu davete olumsuz yanıt verirken, Dmitri konusunda hayal kırıklığına uğrayan bir grup

40 AAE (*Akty sobrannye v bibliotekakh i arkhivakh Rossiiskoy Imperii arkheograficeskoyu ekspeditsieyu Imperatorskoy Akademii Nauk*). 4 cilt (St. Peterburg, 1836), 2: 179-181 (Kasım 27, 1608). Bogoyavlenskii, S. K. ve I. S. Ryabinin. Editörler. *Akty vremeni mejdutsarstviya (1610-1613)* (Moskva: Izd. Imperatorskogo Obşçestva Istorii i Drevnostey Rossiiskikh pri Moskovskom Universitete, 1915).

Moskova *boyarı* olumlu yanıt verdi. Bu gelişmelere rağmen Şuiskii başlangıçta isyancılara ve Polonya birliklerine karşı oldukça başarılıydı. Fakat ölümünden sonra yerine geçen yeğeni Skopin, amcasının birçok destekçisinin yavaş yavaş kendisini terk etmeye başlamasıyla zor durumda kaldı. Bunların başında isyanın ilk günlerinden beri çarı destekleyen Ryazan *boyarları* gelmekteydi. Bu durumdan cesaret alan isyancılar ve onları destekleyen Polonya birlikleri, Kossak Hetman Zolkiewskii liderliğinde Moskova'ya doğru hareket ettiler. Düşmanın şehre doğru ilerlediğini duyan Ryazan *boyarları* ve Romanovlar kışkırttıkları halkın da desteğini alarak Şuiskii'yi tahttan indirdiler.⁴¹

Bu olayları takip eden ilk günlerde ülkeye korku ve anarşi hakimdi fakat kısa bir süre sonra bir grup Moskova *boyarı* hükümete el koydu. Bu *boyarlar* yaklaşmakta olan Polonya birliklerinin şehri yakıp yıkmasını önlemek için Polonya kralına, onun oğlu Vladislav'ı çar olarak kabul edebileceklerini bildirdiler. Bu teklifin kral tarafından kabul edilmesi üzerine taraflar 4 Şubat 1610'da Smolensk'te bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşmaya göre, yeni çar –Vladislav– Ortodoksları zorla Katolikleştirmeyecek, adaleti *Sudebnik*'e (İvan döneminde hazırlanmış kanunlar) göre temin edecek, suçluları suçlarına göre cezalandıracak; hiçbir delil olmadan kimseyi yargılayamayacak ve Rusya'dan Litvanya'ya ya da Litvanya'dan Rusya'ya halkın göç etmesine izin vermeyecekti.⁴² Bu anlaşma Sgismund'un Moskova tahtına oğlu yerine kendisinin oturmak istemesi üzerine geçerliliğini yitirdi; anlaşmayı yapan *boyarlar* Sgismund tarafından Polonya'ya sürgün edildi. Bu karmaşa içerisinde Moskova halkının içinden bazı isimler, halkı Polonya'ya karşı durmak için teşvik etmeye başladı. Bu isimlerin başında, Metropolit Hermogen vardı. Ortodoks Rusları Katolik Polonyalılara karşı savaşmaya çağıran Hermogen'in davetine birçok kişi cevap verdi. Bunda Sahte Dmitri'nin öldürülmüş olması ve bundan dolayı içerdeki Dmitri-hükümet karşıtlığının sona ermesinin de etkisi vardı. Şimdi herkes için tek bir düşman vardı; o da Polon-

41 *The Formation of Muscovy*, 226-27.

42 *Pamyatniki istorii Smutnogo vremeni*, 47-49.

ya idi. Ruslar içerisinde Hermogen'in çağrısına en güçlü destek, Prokopii Lyapunov liderliğindeki Ryazan boyarlarından geldi: Onları Nijni-Novgorod ve diğer şehirlerdeki halk takip etti. Lyapunov, Polonyalılara karşı halkı birleştirmek için önce Polonyalıları destekleyen Kossakları ve kaçak köylüleri ve serfleri özgürlük vaadiyle kendi safına çekti; sonra bütün direniş hareketini birleştirmek amacıyla Haziran 1611'de, geçici hükümeti belirleyecek bir meclis kurdu. Yaroslav'dan Vologda'ya yazılmış Şubat 1611 tarihli bir mekup, bu meclisin nasıl kurulduğuna dair önemli bilgiler verir:

[Moskova halkı], Ryazan'daki Prokofii Lyapunov'a ve Ukrayna'daki [Oka ve Upa nehirleri havzası] ve aşağı Volga bölgesindeki [Ponizov'e, eski Kazan ve Astrahan hanlıklarının olduğu bölge] kasabalara yazarak onları komşu kasabalar ve şehirlerle ve [orta] Volga bölgesindekilerle birleşmeye ve Polonyalılara ve Litvanyalılara karşı savaşmak için Moskova'ya gitmeye çağırdı... Ve Prokofii Lyapunov, Ryazan'dan Nijni [Novgorod'a] yazdı ve Nijni bize Ryazan'ın eski kasabalarında ve Seversk'te [Desna ve Seim nehirleri boyundaki bölge] birçok askerin toplandığını yazdılar; ayrıca aşağı Volga, Kazan ve Nijni'den birçok askerin Polonyalılarla ve Litvanyalılarla savaşmak amacıyla Moskova'ya gitmek için onlara katıldığını bildirdiler.---ve siz de... sağlam bir şekilde Ortodoks Hristiyanlığına sarılmalı ve Katolik inancı için Ortodoksluğa ihanet etmemeli... Ve her halükarda, askerlerinizle birlikte çok gecikmeden bize katılmalısınız.⁴³

Aynı eserde verilen diğer mektuplar, benzer yazışmaların Sol'vyçegodsk ile Perm ve Yaroslav ve Kazan gibi birçok şehir arasında da yapıldığını gösterir. Bu yazışmalar ve çabalar sonunda Haziran 1611'de ilk Ulusal Meclis toplandı. Bu toplantıda uzun tartışmalardan sonra Lyapunov ve diğer liderler yeni bir hükümetin temellerini açıklayan bir bildiri yayınladılar. Bu bildiriye göre, yeni hükümet, bütün topraklar [halk] tarafından seçilen boyarlar, voyvoda Prens Dmitrii Timofeyiç Trubetskoy

43 AAE, 2: 305 [Şubat Mektubu].

ve Ivan Martunoviç Zarutskii ve Duma üyesi ve voyvoda Prokofii Lyapunov'dan oluşacaktı. Bu hükümetin masrafları, kendi toprakları Litvanyalılar tarafından yıkıldığı için Moskova'daki *pomestya*dan ve topraklardan karşılanacaktı. Ayrıca, 25 Mayıs'ta Moskova'da olmayan boyarların ve izin olmadan şehirden ayrılanların mallarına el konulacak; Kossaklara *pomestya* verilecek; Kossak ve atamanların yiyecek masrafları [*kormlenie*] çevre köylerden sağlanacaktı. Aynı bildiriye göre, eğer Moskova'daki veya Moskova dışındaki boyarlar, *streltsi* veya küçük aristokratlar yağmaya, talana, hırsızlığa veya herhangi bir kanunsuzluğa karışırlarsa ölüm cezasına çarptırılacaklardı. Ayrıca, bildiride ifade edildiği üzere, kaçan köylüler ve serfler sahiplerine geri verilecekti.⁴⁴ Bu bildiriye ilk tepki, *pomestie* ile disipline edilmek isteyen Kossaklardan geldi; Kossaklar Temmuz 1611'de Lyapunov'u öldürdüler; bunun sonucu hükümetteki aristokratlar da yavaş yavaş geri çekildiler.

İçteki karışıklıklar dış güçlerin Rusya'nın içlerine kadar girip işgaller yapmasına zemin hazırladı. Haziran'da Polonyalılar Smolensk'i ele geçirirken, Temmuz'da İsveçliler Novgorod'u işgal ettiler. Bundan sonra ne olacağına dair Polonya ve Moskova cephesinden farklı sesler geldi. Moskova'da halk, Kuzma Minin adında bir liderin etrafında birleşerek direnişe hazırlanırken; Polonya kralı Sgismund Moskova'da yönetimini kurmayı ve ona uygun yeni bir dış politika belirlemeyi amaçlıyordu. Sgismund'un bu amaçlarını Ağustos 1611'de Papa Paul V'e yazdığı mektupta görebiliriz. Sgismund mektubunda yaklaşık bir asır önce Polonya'dan alınan Smolensk'i ve Severks bölgesini ele geçirdiğini, Moskova'ya hâkim olduğunu yazar ve sonuncusu ile ilgili olarak şunları belirtir:

Türk [Osmanlı] İmparatorluğu ile sınırları olan ve Türklere karşı muhtemel bir müttefik olabilecek İran'a doğru yolu bulunan Moskova üzerinde hâkimiyet kurarak, her şeyden önce, Hristiyanlık aleminin uzun süreden beri düşmanı olan Türklerin gücünü sınırlamayı ve Moskova'yı yanlışından ve ayrılıkçılığın-

44 *Pamyatniki istorii Smutnogo vremeni*, 65-70.

dan vazgeçirip kutsal havarilere [Katolikliğe] döndürmeyi umuyorum. Bu plan sadece sizin selefiniz Sixtus V tarafından onaylanmakla kalmadı; hatta kişisel desteğini ve ilgisini gördü.⁴⁵

Papa Sixtus tarafından desteklenen Sgismund, aynı desteği Papa Paul V'den de beklediğini ve Hıristiyanlık âleminin genişlemesinden herkesin fayda göreceğini belirtti. Bu ifadeleri ve planları Sgismund'un Moskova üzerindeki hâkimiyetinin uzun süreli olacağına inandığını gösterir fakat Moskova'daki direniş hareketi tam aksini ortaya koydu. Kuzma Minin ve birliklerin komutasına getirdiği Prens Dmitri Pojarskii liderliğindeki direniş hareketi kısa bir süre içerisinde genişledi. Harekete en çok destek verenler Smolensk'ten kaçanlar ve Volga bölgesinden insanlardı. Ayrıca, Rus toplumunun muhafazakâr kanadını oluşturan aristokratlar, tüccarlar; kısacası Rus toplumunun her kesiminden insanlar, hatta bazı Kossaklar direniş hareketini desteklediler. Direniş hareketinin kısa süre içinde büyümesinde Polonyalıların Smolensk'teki politikalarının da, en azından halkın bunları nasıl algıladığı ve açıkladığının da etkisi olduğu söylenebilir. Eylül ve Ekim 1611'de Rus şehirleri arasında yapılan yazışmalar bu konuda önemli ipuçları sunar. Ekim'de Tobolsk'dan Narym'a yazılan mektup, Polonya kralı Sgismund'un söz verdiği gibi Rusya'nın başına vaftiz edilecek oğlu Wladislaw'ı getirmediğini; Hetman Zolkiewskii liderliğindeki Polonya birliklerinin, içerden Mikhailo Stalykov ve Fyodor Andronov gibi bazı "hainlerin" de yardımı ile Moskova şehrine girdiklerini ve kendilerini Moskova'nın hakimi ilân ettiklerini; Zolkiewski ve beraberindekilerin birçok kasaba ve şehri yerle bir ettiklerini, halka ağır vergiler yüklediklerini ve onların atlarına ve yiyeceklerine el koyduklarını belirtir. Bundan da önemlisi mektup, Litvanyalıların ve Polonyalıların Ortodoks kiliselerini ve manastırlarını yıktıkları ve kutsal ikonlara ve tapınaklara zarar verdiklerini, Rus patriği Hermogen'i hapse attıklarını yazar. Bu yıkımın ve bununla ilgili haberlerin yazışmalar ara-

45 S.K. Bogoyavlenskii ve I.S. Ryabinin. Editörler. *Akty vremeni mejdutsarstviya (1610-1613)* (Moskva: Izd. Imperatorskogo Obşçestva Istorii i Drevnostey Rossiiskikh pri Moskovskom Universite, 1915), 187-189.

cılığıyla kasabadan kasabaya yayılmasının Rus halkının direniş destek vermesinde önemli bir rol oynadığı muhakkaktır. Ayrıca, direnişin teşvikinde ve organize edilmesinde Patrik Hermogen'in de önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Hermogen Polonyalılara karşı savaş çağrısında, mücadelenin dinî yönünü vurguladı; bütün Ortodoksları "haçın düşmanları olarak" nitelendiği Katolik Polonya'ya ve Litvanya'ya karşı mücadele etmeye teşvik etti ve bunda başarılı oldu.⁴⁶

Arkasına halk desteği alan Pojarskii, Ekim 1612'de Moskova'yı Polonyalılardan temizledi. Ardından Minin ve Trubetskoy ile birlikte Rus eyaletlerine mektuplar yazarak her bölgenin, toplanacak olan mecliste –*zemskii sobor*'da– kendisini temsil etmek üzere bir temsilci seçmesini istedi. Ocak 1613'te toplanan ve Rus toplumunun her kesiminden yaklaşık 500 temsilcinin katıldığı meclis, Rusya'yı kimin yöneteceği konusunda uzun tartışmalar yaptı ve en sonunda, Şubat 1613'te Filaret Romanov'un oğlu Mikhail'i çar ilan etti. Mikhail, hem babası Filaret'in Sahte Dmitri ile ilişkilerinden dolayı Kossaklar'ın hem de İvan IV'ün Anastasya Romanov'la evliliğinden dolayı bütün temsilcilerin meşru bir lider olarak desteğini aldı ve Temmuz 1613'te tacını giyerek tahta oturdu.⁴⁷ Böylece Rusya'da 1917 Bolşevik Devrimi'ne kadar sürecek Romanovlar dönemi başladı.

Anarşinin sonu ve Romanov hanedanlığı

İç karışıklıkların son bulmasından sonra başa gelen ilk Romanov üyesi Mikhail'ın dönemi (1613-1645), hem politik hem de sosyo-ekonomik açıdan yeni bir dönemdi. Siyasî açıdan yeni bir hanedan –Romanovlar– başa geldi. Ayrıca yönetimde çar-kilise ilişkisi veya ortaklığı öne çıktı ki bu, bir sonraki dönemde çarın kiliseye karşı üstünlüğünü tekrar sağlaması ile son buldu. Mikhail'ın papası Filaret (Fyodor Nikitiç Romanov) karışıklık-

46 *Pamyatniki istorii Smutnogo vremeni*, 79-80; 80-82; *Akty vremeni mejdutsartsviya*, 44-66; AAE, 2: 348-50.

47 *CIOIDRMU*, 1906, 3: 42-46, 74.

lar devrinde Polonya'ya sürgün edilmişti fakat 1618'de Mikhail Polonya ile Deulino anlaşmasını imzalayınca serbest kaldı, Rusya'ya geri döndü ve Rus Ortodoks Kilisesi'nin yeni patriği oldu. Fakat Filaret sadece patrik olarak kalmadı, oğlu Mikhail ile birlikte, 1633'te ölümüne kadar Moskova'nın izlemiş olduğu dış politikada özellikle Polonya ile ilgili gelişmelerde etkili oldu.

Mikhail, Moskova'nın karışıklıklar devrinde yıkılan otoritesini yeniden kurmaya çalıştı ve önemli ölçüde başarılı oldu. İktidara geldiği Şubat 1613'te *zemskii soborun* Moskova'nın 256 km güneyindeki Bolkov'a vergilerin toplanması ve "Moskova'ya, bütün Rusya'nın çarı ve büyük prensi Mikhail Fyodoroviç'e" gönderilmesi konusunda gönderdiği talimat,⁴⁸ Moskova'nın ve dolayısıyla Mikhail'in seçimden sonra otoritesini kurduğunu gösterir. Otoritesini daha da sağlamlaştırmak isteyen Mikhail idarî reformlara ağırlık verdi, eyaletlerde istikrar ve otoriteyi sağlamaya çalıştı ve böylece merkezin gücünü arttırmayı amaçladı. 1615'te Moskova'nın 240 kuzeyindeki Şuya'ya verilen bir berat, bu reformların neleri kapsadığını göstermesi açısından ilginçtir. Beratta Mikhail, *posadki* adı verilen çoğunlukla zanaat-kârlardan ve tüccarlardan oluşan ama köylülerin de bulunduğu şehir nüfusuna kayıtlı bir gruba idarede adil olmalarını, voyvodaya kendilerini yargılaması için izin vermemelerini ve beratı aldıklarında aralarından iki veya üç kişiyi hakim olarak seçmelerini buyurdu. Berata göre, seçilecek kişiler sadece adaleti temin etmekle kalmayacaklar, aynı zamanda vergilerin toplanmasından ve Moskova'ya gönderilmesinden de sorumlu olacaklardı. Mikhail, vergilerin ödenememesi durumunda *posadkinin*, durumu Galıçya bölgesindeki *çet*⁴⁹ sekreterine bildirmelerini istedi. Bunlar göstermektedir ki, Mikhail yerel düzeyde vergilerin toplanması ve adaletin uygulanması gibi merkez için son derece önemli işlerin yerli halk temsilcileri ve merkezden atanan kişilerin ortaklaşa çabaları ile yürütülmesini amaçlamıştır.

48 CIOIDRMU, 1911, 4: 129.

49 *Çet* merkezî hükümetin finansal organları olup, belli bir bölgedeki *tiaglo* yükümlüsü halkın adalet ve vergi işlerinden sorumludur. 17. yüzyılda beş *çet* bölgesi vardı: Novgorod, Kostroma, Ustiug ve Vladimir. *A Source Book for Russian History From Early Times to 1917*, I: 212.

Bununla birlikte Mikhail, yerel bölgelerde otoritesini kurmasına karşın, düzeni sağlayamadı. Bunun en önemli nedeni, karışıklıklar devri sırasında yaşanan kaos ve sonrasında merkezden eyaletlere atanan memurların veya görevlilerin kişisel ve keyfi uygulamaları idi. Örneğin, Eylül 1622'de Usya ve Zaeçya nehirleri boyundaki bölgelerden çara gelen bir şikâyet mektubu, iç karışıklıklar devrinde yönetimin merkezden atanan görevliler olmadığı için *mir* adı verilen köy meclisi tarafından yerine getirildiğini, karışıklıklar devrinin sona ermesi ile birlikte Moskova'dan *prikazçiki* (hükümet görevlileri/memurları) geldiğini fakat bunların da keyfi uygulamalarda bulunduğunu belirtmekte ve bu konuda merkezin duruma el koymasını istemektedir. Ayrıca, mektupta, yerel yöneticilerin suiistimallerinden dolayı köylü halkın fakirleştiği, vergilerini veremediği ve başka yerlere göç ettiği belirtilmektedir.⁵⁰ Bu mektup, hem ilerde Moskova'yı çok uğraştıracak bir sorun haline gelen köylü göçünün nedenini göstermesi hem de halkın çarı adlı bir yargı mercii gibi görüp şikâyetlerini ona ilettiğini ortaya koyması açısından önemlidir.

Bu dönemde içerdeki diğer önemli bir gelişme, Sibirya'daki yerleşim politikalarının devam ettirilmesidir. Bu konu hakkında çarın Sibirya'daki bazı bölge yöneticilerine (*voyvodalar*) gönderdiği 1625, 1632 ve 1635 tarihli yazılar, bu bölgelerin idaresi konusunda önemli sorunların yaşandığını gösterir. Sibirya'nın Kuznetsk bölgesindeki *voyvoda*nın keyfi uygulamaları hakkındaki bir şikâyetle istinaden çar tarafından *voyvoda*ya yazılmış bir yazı, sadece *voyvoda*nın değil, aynı zamanda bu bölgenin idaresinde etkili olan Kossakların ve Ortodoksluğu yeni kabul etmiş Ostyakların da çarın emirlerine karşın halka aşırı vergiler yüklediklerini, yargılamalarda usulsüzlük yaptıklarını ve Kossakların çarın hizmetleri karşılığı kendilerine para vermesine rağmen, halktan birçok hediye ve rüşvet aldıklarını göstermektedir. 1634 tarihli bir diğer yazı, merkezi idarenin Sibirya'daki Çerdin bölgesindeki tarım alanlarına yerleşimi sağlamak için Verkhotur'dan Tomsk bölgesine birçok köylü-

50 Arkheografiçeskaya kommissiya, editör. *Akty otnosyaşçiesya do yuridiçeskogo byta drevney Rossii*, 3 cilt (St. Peterburg, 1857-84), 1: 144-45.

nün aileleri ile birlikte göç ettirildiğine işaret eder. 1635 tarihli bir başka yazı ise, bu yerleşim politikaları ile sadece bu bölgelere yerleşen halkın idaresi konusunda değil, aynı zamanda buradaki ticaretin denetlenmesi konusunda da merkezin bazı sorunlarla karşı karşıya kaldığını ve bu konuda merkezin bir takım önlemler alma yoluna gittiğini gösterir. Adı geçen yazıda çar, Verkhotur bölgesindeki gümrük memurlarına, burada çalışan görevlilerin ve yakınlarının gümrük vergilerine tâbi olmadan Sibirya'dan kürk, giysi ve hatta ekmek kaçırdıklarını bildirmekte ve bunun önlenmesi konusunda gerekli adımların atılmasını istemektedir.⁵¹ Bütün bunlar, yeni fethedilen bir bölgenin idarî, adlî ve ekonomik kontrolü bağlamında karşılaşılan sorunları göstermesi açısından önemlidir.

Dış politikada döneme damgasını vuran gelişme "Otuz Yıl Savaşları (1618-48)"⁵² oldu. Reform sonrasında, Fransa, Avusturya ve İspanya gibi Katolik güçlerle, İsveç gibi Protestan devletlerin bütün Avrupa'da kendi dinlerini ve hâkimiyetlerini kurma amacından çıkan ve Filaret'in Moskova'nın uluslararası güvenliğini sağlama çabasıyla karıştığı savaşlar süresince Rusya; İsveç, Osmanlı Devleti ve Polonya arasındaki anlaşmazlıklardan istifade ederek Polonyalıların gücünü kırmaya çalıştı. Zaten Polonya'nın durumu da buna müsaitti, çünkü o ana kadar Polonya'ya destek veren Habsburg İmparatorluğu kendi içindeki bağımsızlık hareketlerini bastırmak ve İsveç'e karşı koyabilmek için savaşın başladığı 1618'den itibaren Polonya'yı yalnız bırakmıştı. Ayrıca, İsveç ve Osmanlı Devleti, Polonya'ya karşı Rusya ile ittifak arayışındaydı. Zaten Rusya ile İsveç arasında 1617'de Stolbovo Anlaşması imzalanmış ve sorunlar çö-

51 *Akty istoričeskie*, 3: 218-19, 22; 314-315; 325-326; 337.

52 Savaşlar sonunda imzalanan Westfalya Antlaşması'na göre, Katolik Fransa Alzas'ın büyük bir bölümünü ele geçirdi. Protestan İsveç ise kuzey Almanya'da bazı toprakları ele geçirdi. Almanya'daki Calvinist, Luteran ve Katolik liderler halklarının dinlerini belirleme hakkı kazandı. Protestan İsveç ve Hollanda ise bağımsızlıklarının tanınmasını sağladılar. Rusya'nın bu savaş veya antlaşma ile doğrudan bir ilişkisi yoktu fakat adı geçen devletlerin, özellikle İsveç ve Prusya'nın savaşla uğraşmasını fırsat bilerek Polonya'da Rus etkisini arttırmaya çalıştı. Irving L. Gordon, *Review Text in World History*, 1990 (New York: Amsco School Publications, Inc., 1990), 121.

zümlemişti. Bu anlaşma ile İsveç, Pskov kuşatmasını kaldırmayı ve Novgorod'u Rusya'ya geri vermeyi kabul etmişti. Dolayısı ile 1618'de Rusya uluslararası arenada diplomatik olarak Polonya'dan daha iyi durumdaydı. Bu gelişmeleri ittifak anlaşmaları ile daha somut hale getirmek isteyen Filaret, 1621'de *zemskii soboru* toplayarak İsveç ile ittifak anlaşmasını görüştü ve *zemskii sobor*dan bu konuda tam destek aldı. Fakat Rus birlikleri İsveç'e yardım edecek kadar iyi olmadığı ve zaten İsveç, Riga'yı aldıktan sonra Polonya ile bir barış anlaşması imzaladığı için Rusya-İsveç anlaşması imzalanmadan rafa kaldırıldı. Hatta "Otuz Yıl Savaşları" döneminde Rusya, Smolensk bölgesi için İsveç ve Polonya ile karşı karşıya geldi. Savaş ekonomik sıkıntılara neden olduğu için devamı konusunda ciddi sorunlar ortaya çıktı. Bu konunun ele alındığı Şubat 1634 tarihli *zemskii sobor* toplantısında kaynak bulmak konusunda neler yapılabileceği görüşüldü. Toplantıda alınan kararlar, savaşın bu dönemde "Ortodoks kilisesi, Duma üyeleri, boyarlar, tüccarlar ve devlet görevlileri" tarafından desteklendiğini gösterir. Bu kişiler ve kurumlar, Ortodoks inançlarının Polonya ve Litvanya kralının baskısından kurtarılması için imkânlarının el verdiği ölçüde askerlerin maaşlarını veya ücretlerini ödeyeceklerini belirtmişlerdir. Buna rağmen Rusya aldığı yenilgiler sonucunda İsveç'le 1634'te barış imzalamak zorunda kaldı. Antlaşma ile Polonya Smolensk'i aldı. 1635'te ise Polonya ve İsveç antlaşma imzalandılar. Bununla İsveç "Otuz Yıl Savaşları"na nokta koydu. Savaştan en kârlı çıkan Polonya oldu.⁵³

Bu dönemde Kırım Tatarları ve Don Kossakları arasında bir sorun teşkil eden Azak meselesi, tarafların Osmanlı Devleti'ne ve Rusya'ya yaptıkları yardım başvurusu üzerine Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki bir soruna dönüştü. 1642 yılındaki *zemskii sobor* toplantısı boyarların Rusya'nın Azak konusundaki politikasını Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmek ihtimaline rağmen desteklediğini, fakat savaşın bir yıl veya daha uzun sürmesi durumunda masrafların nasıl karşılanacağı konusunda

53 Robert Crumney, *The Making of Russian Absolutism 1613-1801* (London & New York: Longman, 1990), 7-10.

anlaşmazlığa düştüğünü gösterir. Toplantıda ordu için gereken atların kiliseden alınması, asker ihtiyacının babadan oğla geçen toprakların sahiplerince ve duyuru sonucu sağlanabilecek gönüllülerce karşılanması, askerî harcamalar için tüccarlardan para alınması veya ek vergilerin konulması gündeme gelmiştir. Tutanaklar, son öneriler dışında diğer önerilerin kabul gördüğünü, son öneriye tüccarların itiraz ettiğini gösterir. Tüccarlar, durumlarının iyi olmadığını bu nedenle maddî katkıda bulunamayacaklarını; ayrıca köylülerden ek vergi alınmasının mümkün olmadığını, çünkü zaten onların durumlarının çok kötü olduğunu belirttiler. Belki de bu sorunlara çözüm bulunmaması nedeniyle Mikhail döneminde Azak konusunda ciddi bir adım atılmadı ve Osmanlı Devleti ile savaşa gidilmedi.

Sosyo-ekonomik anlamda ise feodalizm (*serflik*) oluşumunu bu dönemde tamamladı ve müteakip dönemde hukuksal bir nitelik kazandı. 1628-37 döneminde köylüler ile toprak sahipleri arasındaki anlaşmalara dair tutanaklar, serfliğin nasıl oluştuğu hakkında önemli bilgiler sunarlar. Örneğin, 1628 ve 1636 tarihli iki tutanak, köylülerin, toprak sahipleri ile imzaladıkları kontrat gereğince gönüllü olarak serf olduklarını gösterir. İlk kontratta Vasilii isimli bir köylü, İvan Goryainov'un oğlu Lavrentii'nin serfi olmayı kabul ettiğini; bunun karşılığında ise "toprağı işlemeyi, bir ev inşa etmeyi, tarlaları temizleyip, sürmeyi ve ekmeyi, her yıl vergisini düzenli olarak ödemeyi kabul ettiğini; ayrıca barış ve sükûnet içinde yaşamaya, tavernalardan ve genel evlerden uzak durmaya, hiçbir suça karışmama, Lavrentii'den kaçmamaya ve topraksız bir köylü gibi başka bir toprak sahibi ile kontrat imzalamamaya" söz verdiğini belirtir. 1636 tarihli kontratta ise İvan isimli bir başka Rus köylüsü, 3 yıllık vergi muafiyeti şartı ile Afanasii Dubrovskii isminde bir toprak sahibinin serfi olmayı kabul eder. İvan bunun karşılığında, Vasilii gibi, toprağı sürüp ekeceğini, vergi muafiyeti sona erdiğinde vergilerini düzenli olarak ödeyeceğini, hayvanların bakımından ve çit yapımından sorumlu olacağını kabul eder. Bir önceki kontrattan farklı olarak, bunda toprak sahibi serfliğe adım atan köylüye tohumluk buğday ve hayvan al-

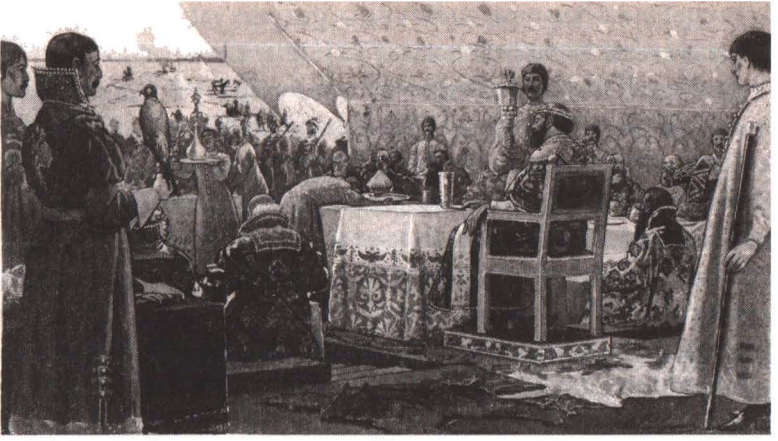
ması için para vermeyi taahhüt eder.⁵⁴ Bu şekilde başlayan serflik daha sonraki yıllarda, köylülerin toprak sahiplerine ve devlete olan vergi borçlarını veya borç aldıkları parayı zamanında veya hiç ödeyememesi sonucu, sürekli hale geldi. Köylüler buna topraklarından kaçarak veya bir sonraki bölümde görüleceği üzere isyan ederek cevap verdi. Hükümet daha önce olduğu gibi bunu, kaçan köylüleri bağlayıcı bir takım kanunlar çıkararak veya toprak sahiplerinin köylüler üzerindeki haklarını genişleterek önlemeye çalıştı. 1641 tarihli bir kanun on yıl önce kaçan köylülerin topraklarına geri dönmesini kabul etti. 1649'da çıkarılan bir diğer kanun ise köylüler için en son yasal otoritenin toprak sahipleri olduğunu belirtti.⁵⁵

Rusya'nın Sibirya ve Beyaz Deniz'e doğru açılması ile birlikte ekonomik alandaki bir diğer önemli gelişme, ticarette görülen büyüme idi. Archangel; Hollanda ve İngiltere ile ticaret yaparken, Novgorod ve Pskov İsveç'le, Astrahan ise doğu ile ticaret yapmaktaydı. En çok ithal edilen ürünler arasında, daha önce olduğu gibi, kürk ve deri başta gelmekteydi. İngiltere Rus ticaretinde en ayrıcalıklı ülke idi; hiç gümrük vergisi ödemiordu fakat zamanla yerini Hollanda'ya kaptırdı. "Otuz Yıl Savaşları" boyunca Avrupalı devletlerin birbirleri ile olan ekonomik rekabeti daha da arttı. Bu dönemde metal sanayi önem kazanmaya ve Ural bölgesi öne çıkmaya başladı. Ayrıca, "1630'larda Ruslar Pasifik Okyanusu kıyılarına ulaştılar ve 1647'de Okhots'u kurdular. Daha da kuzeyde Bering Boğazı keşfedildi fakat hâlâ Arktik denizinden Pasifik Okyanusu'na geçiş mümkün değildi, çünkü bu 'Taş burun' veya 'Geçilemeyen Burun' yüzünden engellenmekte idi." Takip eden dönemde bunu sağlamaya yönelik adımlar atıldı.

Askerî anlamda ise Rusya büyümeye devam etti. Orduya yeni birlikler eklendi. Bir tarafta aristokrat süvari birlikleri gibi profesyoneller, diğer tarafta ise yarı profesyonel *streitsi*, silâhşorlar (tüfekli askerler) ve Kossaklar vardı. 1630'da piyade bir-

54 Arkheografičeskaya Komissiya, *Akty yuridečeskogo byta*, 2: 24-2; Mikhail A. D'yakonov, editör. *Akty otnosyaščiesya k istorii tyaglogo naseleniya v Moskovskom gosudarstve*, 2 cilt (St. Petersburg, 1895-97), 1: 9, 21-22.

55 AAE, 3: 496; A. I. Yakovlev, editör. *Akty khozyaistvo boyarina B. I. Morozova*, 2 bölüm (Moskva: AN SSSR, 1940-45), 1: 150-51.

9. Pir'Tsarya Aleksey Mikhailoviça s Blijnimi Boyarami v O'tezjem pole s orig.

likleri oluşturuldu. Smolensk Savaşı'nın başlangıcına kadar 6 alay oluşturuldu. Bu birliklerin eğitimi için yabancı –İsveç ve İskoç– subaylar getirildi. Bunlardan en ünlüleri İskoç Alexis Leslie idi. 5000 asker –paralı asker– için İsveç'e gönderildi. Fakat Smolensk Savaşı'nın sona ermesi ile birlikte, 1634'te yabancı askerlerden Rusya'yı terk etmeleri istendi.⁵⁶

Aleksey döneminde (1645-76) Moskova; Ukrayna ve Smolensk'in ele geçirilmesiyle daha güvenli bir konuma sahip oldu. Buraları Polonya ve gerisinden teolojik ve seküler fikirlerin Rusya'ya girişini de sağladı. Kırım Tatarları, Türkler, Polonyalılar ve İsveçliler tehdit olmaya devam ettiler. İçerde ise Moskova tekrar aristokrat aileleri arasındaki mücadeleye ve kilise-devlet arasındaki çatışmaya sahne oldu. Bu mücadelelerden ilkinde galip çıkan 1663'te Aleksey'in evlilik yolu ile karıştığı Naruşkinler, ikincisinde ise devletti. Sosyal ve ekonomik anlamda ise feodalizm giderek güçlendi ve bu, devletle köylüyü karşı karşıya getirdi. Köylünün veya halkın ilk tepkisi 1648'de geldi. İkinci tepki serfliğe hukuksal bir nitelik kazandıran 1649 kanunundan epey sonra 1671'de ortaya çıkan Stenka Razin ayaklanması idi. Ayrıca, ekonomik alanda tica-

56 *The Making of Russian Absolutism*, 25, 45, 18-19.

retin gelişimi devam etti. Bununla birlikte yabancı tüccarlara karşı bir tepki ortaya çıktı.

Aleksey döneminin ilk önemli gelişmesi 1648 isyanı idi. İsyanın en önemli nedeni, hiç kuşkusuz ekonomikti. Daha önce belirtildiği üzere serflik, hem köylülerin toprak sahipleri ile imzalamış oldukları kontratlar hem de devletin köylülerin sosyal hareketliliğini kısıtlamak için çıkardığı bir takım kanunlar sonucu oluşmaya başlamıştı. Aleksey döneminde bu sıkıntılar daha da arttı. Bu bağlamda 1648 isyanı feodalizmin gelişmesine bir tepki olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte tek neden kuşkusuz serflik değildi. Olayı çar ve tanrı merkezli politik kültür ve bu kültürün halkla ilişkisi açısından inceleyen Valerie A. Kivelson'a göre isyanın nedeni, geleneksel olarak halkın itaat ettiği "iyi ve bağışlayıcı çar" ile halkın arasındaki bağın, gittikçe varlığını hissettiren bürokratik yapılanma ve devletin genişlemesi sonucu kopmasıydı. Diğer bir ifade ile isyanın sebebi; büyüyen bürokrasi, yolsuzluk, çarla iletişimin kopması, dinî formlar ve eski geleneklere karşı tecavüz idi.⁵⁷ İsyanın ilk gün boyar İvanoviç Morozov'un, Duma sekreteri Tikhon Trakhonyatov, polis şefi Leontii Pleşçev ve elçilik görevlisi Nazarii'nin evine saldırdıkları ve Nazarii'yi öldürdükleri dikkate alınırsa, Kivelson'un tezinin çok yerinde olduğu görülür. Bundan da öte isyanı tetikleyen asıl önemli olay, çar Aleksey'in, St. Sergey manastırına yaptığı hacdan dönerken Kremlin'e gelen binlerce insan tarafından yapılan şikâyetleri dinlemeyi reddetmesiydi. Özellikle Pleşçev hakkında şikâyetler vardı. İsyanın büyümesi üzerine çar, ilk olarak isyancıların başını istediği polis şefi Pleşçev'i isyancılara teslim etti ve isyancılar Pleşçev'in bedenini parça parça ettiler. Ardından Trakhonyatov'u idam etti; sonra da Morozov'u Beloozero'daki St. Cyril Manastırına sürgün etti. Ayrıca vergileri düşürdü; erlere ve orta sınıf süvarilerine maaşlarına ilâveten prim verdi; topraksız serflere toprak dağıttı. Bu girişimlerle "isyancılarla kendisi arasındaki ba-

57 Valeri A. Kivelson, "The Devil Stole His Mind: The Tsar and the 1648 Moscow Uprising," *The American Historical Review*, Vol. 98, No. 3 (June, 1993), 733-756.

ğı” yeniden kuran Aleksey, daha sonra isyanın sonuçlarını ve tekrarlanmaması için alınması gereken hukuksal önlemleri görüşmek üzere *zemskii soboru* toplantıya çağırdı. Halkın hemen her kesiminden temsilcinin katıldığı *zemskii sobor*, 16 Temmuz 1648’de toplandı ve uzun çalışmalarından sonra 1649 Kanununu çıkardı. 1200 kopya basılan kanun, serfliği resmî ve yasal hale getirdi. Buna göre, ordudan kaçanlar ağır şekilde cezalandırılacak, köylülerin işten kaçmak için ileri sürdükleri mazeretler incelenecek, kaçan köylüler toprak sahipleri tarafından bulunup geri getirilebilecek, köylüleri saklayan kişiler cezalandırılacaktı.⁵⁸ Ayrıca Kanun, aristokratlar veya bürokratlar hakkındaki olası şikâyetlerin çara değil, uygun görevlilere yapılmasını kabul etti. Bu da çarın halkın kendisinden beklediği geleneksel merhametli ve adil baba rolünü oynamak istemediğini gösterir. Kanun, 1861’de serfliğin ilgasına kadar konu ile ilgili temel yasa olarak kaldı.

Bu kanundan sonra devlet ne köylülerin topraklarından göçlerini engelleyebildi; ne de onların isyanlarını. Bu dönemde köylülerin bir kısmı toprak sahiplerinden genellikle tohumluk buğday ve hayvanlar için aldıkları küçük borçları ödeyemedikleri için serf haline geldiler veya para karşılığı serf olmayı kabul ettiler. Örneğin, bir *boyar* ile bir köylü arasında imzalanan 1650 tarihli bir anlaşma Savelii isimli köylünün *boyardan* 5 ruble aldığını; bunun karşılığında toprak sahibine ve devlete vergi ödemeyi, *boyar* için her türlü iş yapmayı kabul ettiğini gösterir. Benzer bir şekilde 1672 tarihli bir anlaşma bir köylünün manastır rahiplerinden 50 ruble borç aldığını ve bu borç karşılığında kilise topraklarında serf olarak çalışmaya razı olduğunu gösterir.⁵⁹ Bu ve diğer şekillerde giderek artan serflik yeni isyanların çıkmasına neden oldu. Bu isyanların ilk grubu 1650’lerde Pskov’da ve Novgorod’da çıktı. Crumney’e göre bu ayaklanmalar aynı dönemde Fransa ve İngiltere’de çıkan ayaklanmalarla benzer özellikler göstermekteydi çünkü hepsi merkezizetçi-

58 CIOIDRMU, 1913, 4: 6-7; Basil Dmytryshyn, editör. *Medieval Russia: A Source Book, 900-1700* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1967), 261-68.

59 *Akty yuridičeskogo byta*, 2: 24-25.

liğin artmasına bir tepkiydi.⁶⁰ İkinci isyan 1670'de Volga bölgesinde çıktı. Stenka Razin isimli bir Kossagin çıkardığı isyan köylülerden büyük destek aldı. Paul Avrigh'e göre, "devletin merkezîyetçilik çabaları ile halkın geleneksel hakları ve özgürlükleri arasındaki bir mücadele olan" isyanın en önemli nedeni, 1649 Kanunu idi ve bu nedenle en büyük katılımcı köylülerdi. Ayrıca, Rus devletinin uç bölgelerine doğru genişlemesinden rahatsızlık duyan Don ve Volga Kossakları, paralarını alamayan *streltsi* ve kilisedeki reformlardan rahatsızlık duyan "Eski İnananlar" da isyana destek verdiler.⁶¹ Eski İnananlar, 17. yüzyılın ikinci yarısında Patrik Nikon'un (1652-1667) reformlarına ve toplumdaki, kilisedeki ve devletteki diğer değişikliklere karşı bir hareket olarak ortaya çıktı. "Eski İnananlar"ın din anlayışı Ortodoksluktan daha muhafazakardı; kendilerini Ortodoksluğun ve hem inançta hem de kültürel anlamda Rus ulusal geleneğinin gerçek uygulayıcısı olarak gördüler. Bunlar iki ana gruba ayrıldılar: *Popovtsy* (papazlı) adı verilen grup, Ortodoksluğun eski formlarını yeniden yorumladı; *bezpopovtsy* (papazsız) adı verilen ikinci grup ise Nikon reformlarının havarilerin geleneğini bozduğunu ve bunun sonucu olarak da gerçek Ortodoksların sadece ibadet ile ilgili ritüellerin –vaftiz töreni gibi– devam ettirmesi gerektiğini ileri sürdüler. Papazsız ibadeti veya yapılanmayı ileri süren grup, ortak bir kurumsal yapıdan yoksundu. "Eski İnananlar" Rusya'nın farklı bölgelerinde farklı yapılanmalar içine girdiler. Sibirya'da ve kuzeyde özgür veya devlet köylülerinden destek buldular. Ural bölgesinde ise maden ve metal işçileri ve köylülerden katılımcı edindiler. Ayrıca, oldum olası geleneksel Ortodoksluğun savunucusu olan ve bir zamanlar özgür ve varlıklı savaşçılar olan Don Kossakları da "Eski İnananlar"a katıldılar. 1670'den sonra bu gruplar merkez karşıtı birçok isyanda yer aldılar. Petro döneminde takibe uğradılar fakat Katerina döneminde, çariçenin hoş görülmesi yaklaşımından dolayı Moskova ve St. Petersburg'da da görülmeye başladılar. Buralarda, üyelerinin arasına tüccarlar ve şehir halkının aşağı grupları (*meşça-*

60 *The Making of Russian Absolutism*, 35.

61 *Russian Rebels*, 116-117.

ne) da katıldı. “Eski İnananlar” grubu tek kültürel bir sistem değil, birbirleri ile bağlantılı çoklu bir kültür sistemi idi: Çok soyutlanmış bir hayatları yoktu. Entelektüellerin din konusunda yazdıklarından haberdar olup, dışarıdakilerle sosyal ve ekonomik ilişkilerini devam ettirdiler.⁶² Bu grubun da katıldığı ve kesintilerle yaklaşık 7 yıl süren Razin ayaklanması sonucunda, çarla halk arasındaki bağ güçlenmedi; aksine muhtemel isyanlara karşı çar ile aristokratlar arasındaki işbirliği arttı.

Ekonomik anlamda diğer önemli bir gelişme, çar Aleksey’in daha önceki dönemlerde selefleri tarafından İngiliz tüccarlara verilen ticaret imtiyazlarına son vermesi ve İngiliz tüccarlar da dahil, diğer bütün yabancı tüccarları gümrük vergisine tâbi tutmasıdır. Çar, ilk kararının nedenini 1 Haziran 1649 tarihli yazısında İngiliz halkının kralları Charles I’i öldürmesi olarak açıkladı: “Siz İngilizler Moskova devletinde kalmaktan aşağıdaki nedenden ötürü men edildiniz: Şimdiye kadar, Krallığınız Charles I’in isteği üzerine, sırf kardeşlik duygusu ve sevgisi yüzünden, size verilen ayrıcalıklardan güç olarak Moskova devletinde ticaret yaptınız. Fakat şimdi çar majesteleri öğrendi ki, bütün İngiliz halkı Kral Charles’a büyük bir kötülük etti ve onu öldürdü ve bu kötü tavrınızdan dolayı sizler Moskova devletinde kalmaktan men edildiniz. Bu kararı dikkate alın ve bütün her şeyinizle birlikte denizin gerisine gidin.”⁶³ Kararda Aleksey’in bahsettiği olay İngiltere’deki iç savaştır. Parlamento’nun yetkilerinin İngiliz kralı Charles I (1625-49) tarafından askıya alınmasından kaynaklanan savaş sırasında General Oliver Cromwell liderliğindeki halk, krala ve onun destekçilerine karşı savaştı. Charles 1645’te devrimcilerce teslim alındı ve uzun süren bir mahkemenin ardından Ocak 1649’da idam edildi.⁶⁴ Muhafazakâr bir karaktere sahip olan Aleksey’in bu olayı, isyancı bir halkın veya grupların meşru bir krala karşı yaptığı bir

62 Robert O. Crumney, “Old Belief as Popular Religion: New Approaches,” *Slavic Review*, Volume 52, No. 4 (Winter, 1993), 701-705.

63 PSZRI, I: 163.

64 Mortimer Chambers, Barbara Hanawalt, Theodore K. Rabb, Isser Woloch ve Raymond Grew, *The Western Experience, volume II: Since The Sixteenth Century* (McGraw-Hill College, 1999), 25.

haksızlık olarak algılamış olması muhtemeldir. Benzer kısıtlamaların ileriki dönemlerde sadece İngiliz tüccarlarına karşı değil, Hollandalı ve diğer bütün yabancı tüccarlara karşı yapıldığı görülür. Fakat bu kez kısıtlamaların nedeni politik değil, ekonomiktir. 22 Nisan 1667 tarihli “Yeni Ticaret Kanunu” ile yabancı tüccarların Moskova ve dışındaki ticarî faaliyetleri gümrük vergisine tâbi tutuldu; vergi kaybına neden olduğu için yabancı tüccarlar arasında mal değiş-tokuşu yasaklandı ve yabancı tüccarlar perakende satış yapmaktan men edildi.⁶⁵ Bu kararlarla, yabancı tüccarların Rusya’da özellikle de Beyaz Deniz’de ve Sibirya’da artan ticarî faaliyetlerini kontrol etmek ve onları gümrük vergisine tâbi tutmak amaçlandı.

Hükümet içerde merkezî otoritesini arttırırken, dışarıda topraklarını genişletti. Bu dönemde Rusya’nın en büyük toprak kazanımı Ukrayna idi. 1653’te Kossakların Rusya’ya yaptığı katılım isteği başvurusu *zemskii sobor*’da görüşüldükten sonra kabul edildi ve 1654’te Ukrayna Rusya’ya katıldı. Ukrayna bölgesi Kossaklarının başı olan Hetman Khmel’nitskii, çar Aleksey’e Haziran 1648’de yazdığı bir mektupla, Polonya’ya saldırması durumunda Kossaklar’ın Rusya’ya yardım etmeye hazır olduğunu yazdı. Aleksey buna cevaben yazdığı mektupta Polonya ile Rusya arasında 1634 tarihli bir dostluk anlaşması olduğunu ve bu nedenle Polonya ile savaşa girmeyeceklerini belirtti. Fakat daha sonra Polonya-Litvanya’daki gelişmeleri de göz önüne alarak Kossaklar’ın başvurusunu değerlendirilmek üzere *zemskii sobora* taşıdı ve *zemskii sobor* Khmel’nitskii’nin isteğini “Ortodoks Hristiyan inançları ve kilisesi uğruna” kabul etti. Ekim 1653’te çar, bu kararı bildirmesi için *boyar* Vasili Buturlin başkanlığındaki bir heyeti Ukrayna’ya gönderdi. Heyet Aralık’ta Kiev’in 80 km güney doğusundaki Pereyaslav’a ulaştı; Ocak 1654 ise Kossak meclisi *Rada* toplandı. Bu toplantıda söz alan Hetman, altı yıldır düşmanın [Polonya-Litvanya] Kossaklar’ın kanını döktüğünü ve Rus adının unutulması için buradaki [Ukrayna] Ortodoks kilisesini ortadan kaldırmaya çalıştığını; bunun Ukrayna’yı yordüğünü ve artık Kossakların bir imparator (*sovereign*) olmadan yaşayamaya-

65 PSZRI, I: 163.

caklarını gördüklerini belirtti. Aynı konuşmasında bir imparator seçmek için Kossakların önlerinde dört seçenek; Osmanlı padişahı, Kırım hanı, Polonya kralı ve Rus çarı, olduğunu ve Kossakların Rus çarını seçtiğini söyledi. Mart 1654'te yapılan bir anlaşma ile Moskova, Kossaklar'ın Rusya'ya katılma isteğini kabul etti; böylece Ukrayna Rusya'ya katıldı. Bu anlaşmaya göre, Kossaklar Türklere ve Polonyalılara çarın bilgisi ve izni olmadan elçi göndermeyeceklerdi. Ukrayna'daki görevliler Kossaklar arasından seçilecek, idareden Kossaklar sorumlu olacaktı. Ayrıca *hetman*larını Kossaklar kendileri seçecek ve Ruslar tarafından Kossaklar'ın topraklarına el konulmayacaktı.⁶⁶ Fakat Khmel'nitskii'nin 1658'de ölümü üzerine, yeni *Hetman* Ivan Vygovskii liderliğindeki bir grup Kossak, Ruslarla yapılan anlaşmadan vazgeçti ve Polonya ile gizli görüşmelere başladı. Bu görüşmeler sonunda Kossaklar, bu kez Polonya ile bir anlaşma imzaladı. Buna göre Kiev, Bratislav ve Çernigov Polonya, Litvanya ile birleşecek, Ortodokslarla Katolikler aynı haklara sahip olacaklar, Kossaklardan alınan vergiler 10.000 kişilik Kossak ordusu için harcanacaktı.⁶⁷ Bu anlaşma, bazı Kossaklarca tasvip edilmedi ve bu Kossaklar Vygovskii'yi protesto ederek yeni bir *Hetman* seçtiler: Kossak *radası* (meclisi) tekrar toplandı ve Moskova ile Ekim 1659'da bir anlaşma daha imzaladı. Bu anlaşma ile Kossaklar, Polonya ve Osmanlı Devleti ile anlaşma yapmayacaklarını ve Rusya'yı düşmana karşı savunacaklarını kabul ettiler.⁶⁸ Bu anlaşma Ukrayna'nın Rusya'ya katılımını resmileştirdi ve Polonya-Litvanya ile Rusya arasında yaklaşık 12-13 yıl sürecek bir savaşa neden oldu.

Savaş sonucunda taraflar arasında Ocak 1667'de Andrusovo Antlaşması imzalandı. Bu anlaşma, Polonya-Rusya sınırını belirledi. Buna göre, Smolensk ve Seversk bölgesi Rusya'ya, Polotsk, Vitebsk, Dinaburg, Lyutin, Rejitsa, Mariengauzen ve bütün güney Livonya Polonya'ya bırakılacaktı. Ayrıca Kiev Rusya'ya kalacak fakat iki yıl içerisinde Polonya'ya geri verilecekti. Rusya son

66 PSZRI, 1: 306-8.

67 Arkheografiçeskaya Komissiya, editör. *Akty otnosyaşiesya k istorii yujnoy i zapadnoy Rossii*, 5 cilt (St. Peterburg, 1846-51), 7: 252-53.

68 PSZRI, 1: 475-79, 482.

anlaşma maddesine uymadı ve aradan iki yıl geçmesine rağmen Kiev'i bırakmayı reddetti. Kiev, Rusya ile Polonya arasında uzun süre sorun teşkil etti. En nihayet 1686'da yapılan bir başka anlaşma ile Polonya Nevel', Sebej ve Velij şehirleri ve 200.000 ruble karşılığında Kiev'in Rusya'da kalmasını kabul etti.⁶⁹ Bizans etkisinin merkezi olan Kiev'in Rusya'ya katılımı, Rus entelektüel yaşamında önemli değişikliklere neden oldu. Rus kilisesinde Bizans/Yunan etkisi tekrar ortaya çıktı. Bunda hiç kuşkusuz Novgorod metropoliti iken Aleksey tarafından 1652'de Rus patrikliğine getirilen Nikon'un büyük bir etkisi vardı. Nikon, patrik seçildikten bir yıl sonra 1653'te *Kormçaya kniga* adı verilen Bizans kilise hukukunu kabul etti.⁷⁰ Bundan sonraki dönemde Bizans geleneğinde olduğu gibi kilisenin devlet üzerindeki gücünü vurguladı; ibadetle ilgili bir takım ritüelleri değiştirdi. İlki ile ilgili olarak Nikon'un 15 Ağustos 1662'de *boyar* Simeon Streşnev tarafından sorulan sorulara verdiği cevaplar ilginç bilgiler sunar. Kilise-devlet ilişkisi hakkındaki bir soruyu yanıtlayan Nikon, kilisenin otoritesini uhrevî, çarın otoritesinin ise dünyevî ve geçici olduğunu; din adamlığının tanrıdan geldiğini, bu nedenle çarın kiliseye tâbi olması gerektiğini belirtti. Ayrıca patrik, çarın her zaman Ortodoksların ve Ortodoksluğun düşmanlarına karşı uyanık ve hazır olması gerektiğini vurguladı. Bu cevaplar, Nikon'un seküler yönetim üzerinde kilisenin gücünü arttırmak istediğini, en azından bunun için bir taban hazırlamaya çalıştığını gösterir. Bu yaklaşımda bir önceki dönemde patrik Filaret'in Mikhail'la birlikte yönetimde etkili olmasının da rolü olabilir.

Nikon'un patrik olması ve Bizans kilise hukukunu kabul etmesi ile birlikte kilise içinde ayrılıklar başladı. Mayıs 1667'de toplanan Kilise konsülünde açıklandığı üzere ayrılıkların nedeni, hem kiliseden bazı rahiplerin ve papazların hem de halktan bazı grupların Nikon'un yönetiminde Latince'den çevrilmiş ve Latince versiyonları esas alınarak düzeltilmiş kitapların yanlış olduğunu ileri sürmesiydi.⁷¹ Bu ayrılıkçı grubun öne çıkan is-

69 PSZRI, 2: 773-74.

70 *Kormçaya Kniga* (Moskva, 1787), bölüm I.

71 *DAI*, 5: 483-84.

mi, başpapaz Avvakum'du. Başpapaz, özellikle Nikon'un Ruslar tarafından üç parmakla yapılan haç işareti yerine Yunanlılar tarafından iki parmakla yapılan haç işaretini kabul etmesini ve kilisede ibadetlerin Slavca yerine Latince yapılmasını eleştirdi.⁷² Bu eleştiriler aslında Bizans kilise hukukunun ve onun temsilcileri ile Rus kilise hukuku ve temsilcileri arasındaki bir çatışmanın göstergesiydi. Bu çatışmada Nikon sadece Bizans etkisini değil aynı zamanda kilisenin reformcu yönünü temsil ederken, Avvakum'un başını çektiği grup ise Rus etkisini ve geleneksel kilise hukukunu temsil etmekteydi. Bu çatışmadan ilk galip çıkan Avvakum oldu çünkü 12 Aralık 1666'da toplanan ve çar Aleksey'in de desteğini alan Kilise Konsülü Ortodokslar arasında ayrılığa ve fesada sebebiyet verdiği için Nikon'u patriklikten aldı. Aynı Konsül Nisan 1667'de Avvakum'un Arktik Okyanusu'ndaki Pustozersk'e sürgün edilmesine karar verdi.⁷³ Bununla birlikte bu kararlar, kilisedeki ayrılıkçı hareketleri sona erdirmeye yetmedi: Sorunlar müteakip dönemlerde giderek büyüdü. Özellikle Petro dönemindeki seküler reformlar yeni ayrılıkçı grupların ortaya çıkmasına neden oldu.

Aleksey'in ölümü üzerine 15 yaşındaki oğlu Theodore III (Fyodor veya Feodor) (1676-1682) tahta geçti. Bu dönemde devletin genişlemesine paralel olarak isyanlar devam etti. Bunların bir kısmı 1677'de Razin ayaklanmasından arda kalanların çıkardığı ayaklanmalardır. Bir diğeri 1682'de patlak veren *streltsi* isyanı idi. Matvey Krapkov komutanlığındaki *streltsi* birlikleri, 15 Mayıs 1682'de Kremlin'e geldiler. Ivan Aleksey'e kötü davrandıklarını iddia ettikleri boyarların kendilerine teslim edilmesini istediler. Bu olmayınca, saraya girerek bazı boyarları yakaladılar ve öldürdüler. Ardından sarayın doktorlarının ve Duma sekreterinin teslimini talep ettiler. Çaresiz kalan çar, *streltsin*in bu isteklerini yerine getirdi. Teslim ettiklerini kurtaramadı ise de diğer bazı boyarları isyancılarla konuşa-

72 *The Life of Archpriest Avvakum by Himself*. Çev. Jane Harrison ve Hope Mirlees (London: L & V. Woolf, Hogarth Press, 1924), 111-12.

73 PSZRI, 1: 629. Vasilii G. Drujinin, editör. *Pamyatniki pervykh let Russkogo Starobryadçestva*, 3. cilt, *Pustozerskii Sbornik* (St. Peterburg: M. A. Aleksandrov, 1914), 17.

rak kurtardı. İsyan, taht değişikliğinden istifade eden *streltsin*in hükümete her istediğini kabul ettirdiğini gösterir. 3 gün süren isyan boyunca *streltsi*, *boyar*ların bir kısmını öldürdü; bir kısmının ise evlerini yağmaladı veya yıktı.⁷⁴ Bu arada *streltsi*, Naruşkinler ile Miloslavskiler arasındaki iktidar mücadelesine dahil oldu: Sofya ile birlikte Miloslavskilerin karşısında yer aldı.

Dışarıda, Ukrayna, Polonya ile Rusya arasında bir sorun olmaya devam etti. Hatta Kossakların Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmesi üzerine bu dönemde Osmanlı Devleti de soruna dahil oldu. Moskova, Ukrayna ile yakınlaşırken, Polonya da Kırım Tatarları ile ittifak kurdu. 1656-58'de bu iki taraf arasında savaş başladı. Rusya başlangıçta bazı başarılar elde etti fakat bu başarıları İsveç tarafından engellendi. Böylece Polonya-Rusya savaşı, Rusya-İsveç savaşına dönüştü. Savaş devam ederken Ukrayna lideri öldü ve Kossaklar taraf değiştirmeye başladı. Ukrayna toplumunda sadece Kossaklar arasında değil, kilisede de bölünmeler başladı. Ukrayna'daki karışıklıklar Rusya ile Polonya arasında 1667'de imzalanan Andrusovo antlaşmasına rağmen devam etti. Ukrayna liderliği için mücadele eden Kossak Doroşenko ve *boyar* Bryukhovetsky Osmanlı'dan yardım istediler ve Osmanlı birliklerinin Ukrayna'ya girmesi üzerine Osmanlı-Rus Savaşı başladı. Ukrayna, Rusya'nın Karadeniz üzerindeki hâkimiyeti ve orta Avrupa'daki çıkarları açısından son derece önemli idi. 1677'de Osmanlı saldırısı üzerine Rusya, elini güçlendirmek için Avusturya ve Polonya ile ittifak yapmaya çalıştı fakat hiçbir sonuç alamadı.⁷⁵ Savaş, 1681 Bahçeşaray Antlaşması ile son buldu. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti bölgedeki iddialarından vazgeçmek zorunda kaldı ve Dinyeper nehri Osmanlı Devleti için bu bölgede sınır olarak kabul edildi. Bu, Rusya'nın daha sonraki dönemlerde bölgedeki ilerleyişinin önünü açtı.⁷⁶

74 DAI, 10: 23-24.

75 *The Making of Russian Absolutism*, 43.

76 Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume I: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808* (New York: Cambridge University Press, 1976), 214.

Her ne kadar Rus hükümetinin önceliği Baltık Denizi'nden bir üs edinmek idiye de, Osmanlı Devleti ile başlayan savaş ilgiyi güneye kaydırıldı. Burada Osmanlı Devleti, 1683 Viyana Kuşatması'ndan, Polonya kralı Jan Sobieski'nin önderliğini yaptığı ordunun direniş sonuc u eli boş döndü. Rusya aynı yıl Osmanlı Devleti'ne karşı Polonya, Venedik, Malta, Tuscana ve papalıktan oluş an ittifaka katıldı. 1699'a kadar süren savaşta, Osmanlı Devleti Macaristan'da, Bosna ve Hersek'te Habsburg İmparatorluğu'na, Ukrayna'da Polonya'ya, Dalmaçya'da, Arnavutluk'ta ve Mora'da Venedik'e, Kırım'da, Eflâk ve Boğdan'da ise Rusya'ya karşı savaşmak zorunda kaldı. Petro dönemine kadar devam eden savaş, 1699 Karlofça Antlaşması ile son buldu. Antlaşma ile Rusya Karadeniz'de önemli kazanımlar edindi. Bu antlaşma ve Rusya'nın Karadeniz'deki politikasına Petro döneminde ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.

Rusya Uzak Doğu'daki genişleme politikasını devam ettirdi. Bu dönemde Rusya'nın amacı, Çin'in Amur nehri bölgesindeki egemenliğini kırmaktı. Mançular, Rusya'nın Amur'daki varlığından hiç memnun değillerdi. Çin bunu da bahane ederek 1683 sonunda Rusya'nın Amur'dan ayrılmasını istedi. Ruslar askerî olarak hazırlıklı olmadıkları ve bu yüzden savaşı göze alamadıkları için bölgeyi boşaltmaya fakat aynı zamanda geri dönüp kaleler inşa etmeye başladılar. Bu, savaş sebebi oldu. Savaştan Çin galip çıktı; Ağustos 1689'da imzalanan Nerçinsk Antlaşması'na göre Rusya, Amur vadisini boşalttı; iki ülke arasında ticarî ilişkilerin başlatılması kararlaştırıldı.

Rusların Sibiry'a da kontrolü sağlama ve bu bölgeye yerleşme çabaları devam etti. 17. yüzyıl sonunda Ruslar, Sibiry'a da Ob nehri üzerindeki Tobolsk'da hâkimiyetlerini kurdular. Ural bölgesinde Kalmuklar, çara bağılıklarını bildirdiler ve Rusların Kırımlılarla savaşında önemli bir müttefik oldular. Başkurtlar ise Rus hâkimiyetini kabul etmek niyetinde değillerdi. 1662-64'teki ayaklanmalar ve 1682 ayaklanması bunun bir göstergesidir: Rusya, misyonerlik faaliyetleri, ordu baskısı ve liderlerle yapılan ittifaklar aracılığı ile Volga bölgesinde oldukça kolay bir biçimde hâkimiyet kurdu fakat aynı şeyi Ural bölgesinde

başaramadı. Ural bölgesinde hâkimiyet kurmak için Rus hükümeti, farklı metotlar denedi: Bölge halkının liderleri ile onlara bazı ayrıcalıklar vermek suretiyle uzlaşmaya çalıştı, misyonerlik faaliyetleri ile halkı Ortodoksluğu ve böylece Rus hükümetini kabul etmeye ikna etmeye çabaladı ve bunlar işe yaramadığı zaman askerî birliklerle baskı yaptı.⁷⁷ Bu metotlar Rusya'ya kısa vadede başarı getirmedi fakat uzun vadede merkezî otoritenin daha da büyümesi ile bazı başarılar kazanıldı.

77 *The Making of Russian Absolutism*, 46-47.

MERKEZİYETÇİLİK VE MODERNLEŞME

Rusya'da modernleşme denince ilk akla gelen isim haklı olarak Petro'dur. Döneminde idari ve askerî yapıdan toplumsal yaşama kadar çok geniş bir alanda reformlar yapıldı, Rusya'nın Batı'yı örnek alarak iyileştirilmesi, merkezî devletin gücünün artırılması hedeflendi ve birçok alanda önemli başarılar kazanıldı. Rusya'da Petro reformlarını başarılı bulup coşkuyla karşılayanlar olduğu gibi onu eleştirenler de oldu. Petro'nun başlattığı reformlar müteakip dönemlerde devam ettirildi veya bazıları yeniden düzenlendi. Bu bağlamda Katerina I (1725-1727), Anna (1730-40), Elizabeth I (1740-1761) ve özellikle "aydın despot olarak" tanımlayabileceğimiz Katerina II (1762-96) dönemleri çok önemlidir. Bu bölümde 17. yüzyılın sonundan 18. yüzyıla kadar olan yaklaşık bir asırlık zaman diliminde hangi alanlarda ne gibi reformlar yapıldığı, bunların amaçları ve sonuçları açıklanacak ve onlara tepkiler incelenecektir.

Petro I: İmparator, "Alman çar," "İsa düşmanı"

Çar Aleksey Mikhailoviç'in ilk evliliğinden oğlu Fyodor, 1676'da babasının ölümünden sonra başa geçti ve 1682'de öl-

dü ve “Yüksek Konsül” tahta Fyodor’un 16 yaşındaki kardeşi İvan’ın değil, 9 yaşındaki Petro’nun gelmesini uygun buldu. Bu kararda Petro’nun annesinin yakınları olan Naruşkinler ailesinin önemli bir payı vardı. Fakat İvan’ın kız kardeşi Sofya’nın liderliğinde Miloslavskiler bir darbe düzenlediler ve 15 Mayıs 1682’de İvan ve Petro’yu ortak lider, Sofya’yı ise çariçe ilân ettiler. Bütün bunlar Petro’nun isteği dışında gelişti ve ileriki yıllarda onun politik kimliği üzerinde etkili oldu. Petro’nun merkezîyetçi reformları ve Rusya yönetiminde o tarihe kadar etkili olan aristokrat aileler arası siyasete son verme isteğinin kökeninde, çocukluk ve ilk gençlik döneminde iktidarı diğer kardeşleri ve onların arkasındaki ailelerle paylaşma tecrübesinin yattığını söylenebilir.¹

Petro I, 1694-96 yılları arasında çarlığı annesinin koruması altında İvan V ile birlikte yürüttü; 1696’da İvan V’in ölümü üzerine tüm otoriteyi tek başına ele aldı ve takip eden 29 yıl boyunca Rusya tarihinde, “Petro reformları” olarak anılan ilk sistematik modernleşme ve Batılılaşma hareketine imza attı. Petro’nun Rusya’yı Avrupa’nın büyük bir gücü haline getirme çabaları ve Kuzey ve Doğu Asya’daki faaliyetleri, Rusya’yı bölgesel bir güç olmaktan çıkardı; onu bir imparatorluk haline getirdi. Aynı politik gelişmeler, Rusya’ya Avrupa ile Asya arasında kalan bir güç olarak Avrasya kimliğini kazandırdı.²

Petro dönemine damgasını vuran modernleşme çabalarının en önemli özelliği, esin kaynaklarının Batı olmasıydı. Petro’nun çoğu reformu bizzat kendisinin Avrupa’ya seyahatleri sırasında yaptığı gözlemlere dayandı. 1697’de başlayan ve 18 ay süren “Büyük Tur”, Avrupa’nın başşehirlerine yönelik ve Osmanlı Türklerine karşı muhtemel bir pakt oluşturma girişimiydi. Petro I, bu gezi sırasında Batı yaşam tarzını yakından gözlemleme imkânı buldu; seyahat Petro’nun çarlığına karşı çıkan *streltsy* isyanı (1698) ile yarım kaldı. Bu isyana son derece katı şekilde

1 Evgenii Viktoroviç Anisimov, *The Reforms of Peter the Great: Progress Through Coercion in Russia*, translated with an introduction by John T. Alexander (Armonk, New York: M.E. Sharpe, 1993), 13-14.

2 Paul Bushkovitch, *Petro the Great: The Struggle for Power, 1671-1725* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2001), 12.

10. Petro I (1696-1725).

cevap veren Petro I, en yakın yardımcısı Fyodor Yur'eviç Romodanovskii'yi güvenliğin başına getirdi.³ Çarın bu isyanı bastırmakta kullandığı şiddet modeli, Azak'ta donanma yapımında başlattığı toplu zorunlu hizmet seferberliği ve bu seferberliği Volga-Don nehirlerinin birleştirilmesi projesine kadar genişletmesi, döneminin ileriki yıllarda Stalin dönemiyle karşılaştırılmasına neden oldu.⁴

Avrupa'ya seyahatini takip eden iki yıl içerisinde ilk radikal değişimler gerçekleşti. Hollanda şehircilik yönetimini örnek alarak, 1699'da ilân ettiği "Belediyelerin Özerk Yönetimi" kanunu bağlamında, ilk model olarak seçilen Riga ve Reval'de uy-

3 Basil Dmytryshyn, *Imperial Russia: A source Book, 1700-1917* (Hinsdale, Illinois: Dryden Press, 1974), 1-12.

4 Johann Georg Korb, *Diary of an Austrian Secretary of legation at the Court of Peter the Great*, editör ve çevirmen Count MacDonnell, 2 vols. (London: Bradbury & Evans, 1863), 179-180.

gulanacak bazı değişiklikler yaptı. Kanun, isteyen şehirlere ve o şehirlerin ileri gelenlerine ve ekonomik hayatındaki etkin ticaret ve meslek erbabına kendi şehirlerini, Rusya merkez idaresinin bölge veya şehir idarecilerine bağlı olmaksızın, kendi oluşturacakları şehir konsülleri aracılığı ile yönetme hakkı tanıdı. Bu idarî özerklikle, Petro'nun amacı, merkezî idareyi bölgede temsil eden küçük memurların sebebiyet verdiği rüşvet ve görevi kötüye kullanmanın önüne geçmek ve şehirleri daha sağlıklı idare edilir hale getirmektir. Ayrıca kanunla, özerkliği ni ilân edecek şehir konsüllerinden iki kat vergi alınması suretiyle devletin gelirlerini artırmak amaçlandı. Kendi yönetimiyle güçlenen ve gelişen şehir modeli Rusya için yeni bir kavramdı ve yetmişe yakın Rus şehirden Moskova başta olmak üzere sadece on biri özerk yönetim teklifini kabul etti. Sayının bu kadar az olmasının sebebi, özerklik karşılığında ödenecek vergi yükünün çok fazla olmasıydı. Petro yerel yönetimlerde merkezin kontrolünü arttırmak amacıyla 1721 ve 1724'te yeni yerel yönetim kanunlarını ilân etti ve yerel yönetimlerin kontrolünü ve işleyişini düzenlemek üzere merkezî devletin içinde faaliyet gösterecek "Yüksek Belediye İdaresi"ni kurdu. Bu idarenin görevleri; gerekli yerlerde yerel belediyelerin kurulması, bu belediyelerde hukukî ve güvenlik ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli düzenlemelerin yapılması, şehirlerin ticaret ve ekonomik hayatının düzenlenmesi ve son olarak da şehirlerin idaresinden sorumlu "yönetim organlarının" oluşturulması amacıyla gerekli düzenlemelerin yapılmasıydı. Petro'nun başlattığı yerel yönetimler reformu ileriki yıllarda sınırları daha da genişleyecek Rusya için önemli avantajlar sağladı.

Şubat 1716-Ekim 1717 tarihleri arasında Petro, Avrupa'ya ikinci ziyaretini gerçekleştirdi. Almanca konuşulan Orta Avrupa'dan başlayıp, Hollanda ve civarı ile devam eden bu "büyük tur," Petro'nun Güney Fransa'yı ziyareti ile son buldu. Dönüşünde Petro, 1717 Aralık ayında imparatorluk yönetimini baştan aşağıya yeniden organize eden ve düzenleyen bir kanun yayınladı. Buna göre belli görevleri ve sorumlulukları *kolej* adı verilen bakanlıklara aktardı ve 9 Departman ilân etti. Bunlar, Dı-

şişleri, Devlet Gelirleri, Adalet, Devlet Maliyesi, Ordu, Donanma, Ticaret, Devlet Harcamaları, Madenler ve İşletmeler departmanları idi. Özellikle bu son departman için 1719'da ayrı bir kanun yayınladı: Devlet tarafından imtiyazlar vererek, özel işletmecilerin ağır sanayi ve madencilik sektöründe yatırım yapmalarını teşvik etti. Kanuna göre, toprak sahipleri topraklarında altın, gümüş, bakır, kurşun ve demir gibi her türlü madeni arama ve bulduğu takdirde işletme hakkına sahipti. Eğer topraklarında maden bulunan toprak sahibi bu madenleri çıkarmak ve işletmek niyetinde veya gücünde değilse, başkalarının bunları yapmasına izin vermek zorundaydı. Bu kişiler, toprak sahiplerine çıkardıkları ve işledikleri madenlerin 1/30'unu, devlete ise 5/10'unu vermek mecburiyetindeydiler. Ayrıca kanuna göre, maden işletmelerinde çalışan işçiler hem vergilerden, hem de ordu ve donanma servisinden muaf olacaktı ve çalışmalarının karşılığında ücret alacaklardı. 1723'te Madencilik Departmanından bağımsız olarak çalışacak bir Üretim Departmanı kuruldu ve bu departmanın merkezi St. Petersburg değil, orta Rusya'nın üretim/endüstri merkezi olan Moskova idi.

Petro 1700'lerden başlayarak, Avrupa seyahatlerinde gördüğü özel yaşam ve ekonomik hayata yönelik uygulamaları Rusya'ya taşıdı. Öncelikle, devlet hizmetlilerini kapsayan bir "kıyafet yönetmeliği" getirdi ve en yakınları ve kendisi de dahil olmak üzere devlet kademesindeki herkesin ve bütün aristokratların, Rus giyim tarzı yerine Alman, Macar veya Fransız giyim şeklini kullanmasını zorunlu kıldı. 1701 tarihli kanunla, "Rus kıyafeti veya Çerkez (aslında burada kastedilen Kafkas) paltoları veya koyun postundan yapılmış paltolar, Rus köylü botları, paltoları ve pantolonları giyenlerden ve atlarda Rus eyeri kullananlardan ve hatta bunları üretenlerden şehirlere girişte, eğer yayan ise 40 kopek, eğer atlı ve arabalı ise 2 ruble alınacağı belirtildi." Günlük ve yüzeysel bir alanı kapsıyor gibi görünse de, bu değişim "Batılı yaşam tarzı" etkinliğini ve gücünü diğer alanlara yayarak, Rusya'nın geri dönülmez bir yola girdiğini işaret etti. Fakat kıyafet ve görünüş üzerinde yapılan bu oynama

malar Rusya'da halkın kafasının karışmasına neden oldu: Petro'nun "Alman Çarı" olduğuna dair söylentiler yayılmaya başladı: Yeni kıyafet yönetmeliği ile Ortodoks Kilisesine girilemeyeceğine dair başka söylentiler çıktı. Ayrıca, Rus halkını Batılı bir görünüme kavuşturmayı amaçlayan Petro, sakalı ve bıyığı yasakladı. Bu yasağa uymayanlardan para cezası alacağını duyurdu. Konuyla ilgili olarak çıkarılan 1705 tarihli Kanuna göre, sakalını ve bıyığını kesmeyen köylülerden şehirlere giriş kapılarında 2,5 kopek, köylüler dışındaki herkesten ise yıllık 100 ruble vergi alınacaktı. Bu cezalar veya vergiler, Petro'nun reformları bile doğrudan vergilendirdiğini göstermektedir.⁵

Batılı yaşam normlarına uygun olarak 1700'de, Rusya'nın kullana geldiği Julian takvimi yerine Georgian takvimi kullanılmaya başlandı.⁶ 1702'de *Sankt Petersburgskie Vedomosti* (St. Petersburg Haberleri) adındaki ilk Rusça haber gazetesi yayınlanmaya başladı. Gazetenin amacı, yapılan reformlar hakkında halkı bilgilendirmek ve ilgili kanunları halka duyurmaktır. Rus alfabesinin matbaada kullanılabilecek hale getirilmesi de 1708-1709'larda Petro'nun özel notları arasında yer alan önemli konulardan biriydi.⁷ Petro, kendi döneminde rasyonel düşünce ve bilimsel gelişmeleri teşvik etmek ve aynı zamanda bir devlet/toplum benliği yaratmak amacıyla, 1714'te özel koleksiyonları içeren kütüphane ve müzeler kurdu. Bu aşamada Ocak 1712'de Rusya'ya davet ettiği ve hizmetine aldığı Alman bilim adamı ve filozofu Leibniz'in önerilerinden ve yardımlarından faydalandı. Kurulan kütüphane ve müzeleri daha sonra, 1725'te, Bilimler Akademisi'ne bağladı.⁸ Petro yaptığı reformlarla sadece Batı kültürünü Rusya'nın yaşamsal alanlarına taşımayı değil, aynı

5 PSZRI, 3: 600; 6: 291-30, 7: 388-97; 5: 760-62, 167-74; 4: 182, 282-83.

6 Rusya'nın Julian takvimine geçtiği 18. yüzyılın başında Batı Avrupa da Georgian takvimini kullanmaya başladı. Rusya'nın bu takvimi kabul ettiği tarihte Julian takvimi, Georgian takviminin 11 gün gerisinde idi ve her yüzyıl bir gün daha geriye düşmeye devam etti.

7 *Pis'ma i Bumagi Imperatora Petra Velikogo* (PBIPV), 11 cilt. 1.-7. Cilt (St. Petersburg: Gosudartsvennaya Tipografiya, 1887-1918); 8.-11.cilt (Moskva: AN SSSR, 1948-64), 8: 289, 9: 12-13, 31-32, 79, 101, 166.

8 Vladimir Ger'e, editör. *Sbornik pisem i memoryalov Leibnitsa otnosyashchikhsya k Rossii i Petru Velikomu* (St. Peterburg, 1873).

zamanda Rusya'yı Batılı zanaatkârların ve tüccarların ilgi odağı haline getirmeyi amaçladı. 1702 tarihli kanunla askerî ve sivil yetkililere, Rusya'ya gelecek yabancı ticaret ve zanaat erbabı ile sanatçılara gerekli kolaylığı göstermelerini emretti. Kanunla, Rusya'da yabancıların kendi dinlerini özgürce yaşayabileceklerine dair güvenceler verdi ve bu yolla yetenekli ve başarılı yabancıların Rus devlet hizmetine girmesini teşvik etti⁹

Rusya'da Batı merkezli modernleşme hareketinin simgesi, diğer bir ifadeyle “yeni” ve “Batı'ya dönük” bir Rus toplumu ve devletin sembolü Asya'ya yakın olan Moskova değil, Rusya'nın en batı ucunda, Baltık Denizi kıyısında İsveç'ten savaşla alınan Neva nehri üzerinde 1703'te kurulan St. Petersburg'tu. Rusya tarihinde günümüze kadar devam eden Moskova ve St. Petersburg rekabetinin başlangıç noktasını oluşturan bu ayrımında, Moskova “gerçek Rusya'yı” temsil ederken, St. Petersburg Batı'yı temsil etti; bazılarına göre ise Moskova geri kalmışlığı veya Doğululuğu, St. Petersburg ise ilerlemeyi ve Batı'yı simgeledi. Şehrin kuruluşundan bir yıl önce, 1702'de, başlayan Neva ve Volga nehirleri arasında, Ladoga Gölü kıyısında uzanan kanal projesi, kesintilerle birlikte ancak Petro'nun ölümünden sonra tamamlanabildi.¹⁰ İnşa edilen Neva-Volga ve yarım kalan Volga-Don kanal projeleri Rusya tarihinde ileriki yüzyıllarda kendini tekrar edecek olan “doğaya hükmetme”, “doğayı değiştirmek suretiyle Rusya'nın kaderini değiştirme” alt benliğine yönelik “büyük projelerin” başlangıç aşamasını teşkil etti. 1714'te Rusya'nın Batı'ya açılan penceresi olan St. Petersburg'un, başşehir olma yolunda yeniden yapılandırılması için hazırlıklar başlatıldı.¹¹

İdari yapıda, toplumsal yaşamda yapılan reformlar merkeziyetçilikle ve ülkenin Batı imajıyla ilgiliydi. Fakat Rusya'nın gerçekten Batılı olabilmesi için batıya doğru genişlemesi ve güneyde, “sıcak denizlere” ulaşması gerekliydi. Bunu başarmak içinse güçlü bir orduya ve donanmaya gereksinimi vardı. Petro I,

9 PBIPV, 2: 47-49.

10 *Imperial Russia*, 12-21.

11 *The Reforms of Peter the Great*, 4.

1694'te çar ilân edilişinden itibaren ilgisini Rus donanmasına yöneltti. Donanma özellikle Karadeniz üzerinden güneye açılım için önemliydi. Bu nedenledir ki, ilk askerî girişimi sonucu Azak'ı ele geçirdikten sonra (1695/96) Hazar Denizi'nde 14 gemilik bir Rus donanması inşa ettirdi; Don ve Volga nehirlerini birleştirecek bir kanalın yapım projesine başladı ki bu çalışmalar Rusya'nın güney bölgesinde genişleme niyetlerini ortaya koydu. Ayrıca 1700'de İstanbul'a ilk daimî Rus elçisi görevlendirildi: Bu, Rusya'nın Avrupa'nın "büyük güçleri" arasında kabul görmeye başladığının ilk işaretlerindendi.¹² Ayrıca, Batı tarzında donanma, ordu ve bürokrasi yaratmak amacıyla yine Batı'daki örneklerinden esinlenen bir dizi okul açıldı. Bunlardan ilki 1701'de açılan topçu okuluydu. Ardından 1705'te asker ve bürokrat yetiştirmek üzere açılan Glück Lisesi geldi. 1713'te Mühendislik, 1715'te ise Bahriye okulu açıldı. 1716'da mühendisliğin temeli olan matematik eğitimi için 12 tane Matematik Okulu açıldı. Bu okulların sayısı 1722'de 42'ye ulaştı. 1716'da Madencilik Okulu açıldı. Benzer okullar Ural bölgesinde de açıldı. 1717'de Hollanda'ya 70 gemici gönderildi. Ocak 1728'de ise Bilimler Akademisi kuruldu. Okulun amacı, başta matematik olmak üzere, fizik, tarih, hukuk ve beşerî bilimi gibi birçok değişik konuda eğitim vermek ve bilimlerin gelişmesine katkıda bulunmaktı.¹³

Petro döneminde reformlar yoluyla ülkenin modernleşmesini sağlamak, merkezin gücünü arttırmak ve en nihayetinde ülkenin topraklarını genişletmek amaçları iç içeydi. Genişleme hem batı, hem güney hem de kuzey ve doğu yönlerdeydi. Fakat Petro ilk güney ve batı istikametine yöneldi. Daha önce belirtildiği üzere 1695-96'da düzenlenen bir seferle Azak ele geçirildi. Bu Karadeniz'de hâkimiyet kurmak yolunda atılan önemli bir adımdı. Ardından, Rusya ile İsveç'i 21 yıl sürecek bir savaşta karşı karşıya getirecek, "Büyük Kuzey savaşı" olarak tarihe geçen Baltık Denizi'ndeki üstünlük-hâkimiyet mücadelesi

12 Graeme Herd, "Peter the Great and the Conquest of Azov: 1695-96," Lindsey Hughes (ed.). *Peter the Great and the West: New Perspectives* (New York: Palgrave, 2001), 172.

13 *The Making of Russian Absolutism*, 102-105; PSZRI, 7: 220-24.

geldi. “Büyük Kuzey Savaşı” hem kendi döneminde hem sonrasında Avrupa ve Avrasya tarihinde derin izler bıraktı. Her iki si de genç yaşta olan Petro ve İsveç Kralı Charles XII, giriştikleri bu mücadele için ülkelerinin kısıtlı kaynaklarının önemli bir kısmını harcadılar. Batı Avrupa ile Rusya arasındaki ilişkiler, bu savaşı takip eden dönemde giderek “güvensizlik” ögesi üzerine inşa edildi: Rusya, reformlar için örnek aldığı batı Avrupa’da “tehdit” olarak görülmeye başlandı. Polonya coğrafisi olarak kendini bu çatışmanın tam ortasında buldu ve giderek güç kaybına uğradı. Ayrıca, Rusya’nın bütün ilgisini toplayan “Büyük Kuzey Savaşı,” Petro’nun güneyde Kırım’a ve Osmanlı Devleti’ne yönelik planlarını ertelemesine neden oldu ve Rusya’nın geleceğinde önemli yer tutacak Kuzey Asya’daki genişleme fırsatlarına da kayıtsız kalmasına sebep oldu.¹⁴ Tarihçi Klyuçevskii, Rusya-İsveç çekişmesinin ve bu nedenle Rusya’nın güney kanadı ve Osmanlı ile ilişkilerini veya mücadelesini ikinci plana atmasının Rusya ve bölge için yarattığı olumsuz etkileri şu şekilde özetlemiştir: Petro döneminde başlayan Azak’ta yapılan donanma, amacına yönelik kullanılamadı ve çürümeye terk edildi. Rusya’nın Kırım’da otoritesini kurması ve sağlamlaştırması neredeyse bir yüzyıl gecikmeli olarak gerçekleşti. Volga ve Don nehrini birleştirmek üzere binlerce serf ile başlayan çalışmalar yarım kaldı ve proje ancak 1952’de tamamlanabildi. Balkan Hristiyanlarının yeni oluşmaya başlayan kimlik bilinci ihmal edildi ve bu ileriki yüzyıllarda büyük bir problem yumağı olarak Avrupa siyasetine damgasını vurdu.¹⁵

Rusya tarihinde “Küçük Rusya” olarak bilinen Ukrayna, Rusya’nın güneyindeki başka sorunlu bir bölgeydi. Bu topraklar çar Aleksey döneminde Rusya’nın “koruması” altına girmişti. Petro’nun İsveç kralı ile yaptığı ilk savaş sonucunda “Küçük Rusya” toprakları, Rus ordusunun silâhlı işgali ile karşı kar-

14 Christopher Duffy, *Russia’s Military Way to the West: Origins and Nature of Russia’s Military Power, 1700-1800* (London: Boston: Routledge & Kegan Paul, 1981).

15 Vasilii Osipovich Klyuçevskii, *Peter the Great*, 4 cilt. Çev. Liliana Archibald (New York: St. Martin’s Press, 1958), 4. Cilt 3. Bölüm. 4. cilt yazarın “Kurs russkoi istorii”sinin tercümesidir.

şıya kaldı. Ayrıca Rusya'nın bu bölgedeki eski müttefiki Ukrayna Kossakları liderlerinden Hetman İvan Stepanoviç Mazepa, 1708'de İsveç'in tarafına geçti. Bu durum karşısında Petro, 1708'de Ukrayna halkına yönelik bir bildiri yayınladı. Bildiride, Rus ordusunun bölgedeki varlığının sebebini, Mazepa'nın ihaneti ve İsveç Kralının bölgeye yönelik tehdidi olarak gösterdi ve Rusya'nın bölgeyi İsveç Kralının işgalinden ve Mazepa'nın ihanetinden koruyacağını belirtti.¹⁶ Petro, 1709'da Poltava şehri (Ukrayna'da Kiev'e 200 km mesafede bir şehirdir) yakınlarında Charles XII'yi yenilgiye uğrattı: Bu, İsveç'e karşı kazanılan ilk önemli zaferdi. Savaş sonrası Charles XII Osmanlı Devleti'ne sığındı. "Poltava Savaşı"nı takiben Petro, Baltık bölgesinde ülke sınırlarını güvenceye almak ve Baltık Denizi'nde Rus hâkimiyetini kurmak için girişimlerde bulundu: Bölgede İsveç Krallığının yönetimine karşı olan yerel soylularla işbirliği yaparak 1710'da Baltık bölgesindeki Estonya ve Litvanya'yı Rusya'ya kattı. İlhtan sonra yayınladığı bildiride, bölge halkının yerel özgürlüklerini ve Lutheran Kilisesinin varlığını ve çalışmalarını tanıyacağını belirtti: Bu politikalar, Rusya'nın Baltık'ta egemenliğini kurması açısından çok önemli adımlardı ve aynı zamanda hem Baltık bölgesinin hem de Rusya'nın siyasî ve toplumsal tarihi açısından son derece önemli gelişmelerdi. Örneğin, ilhtan sonra Baltık bölgesinden birçok soylu aile St. Petersburg'a göç etti ve bu St. Petersburg şehrinin Batı'ya dönük kimliğinde ve mozaik yapısında önemli bir rol oynadı.¹⁷

Estonya ve Litvanya'nın ilhakı ile Baltık'ta kendini güvenceye alan Petro yönünü güneye çevirdi ve 1711'de Osmanlı Devleti'ne ve onun müttefiki İsveç'e savaş açtı.¹⁸ Fakat savaşa başlamadan önce ilk olarak kendi yokluğunda devlet işlerini yürütmesi için *Boyar Duma*'nın (Aristokratlar Meclisi) yerine Senato'yu yetkili kıldı. Bununla *Boyar Duma*, Rus devlet hayatından çekilmek zorunda kaldı. Aynı dönemde yayınlanan bir *Ukazla (bildiri)* "bütün gereksiz yönetim aktivitelerinin tespit edilip

16 PBIPV, 8: 232, 282-83.

17 PSZRİ, 4: 543-45.

18 PBIPV, 9: 223-25; 227-28.

sonlandırılmasını” istedi. Bu iki reformun amacı, hem devleti ve onu temsil eden merkezî bürokrasiyi güçlendirmekti, hem de yerel ve merkez dışı güçlerin faaliyetlerini engellemek ve dirençlerini kırmaktı. Bu yönetsel reform, Petro reformlarını günlük hayattan idarî ve kurumsal alanlara taşıdı.¹⁹

Petro ve Rus ordusunun 1711’de çıktığı sefer, Rus ve Osmanlı tarihinde ve daha da önemlisi her iki halkın toplumsal belleklerinde derin izler bıraktı. Rus ve Osmanlı orduları Prut Nehri civarında karşılaştı. Savaşın başlangıcında Kırım Tatarları ve İsveç kralının desteğini alan Osmanlı ordusu, kısa sürede hazırlıksız yakaladığı Rus ordusunu çembere almaya başladı. Osmanlı ordusunun ilk hedefi, Rus ordusunun nehir ile olan bağlantısını kesmek ve böylece onu soyutlamaktı. “Prut Savaşı” sırasında Rus ordusunda asker olarak görev yapan İskoç asıllı Peter Henry Bruce’un verdiği bilgilere göre, kuşatmayı takip eden gece Rus birlikleri, dağınık bir vaziyette geri çekilmeye başladılar ve geri çekilirken de düşmanın eline geçmesini istemedikleri değerli eşyaları ve vagonları yaktılar. Rus ordusundaki bu dağınıklıktan habersiz Osmanlı ordusu ise savaşın ilk gecesi Rus ordusuna öldürücü bir darbe vurmak yerine, kendi güvenliğini sağlamayı tercih etti. Takip eden gün, Rus ordusu toparlandı ve bir yönünü nehre vermek suretiyle dörtgen bir savunma hattı oluşturdu. Bu durumda Rusya ordusunu kuşatma altında tutup açlığa mahkûm etmek yerine Osmanlı ordusu, takip eden 3 gün boyunca Rus ordusuna tek bir yönden saldırmayı seçti ki bu da Osmanlı ordusunun ikinci büyük taktiksel hatasıydı. Sadece tek yönden yapılan saldırı, Rus ordusunun diğer kanatlardan toparlanmasına imkân sağladı ve Osmanlı ordusunun yorgun düşmesine neden oldu. Savaşın 4. gününde Rus ordusunda cephane-nin tamamen tükenmek üzere olduğunun farkında olan Petro, yanına alacağı çok güvendiği bir askerî kuvvet ile kuşatmayı yararak Transilvanya üzerinden Macaristan’a sığınmayı planladı. Bu tehlikeli plandan haberdar olan eşi Katerina, Petro’nun haberi olmadan, ordu içindeki bütün değerli eşya ve mücevheratı sahiplerine bedelleri ödeneceğine dair garanti verdikten sonra

19 PSZRI, 4: 627, 643.

toplattı ve barışı sağlamak amacı ile yanına gittiği Osmanlı vezirine sundu. Kaynaklar, Osmanlı veziri ile olan görüşmede Katerina'nın kadınsı yönünü de kullandığını vurgulamaktadırlar. Mücevherlerden veya Katerina'nın "kadınlığını kullanmasından" veya her ikisinden etkilenen Osmanlı Veziri Baltacı Mehmet Paşa bu görüşme sonrasında Rusya ile Prut Antlaşması'nı imzaladı. Prut, yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan Rus ordusuna yaşama şansı tanıyan bir anlaşma oldu. Anlaşmayla Rusya, Polonya işgaline son vermeyi ve Türklere, Azak, Taganrog ve Kamenets-Podolsk'u geri vermeyi kabul etti.²⁰

1709'da başlayıp Prut Savaşı'yla kesintiye uğrayan "Büyük Kuzey Savaşı" Prut'u müteakip, kaldığı yerden devam etti ve ancak 1721'de imzalanan Nystadt Anlaşması ile sona erdi. Böylece, görüşmeler yoluyla karşılıklı tavizler verilerek aşılabilecek sorunlar, 21 yıl süren savaşın ve her iki ülkenin kaynaklarının israf edilmesinin ardından yine bir anlaşma yolu ile nihayet buldu. Anlaşma ile Rusya'nın Finlandiya'da, İsveç Krallığı'nın ise Baltık bölgesinde (Litvanya, Estonya, Riga, Ingria, Karelia'nın bir bölümü ve Ladoga nehrinin kıyıları) hâkimiyeti yeniden tanındı. Rusya, kendi hâkimiyeti altına giren bölgelerde Lutheran Kilisesinin haklarını tanıyacağını, fakat aynı bölgede Rum Ortodoks Kilisesinin faaliyetlerine de serbestlik tanıyacağını kabul etti. Ayrıca, antlaşmaya göre Rusya, bölgedeki ticarî ve ekonomik faaliyetlerde bulunan yerel kişilerin, grupların ve işletmelerin daha önceki hak ve ayrıcalıklarını devam ettirmelerine onay verdi. Son olarak, antlaşma ile Rus çarı, İsveç kralına iki milyon *talers* tazminat ödemeyi kabul etti.²¹ "Büyük Kuzey Savaşı"ndan sonra Petro, ilgisini güneye yöneltti; İran'la savaştı, çünkü Kafkasya ötesi bölgede ve Hazar Denizi'nde Osmanlılara karşı güçlü olmak amacındaydı. 1721-22'de İran Şahı Afganlılar tarafından tahtından edilince bu bölgede ayaklanma çıktı: Dağıstan ve Şirvan Türkiye'nin, Ermenistan ve Gürcistan ise Rusya'nın yardımını istedi. 1723'te Osmanlı Devleti İran'a

20 *Memoirs of Peter Henry Bruce, Esq. A Military Officer, the Services of Prussia, Russia and Great Britain* (London, 1782), 44.

21 PSZRI, 6: 420-31.

savaş açtı ve Tiflis'i ele geçirdi. Rusya, Şah ile antlaşma imzaladı ve ona Osmanlı'ya karşı askerî yardım önerdi: Osmanlı Devleti ve Rusya arasında savaş tehlikesi belirdi fakat İngiltere'nin aracılığı ile bu önlendi.²²

18. yüzyılın ilk çeyreğinde hem Ukrayna hem Osmanlı Devleti hem de İsveç'le yapılan savaşlar ve mücadelelerin sonuçları Rusya açısından genel olarak olumluydu. Bu başarıda ülke kaynaklarının kanunlarla, yapılan düzenlemelerle savaşlar için seferber edilmesinin çok önemli bir payı vardır. Seferberliğin en önemli ayaklarından biri askerliğin neredeyse hemen herkes için zorunlu hale getirilmesiydi. 1707 ve 1709'da yayınlanan kanunlar ile Rus ordusu için her 20 köy hanesinin bir asker yetiştirmesi kabul edildi. Hatta kilise mensuplarının bile orduya alınabileceğine dair sinyaller verildi. Genel seferberliğin ve uzun süren savaş halinin neden olabileceği ordudan kaçma eğilimlerini engellemek amacıyla ordu içinde askerlerin birbirlerinden sorumlu olduğu ilkesi benimsendi.²³ Aynı seferberlik hali, serfliğin yaygınlaşması ve koşullarının ağırlaşmasına neden oldu. Örneğin, 1707'de Mart ayında Petro, yayınladığı bir kanunla köylü serflerin köylerinden ve görevlerinden kaçmalarını yasakladı.²⁴ Aslında bu ilk olarak 1649 kanunu ile getirilmişti fakat savaş koşulları nedeniyle düzeni ve istikrarı sağlamak için tekrar hatırlatıldı. Petro bir yandan serfliği sağlamlaştırırken, bir yandan da serflerin aristokratlar tarafından istismar edilmelerini ve kötü muamele görmelerini önlemeye çaba gösterdi. 1719 ve 1721 tarihli kanunlarla Rusya'da serflerin satışını engellemeye çalıştı ve eğer bu mümkün değilse serflerin tek tek değil, ailelerinden ayrılmamaları için diğer bütün aile fertleriyle birlikte yer ve el değiştirmelerini öngördü. Bu düzenleme ile 1720'lerden itibaren köleliğin sona erdiğini söyleyebiliriz. Yine de genel seferberlik hali, Petro I döneminde serf-

22 *The Making of Russian Absolutism*, 76; Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922* (Princeton: Darwin Press, 1995), 33.

23 *PBIPV*, 5: 35, 9: 23.

24 *Imperial Russia*, 125.

liğin daha da yaygınlaşmasına neden oldu; vergi yükünü arttırdı. Konuyla ilgili olarak, ekonomist İvan Posoşkov, 1842'de yayınlanan kitabında, Petro'nun zanaatkârlara yönelik politikalarını eleştirdi ve Rus serflerinin istismar edildiğini ve kötü koşullarda yaşadığını belirtti.²⁵

Rusya'nın batıdaki başarılarında doğuya doğru genişlemenin ve bunun sonucunda gelen kolonizasyon ve uygulanan teşvik amaçlı ve başarılı ekonomik politikaların da büyük payı vardır. Rusya'nın doğu yönündeki genişlemesi ilk başlarda daha çok Kossakların yardımıyla, onlarla işbirliği içerisinde gerçekleşti. Örneğin, 1697'de Rusya'nın sınırları Kossak akınları sayesinde Sibiry'a'da Kamçatka Yarımadası'na ve Kanuç nehri kıyılarına kadar genişledi.²⁶ Bu genişlemede bu bölgeye ait ön bilginin, Petro'nun Orta Asya'ya, özellikle Hazar Denizi'nin doğusundaki yerlere ve halklara yönelik bazı planları ve girişimlerinin önemli bir payı vardı. Petro iktidara geldiği yıl (1696), Tobolsk boyarının oğlu Semen Yemelyanoviç Remezov'a *Sibiry Resminin Kitabı*'nı kaleme alma emri verdi ve bu çalışma 1701'de tamamlandı. Bu çalışmada Sibiry ve Orta Asya'yla ilgili atlas ve haritalar mevcuttu. Bunlardan biri olan Sibiry haritasını Remezov bizzat kendisi 1698'de Moskova'ya götürmüştür.²⁷ Orta Asya'da Uralları geçen Kossak güçleri, 1711'de Sibiry hanı Kuçum'un kuvvetlerini yenilgiye uğrattılar ve yerel halkı Rus hükümeti adına "yasak" ödemeye mecbur ettiler. Rus hükümeti bu bölgede özel Kossak kuvvetleri ve kâşifleri tarafından devam eden girişimlere izin verdi ve destek oldu; bu destek sayesinde bireysel keşifler ve devlet çı-

25 Friedrich Christian Weber, *The Present State of Russia*, 2 cilt (London, 1722-23), 1: 70-72, 1. T. Posoşkov, *Kniga o skudosti i bogatstve* (Moskva: AN SSSR, 1937), 10-101, 118, 161-63.

26 Basil Dmytryshyn ve E.A.P. Crownhart-Vaughan and Thomas Vaughan, editörler. *To Siberia And Russian America: Three Centuries Of Russian Eastward Expansion*, 3 vols. (Portland, OR: Western Imprints, The Press of the Oregon Historical Society, 1985-1989), 2: 3; E. Andreyevskii, editör. *Ansiklopedičeskii Slovar*, 41 cilt (Izdateli F.A. Brokgauz (Leiptsig), S. Peterburg: I.A. Efron, Moskova: Terra, 1990), 3: 432.

27 Vasili Vladimiroviç Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*. Çeviri Kaya Bayraktar-Ayşe Meral (İstanbul: Küre Yayınları, 2004), 286.

karları arasında önemi giderek artan bir güven bağı kuruldu. Bu iletişim, Rusya'nın ileride sadece Kuzey Asya'ya değil, Kuzey Pasifik ve Kuzey Amerika'ya varan keşiflerinde de etkin rol oynadı.²⁸ Bu bölgede devam eden faaliyetler, Rusya'nın ilk defa Japonya ile temasa geçmesini sağladı. Rusya adına bu keşif gezilerini yürüten Kossak veya Ukraynalı olduğu tahmin edilen Vladimir Vasilieviç Atlasov, 1700'de Sibirya'ya Yakutsk bölgesinden geçen Japon gemici kâşiflerle bağlantıya geçti. Bunlardan Japon gemici Dembei daha sonra 1702'de Petro'nun huzuruna çıktı ve Petro'ya Japonca öğretmek için görevlendirildi. Petro döneminde Kossak kökenli kâşifler tarafından Japonya'ya ulaşmak için gösterilen çaba sonuç vermediği gibi Rusya'nın Sibirya bölgesine yönelik izlediği merkantilist politikalar da Rusya'nın Japonya ile etkin bir iletişim kurma çabalarını gölgede bıraktı. Bu iletişimsizlikte o dönemde Japonya'nın izlediği içe kapanık politikalar önemli bir rol oynadı. Yine de Rusya kendi adına Kuzey Asya ve Pasifik bölgesinin coğrafi keşfine devam etti: 1713-14'de Kossaklar, Kuril Adaları'nı keşfettiler ve Rusya adına Sakhalin Adası'na çıktılar. 1721'e kadar Kamçatka Yarımadası ve Kuril Adaları'nın jeolojik ve kartografik keşfi tamamlandı.²⁹ Önceleri özel girişimcilerin devam ettirdiği ve devletten bağımsız ticarî faaliyetler olarak süren bu iletişim, bölgenin Rusya, Rusya'nın da bölge tarafından tanınması yolunda atılan ilk adımlar oldu.

Esasen Petro döneminde Sibirya'ya yönelik çalışmalar ve planlar Orta Asya'ya dair çalışmalarla yakından ilgilidir çünkü bir bölge hakkında yapılan araştırmalar ve girişimler diğer bölgedeki politikaları da etkilemiştir. Orta Asya'da Hive ve Buhara hanlıkları üzerinde yoğunlaşan Petro o dönemde bu hanlıklar içinde kabile aristokratlarıyla saray arasındaki savaştan istifade ederek Buhara ve Hive hanlarının masraflarını karşılamak ve onları düşmanlarına karşı korumak amacıyla Rus birliklerinin bu hanlıklara yerleştirilmesini sağlamaya çalışmıştı. Bu,

28 *To Siberia And Russian America: Three Centuries Of Russian Eastward Expansion*, II: 43-46.

29 *Kodansha Encyclopedia of Japan* (Tokyo, New York: Kodansha, 1983), 6: 340.

hanların halkları üzerindeki etkisini arttırırken; aynı zamanda onların Rus egemenliği altına girmesini sağlayacaktı. Bu fetih planlarının amacı Hazar Denizi'nin kontrolünü sağlamak, bu yolla Hindistan ve Hazar Denizi arasındaki deniz yolunu yeniden tesis etmek ve altın kaynaklarını elde etmektir. Bu amaçla tasarlanan girişimin başına Kafkas asıllı ve Müslüman adı taşıyan Devlet Giray Prens Aleksandr Bekovitç-Çerkosy getirilmişti. 1714'te başlayan sefer sırasında Hazar Denizi'nde üç kale inşa edildi. Aynı zamanda 1717'de Buhara'da elçilik açıldı. Hanlıklarla müzakereler yapıldı ancak bir sonuç elde edilemedi. Fakat gerek bu girişimler gerek "Elçilik Hizmetleri Şark Masası Sekreteri" Florio Benevini gibi kişilerin bölgeye yaptığı geziler ve yaptığı incelemeler, genel olarak Orta Asya özel olarak da Amu Derya ve çevresi hakkında önemli bilgilerin toplanmasını sağladı. Ayrıca Orta Asya'ya yapılan seferler Sibiry'a'ya ulaşılmasında ve bu bölgenin tanınmasında da etkili oldu.³⁰ Orta Asya'nın fethi için 1860'lara kadar beklemek zorunda kalan Rusya, Ivan döneminde fethedilen Sibiry'a'nın Petro döneminde artan bir biçimde kolonileştirilmesine tanıklık etti.

Genişleme daha önce bağımsız bir şekilde yaşayan halkların Rus yönetimi altına alınmasını, onlardan iş gücü olarak yararlanılmasını ve kaynaklarının Rusya tarafından sömürülmesini veya işletilmesini yani kolonizasyonu beraberinde getirdi ve bu bölgelerin Rus yönetimi altına girmesi, batıya daha iyi yoğunlaşılmasına yardım etti. Rusya henüz coğrafi yapısı itibari ile üç ayrı istikamette genişlemeyi ve savaş gerilimini kaldırabilecek bir ekonomik güce sahip olmadığı için, Petro'nun "Büyük Kuzey Savaşı"nda başarılı olmak için öncelikle Rusya'nın güney kanadının güvenliğini sağlaması gerekiyordu. Güney bölgesinde Rusya'yı rahatsız eden gelişmeler 1705 yıllarında başladı. Bu tarihlerde Başkurt bozkırlarında kuvvetli bir İslâmî hareket baş gösterdi. Bir Başkurt lideri kendisini "Kutsal Sultan" ilân etti ve hem Kafkasya'da yaşayan Çeçenlerle, hem de Osmanlılarla yakın temasa geçti. Yine aynı dönemde Kossaklar, *Ufsa* ve *Şamara* gibi sınır kalelerini kuşatma altına aldı; Müslüman güç-

30 Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm, 286-295.

ler Kazan'a kadar ilerledi. Fakat Rusya'ya bu bölgede etkili kılmak isteyen Petro yerel halklarla savaşmak yerine onlarla anlaşmayı tercih etti. 1720'de Başkurtlarla imzalanan bir anlaşma bu işbirliğinin şartlarını göstermesi açısından önemlidir. Anlaşmaya göre Rusya, Başkurtların bağımsızlığını tanımaya devam ettiğini belirtti ve bunun karşılığında Başkurtlardan, topraklarına kaçan veya sığınan bütün Rusları (ki bunların çoğunluğu serf idi) derhal geri iade etmelerini ve Rusya'dan bir daha göçmen kabul etmemelerini talep etti. Bu anlaşma gereği takip eden 2 yıl içerisinde 4965 aile [yaklaşık 20.000 Rus] Rusya'ya geri gönderildi.³¹

Yerel halklarla yapılan işbirliğini, bu bölgelerin kaynaklarını Rus ekonomisi lehine en iyi şekilde işletmeye yönelik politikalar takip etti. Başkurtların yaşadığı Ural bölgesinin valisi Vasilii Tatişçev, 1720-22 tarihleri arasında, bu bölgedeki Ekaterinburg şehrinde maden işletmeleri ve fabrikalar kurdu. Bölgede faaliyet gösteren işletmecilere, devlet adına bölgede pazar kurma ve yol yapma işlerini devretti. Ayrıca şehirde iki madencilik okulu ve mahkemeler kurdu; bölgedeki orman arazisi üzerindeki her türlü faaliyetten vergi almaya başladı. Tatişçev'in devlet adına yürüttüğü bu faaliyetler, onu, bu bölgede 1699'dan beri Petro'dan aldığı imtiyazlar ile madencilik alanında faaliyet gösteren Demidov ile karşı karşıya getirdi. Başlangıçta bir bakırcı olan Demidov, yeteneği ve çalışkanlığı ile Petro'nun dikkatini çekti ve ondan maden fabrikası işletmek için ayrıcalıklar elde etti. Daha sonra başarılarından dolayı kendisine soyululuk unvanı verildi. Demidov'un hikâyesi, devletin hem ekonomide özel girişimcilere imtiyazlar vermek suretiyle gelişmek amacına, hem de sosyal alanda sınıflar arasındaki geçişi kolaylaştırmak ve böylece yetenekli ve başarılı kişilere yükselme imkânı tanımak hedefine güzel bir örnektir. 1720'lerde, ekonomide bireylere verilen imtiyazlarla merkezîyetçi politikalar çatıştı ve bu çatışmadan dolayı tansiyon yükseldi. Demidov, Ural bölgesinde faaliyetlerine ve ticaretine yaptırımlar olmadan devam etmek isterken, Tatişçev, devlet adına her türlü ekonomik ça-

31 *The Making of Russian Absolutism*, 98.

lışmayı takip etme, düzenleme ve gelir elde etme amacını taşı-maktaydı. Sonunda ikilinin arasındaki çatışmaya son vermek ve soruna çözüm bulmak amacı ile St. Petersburg'dan bir ha-kem gönderildi ve hakem, Tatişçev'i haklı buldu. Hakemin ka-rarı, kişilere verilen imtiyazlar ve teşvike rağmen, ekonomide hâlâ devletin sözünün geçtiğini gösterdi. Karara rağmen Demi-dov ve onun gibi özel girişimciler, maden sektöründe devlete hizmet etmeye devam ettiler. 18. yüzyılın ortalarına gelindiğin-de, Rusya'nın demir üretiminin % 40'ını Demidov'un fabrika-ları yapmaktaydı.³²

Ekonomideki ve özellikle maden sektöründeki üretim, genel-likle ordunun ve donanmanın ihtiyaçlarının karşılanmasına ka-nalize edildi. Modern ekonominin temelleri Petro döneminde atıldıysa da, esas amacın ordunun ve donanmanın ihtiyaçlarını karşılamak olduğu gerçeğini göz önünde tutmak gerekmektedir. Zaten ağır ekonomik ve sosyal şartlar altında ezilen köylüle-rin yaşam ve çalışma koşulları daha da kötüleşti. Açılan kanallar ve askerî seferberlik sayesinde dış ticaret dört kat arttı fakat bu halkın yaşamında olumlu bir değişiklik getirmedi. Ekonomide devlet merkezli politikalar uygulandı: Devlet sadece alıcı, üreti-ci, yönetici ve düzenleyici olarak değil; aynı zamanda üretici ve yatırımcı girişimciliğin doğrudan sahibi olarak ekonominin baş aktörü olmaya devam etti. Petro döneminde 200-300 endüstri-yel işletme kuruldu ve bunların yaklaşık % 43'ü devlet işletme-leriydi. Bunların çoğunluğu maden endüstrisine ve özellikle de-mir üretimine yönelikti. 1695'te 17 demir işletmesi varken, Pet-ro döneminin sonunda (1725'te) bu rakam 52'ye yükseldi; bun-ların 13 tanesi Ural bölgesindeydi. En son rakam, Rusya'nın do-ğuya doğru niçin genişlediğini ve bu bölgedeki yerleşim poli-tikalarını niçin desteklediğini açıklamaktadır. 1725'te Başkurt (Ural) bölgesinde 5422 serfin çalıştığı zavody (fabrikalar) ku-ruldu ve Başkurt bölgesi, Rusya'nın ekonomik modernizasyonu amacı ile sömürülmeye devam etti. Bu tarihte Rusya'nın kömür

32 Demidov ailesi ve faaliyetleri hakkında genel değerlendirme için bakınız: Hugh D. Hudson, *The Rise of the Demidov Family and the Russian Iron Industry in the Eighteenth Century* (Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1986).

retimi, İngiltere'ninkine eşitti; demir üretimi ise İngiltere'nin-
kinin önünde idi. Katerina döneminde Rusya, demir üretiminde dünyada birinci sıraya oturdu.³³

Aleksandr Gerşenkron, Rusya ekonomik tarihi ve karakteri üzerine yazılmış en önemli İngilizce eserlerden biri olan kitabı *Ekonomik Geri Kalmışlık*'ın 17. bölümünde, Rusya'nın, Petro dönemindeki ve müteakip dönemlerdeki ekonomik politikalarının genel özelliklerini şu şekilde belirtmiştir. 1) Askeri ihtiyaçlardan hareketle devlet, ekonomik gelişmenin itici gücü idi. 2) Ekonomik gelişmeler direkt olarak savaş ihtiyaçlarına bağlı idi ve bu nedenle barış döneminin sakin üretim ve dağıtım süreci yerine savaşın düzensiz ritimlerini yansıttı. Ekonomi politikaları, savaş döneminin panik ve takip eden barış döneminin aşırı rahatlayan havası arasında git gel sürecinde sürekli değişim gösterdi. 3) Askeri ihtiyaçları karşılamak için başlatılan büyük değişim ve gelişim süreçleri ekonomik olarak daha az şanslı kesimler üzerinde yükün çok fazla artmasına sebebiyet verdi. 4) Ekonomideki bu ağır tempodan kaçışı engellemek için aynı gruplar üzerinde çok daha ağır baskı metotları uygulamaya konuldu. 5) Savaş dönemindeki fedakrlık süreci çok ağır bedeller ödendiği için, savaşı takip eden dönemlerde genellikle yıkım ve ekonomik duraksama ortaya ıktı. Gerşenkron, Petro döneminin son 10 yılında düzenli bir ekonomik gelişme olduğunu, fakat bu dönemde geri kalmışlığı ortadan kaldırmak yönünde herhangi bir bilinçli adım atılmadığını vurgular. Petro'nun merkeziyetçilik ve bununla doğru orantılı olarak uyguladığı ekonomik politikaları devleti ve toplumu nefessiz bıraktı. Devlet gelirlerinin % 75-80'i savaşlar için harcandı ve vergiler 1682'den "Büyük Kuzey Savaşı"nın başlangıcına kadar % 100 arttırıldı. Vergi verenlerin % 95'i köylülerdi ve bunların yarısı, aristokratların topraklarında çalışmakta idi. Kilise topraklarındaki köylülerin oranı ise % 25, devlet topraklarındakilerin oranı % 5 idi. Ayrıca, % 10 oranındaki köylüler de sa-

33 CIOIDRMU, 1874, Book 2, 1: 120; *Imperial Russia*, 31-36; Daniel H. Kaiser, Gary Marker, editörler. *Reinterpreting Russian History: Readings, 860-1860's* (New York: Oxford University Press, 1994), 334-36.

ray topraklarında çalışmaktaydı. Tarım alanı dışında, nüfusun bir kısmı askerî hizmetlerde kullanıldı. 1699-1714'te 330.000 kişi askere alındı.³⁴

Ekonomik gelişmeler ve askerî başarılar merkezin gücünü arttırırken, merkezîyetçi politikalar da ekonomik gelişmelere ve askerî başarılarla katkıda bulundu. Diğer bir ifadeyle bütün bu gelişmeler iç içe birbirini etkileyecek biçimde gerçekleşti. 1718 yılında Petro daha önce defalarca eleştirdiği, hakkında hayal kırıklığını belirttiği oğlu Aleksey'in öldürülmesi emrini verdi. Bu emirden çok önce, Ekim 1715'te yazdığı bir mektupta Petro, oğlunu, "Tanrı kendisine hem akıl hem sağlık ve güç verdiği halde," askerî konulara ve gelişmelere ilgi duymamakla suçladı. Petro için özellikle İsveç'le savaşın devam ettiği bir dönemde Aleksey'in neler olup bittiğine ilgi göstermemesi çok önemli idi. Petro'ya göre, askerî konulara ilgisiz olduğu için Aleksey, tahta çıkmak için uygun değildi. Aynı ay içerisinde Aleksey, Petro'ya yazdığı cevap mektubunda, eğer istenirse taht hakkından vazgeçeceğini bildirdi. 1717 yılında da devam eden bu yazışmaların ardından Petro, Şubat 1718'de çıkardığı bir kanunla Aleksey'i tahttan men etti ve sonra da öldürttü.³⁵ 1720'de devlet yönetimine modern bir görünüm kazandırmaya ve merkezin gücünü arttırmaya yönelik "Genel Düzenleme"yi ilân etti ve bununla, kendisi de dahil herkesin Senato'ya sözlü yasa yapma ve emir verme hakkını yasakladı. Bu tarihten itibaren devlet idaresinde sadece yazılı yasalar geçerli olacaktı ki bu da merkezî ve bürokratik yapılanmanın temel öğelerinden biri oldu.³⁶

Merkezîyetçilik politikalarına ve devletin gelişmesine paralel olarak Petro 1721'de kendisini imparator ilân etti. Aynı yıl, Çar Aleksey döneminden beri süre gelen devlet-kilise gerginliğine son vermek ve kiliseyi devlete bağlı, devletin güdümünde bir kurum haline getirmek amacıyla "Ruhani Düzen-

34 *The Making of Russian Absolutism*, 85.

35 Nikolay G. Ustryalov, *Istoriya tsarstvovaniya Petra Velikogo*, 5 cilt (St. Petersburg, 1858-1863), 6: 346-49, 411; PSZRI, 5: 535-538.

36 PSZRI, 6: 656.

leme Kanunu"nu çıkardı. Petro, 1700'de, Moskova'da Rus Ortodoks Kilisesinin Patriği Adrian'ın ölümü üzerine, Adrian'ın yerine yapılan patrik atamasını kabul etmemiştir. Petro, yeni bir patrik atamak yerine, yukarıda adı geçen kanunla "Kutsal Sinod"u kurdu ve kilisenin yönetimini bu kuruma verdi. Petro 1721'den önce de kiliseye yönelik bir takım reformlar yapmıştı. Örneğin, Ocak 1701'de kilise işlerinden sorumlu bir idarî departman kurmuş; böylece kiliseyi sivil bir kurumun yönetimine bırakmıştı. Patrikliği bu kurumun sorumluluk alanı dışına çıkarmıştı. Reformun amacı, Rus Ortodoks Kilisesi'nin devlet üzerinde artan etkisini kırmaktı. Aslında dinî duygulara saygılı ve önem veren bir lider olan Petro, yaptığı en son reformla aynı zamanda kilisenin bu dönemde yabancılara ve onların dinî inançlarına karşı yükselen karşıtlığını ve artan eleştirilerini ve Batılılaşma karşıtı eğilimlerini engellemek istedi. Ortodoks kilisesi üzerinde Rus çarlığının yıkılışı ve Sovyetler Birliği'nin kuruluşuna kadar bir daha hiçbir idarî reform yapılmadı ve ilginçtir ki, Rus Ortodoks Kilisesi Baş Patrikliğine 300 yıl sonra yeniden atama yapan ilk yönetim ateist Sovyet Rejimi oldu. Petro 1722 Nisan'ında, devletin işleyişini kişiye bağılılıktan ziyade hukuksal temellere dayandırmak amacıyla "Sivil Hukuksallık Sağlanması Hakkında" bir kanun yayınladı ve bununla temel hukuka ve yasalara aykırı herhangi bir kararın alınamayacağını ve uygulanamayacağını ilân etti. Hemen akabinde, kendi (çar) adına Senato'yu ve devletin hukuksal sisteminde görev yapan diğer yetkili savcılarını izlemekten sorumlu bir "Baş Savcı" tayin etti. Her iki reform da, çarın, devletin hukuksal yapısını bile kendi gözetimi altına almak istediğini göstermektedir.³⁷

Toplumsal yapıya gelince: 1719-23 yıllarındaki nüfus sayımına göre ki –sadece vergi veren erkek nüfusu sayıldı– Rusya'daki köylü sayısı 5.722.332, şehirli sayısı ise sadece 230.910 idi. 1719'da toplam nüfus 16 milyondur; bunun 13 milyonunu köylüler, 600 binini şehirli, 1 milyon 300'ini ise aristokratlar, kilise mensupları ve askerî personel oluşturmaktaydı. Bal-

37 PSZRI, 4: 133; 6: 657, 662-64.

tık bölgesinde 500.000, Sibirya'da ise 100.000 kişi vardı.³⁸ Daha önce açıklandığı üzere, bütün bu grupların sosyo-ekonomik durumları Petro'nun merkeziyetçilik politikalarına ve reformlarına paralel olarak değişti. Bu politikalarından nasibini alanlardan biri de aristokratlardı. Petro toprağın dağılımı/paylaşımına dair kanunlar yanında, aristokratların gücünü kırmak ve onları merkeze tabi kılmak için "hakları" konusunda da bir takım düzenlemeler yaptı. İlk olarak 1714 yılında toprakların bölünmesini engelleme amacı taşıyan bir kanun çıkardı. Kanuna göre, topraklar kardeşler arasında bölünmek yerine, ailenin seçeceği tek bir mirasçıya bırakılacaktı. Bununla, ailenin diğer üyelerinin başka alanlarda malî kaynak aramalarını, eğitime odaklanmalarını, devlet hizmetine veya askerî hizmete katılmalarını teşvik etmek amaçlandı. Bu suretle aristokratlar hem diğer sosyal gruplara ve ekonomik alanlara yönlendirildi hem de aristokratların ve devletin en önemli gelir kaynağı olan tarım sektöründe toprakların bölünmesiyle ortaya çıkabilecek verim ve gelir kaybı engellenmeye çalışıldı.³⁹

24 Ocak 1722'de ilân edilen "Derece Tablosu," Rusya'nın sosyal ve hizmet hiyerarşisini yeniden düzenledi. Sivil, askerî, kilise ve saray hizmet statüleri tekrar belirlendi. Aristokratlar ayrıcalıklı bir sınıf olmaktan çıktı; ayrıcalıklarını devlete hizmet ederek ve kendilerini eğitim yolu veya hizmet yolu ile yetiştirerek kazanmak zorunda kalan bir sınıf haline geldi. Örneğin, 1722'de soylu olmayanların, ticaret ve üretimde gösterdikleri başarı ile orantılı olarak soylu unvanı alabilmesi kabul edildi. Ayrıca devlet, aristokratların sadece nerede hizmet edeceklerini, nerede eğitim alacaklarını değil, nerede yaşayacaklarını da belirledi. 1714'te yaklaşık bin aileye sürekli yaşamak üzere St. Petersburg'a taşınmaları emredildi. Bu şehirde yaşamak pahalıydı; aristokratların topraklarına ve işlerine uzaktı. Bunun dışında ordu hizmeti her aristokrat için zorunluydu bu nedenle ailelerinden uzun süre uzak kalmaları söz konusuydu. Ayrı-

38 Lindsey Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great* (New Haven and London: Yale University Press, 1988), 159.

39 PSZRI, 5: 91-94, 325.

ca, hizmete katılımlarını sağlamak amacıyla aristokratların toprak alım hakkı sınırlandırıldı. Mirastan faydalanamayan aristokratların, orduda 7 yıl, devlet hizmetinde 10 yıl ve ticaretle 15 yıl çalıştıktan sonra toprak almalarına izin verildi. Devletin aristokrasiye toprak bağışı da durduruldu. *Verstanie* adı verilen eski sistemde, devlet hizmetine giren aristokratlara otomatik olarak toprak bağışlanıyordu; buna son verildi; yerine aristokratlara maaş ödenmeye başlandı ki bazen bunun ödenmediği de oluyordu. Aristokratları diğer sınıflardan ayıran özellikleri, toprak ve serf sahibi olabilmeleri idi.⁴⁰ Çıkarılan kanunlarla aristokratların bu hakları törpüldü ve sınırlandırıldı.

Bununla birlikte eski aristokrasi gözden düşmedi. Örneğin çocukları tarafından eski aristokrasinin belki de en son temsilcisi olarak kabul edilen Şeremetev ailesi Petro döneminde önemini korudu, hatta zenginliklerine zenginlik kattı. Pet-ro'yla yakın ilişkileri olan Şeremetevler bir anlamda onun "Batılı" Rus aristokrasisi hayalinin temsilcisi idiler. Petro'nun Poltava Muharebesi sırasında ordusunun başında bulunan Boris Şeremetev'e 1712'de verdiği bir bataklık alanı üzerine Şeremetev ailesi tarafından kurulan saray, Petro döneminin "Batılı" aristokrasisinin ve kültürünün simgesi haline geldi. Orlando Figes, Petro öncesinde Rus aristokratlarının köylülerin kulübesinden biraz daha büyük ahşap evlerde oturduklarını, Batı'dakilerle karşılaştırıldığında bilim ve sanattan bihaber olduklarını belirtir. Yazara göre bunun en önemli nedeni, 1200'li yıllardan 15. yüzyılın ortasına kadar devam eden Moğol yönetimidir. Petro'yla birlikte "geri kalmışlıktan" sıyrılmaya başlayan Şeremetevler, Demidovlar, Davudovlar, Vorontosvlar ve Yusupovlar gibi milyonlarca ruble gelire sahip eski ya da yeni aristokrat aileler, saraylar inşa etmeye, balolar vermeye, opera, tiyatro ve mimari gibi sanat dallarını desteklemeye başladılar.

Bunlardan Şeremetevlerin sarayı Figes'in ifadesiyle "parkları, örnek çiftlikleri, serflerden oluşturdukları orkestra ve operalarıyla, kitapları, tabloları, mimarisiyle, halkın aydınlanması na hizmet etmeyi amaçlayan bir araç, Rus köylüsünün yaşadığı

40 *Russia in the Age of Peter the Great*, 175-177.

çölde Avrupa kültürünün bir vahası gibiydi.” Bu vahanın kenarındaki alanda 50 bin kişinin izleyebileceği oyunlar sahnelenen suni bir göl, yüzlerce tablonun yer aldığı bir resim galerisi, bir yazlık tiyatro ve 150 kişilik bir kışlık tiyatro vardı. Şeremetevlerin sanata verdiği destek sonucu sayıları 200.000’i bulan serfleri arasından her yıl seçilen yüzlercesi, oyunculuk, mimarlık, heykeltıraşlık, mobilya, süsleme sanatları, yıldız sanatı, hak-kâk, bahçe bitkileri, tiyatro teknisyenliği, şarkıcılık, müzisyenlik ve aktörlük eğitimi aldılar. Eğitimini tamamlayanlar ve başarılı olanlar, saray tarafından yıllık maaşa bağlandılar. Örneğin 1790’larda Şeremetev ailesi en iyi opera sanatçısına 1500 ruble, en iyi aşçısına ise (en iyi İngiliz şeflerin aldığı maaşın dört katını) 850 ruble maaş ödemektedir. Aldıkları eğitim sonucu ünlü olan serfler arasında Rusya’nın ilk süper starı olarak kabul edilebilecek Praskovya Şeremetov ve mimaride üne kavuşan yine serflikten gelen Ivan Argunov gibi isimler vardı. Bunlardan Praskovya, yeteneği sayesinde kısa sürede çok ünlü bir opera sopranosu oldu ve Kont Nikolay Petroviç Şeremetev’le evlenerek önemli bir zenginlik elde etti. Onun kadar şanslı olmayan fakat hâlâ ünlü olan Argunov ise Çeşme Evindeki mimari çalışmaları için yılda 40 ruble almaktaydı.⁴¹ Verdikleri maaş ne olursa olsun, Rusya’da Praskovya ve Argunov gibi birçok serfe, Petro döneminde başlayan saray-aristokrasi kültürünün bir yansıması olarak eğitim şansı veren aristokratlar, gerek Petro döneminde gerekse müteakip yıllarda özellikle I. Elizabeth ve II. Katerina dönemlerinde Rusya’da sanatın gelişmesine ve kültürün zenginleşmesine önemli katkılarda bulundular.

Petro döneminde sosyal alanda yapılan reformlar, toplumsal sınıflar arasındaki hareketliliği ve bununla devlet için hizmet kalitesini ve gelir kaynaklarını arttırmayı amaçladı. Fakat “Derece Tablosu”nun getirdiği sosyal hareketlilik, Rus toplumdaki sivil hizmetli sınıf ile kan bağına dayalı sosyal statülere sahip aristokratlar arasında gerginliğe neden oldu. Bir anlamda hizmetle soyluluk unvanını almış “yeni aristokrasi” ile

41 Orlando Figes, *Natasha’s Dance: A Cultural History of Russia* (London: Penguin Books, 2003), 14-28.

kan bağından dolayı soylu olan “eski aristokrasi” arasında çatışma çıktı. Bu gerginlik ve çatışma Petro’nun ölümünden sonraki dönemde aile kavgalarına dönüştü.⁴² Elit kadınlarının durumu da, yine Petro’nun reformcu politikalarına paralel olarak değişti. Önceki dönemlerde *teremin* içine hapsedilen yüksek sınıf kadınları, Petro döneminde sıkça verilen balolarda, Batılı giysiler içerisinde boy göstermeye başladı: “Korse giymek, Petro’nun verdiği davetlerde hazır bulunmak” bir zorunluluktur. Petro döneminden önce, elit kadınlarının balolarda veya davetlerde görünmeleri pek alışıldık bir şey değildi; hatta hemen hemen hiç yoktu. 1700’de, şehirlerde yaşayan kadınlar Batılı giysiler giyinmeye zorlandılar. Başkent dışındaki kadınlar göreli olarak eski gelenekleri, giysileri ve rollerini korudular. Ayrıca, Petro, balolarda erkekler gibi, kadınların da içki içmelerini teşvik etti. Petro dönemi elit kadınları için özgürlük, Petro’nun istediğini yapmaktan geçiyordu ki bunlar: Çağrıldıkları zaman balolarda hazır bulunmak, özellikle yabancı dilde eğitim almak, dans etmek ve toplumda nezaket kurallarını uygulamak veya öğrenmekti. Elit kadınları, eşlerinin derecesi veya statüsü bağlamında muamele gördüler.

Bu kısıtlamalara rağmen, Petro’nun kadınların eğitimi ve hakları konusunda önemli adımlar attığını kabul etmek gerekir. Petro döneminde evlilikle ilgili bazı kanunlar çıkarıldı. Görücü usulü evlilik yasaklandı. Tarafların ailelerin zoru ile değil, kendi tercih ve istekleri ile evliliği teşvik edildi. Bunun amacı, mutlu aileler yaratıp, doğum oranını ve böylece nüfusu arttırmaktı. Nisan 1722’de tarafların isteği dışındaki zorunlu evlilikler kanunen yasaklandı. Toplumun diğer kadınları; işçi, esnaf ve köylü kadınları ise daha çok üretimle ilgilendiler. “Bu kadınların tembellik etmek gibi bir lüksleri yoktu. Hepsi çalışmak zorundaydı. Birçoğu tarım sektöründe, bir kısmı ip eğirmek ve terzilik gibi işlerde çalıştılar. Bir kısmı da sarayda veya aristokratların malikânelerinde hizmetçilik yaptılar. Aşağı sı-

42 PSZRI, 5: 84-85, Paul Dukes, tashih ve tercüme, *Select Documents on Government and Society* (Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1978), 1:4-14, 2:1-14; *Imperial Russia*, 17-19; *Reinterpreting Russian History*, 228-29.

nıf kadınları tamamen sessiz değillerdi. Mahkemelerde şahitlik ederek veya köylü isyanlarına katılarak seslerini duyurma şansı elde ettiler.”⁴³

Köylülerin durumu, birçok örnekte açıklandığı üzere, Petro’nun devletçi politikalarına paralel olarak giderek kötüleşti. “Büyük Kuzey Savaşı”nın yarattığı malî yükü karşılayabilmek için 1718’den itibaren, henüz modernleşemeyen ve dolayısı ile gelir artışının sağlanamadığı tarım sektöründe çalışan köylülerden alınan vergilerde değişiklik yapıldı. O tarihe kadar köylerde hane başına alınan vergi, 1718’den itibaren birey başına alınmaya başladı. Aynı tarihten itibaren kiliseler de dahil olmak üzere mülk ve gelir sahibi herkesten vergi alınması ilkesi benimsendi. Tarım sektöründeki gelir kaybına engel olmak için, serflerin şehirlere yerleşmesine veya seyahat etme özgürlüğüne kısıtlamalar getirildi. Serflerin kasabalar arası seyahati, 1719 tarihi itibarı ile toprak sahiplerinin iznine bağlandı. 1724’te bu seyahatler için toprak sahibinden veya *mir*’den pasaport edinme zorunluluğu getirildi.⁴⁴

Petro’nun yaptıkları özellikle 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren gelişen entelektüel atmosferde birçokları tarafından eleştirildi veya övüldü. Örneğin Petro’nun çağdaşı olan ünlü Rus tarihçisi Nikolay Karamzin, batı Avrupa daha gelişmiş olduğu için Petro’nun, reformlarında batı Avrupa’yı örnek almasının normal olduğunu fakat “batı Avrupa hayranlığının, Rus ulusal güvenini azaltacak kadar ileriye gittiğini” belirtti. Ünlü Fransız filozofları Diderot, Rousseau ve Montesquieu de Petro ile ilgili benzer eleştirilerde bulundular. Hatta onların eleştirilerinin tonu biraz daha negatifti. Örneğin, Diderot, Petro’nun reformlarının Rusya’nın ilerlemesine katkıda bulunduğunu, fakat kök salmadıkları için Rusya’nın barbarlığa dönüşünün her zaman çok kolay olabileceğini ileri sürdü. Montesquieu ise Petro’nun reformlarını kınadı, çünkü ona göre reformlar, Rus gelenekleri ve değerlerinin gelişimi ile elde edilebilecek bir değişim yerine zorlama bir değişim getirmişlerdi. Rousseau’ya göre ise Pet-

43 *Russia in the Age of Peter the Great*, 186-97.

44 *PSZRI*, 5: 168; *Russia in the Age of Peter the Great*, 162.

11. Vasily İvanoviç Surikov, *Bolşoy Morskoy Maskarad v 1722 godu na ulitsakh g. Moskvy s uçaştıem Petra Velikago i Kesarya Knyazyazya I. F. Romanovskogo*.

ro taklitçi bir dahi idi ve yaptığı şeyler, zorlamayla gerçekleştiğinden başarısız oldu.

Petro'yu eleştirenler olduğu kadar ondan övgüyle bahsedener de vardı. Bu entelektüellerin başında Rus filozof Peter Çadayev gelir. 1836'da yazdığı "İlk Felsefî Mektup"ta Çadayev, Petro reformlarını tarihsel ve eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirdi ve bir takım tespitlerde bulundu. Ona göre, Petro'nun reformlarını yapabilmesinin en önemli nedeni, Rusların tarihsel alçakgönüllülüğü idi, çünkü Ruslar tarihleri boyunca lider/liderler tarafından yönetilmeye alışkındılar. Tarihlerinin başlangıcında Vikinglerden Rurik'i kendilerini yönetmeleri için çağırmışlar; daha sonra Moğol yönetimine boyun eğmişler; İvan III ve IV zamanında da itaati ulusal bir özellikleri haline getirmişlerdi. Bu nedenle Petro'nun işi oldukça kolaydı, çünkü "ehlileşmiş" Ruslar reformlara hazırdı. Çadayev; Karamzin ve Fransız filozofların aksine, Petro'nun yaptığı reformların Rus tarihinde bir çıkır açtığını ve bu reformların Ruslar tarafından kabul edildiğini ileri sürdü. Ona göre, "Eğer Petro'nun reformları baskı ve şiddetle

olsa idi onun ölümünden sonra Ruslar hemen eskiye dönerlerdi.” Çadayev 1854'te aynı tezini tekrarladı.⁴⁵

Ünlü Rus romancı Aleksandr Puşkin (1799-1837) gibi entelektüeller ise Petro'nun reformcu ve despot kişiliği arasındaki çelişkilere dikkat çektiler ve onun döneminde hem devletin gösterdiği ekonomik ve politik istikrarı hem de devletin zalimliğini irdelediler. Kökeni, anne tarafından bir Osmanlı paşasının Petro'ya verdiği Etiyopyalı erkek bir köleye dayanan Puşkin, yabancı köklerine rağmen, Rus ruhunu ve kültürünü yansıttığı eserleri ile Rus edebiyatının ölümsüzleri arasında girdi. *Bronz Atlı* isimli şiirinde, St. Petersburg'da yaşanmış gerçek bir sel felaketinden yola çıkarak, Petro'nun kurduğu ve başkent yaptığı St. Petersburg'u iki farklı açıdan eleştirdi. Bir yandan onu, insan iradesinin, çalışma gücünün, azminin ve yaratıcılığının bir şaheseri olarak tanımladı; diğer yandan ise bu muhteşem eserin bedeli olan “küçük” insanların acınası yaşamlarına dikkat çekti. Puşkin'den sonra gelen Slavistler, Petro'yu, Rusya'yı kendi köklerinden uzaklaştırıp Batılı reformlar aracılığıyla, kendisine yabancılaştırmakla suçladılar. Onlara göre, “Petro'nun reformları ile Rusya'nın iç uyumu bozuldu; halkla devlet arasındaki bağ çözüldü.” Bu eleştirinin aksine, Petro dönemi hakkında üç cilt *Tarih Kitabı* yazan (ki bunlar 1860'lı ve 70'li yıllarda basıldı) Sergey Solovyev, Petro'yu sadece büyük bir reformcu olarak değil, aynı zamanda Rus insanların ruhunu değiştiren kişi olarak tanımladı.⁴⁶ Sonuçta, Rusya'nın kapılarını Batı'ya açan, modern bir ordu ve donanma yaratan ve Rusya'daki yaşamın hemen her yönüne etki eden Petro, arkasında daha da büyümüş fakat bu büyümeden kaynaklanan toplumsal, ekonomik ve hatta politik gerginliğin arttığı bir ülke bıraktı. Bu gerginliklerin bir kısmı kendisini, ya eski ve yeni aristokratlar arasındaki iktidar mücadelesi olarak ya da köylü isyanları olarak gösterdi.

45 Raymond T. McNally, “Chaadev's Evaluation of Peter the Great,” *Slavic Review*, Vol 23, No. 1 (March, 1964), 32-41.

46 *The Reforms of Peter the Great*, 4-8.

Petro I (1696-1725) döneminden Katerina II'ye (1762-96) kadar olan dönem Rusya tarihinde iki önemli reform atılımının arasındadır. Bir anlamda bu aralık, Petro'nun reformlarının devam ettirildiği, Katerina'nın reformları ve politikaları için uygun zeminin hazırlandığı bir zaman dilimidir. Petro I'in ölümünden sonra yerine onun yakın çevresinin özellikle Menşikov'un teşviği ve desteği ile eşi Katerina I (1725-1727) geçti. Aslında Katerina daha Petro ölmeden, 1724'te çar tarafından tahtın bir sonraki sahibi olarak ilân edilmişti. Gerçek ismi Martha olan Katerina bir Katolik'ti, sonra Lutheran oldu. Katerina önce Kont Şeremetev'in sonra ise Prens Menşikov'un metresi idi. Ardından Petro'nun metresi oldu. 1712'de ise Petro ile evlendi; Ortodoksluğu kabul etti ve Ekaterina adını aldı. Devlet yönetiminde çok tecrübeli birisi değildi. Bu nedenle iki yıllık iktidarı boyunca devlet işlerinde daha çok, Petro'nun yarattığı yeni aristokrasinin temsilcisi olan Menşikov etkili oldu.⁴⁷ Katerina döneminde Prens Menşikov'un girişimi ve çabaları ile 8 Şubat 1726'da "Yüksek Özel Konsül" kuruldu. Konsülün amacı, kuruluşunu ilân eden kanunda açıklandığı üzere devletin iç ve dış işlerini takip etmektir. Konsül; Mareşal ve Konsül kurucusu Prens Menşikov, Amiral ve kurucu üye Kont Golovkin, Tolstoy, Golitsin ve Baron Osterman'dan oluşmakta idi ve zamanla, Menşikov'un devlet işlerindeki etkinliğinin bir göstergesi haline geldi.

Yeni Konsül, Petro döneminde giderek büyüyen bürokrasiyi azaltmak için 14 Mart 1727'de "İdarî Ofislerin Azaltılması Hakkında Kanun" çıkardı. Kanunla yüksek idarî mahkemeler, bütün fazlalık idarî ofisler, muhasebe büroları, toprak komisyoncuları ve benzeri gibi ofisler lağvedildi. Bütün idarî ve yasal güç voyvodaya devredildi.⁴⁸ Özel konsüldeki konumu ve Katerina'ya yakınlığı sayesinde Menşikov, çok büyük bir zenginlik elde etti. Ayrıca, kızı Maria'yı Katerina'nın oğlu Petro II'ye nişanladı. Çariçe, Mayıs 1727'de Menşikov'u general ilân etti.

47 *The Making of Russian Absolutism*, 113-14.

48 PSZRI, 7: 568-69; 760-61.

Bu etkisi ve gücü onu, Katerina'dan sonra tahta aday isimlerden biri haline getirdi. Fakat Golitsinlar ve Dolgorukyların başını çektiği eski aristokratlar Menşikov'un artan gücünden ve tahta gelme ihtimalinden rahatsızdılar. Bu nedenle çariçenin etrafındaki bazı yeni isimlerle işbirliği yaparak Menşikov'un düşüşünü hazırladılar. Menşikov zaman içerisinde bütün yetkilerini ve unvanlarını kaybetti. Petro II'nin tahta gelmesinin gündeme geldiği günlerde, Menşikov Maria da dahil bütün ailesi ile birlikte Sibirya'ya sürgün edildi. Dolgorukylara ve diğer ailelere "Özel Konsül"de görevler verildi. Petro II'nin 1730'da hastalıktan ölmesi üzerine tahta kimin oturacağı sorusu tekrar tartışılmaya başlandı. Ocak 1730'da "Özel Konsül" yaptığı görüşmeler sonucunda Petro II'nin kardeşi Anna'nın şartlı olarak tahta gelmesine karar verdi. Buna göre Anna tekrar evlenmeyecek, "Özel Konsül"deki sekiz üyenin görevlerine son vermeyecek; onların izni olmaksızın savaş veya barış yapmayacak, vergi getirmeyecek, albayın üstündeki dereceler için hiçbir sivil ve askerî görevliyi atamayacak, unvanlar veya topraklar bağışlamayacak ve devlet gelirlerini kullanmayacaktı. Ayrıca tahta kendisinden sonra gelecek kişiyi tayin etme hakkı da yoktu. Bu şartları kabul eden Anna, Ocak 1730'da tahta oturdu.⁴⁹ Rusya'ya oligarşik bir ülke görünümü veren bu şartlar, küçük aristokrasi ve muhafız birlikleri tarafından tepkiyle karşılandı. Anna'nın tahta gelmesinden sonraki ilk birkaç hafta boyunca bu gruplar birçok anayasa taslağı hazırladı. Bu taslakların hemen hepsi "Özel Konsül"ün gücünü kırmaya yönelikti. Bu grupların da desteği ile Anna, tahta oturduktan sonra, 25 Şubat'ta, "Özel Konsül"le imzaladığı "şartlı" antlaşmayı iptal etti, 28 Şubat'ta otokrasiyi tekrar ilân etti ve 4 Mart'ta da "Özel Konsül"ü lağvetti.

Anna (1730-40) döneminde eski aristokrasiye muhalefet eden küçük aristokrasi önemli bir güç elde etti. 17 Mart 1731'de çıkarılan "Miras Kanunu" bu etkinin bir göstergesidir. Petro döneminde toprakların tek bir varise bırakılması kabul edilmişti. Fakat yeni kanunla bunun çocuklar ve akrabalar arasında düşman-

49 *The Making of Russian Absolutism*, 115; Dimitri A. Korsakov, *Votsarenle Imperatritsy Anny Yoannovny* (Kazan, 1880), 17-18.

lığa ve mücadeleye sebebiyet verdiği belirtildi ve 1649'da kabul edilen esasa geri dönüldü: Hem tımar toprakları hem de babadan oğla geçen toprakların hepsi babadan miras kalmış topraklar olarak kabul edilecek ve bütün çocuklar arasında eşit şekilde paylaştırılacaktı. Temmuz 1731'de açılan *Kadet* (Subay) okulları da yine aristokratların menfaatine bir politika idi. Mareşal Kont Münnich (1683-1767) tarafından organize edilen okulların amacı, çok erken yaştan itibaren aristokrat çocuklarına askerlik sanatını öğretmek ve onlara askerî eğitim vermektir. Öğrenciler, Rusya, Livonya ve Estonya eyaletlerinden 13-18 yaşları arasından seçilecek 200 çocuktan ve gençten oluşacaktı. Okulda esas olarak aritmetik, geometri, çizim (harita vs.), yapı işleri (kale), topçuluk, eskrim, at biniciliği ve askerî sanat için gerekli diğer bazı dersler öğretilenkti. Bunların dışında politik ve sivil eğitim için yabancı dil, tarih, coğrafya, hukuk, dans, müzik ve diğer faydalı konular verilecekti. *Kadet* okulunun müdürü Prens B. G. Yusupov tiyatroya meraklı birisi idi. Elizabeth döneminde *kadet* öğrencileri hem Rus hem de yabancı birçok oyun sahnelediler ve amatör bir tiyatro grubu kurdular.⁵⁰

Aristokratlara bu hakları veren Anna, onların hizmet şartlarını yeniden belirledi. Bu şartlar ayrıcalıkların veya Anna'nın aristokrat yanlısı politikalarının bir başka uzantısı olarak değerlendirilebilir. 31 Aralık 1736'daki kanuna göre, birden fazla oğlu olan bir aristokratın oğullarından biri, toprakların idaresi için ordu hizmetinden muaf olabilecekti. Fakat evde kalan oğul en azından kamu hizmeti için gerekli eğitimi almak zorundaydı. Yaşları 7 ile 20 arasında değişen bütün erkek çocuklar statülerinin gereği olan eğitimi almak, 20 yaşında orduya katılmak ve en azından 25 yıl süreyle orduda kalmak mecburiyetinde idiler. 25 yıl hizmetten sonra bir sonraki dereceye yükselebilecek ve hem askerî hem sivil hizmetten emekli olabileceklerdi. Fakat gönüllü olanlar çalışmaya devam edebileceklerdi. Bu kanun, Petro'nun aristokratları askerî veya sivil hizmete tâbi tutan ve onlar üzerinde sıkı bir kontrol ve denetim kuran politikasının aristokratlar lehine revize edilmesi demektir. Bu ayrıca-

50 PSZRI, 8: 253-54, 396, 519, 557-59.

lıkların bir kısmı 1736'da başlayan ve 1739'da biten Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra geri alındı.⁵¹

İçeride aristokratlarla ittifakı güçlendiren Anna, onların da desteği ile dışarıda oldukça aktif bir politika izledi. Petro dönemindeki "Büyük Kuzey Savaşı" ile Rusya'ya Baltık Denizi'nde egemenliği kaptıran İsveç, 1727'de dahil olduğu Hannover ittifakı sayesinde Rusya'ya karşı Fransa ve İngiltere'nin desteğini sağladı. Rusya da buna karşılık Hannover ittifakının rakibi olan ve 1725'te kurulan Avusturya-İspanya ittifakına katıldı. Antlaşmaya göre Rusya, İmparator Charles VI'yı tanıyacak, Avusturya da Osmanlı Devleti ile savaşması durumunda Rusya'ya destek verecekti. Bu ikili ittifaka daha sonra Hannover İttifakının kurucusu olup buradan ayrılan Prusya da katıldı. Batı Avrupa ülkelerine gelince: Bu dönemde İngiltere Hannover ittifakında olmasına karşın ticarî ilişkilerinden dolayı Rusya'ya daha yakın dururken, Rusya'nın büyümesinden özellikle Polonya ile ilişkilerinden rahatsızlık duyan Fransa, St. Petersburg karşıtı bir politika izledi. Fransa, Osmanlı Devleti, Polonya ve İsveç'i Rusya'nın genişlemesini durdurabilecek bir blok olarak gördü ve bu nedenle Rusya ile olan sorunlarında bu ülkeleri destekledi. 1733'te Polonya kralının ölümü üzerine tahta Fransa'nın desteklediği aday geçince Rusya, Polonya üzerine yürüdü: Polonya-Rusya savaşı devam ederken, Fransa, Rus adayı Augustus III'ü destekleyen Avusturya'ya savaş açtı.

Aynı zamanda Karadeniz'de hâkimiyet kurmak isteyen Osmanlı Devleti ile Rusya birbirlerine savaş açtı. Osmanlı Devleti bu savaşta aralarında dinî ve etnik bağlar olan Kırım Tatarlarından yardım almayı ve muhtemel bir zafer sonucu Petro döneminde kaybedilen toprakları geri kazanmayı ümit etti. 1737'de Rusların müttefiki Avusturya da savaşa dahil oldu. Avusturya'nın desteğini alan ve Dinyeper nehri ile Bug nehri arasında olup Kırım Tatarları ile Türkler arasındaki iletişim açısından son derece önemli olan Oçakov'u ele geçiren Ruslar, Osmanlı Devleti'ne karşı önemli avantajlar elde etti. 1737'de Münnich komuta-

51 PSZRI, 9: 1022.

sındaki birlikler, Hotin ve Yassı'ya girdiler. Bunun üzerine Moldova, aristokratlarının isteği üzerine Rusya'ya katıldı. Bu başarı-lara rağmen, müttefiki Avusturya'nın yenilgiler alması ve savaştan çekilmesi üzerine, Rusya savaştan sonra imzalanan (Eylül 1739) Belgrad Antlaşması'nda istediklerini elde edemedi. Bunda taraflar arasında aracılık eden ve Osmanlı yanlısı bir politika izleyen Fransa'nın da etkisi oldu. Antlaşmaya göre, Rusya Azak Osmanlı Devleti'ne geri verecek ve bütün ticaret gemilerini Azak Denizi'nden ve Karadeniz'den çekecekti. Tatarlar, Rus topraklarındaki akınlarını, ancak Kossaklar saldırılarına son verince, durduracaklardı. Rusya, Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyanların yaşadığı bölgelerde serbestçe ticaret yapabilecekti. Rusya Azak ve Karadeniz'de kaybetti ise de Osmanlı Devleti'ni Kırım Tatarları'nın saldırılarından sorumlu tutarak, daha sonraki dönemlerde Kırım'ın bağımsızlığı ve ardından gelen ilhakına zemin hazırladı.⁵² Aynı dönemde İran'la savaşan Rusya, bu bölgede başarısız oldu ve 1735 tarihli Ganja Antlaşması ile Petro döneminde ele geçirilen Derbent'i ve Bakü'yü İran'a geri verdi. Azak'ta, Karadeniz'de ve güneyde umduğunu bulamayan Rusya, Polonya'da başarılı oldu. Savaş sonucunda Polonya tahtına Avusturya ve Rusya'nın desteklediği Augustus III geldi.⁵³

Anna'nın 1740'ta ölümünden sonra yerine Petro I'in ve Kate-rina'nın kızı Elizabeth I (1740-1761) tahta geçti. Rusya'da ve aynı dönemde İmparator Charles VI'nın ölümü ile Avusturya tahtında meydana gelen değişiklikten faydalanan Prusya, Fransa ve Bavyera'nın diplomatik desteği ile Silezya'yı işgal etti. Bu durum karşısında Avusturya tahtına oturan Maria Teresa, Rusya ile ittifak yaptı. Ardından Fransa ve Prusya'nın politikalarından rahatsızlık duyan İngiltere de bu ittifaka katıldı. Prusya daha sonra Avusturya'ya bağlı, Saksonya'yı işgal etti ki buranın dükü, Polonya kralı August III tarafından atanan, geleceğin Rus çariçesi Katerina II'nin babasıydı. 1745'te Polonya, Avusturya, İngiltere ve Hollanda, Prusya'ya karşı bir antlaşma imzaladılar ve Prusya'nın Livonya ve Courland'ı tehdidinden sonra Rusya'nın da kendi-

52 *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 245.

53 *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Otoman Muslims 1821-1922*, 33.

lerine katılacağını ümit ettiler. Fakat Rusya bir yıl sonra sadece Avusturya ile 25 yıllık bir ittifak antlaşması imzaladı. Buna göre, üçüncü bir ülkenin, özellikle Prusya'nın saldırısı üzerine taraflar birbirlerine yardım edeceklerdi. Aynı zamanda Rusya, İngiltere ile Prusya ve Fransa'ya karşı bir antlaşma imzaladı. Bütün bunlar yüzyılın bu döneminde Prusya'nın bir Avrupa gücü olarak ortaya çıktığını, özellikle Rusya ve Avusturya'yı tehdit ettiğini göstermektedir. Ayrıca İngiltere ile Fransa arasındaki rekabetin devam ettiği görülmektedir. Bu gelişmeler karşısında Rusya, Avusturya ve İngiltere'ye yakın bir politika izlemiştir. Bu ülkelerle yapılan antlaşmalar Elizabeth I'in diplomatik alanda başarılı olduğunu gösterir. Bu diplomatik ittifaklar "Yedi Yıl Savaşları" (1756-63) sırasında bazı değişikliklere uğradı. Rusya, 1755'te Avusturya ile daha önceki dönemlerde karşı safta yer alan Fransa arasında imzalanan ittifak antlaşmasına dahil oldu. Karşı cephedeki Prusya ise İngiltere tarafından desteklendi. Savaşlar sonucunda Prusya önce büyük başarılar elde etti fakat sonunda sadece Avusturya'dan aldığı Silezya ile yetinmek zorunda kaldı. İngiltere ise savaşlar sonunda imzalanan antlaşma ile Fransız kolonisi Kanada'yı ele geçirdi. 1761'de Elizabeth'in ölümü üzerine Rusya, Silezya konusunda Avusturya'ya verdiği desteğe rağmen savaştan maddî olarak hiçbir şey kazanamadı; fakat diplomatik olarak, değişen dengeler karşısında yeni ittifaklar kurması gerektiğini anladı. Savaş sonrasındaki ilk ittifakını da savaştığı Prusya ile yaptı. Bu ittifak antlaşması Rusya'ya 1770'lerde izlediği Polonya politikasında yardımcı oldu.⁵⁴

Elizabeth I dönemi sadece diplomatik açıdan değil, ekonomik ve askerî açıdan da önemli bir dönemdi. 1741'de Rusya'nın geliri 12-13 milyon ruble idi. Bu gelirin çoğu vergi mükellefi 4-60 yaş arasındaki yedi milyon erkek nüfustan alınan kelle vergisinden oluşmaktaydı.⁵⁵ Ayrıca Sibirya'dan elde edilen de-

54 *The Making of Russian Absolutism*, 132-36.

55 Christopher Hermann von Manstein, *Contemporary Memoirs of Russia from the Year 1727 to 1744*, editör. David Hume (London: Longman, Brown, Green and Longmans, 1856). Bu anlamda General Christoph Hermann von Manstein'in (1711-57) anıları önemli bilgiler sunar. Manstein 1736'dan 1744'e kadar Rus ordusunda albay olarak görev yaptı. 1739'da Mareşal Münnich'in yaveri olarak

12. Elizabeth I (1740-1761).

mir de bu gelirde önemli bir rol oynadı. Demir ihracatında İsveç'le yarışır hale gelen Rusya, 1750'de 20 bin ton demir ihraç etti. Aynı yıl toplam ihracat 3 milyon ruble; toplam ithalat ise 2 milyon ruble idi. İhracat edilen ürünlerin başında daha önce belirtildiği gibi demir vardı. Rusya, bu dönemde Rus mallarının başlıca alıcısı olan İngiltere'ye demir dışında, kenevir, keten, domuz kılı, tavşan derisi ve deri ihraç etti. İthal ettiği mallar, daha çok tekstil sanayinde kullanılan çivit, kırmızı ve ipek ve silah sanayi için gerekli kurşun ve kalay alaşımıydı. Oyuncaklar, yün, şarap ve işlenmiş altın ve gümüş lifi de diğer satın alınan mallardı. Ticaretin gelişmesinde nehir ulaşımının önemli bir payı vardı. Ayrıca, Rusya ormanlık alanlarından dolayı kereste açısından zengin bir yerdi. Ticaretin gelişmesi için Elizabeth I, Aralık 1753'te Rusya'daki dahili gümrük uygulamasını

hizmet etti. Elizabeth döneminde, onun bakanı olan Beztushev-Riumin'in düşmanlığı sonucu görevden alındı ve o da Prusya'ya giderek Büyük Frederick'in hizmetine girdi. *A source Book*, II: 382.

kaldırdı. Bu politikada Elizabeth döneminde fakir bir aristokrat iken kısa sürede yükselen, senatörlük, kadastro şefliği, topçu birliklerinin komutanlığı ve devlet bakanlığı yapan Peter Şuvalov'un büyük bir etkisi vardı. Bazılarına göre yeni gümrük politikası, Şuvalov'un çıkarlarına hizmet etti ve onu daha da zenginleştirdi. İlgili kanuna göre, Rusya sınırları içersindeki bütün dâhilî gümrük vergileri ve perakende ticaret vergileri kaldırıldı, limanlar ve uç bölgelerdekiler hariç bütün gümrük ofisleri kapatıldı, limanlarda ve uç bölgelerde de sadece bir defaya mahsus tek bir dâhilî ticaret vergisi alınması kabul edildi.

1754'te Rus tüccarlarına ve toprak sahiplerine uygun oranlarda faizle kredi sağlamak amacı ile "İlk Devlet Bankalarının Kurulması Hakkında Kanun" kabul edildi. Buna göre, bankalar ilk St. Petersburg ve Moskova'da açılacak; faiz oranı hem toprak sahipleri hem de tüccarlar için % 6 olacaktı. Kredi miktarı ise 500-10.000 ruble arasında değişecekti. Bu dönemde vergi muafiyetinden kurtulmak için devlet köylülerinden kiliselere bağışlanan, özellikle Viatka ve Ustiug eyaletlerindeki birçok toprak, sahiplerine geri verildi ve tekrar vergiye bağlandı. Ayrıca, aristokratlara ucuz iş gücü sağlamaya devam etmek amacıyla, serflerin topraklarını bırakıp kaçmasına ve kaçan serflerin geri getirilmesine yönelik adımlar atıldı. Aralık 1760'ta çıkarılan bir kanunla, aristokratlara, çalışmak istemeyen veya kaçmaya çalışan serflerini Sibiry'a sürgün etme hakkı verildi. Kanuna göre, toprak sahipleri serfleri tek başlarına değil, ancak aileleri ile birlikte sürgün edebilirdi. Bu sürgünden kaynaklanacak kayıplar için, devlet özellikle çocuklar için toprak sahiplerine para ödeyecekti. Bu miktar 5 yaşın altındaki erkek çocuklar için 10 ruble, 5-15 yaş arasındakiler için 20 ruble idi. 15 yaş üzerindeki için devlet hiçbir para ödemek zorunda değildi. Kız çocukları için ödenecek para ise, erkek çocuklar için ödenecek paranın yarısıydı. Bu kanun serfliğin iyice yerleşmesine katkıda bulundu.

Elizabeth döneminde eğitim alanında bazı adımlar atıldı. Ocak 1755'te, Peter Şuvalov'un kuzeni İvan Şuvalov'un çabaları ve Elizabeth I'in onayı ile "Moskova Üniversitesi" kuruldu. Üniversitenin kuruluş amacı, "isteyen aristokratlara ve raz-

nochintsy adı verilen ve hiçbir gruba dahil olmayan kişilere Avrupa üniversiteleri örneğinde eğitim vermektir". Üniversitede başlıca üç fakülte bulunacaktı: Tıp, hukuk ve felsefe fakültele-ri (bu fakülte çatısı altında felsefe dışında ahlâk, metafizik, fi- zik ve tarih dersleri okutulacaktı). "Moskova Üniversitesi" da- ha sonraki dönemlerde birçok aydının yetişmesinde önemli bir rol oynadı. Ayrıca, Şuvalov biri aristokratların çocukları, diğ- eri de serfler hariç bütün diğer kesimlerin eğitim alabileceği orta öğretim kurumlarının (*gymnazyum/arın*) kurulmasını önerdi. Entelektüel anlamda diğer önemli bir gelişme Ağustos 1756'da "St. Petersburg Devlet Tiyatrosu"nın kurulmasıydı. Daha ön- ce *kadet* (subay adayı) öğrencileri tarafından kurulan bir takım amatör tiyatro grupları vardı. Bu, Rusya'da kurulan ilk profes- yonel tiyatro idi. Tiyatronun kuruluşuna, *kadet* okulunu ziya- reti sırasında oradaki tiyatro çalışmalarına tanık olan ve İtal- yan operalarına merak saran genç bir tüccar Fyodor Grigoiey- viç Volkov (1729-63) öncülük etti. Yaşadığı Yaroslav'a dönen Volkov, burada amatör bir tiyatro grubu kurdu ve bu, "St. Pe- tersburg Devlet Tiyatrosu"nın çekirdeğini oluşturdu. Konuy- la ilgili kanun, tiyatronun çalışmaları ve buradaki görevli ak- törler ve aktrislerin maaşlarının karşılanması için her yıl devlet hazinesinden 5000 ruble aktarılmasını kabul etti. Aynı kanun- la Tugay komutanı Aleksandr Sumarokov tiyatronun müdü- rü olarak atandı. Bir yıl sonra, şair Mikhail Matveyeviç Kheras- kov (1733-1807) tarafından "Moskova Devlet Tiyatrosu" ku- ruldu. Sanatla ve eğitimle ilgili çalışmalar, Kasım 1757'de "Sa- natlar Akademisi"nin kurulması ile devam etti. Yine İvan Şu- valov'un çabaları sonucu St. Petersburg'da sanatla ilgili dillerin ve bilimlerin eğitimini vermek amacıyla bir Akademi kuruldu. St. Petersburg'da kurulmasının amacı yabancı öğrencilerin üni- versiteye katılımını sağlamaktı. Başkent olduğu için, St. Peters- burg'daki yaşam yabancılar için daha çekici ve kolaydı.⁵⁶ Eko- nomi ve özellikle sanat ve eğitimle ilgili gelişmeler "Aydın Des- pot" olarak bilinen ve kocası Petro III'ün ölümü üzerine tahta geçen Katerina II döneminde yeni bir ivme kazandı.

56 PSZRI, 13: 947-48; 14: 87, 284-90, 613, 806-807; 15: 582-84.

1761'de Elizabeth ölünce yerine kardeşi Anna'nın ve boğularak öldürülen eşi Holstein-Galtrop dükü Charles Frederick'in oğlu, Holstein Dükü Petro III geçti. Fakat tahtta sadece bir yıl kalabildi: Eşi Katerina II'nin ve bir grup subayın ortaklaşa düzenlediği bir darbe sonucu 1762'de tahttan indirildi. Tahtta kaldığı bir yıllık süre içinde Petro, sadece eşini değil, çevresindeki birçok kişiyi kendinden uzaklaştırdı. O dönemde St. Petersburg'da yaşayan İngiliz Robert Keith'e göre, mutsuz bir adam olan Petro, dönemi boyunca hiçbir şiddet veya zulmü içeren bir davranış sergilemediği halde, "kötü eğitimi ve etrafındaki kişileri yanlış seçiminden dolayı" her şeyi kaosa sürükledi. Ayrıca Keith'e göre, Petro kilise topraklarına el koydu ve ordu özellikle Muhafız birlikleri üye-

rinde sıkı disiplin uygulamaya başladı. Birlikleri, Prusya'ya yardım etmek ve atalarından kalan Schleswig'i alabilmek için Danimarka'ya karşı savaşmaya zorladı. Bütün bunlar kendisine yönelik tepkinin artmasına neden oldu.⁵⁷ Petro kısa süren döneminde Rus aristokratlarına daha önceki dönemlerde verilen ayrıcalıkları arttırdı. 18 Şubat 1762 tarihli bir bildiri ile onları özgür bir sınıf haline getirdi. Kanuna göre, o an değişik görevlerde bulunan aristokratlar görevlerinde istedikleri kadar kalabilecekler; bununla birlikte bir savaş veya seferden önceki üç ay içerisinde askerî hizmetten ayrılmayı veya emekli olmayı talep edemeyeceklerdi. İhtiyaç olduğunda yurt dışında yaşayan aristokratlar devletin isteği üzerine hemen Rusya'ya geri dönecekler; çocuklarının eğitime her zamanki gibi gereken önemi vereceklerdi.⁵⁸ Bu bildiri Petro'ya belki aristokratların desteğini sağlayabilirdi fakat askerî birlikleri kendi aleyhine çevirdiği için iktidarı uzun sürmedi.

Katerina II: Aydın despotizm / Rusya'nın iki yüzü

İki saatten biraz fazla süren ve tek damla kanın dökülmediği, hiçbir şiddetin uygulanmadığı bu sürpriz darbe [sonrasında], saraya mesafeleri ne olursa olsun, şehrin bütün mahalleleri, özellikle benim ve Majestelerinin tebaasının kaldığı sokak, sanki hiçbir şey olmamış gibi sakindi. Tek farklılık, köprülere yerleştirilmiş bazı inzibat postaları [Picquets] ve kamu huzuru için caddeleri kontrol eden atlı muhafızlardı.....[Ertesi gün] akşam saat 10 civarında İmparatoriçe [Katerina] 12 veya 14 bin adamın başında ata binmiş vaziyette..ve topçular eşliğinde, Oranienbaum'da, sarayda ya da nerede karşılaşırsa İmparatora saldırmak için Peterhoff'a doğru yola koyuldu ve bir sonraki gün öğleden sonra Majestelerinin [Petro III] teslim olduğunu ve tahttan çekildiğini öğrendik.⁵⁹

57 *The Making of Russian Absolutism*, 146-147.

58 *PSZRI*, 15: 912-15.

59 *Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoriceskogo Obşçestva* (SIRIO), 148 cilt (St. Petersburg: Imperatorskoe Russkoe Istoriceskoe Obşçestvo, 1867-1916), 12: 3.

St. Petersburg'daki İngiliz elçisi Robert Keith'in tanımladığı muhafız birlikleri ile birlikte gerçekleştirdiği darbe sonucunda, Senato ve Sinod'un da desteğini alan Katerina II (1762-1796) 28 Haziran 1762'de Rus tahtına oturdu. Daha sonra Petro, St. Petersburg yakınlarındaki bir malikâneye götürüldü ve orada Grigorii Orlov'un kardeşi ve beraberindeki birkaç subay tarafından öldürüldü.⁶⁰ Keith'e göre, Petro'nun devrilmesinin en önemli nedenleri, kilisenin mallarına el koyup, ruhban sınıfını ihmal etmesi ve askerî birliklerde çok katı bir disiplin uygulaması idi. Ayrıca, Petro'nun Danimarka'ya savaş açmaya karar vermesi ve Frederick'i rahatlatmak için Prusya'ya yardıma karar vermesi "tembelliğe ve serbestliğe alışmış" birlikleri rahatsız etti.

Bazı araştırmacılara göre ise darbenin nedeni, Katerina'nın iktidar hırsıydı. Asıl adı Sophia Augusta Frederika olan Katerina, 21 Nisan 1729'da Baltık Denizi kıyısındaki Prusya'ya bağlı Stettin'de doğdu. Babasından dolayı Anhalt-Zerbst prensesi olan Sophia, 1744'te Petro III ile evlenerek Rusya'ya geldi; Ortodoksluğu kabul ederek Katerina adını aldı ve bu tarihten itibaren iktidara giden yolu hazırlamaya başladı. Günlüğünde (1744) Katerina, başarılı olmak için, Büyük Prensi (eşi Petro III), çariçeyi (Petro'nun annesi Elizabeth I) ve Rus halkını memnun etmek zorunda olduğunu fark ettiğini ve 1744'ten 1761'e kadar bu politikayı benimsediğini yazar. Katerina'ya göre Ruslar tarafından sevilmesi için bir Rus gibi davranması gerekiyordu bu nedenle Ortodoksluk hakkında bazı dersler, Rusça dersleri ve bunların yanında dans ve bale dersleri aldı.⁶¹ Özellikle Ortodoksluğu benimsemesi ve uygulaması Katerina'ya Elizabeth'in sevgisini kazandırdı. Bunların yanı sıra kuşkusuz Petro'nun başarısızlığı da Katerina'nın yükselişinde etkili oldu. Ayrıca, bazı yazarlara göre, Katerina'nın tahta gelmesinde ve daha sonra başarılı olmasında çekiciliğini kullanması ve bu sayede muhafız subayı Grigorii Orlov ve Nikitii Potem-

60 Isabel de Madariaga, *Çariçe Katerina: Çağının Sınırlarını Zorlayan Kadın*, çev. Mehmet Harmancı (İstanbul: Sabah Yayınları, 1997), 3.

61 *Memoirs of Catherine The Great*, çeviren Katharine Anthony (New York: Knopf, 1917), 58-60; *The Memoirs of Catherine the Great*, çeviren Moura Budberg (New York: Macmillan, 1955), 62-63.

14. Katerina II (1762-1796).

kin başta olmak üzere birçok insanı etkilemesi de önemli rol oynadı. Daha Elizabeth hayatta iken Katerina 1752-58 arasında Saltykov ve Ponyatovskii ile ilişkiye girdi: 1761-72 yılları arasında ise Grigorii Orlov ile birlikte oldu. 1772-80 yılları arasında ise dokuz farklı kişi ile aşk yaşadı. Bunlar; Vasil'çikov, Potemkin, Zavadovskii, Zoriç, Korsakov, Stakhiev, Strakhov, Levaşov ve Rantsov idi. Bu isimlerin çoğu Katerina'nın askerî veya politik başarılarına katkıda bulundu.⁶²

Katerina başa geldiği sıralarda St. Petersburg'da Fransız elçisi olarak görev yapan Lurent Béranger'in tahtın yeni sahibi hakkında yazdıkları çarichenin karakterini ve başarısının nedenlerini anlamak açısından son derece önemlidir. Béranger, Rusya'nın çok büyük bir ülke olduğunu, Rusların "aşırı soğuktan ve yaptıklarının sonuçlarına ilgi duymadıklarından tembel-

62 Aleksandr A. Kizevetter, "Portrait of an Enlightened Autocrat"; "Vasilii A. Bil'bassov, "The Intellectual Formation of Catherine II." *Catherine the Great: A Profile*, editör Marc Raeff (London: Macmillan, 1972), 7, 24.

lige meylettiklerini” yazdı fakat Katerina sayesinde Rusya’nın kısa sürede yükseleceğine inandığını belirtti. Çünkü ona göre, Ruslar köleliğe alışkın bir millettir ve Katerina da böyle bir hal-ki yönetmek için gerekli disipline ve hırsla sahipti:

Prenses kişiliğinde her türlü hırsla barındırıyor gibi. Yönetimine katkıda bulunacak her şeye ilgi gösterecektir. Bilim ve sanatı teşvik edecek: Ülke ekonomisi için faydalı projeler ele alacaktır. Adalet sisteminde reform yapacak ve kanunları güçlendirecektir. Hukuk sisteminde reform yapmaya teşebbüs edecek, kanunları güçlendirecektir; fakat politikaları Makyavelizm [iktidara giden yolda her şey mubahtır görüşü] üzerine oturacaktır ve bu konuda Prusya ile rakip olursa hiç şaşır- mam... Kendini beğenmiş olduğu kadar inatçı da olan Katerina elini attığı her işten bir adım bile geri atmayacaktır. Kurnazlık ve aldatmak karakterinin önemli parçaları gibi: Düşmanları ona çok fazla güveniyor.⁶³

Son derece kişisel ama bir o kadar da ilginç olan bu görüşler, Katerina’nın insanlara nasıl bir izlenim verdiğini göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte Katerina’nın politikalarını ve başarılarını, çok önemli bir etken olmakla beraber, sırf hırslı kişiliği ile açıklamak mümkün değildir. O dönemde Rusya’nın ilişkilerde bulunduğu ülkelerin askerî ve politik durumu ve genel şartlar da etkiliydi.

Katerina’nın hırslı kişiliği dışında hem çağdaşlarının hem de modern araştırmacıların en çok vurguladıkları özelliği “aydın despot”luğudur. Bu tanımlamanın en önemli nedeni, Fransız İhtilâlinin bir çeyrek asır önce tahta gelen Katerina’nın, ihtilâlin düşünsel temellerini hazırlayan Voltaire ve Diderot gibi isimlerle yaptığı yazışmalar ve görüşmeler; iktidarının ilk dönemlerinde ele aldığı, Montesquieu’nun *Kanunların Ruhu*’nun izlerini taşıyan, kanun taslakları ve aynı zamanda bu “aydın” kimliği ile ters düşecek, özellikle köylülere karşı uyguladığı despot politikalarıdır. Katerina darbe ile iktidarı ele geçirdikten yaklaşık bir hafta sonra, Fransa’daki entelektüellerle arası iyi olan D. A. Go-

63 SIRIO, 140: 1.

litsin aracılığı ile Diderot'u ve daha sonra da I. I. Şuvalov aracılığı ile Voltaire'i St. Petersburg'a davet etti. Katerina'nın aydınlanmacılara bu ilgisi hem kişisel hem de politik nedenlere dayanmaktaydı. Rusya'ya gelmeden önce ailesi tarafından tam bir orta sınıf üyesi gibi yetiştirilen Katerina, genç kızlığı döneminde Fransızca dil eğitimi almış ve bu sayede ailesinin de yönlendirmesi ile Fransız düşünürlerin kitaplarını okumaya başlamıştı. Bunların arasında Katerina'nın en çok beğendiği iki isim, burjuva çevrelerinde de son derece popüler olan Voltaire ve Montesquieu idi. 1751'de hayranı olduğu Montesquieu'nun *Kanunların Ruhü* adlı eserini okumuş ve onu eleştirel bir şekilde değerlendirmeye çalışmıştı. Daha sonra Voltaire ve Diderot ile yazışmaya başladı. Çariçe olduktan sonra bu isimlerle yazışmalarını devam ettirdi. Diderot'u Rusya'ya davet etti ve bir kütüphane oluşturması içine kendisine yüklüce bir miktar para ödedi. Ayrıca, Voltaire'i ve D'Alembert'i sürgün edildiklerinde korudu veya maaşları kesildiğinde maddî destekte bulundu. Çariçe filozoflardan sadece Jean Jacques Rousseau'ya ilgi göstermedi, çünkü onun idealizmini ve eşitlik çağrısını sevmeydi. Çariçenin aydınlanmacılarla/filozoflarla ilişkilerini inceleyen Ivan K. Luppöl'a göre, Katerina'nın filozoflara gösterdiği ilgi ve verdiği destek sadece kişisel entelektüel ihtiyaçlarını tatmin etmeye yönelik çabalar değildi; aynı zamanda, onlar, Katerina'nın, Polonya ve Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı koruyan Fransa'dan intikam almasının ve Avrupa'da Rusya lehine bir kamuoyu oluşturmanın aracı idi.⁶⁴

Katerina Fransız düşünürlerine yazdığı mektupları veya yaptığı sohbetleri aracılığıyla Avrupa'da "modern" ve "gelişmiş" bir Rusya imajı oluşturmaya çalıştı. Voltaire'e yazdığı mektuplarında Rusya'da tam bir dinî hoşgörü olduğunu, Rus köylülerinin oldukça varlıklı olup, genellikle "tavuk yediklerini ama son zamanlarda hindiyi tercih ettiklerini," d'Alembert'e yazdığı mektubunda ise Rusya'da, Fransa'da olduğundan daha fazla özgürlük olduğunu anlattı. Bütün bunlar tam olarak gerçekleri ifade etmekten uzak olup, Katerina'nın Avrupa kamuoyunu etkileme amacına yönelikti. Bununla birlikte, çariçenin filozof-

64 Ivan K. Luppöl, "The Empress and the Philosophe," *Catherine the Great*, 43-46.

larla arkadaşlığı sadece reklâm için değildi elbette.⁶⁵ Diderot'un Katerina'ya mektupları, filozofun çarichenin söylediklerini çok ciddiye almadığını, bunları daha çok onun hedefleri veya rüyaları olarak kabul ettiğini gösterir. Bununla birlikte, filozofların Katerina hakkında yazdıkları, onun düşünürleri Rusya konusunda olmasa bile kendisi hakkında etkilediğine işaret eder: Diderot'a göre, "Fransız kralı bir despot, Prusya kralı bir filozof, bir Solomon, Rus çaricesi ise Kleopatra'nın çekiciliğine ve Brütüs'ün ruhuna sahip akıllı bir Semiramis idi."⁶⁶

Katerina'nın "aydın" olma çabasını veya girişimini sadece filozoflarla olan ilişkileri veya yazışmalarında değil, iktidarının ilk döneminde çıkardığı bir takım kanun taslaklarında da görmek mümkündür. 1767'de yeni kanunlar hakkında "Yasama Komisyonu"na verdiği direktifte, Rusya'nın bir Avrupa devleti olduğunu belirttikten sonra, işkencenin yasaklanmasını ve kanunların halkın anlayabileceği bir dilde yazılmasını önerdi: Vergilerin daha adil toplanması gerektiğini, mülkiyet hakkı –toprak üzerinde– olmazsa tarımın gelişemeyeceğini belirtti ve dinî hoşgörünün önemine dikkat çekti. Aynı direktifte otoritenin mutlak güç olan çarda (kendisinde) olduğunu; bunun kanunlara itaati daha kolay sağlayacağını, serflüğün bir sorun teşkil etmekle birlikte, kaldırılması için henüz erken olduğunu fakat bununla birlikte kölelere mülkiyet hakkı verilebileceğini ifade etti.⁶⁷ Ayrıca kanun taslağında Katerina, düşüncelerin, hatta eylemle desteklenmedikçe sözlerin bile suç olamayacağını belirtti. Bunlarda hiç kuşkusuz Montesquieu'nun bir etkisi vardı. Polisin görevleri ile ilgili bölümde ise "devletin, hükümet ve toplumun organizasyonunun başlıca unsuru olduğunu ve hedeflerini, bütün faaliyet alanlarını en ince noktalarına kadar düzenlemesi gerektiğini ileri süren" Alman kameralist dü-

65 Alexander A. Kizevter, "The Individual. Portrait of an Enlightened Autocrat," *Catherine the Great*, 11.

66 "The Empress and the Philosophie," 46, 56, 59; "The Intellectual Formation of Catherine II," 39.

67 W. F. Reddaway (ed.). *Documents of Catherine the Great: The Correspondence with Voltaire and the Instructions of 1767* (Cambridge: University Press, 1931), 216-93.

şüncenin etkisi görülür. Taslağa göre, polisin işlevleri güvenliği sağlamanın yanı sıra “dinî hizmetlerin doğru olarak yapılmasını sağlamak, ahlâk saflığını (lüksten kaçınmak, sarhoşluğu yasaklamak, halk hamamlarının, halk gösterilerinin düzenlenmesi vb.), hijyeni (suyun temizliği, yiyecek ve içeceklerin kalitesi, hastalık kontrolü), ağırlıklar ve ölçüleri, hayvan ve otlakların bakımını denetlemek, yangınları önlemek ve söndürmek, sağlamları çalışmaya zorlayarak ve sakatları besleyerek yoksul ve hastalara bakmaktı.”⁶⁸ Serflikle ve otokrasi ile ilgili maddelerine ve bütün taslağın kanunlaşmadan proje halinde kalmasına rağmen, bu kanun tasarısı serflik gibi bir konunun gündeme getirmesi ve kanun ruhunu aşılması açısından önemlidir.

Aydın despotların reform ruhuna paralel olarak Katerina, 1762 ve 1763'te bürokrasideki usulsüzlükler ve bunlarla mücadele edilmesi hakkında bazı bildiriler yayınladı. Rusya'nın bürokratik kurumlarında çalışanların kişisel zenginlik elde etmek için rüşvet ve hediye kabul ettiklerini ve Tanrıya hizmet yerine kendi çıkarlarına hizmet ettiklerini belirtti. Çariçeye göre bu sorunlar, Rusya'nın her köşesini saran bir veba gibiydi ve onlarla baş edebilmek için idari görevlere “değerli, bilgili ve dürüst insanların getirilmesi” ve “memurların maaşlarının iyi bir hayat yaşabilecekleri şekilde arttırılması gerekiyordu.” Kanunlar, Katerina'nın sadece sorunları tespit etmekle kalmayıp aynı zamanda onlara son derece rasyonel çözüm önerileri getirdiğini gösterir. Kasım 1775'te yayınlanan “*Guberniya İdaresi Hakkındaki Kanun*” da benzer bir ruh taşımaktadır. Kanunun amacı, eyaletlerde “görevlerin yavaş yerine getirilmesinden dolayı ortaya çıkan keyfiliği, dalavereyi ve genelde var olan birçok olumsuzluğu” ortadan kaldırmak ve “suçu önlemek veya kısıtlamaktı.” Bütün bunların yapılabilmesi için “daha iyi bir düzen kurmak ve adaletin engellenmeden akışını sağlamak” gerekiyordu. Bu nedenle de Rusya'nın her yerindeki eyaletleri, gelecekte yayınlanacak yasaların en iyi şekilde uygulanmasını sağlamak amacı ile iyi bir idarî yapı ile donatmak gerekiyordu. Katerina sadece bürokratik yapıda ve eyalet yönetiminde reform yapmakla kalmadı; aynı zaman-

68 Çariçe Katerina: Çağının Sınırlarını Zorlayan Kadın, 26.

da yerel yönetimlerde de bir takım düzenlemeler yaptı. Nisan 1785'te çıkarılan "Şehirlerin İmtiyazları Hakkındaki Kanun"da, şehirlere verilen ayrıcalıklar ve görevler belirtildi. Buna göre, şehir halkı belediye başkanı (*gorodskoy golova*), şehir amirleri (*burgomistry*) ve meclis üyeleri (*ratmany*), şehir komisyonu tarafından her üç yılda bir oy ile seçilecek; küçük davaların uzlaşma yolu ile çözümlenmesi amacıyla kurulan sözlü mahkemeler (*slovesnyi sud*) de görev yapacak mahkemeler de her yıl olmak kaydıyla yine seçimle şehir/kasaba halk tarafından göreve getirileceklerdi.⁶⁹ Bunlar Katerina'nın yasal kurumlara ve yerel idarî kurumlara yerel halkı ortak etme çabasının bir göstergesidir.

Aydın bir despot olarak Katerina'nın yaptığı en önemli reformlardan biri de, eğitimin yaygınlaştırılması için çıkardığı kanunlardır. 5 Ağustos 1786'da çıkardığı kanunda, Katerina eğitimin işlevini "sade ve rasyonel bir Yaratıcı kavramını, onun kutsal kanunlarını ve imparatora sarsılmaz bir sadakatin ve anavatana gerçek bir bağlılığın temel prensiplerini anlatmak" olarak açıkladı. Ona göre eğitim, birçok bilgi ile insanın zihnini aydınlatmak, iyiyi yapmak için insanlara rehberlik etmek ve sosyal iletişimi sağlamak amacı gütmeliydi. Eğitimi, dinî ve politik ideolojinin ve sosyal ve ahlâkî değerlerin bireylere aktarılması için bir araç olarak gören çariçe, eyaletlerde halk okulları (*narodnye uçilişça*) adı altında eğitim kurumlarının kurulmasını ve bu okulların yüksek ve aşağı seviye olmak üzere iki gruba ayrılmasını emretti. Okullarda okutulacak konular ise vatandaşlık bilgisi (2. sınıfta), Rusça gramer, dünya tarihi, coğrafya ve kompozisyon idi. Ayrıca programda geometri, makine, inşaat bilgisi, fizik ve doğal tarih gibi dersler de vardı. Bu kanunun en önemli maddesi eğitimin ana dilde olması idi.⁷⁰ 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusçanın eğitimde zorunlu dil olarak kabul edilmesi ile karşılaştırıldığında, bu uygulama son derece ilericidir. Katerina öldüğü zaman okulların sayısı 550, toplam öğrenci sayısı ise 60.000 idi. Bunun 20.000'i kilise okullarında, 12.000'den fazlası da askerî okullarda okuyan

69 PSZRI, 16: 22-23, 457-62; 20: 230-31, 22: 361-83.

70 PSZRI, 22: 646-48, 654.

öğrencilerden oluşmaktaydı. Geri kalanı ise 1786'da çıkarılan kanunla açılan okulların öğrencileriydi.⁷¹

Bu okullar dışında, Petro döneminde kurulan Bilimler Akademisi'ne ek olarak Sanatlar Akademisi kuruldu. Ayrıca bu dönemde Prens Mikhail Mikhailoviç Şçerbatov (1733-90), Aleksandr Nikolayeviç Radişçev (1749-1802), Nikolay İvanoviç Novikov ve İvan Andreyeviç Krylov (1768-1844) gibi yazarların, çoğunluğu Rusya'yı ve Katerina'nın politikalarını eleştirmesine rağmen, bazı eserleri basıldı. Bu da aslında en azından başlangıçta Katerina'nın "aydın" yönünü öne çıkartan bir gelişme idi. Şçerbatov ilk olarak, 1770-91 yılların arasında basılan, altı ciltlik bir *Rusya Tarihi* yazdı. Ama görüşlerini asıl "Rusya'daki Ahlaki Değerlerin Çöküşü hakkında" isimli eserinde aktardı. Bu eserinde Şçerbatov, ahlâkî çöküşün Petro döneminde başladığını, Elizabeth döneminde devam ettiğini, Katerina döneminde ise arttığını belirtti. Ona göre bu çöküşün en somut göstergeleri aristokrasinin giderek artan hırsı, aç gözlülüğü ve baskıcılığı ve bunun karşısında fakirlerin giderek artan sefaletiydi. Aristokratlar, köylülerin elinden yaşamları dışında her şeylerini alan "aylak hayvanlardı ve doymak bilmeyen sülüklerdi." Bu sömürü kanunlarca da desteklenmekteydi, çünkü onlara göre, aristokratlar köylüler için sadece toprak sahipleri değil, aynı zamanda kanun koyucu, uygulayıcı, hakim ve savcı idi.⁷² Şçerbatov'un bu ifadeleri Katerina döneminde artan aristokrasi-merkez ittifakına bir tepki olarak algılanabilir.

Dönemin bir diğer entelektüeli Radişçev, *St. Petersburg'dan Moskova'ya Seyahat* adlı eserinde Rusya ile ilgili benzer eleştirilerde bulundu. Köle haline getirilen köylünün, Rus toplumun bütün yükünü omuzladığını, Rusları beslediğini, onlara yaşam ve sağlık verdiğini ve bütün bunları üzerinde hak sahibi bile olmadığı toprağını işleyerek yaptığını yazdı. Radişçev'e göre toprak, onu işleyenin olmalıydı ve bu ilkel toplumlarda bile böyle iken, Rusya'da tam tersiydi. Radişçev'in diğer eleştirdiği bir ko-

71 *The Making of Russian Absolutism*, 186.

72 M. M. Shcherbatov, *On the Corruption of Morals in Russia*, ed. ve çev. A. Lentin (Cambridge: University Press, 1969).

nu da sansür idi. Ona göre, sansür “aklın, mantığının, hayal gücünün ve güzel ve yüce olan her şeyin dadısı” idi. Sansür, “yetişkinlere çocuk muamelesi yapılmasından ve onların kontrol edilmek istenmesinden” kaynaklanmaktaydı. Fransız ihtilâlinin etkilerini taşıyan eseri, sansür denetiminden geçmesine rağmen “bazı yeni sayfalar eklenerek kendi matbaasında” 1790’da basıldı.⁷³ Aynı yıl Eylül ayında Radişçev, “dönemin ahlâksız Fransa’sını model aldığı” gerekçesiyle, yargılanmaya başladı. Kararı açıklayan bildiriye göre Radişçev’in *St. Petersburg’dan Moskova’ya Seyahat* adlı eseri, “halkın huzurunu ve barışını bozan, otoriteye saygıyı azaltan, insanlar arasında otoriteye karşı kızgınlık oluşmasına sebebiyet veren ve çarlığın onurunu ve gücünü aşağılayan zararlı düşüncelerle doluydu.” Bu hükümden yola çıkılarak, Radişçev önce, *St. Petersburg Ceza Mahkemesi*’nde ölüm cezasına çarptırıldı; sonra da bu cezası Sibirya’da on yıllık sürgüne dönüştürüldü.⁷⁴

Haftalık hiciv dergilerinin sahibi ve editörü olan Novikov, 1760-73 yılları arasında, *Truten* (Vızıltı) ve *Jivopisets* (Ressam) isimli mizah dergilerinde serflikten ve köylülerin durumundan, aristokratların zenginliğine ve çocuklarının eğitimi için Fransız öğretmenler tutmasına kadar birçok konuyu hicivsel hikâyelerle gündeme getirdi ve eleştirdi. Örneğin, bir hikâyesinde Baltık Denizi kenarında bir liman şehri olan Kronstadt’tan, kendilerinin baron, kont ve şövalye olduğunu iddia eden 24 Fransız’ın Rusya’ya giriş yaptığını ve hemen “Rusya’nın saygın aristokratları tarafından, çocuklarının eğitimi için tutulduğunu, fakat aslında bu 24 Fransız’ın ülkesinde işi gücü olmayan bir grup çapulcu” olduğunu yazdı. Bununla Novikov, aristokratların Batı, özellikle, Fransa özentisi ile alay etti. Bir başka yazısında ise Rus köylülerinin hiçbir haklarının olmadığını, çariçeye saygı göstermekten çok ondan korktuklarını belirtti. Radişçev ve diğerleri gibi, Novikov da Katerina’nın köylü ve aristokrat politikalarından rahatsızlık duymaktaydı. Başka bir hiciv yazarı Kry-

73 A.N. Radişçev, *A Journey from Saint Petersburg to Moscow* (*Puteşestvie iz Peterburga v Moskvu*), çeviren Leo Wiener, editör Roderick Page Thaler (Cambridge: Harvard University Press, 1958), 72, 146, 163.

74 PSZRI, 23: 168.

lov, 1790'larda *Zritel'* (Seyirci) isimli hiciv dergisindeki yazılarında, aristokratlara yüklendi. Onları Batı hayranı olmakla ve onların "akıl hocaları" Fransızları da "züppelikle" suçladı. Ona göre, bir aristokrati soylu yapan "tuniklerini yılda elli kez değiştiren, bir felsefe profesöründen çok bir terzi bir berberle veya bir faytoncuyla daha çok muhatap kılan" yaşam tarzı değildi; akıldı, erdemdi ve anavatana faydalı olmaktı.⁷⁵ Bu yazılardan, özellikle Radişçev'in *St. Petersburg'dan Moskova'ya Seyahat* adlı eserinden sonra, Katerina Fransız ihtilâli ile ortaya çıkan eşitlik, özgürlük gibi fikirlerin Rusya'ya girmesini engellemek amacıyla 16 Eylül 1796'da sansür kanununu çıkarttı. Buna göre, hükümetin izniyle çalışanlar dışında bütün basım evleri kapatılacak, bütün kitaplar ve çeviriler, Senato'nun yetkisi dahilinde, üç kilise mensubu tarafından oluşturulan sansür komiteleri tarafından denetlenecek ve "dine, devletin kanunlarına ve iyi ahlâk değerlerine sahip olmayanlar" sansür edilecekti.⁷⁶

Kuşkusuz bu politikaların daha önce belirtildiği üzere, Fransız ihtilâli ile çok yakın bir ilgisi vardı. Bu nedenle Katerina'nın ihtilâle karşı tavrı ve tutumu hakkında bazı bilgiler vermekte yarar vardır. Fransız ihtilâlinin düşünsel temellerini hazırlayan Voltaire, d'Alembert ve Voltaire gibi filozoflarla yazışan Katerina, ihtilâlin patlak vermesinden sonra bu isimlerle bağlantısını kesti. Devrimi "barbarca" ve "geçici" bir halk ayaklanması olarak gördü ve Rusya'da patlak veren ve daha sonra bastırılan Pugaçev isyanı gibi, Fransa'daki "halk ayaklanmasının" da bastırılacağına inandı: Kasım 1789'da Melchior Grimm'e yazdığı bir mektupta "birkaç tanesi asıldığı zaman, diğerlerinin de yola geleceğini" belirtti. Ona göre, 1789 "Fransız İnsan Hakları Bildirgesi" ile politik haklarını kazananlar, "kısa süre içerisinde bu özgürlüklerden bıkacak ve sonra bir kuzu kadar sakin ve uysal hale geleceklerdi." İhtilâli bir otokrat gibi yorumlayan Katerina, sınırlarının genişlemesi ile birlikte, ona yine bir otokrat gibi müdahale etti. Özellikle Mart 1792'de İsveç kralı Gustavus

75 Nikolay K. Gudzii, editör ve L. B. Lekhtblau, düzenleyen, *Russkie satiriçeskie jurnaly XVIII veka* (Moskva: Uçpedgiz, 1940), 277-78, 296.

76 PSZRI, 23: 933-34.

III'ün suikast sonucu öldürülmesinden ve 10 Ağustos'ta Fransız monarşisinin devrilmesinden sonra 1792 tarihli bir memorandumunda, Avrupa devletlerini, devrimcilere karşı ortak bir tavır takınmaya ve Fransız monarşisini tekrar iktidara getirmek için harekete geçmeye çağırdı. Aslında birçok araştırmacının ifade ettiği gibi, Katerina'nın amacı Fransız ihtilâlini bastırmaktan çok, onun etkilerinin Rusya'ya yayılmasını engellemek ve ihtilâli bahane ederek Polonya'da biraz daha rahat hareket edebilmektir. Bu amaçla 1792'de Fransa ile olan bütün diplomatik ilişkileri durdurdu. Fransa'nın St. Petersburg'daki temsilcisi Edmont Genet'i Rusya'dan kovdu. Ayrıca 1787'de imzalanmış olan Rus-Fransız ticaret antlaşmasını iptal etti ve iki ülke arasındaki bütün ticareti yasakladı. Fransa'da yaşayan Rus vatandaşlarını geri çağırdı ve Rusya'daki bütün Fransızları, Fransız monarşisine bağlılıklarını bildirmediikleri sürece, Rusya dışına çıkardı: Fransız gazeteleri ve kitaplarını yasakladı. Fransa ile ticaretini engellemek ve Rus-İngiliz Antlaşmasına uygun olarak İngiltere'nin isteği üzerine Fransız sahillerini bloke etmek için Baltık Denizi'ne 25 gemilik bir donanma gönderdi.⁷⁷ Bu girişimleri ile Katerina belki Fransız ihtilâlinin, Osmanlı Devleti'ni etkilediği gibi, Rusya'yı etkilemesine izin vermedi fakat içerdeki eşitsiz ve baskıcı sosyo-ekonomik yapı devam ettikçe, Radişçev gibi entelektüellerin Rusya'yı eleştirmelerine engel olamadı.

Katerina, ülkenin çıkarlarını koruyan ve buna uygun politikalar izleyen aynı otokrat tavrını, dış politikayı ilgilendiren başka konularda da gösterdi. Tahta gelince ilk olarak "Yedi Yıl Savaşları" (1756-63) sırasında Petro III'ün Prusya'nın yardımına gönderdiği birlikleri geri çağırdı. Bunun sonucunda Prusya, Avusturya ile barış antlaşması imzaladı ve Silezya'nın Prusya'ya ait olduğunu teyit ettirdi. Bu dönem Rusya'nın genişlemesi için çok uygun bir dönemdi, çünkü Fransa ve İngiltere kolonilerdeki sorunlarla boğuşmaktaydı; Avusturya, "Yedi

77 George Peabody Gooch, *Catherine the Great and Other Studies* (Hamden, Connecticut: Archan Books, 1966), 97-106; Isabel De Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great* (London and New Haven: Yale University Press, 1981), 441-442.

Yıl Savaşları"ndan yorgun düşmüştü ve Prusya, Rus müttefiki olmak üzereydi. Bu nedenle, Katerina ilgisini Polonya ve Osmanlı Devleti'ne yoğunlaştırdı. Rusya; Prusya, Polonya ve İsveç tarafından abluka alınan Baltık Denizi'ne Petro döneminde Litvanya ve Estonya'nın alınması ile çıkış sağlamıştı. Katerina aynı şeyi Karadeniz'de bir üs elde ederek güneyde Akdeniz için yapmak istedi. Bunun için önce Karadeniz'de Rus çıkarlarının güvenliğini tehdit eden Kırım Tatarları ve Ukrayna'da sorun çıkaran Kossaklarla uğraşması gerekti. Bundan da önemlisi Rusya'nın Polonya'daki iç karışıklıklara son verip orada istikrarı sağlaması gerekti. Polonya 1760'ların sonunda ve 1770'lerde oldukça kötü bir durumdaydı. *Diyet (Seim)* aracılığıyla yönetime hakim olan aristokratlar başarısızdı ve devam eden iç karışıklıklar, ülkenin dış tehditlere karşı koyacak gücünü azaltıyordu. Fransa, daha önce olduğu gibi, Rusya'ya karşı güçlü bir Polonya'dan yana idi. Ayrıca ortak kültürel değerlere –Katoliklik ve Fransız uygarlığının etkisi gibi– sahiptiler. Polonya'da Katolik aristokrasi Ortodoks köylüleri yönetiyordu ve Rusya savaş için bunu kullandı. Prusya ve Avusturya da Rusya gibi Polonya'yı paylaşmak istiyordu. 1763'te Augustus III ölünce Polonya tahtına kimin geçeceği sorunu ortaya çıktı. Rusya'nın adayı Katerina'nın eski sevgilisi Stanislas Poniatowski idi. Prusya 1764 antlaşması ile Rusya'nın adayına onay verdi ve böylece Polonya tahtına Poniatowski oturdu.⁷⁸ Fakat Poniatowski'nin Katolik olmayanlara dinî eşitlik sağlama girişimi, çoğunluğu Katolik olan Polonyalıların tepkisini çekti ve 1768'de Polonya Ukrayna'sının güneyindeki Bar şehrinde muhafazakâr bir Polonyalı eşrafın liderliğinde "Polonya Ulusal Konfederasyonu" oluşturuldu ve kısa bir süre içerisinde Poniatowski yanlıları ile konfederasyonu destekleyenler arasında bir iç savaş çıktı. Hükümetteki Poniatowski'yi desteklemek ve istikrarı sağlamak isteyen Rusya, duruma müdahale etti ve bu ülkeye askerlerini gönderdi. Fransa ve Avusturya ise isyancıları –Poniatowski karşıtlarını– destekledi. Konfederasyon Osman-

78 Barbara Jelavich, *A Century of Russian Foreign Policy 1814-1914* (Philadelphia: J. B. Lippincott Company, 1964), 17-19.

lı Devleti'nden de yardım istedi. Bu talep ve Fransa'nın konfederasyona destek vermesi ve Kırım Hanlığı'nın teşviki sonucunda Osmanlı Padişahı Mustafa III (1757-1774), Polonya-Osmanlı sınırındaki bir olayı bahane ederek Rusya'dan Polonya'yı boşaltmasını istedi: Bu isteği reddedilince Rusya'ya savaş açtı.

Birden fazla ateş altında kalan Rusya'ya bu dönemde yardım edebilecek tek ülke Fransa'nın rakibi İngiltere idi. Nitekim İngiltere Polonya'daki konfederasyona destek veren Fransa ve Osmanlı Devleti'ne karşı, Rusya'ya Hull ve Porstmouth liman tesislerini ve Akdeniz'deki Cebelitarık ve Minorka deniz üslerini açtı. Aleksey Orlov komutasındaki Rus donanması Baltık'a hareket etti; Manş Denizi'ni geçti ve Haziran 1770'de İngilizlerin de yardımı ile Çeşme'deki Osmanlı donanmasını yaktı. Savaşın sonucuna çok önemli bir katkısı olmayan bu olay, Petro'nun donanmasının Akdeniz'deki Rus amaçlarını gerçekleştirmede önemli bir rol oynayacağını göstermesi açısından önemlidir.

Aynı zamanda Katerina hem Polonya hem de Kırım'la ilgilenmeye devam etti. Prusya ve Avusturya ile 5 Ağustos 1772'de Polonya'nın paylaşımı antlaşmasını imzaladı. Buna göre, Prusya, Polonya Prusya'sını (doğu Prusya'yı), Avusturya Galiciya ve Podolya'yı, Rusya ise Dvina nehri boyunca ve Beyaz Rusya'yı ele geçirdi. Ama bu paylaşım planı İsveç'in tepkisine neden oldu. Rusya'nın İsveç'e muhtemel bir saldırısını önleyemeyecek kadar zayıf bir Polonya'yı kendisi için bir tehlike olarak gören yeni İsveç kralı Augustus III, Polonya'da mutlak kraliyeti yeniden kurmak için girişimlerde bulundu: 1772 Ağustos'unda mevcut anayasayı askıya aldı, diyetteki grupların liderlerini tutuklattı. Bu gelişmeler, hem bunlarla hem de içerdeki Pugaçev isyanı ile uğraşmak zorunda kalan Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin elini güçlendirdi. Fakat Mustafa III'ün 1774'te ölmesi ve yerine Abdülhamit I'nın (1774-89) gelmesiyle durum yine değişti.⁷⁹ 19 Temmuz 1774'te imzalanan "Küçük Kaynarca Antlaşması" ile Kırım, Budzdat ve Kuban'da yaşayan Tatarlar hem Rusya'dan hem de Osmanlı Devleti'nden bağımsız ilân edildiler: Tatarların kağanları Cengiz'in soyundan biri olacak, kağan seçimlerine

79 Çarice Katerina: Çağının Sınırlarını Zorlayan Kadın, 35-36, 38.

ne Osmanlı ne de Rusya karışacaktı. Bab-ı Âli “Hıristiyan inancını ve onun kiliselerini koruyacak, Rus hükümetinin bakanlarının İstanbul’da inşa edilen kilisenin ve çalışanlarını her türlü işlerinde temsil etmelerine izin verecek ve onları saygın ve dostça bir gücün temsilcileri gibi kabul edecekti.” Ayrıca antlaşmaya göre, her iki devletin faydası için, her iki ülke tüccarları, ülkelelerinin topraklarına kıyısı olan denizlerde serbestçe ticaret yapabilecekler; Rus ticaret gemileri Karadeniz’den Akdeniz’e ve Akdeniz’den Karadeniz’e geçebilecek, bu denizlerin bütün limanlarını ve sahillerini kullanabilecek ve bu iki denizi birbirine bağlayan kanallardan ve boğazlardan geçebileceklerdi. Toprak konusunda ise; Rusya Osmanlı Devleti’ne Akkirman, Kilya, İzmail ve diğer şehirler de dahil Beserebya’yı, Bender kalesini ve Eflak ve Boğdan eyaletlerini iade edecekti. Son iki eyalet konusunda Osmanlı Devleti, eyaletler halkından normal vergiler dışında vergi talep etmemeyi kabul etti ve Rusya’nın bakanlarının bu iki eyaletin işleri hakkında Bab-ı Âli’ye görüş bildirmelerine izin verdi. Rusya Ege’deki bütün adaları Osmanlı Devleti’ne iade etti. Rusya’ya ise Kerç, Azak, Yenikale, Dinyeper ve Bug nehirleri arasında kalan Karadeniz kıyısı verildi.⁸⁰ Antlaşmanın en önemli özelliği, Rusya’nın, İstanbul’daki kilise ve çalışanları ile ilgili Rusya’ya temsil hakkı verilmesini kabul eden maddeyi daha sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti’nde yaşayan bütün Ortodoksları temsil etme ve koruma hakkı olarak yorumlamasıdır. Antlaşmanın Fransızca, İngilizce, Rusça ve Türkçe versiyonlarını inceleyen Roderic H. Davison’un da ifade ettiği üzere, antlaşmada, Rusya’nın yukarıdaki iddiasına temel olabilecek hiçbir madde yoktu. Bununla birlikte, Ruslar bu tarihten sonra, Osmanlı Devleti’nin içişlerine yaptıkları bütün müdahalelerde bu antlaşmaya referansta bulundular.⁸¹ Ayrıca, anlaşmayla Rusya, Karadeniz’de bir üs edindi ve Kırım’ın bağımsızlığını sağlayarak buranın ilhalkına giden yolu açmış oldu.

80 PSZRI, 19: 959-64.

81 Roderic H. Davison, “Russian Skill and Turkish Imbecility”: The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered,” *Slavic Review*, cilt 35, no. 3 (September, 1976), 463-464.

Aynı dönemde Rusya Kafkasya'daki ilerleyişine devam etti. Kabardiya'yı ele geçirdi ve Kafkas dağlarının önemli geçiş noktaları üzerinde kontrolünü kurdu. Her ne kadar Osmanlı Devleti, Rusya'nın Kafkasya'daki ilerleyişini Çeçenleri ve Çerkezleri direnişe teşvik ederek durdurmaya çalıştı ise de başarılı olmadı. Ruslar inşa ettikleri yol sayesinde Daryal'ı geçtiler ve Gürcistan'ın başkenti Kutais'i ele geçirdiler. Osmanlı Devleti, ekonomik ve politik çıkarlarını korumak için, daha sonra 1781'de Anapa kalesini kurdu ve bu kale sayesinde bölgedeki etkisini arttırdı: "Burada, [Osmanlılar] Rusya karşıtı feodal beyleri desteklediler ve onların Rusya'ya karşı saldırılarını organize ettiler. Aynı zamanda Anapa köle ticaretinde önemli bir noktaydı ve Osmanlılarla yerel beyler arasındaki ticaretin merkeziydi. Anapa İslâmî propaganda açısından da önemli bir yerdi."⁸² Fakat bu tür girişimler Rusya'nın ilerleyişini durdurmak için yeterli değildi. Takip eden dönemlerde Ruslar, Kafkasya'da, özellikle kuzey bölgesinde ilerlemeye devam ettiler.

Rusya 1768-74 Savaşı sırasında Kırım'la da uğraşmak zorunda kaldı. 1769'da güney Rusya'ya akınlar yapan Kerim Giray, Katerina'nın ilgisini bu bölgeye çekti. 1769-70 yıllarında hanların sık sık değişmesi ve Kaplan Giray'ın Eflâk ve Buğdan'daki savaşa katılması Kırım'ı savunmasız bıraktı. Katerina bu durumu yarımadayı işgal etmek için kullanmak istedi ve işe Tuna ve Dinyester nehri arasındaki Nogaylar ile Kırım'da yaşayan Tatarlar arasındaki çatışmaları körüklemekle ve Kırım Tatarlarını Osmanlı Devleti'nden bağımsız olmak için teşvik etmekle başladı. Nogayların desteğini sağladıktan sonra, Kırım Hanı'nın da uzakta olmasından faydalanarak 1771 yazında Kırım'ı işgal etti ve özerk Kırım'ın başına han olarak Sahip Giray'ı atadı. Fakat kısa sürede, ulemanın desteği ve teşvikiyle Tatarlar, Rusya'ya ve onun aracı Sahip Giray'a karşı direnmeye başladı. İstanbul'a kaçan Kırım ileri gelenleri orada Maksut Giray'ı kendi hanları olarak seçtiler ve Osmanlı Devleti'nin himayesinde Kırım'a dönecekleri ve tekrar iktidara gelecekleri günü beklemeye başla-

82 Ali Kasumov, Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı: Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi* (Ankara: Kaf-Der, 1995), 90.

dılar.⁸³ Fakat o gün, hiçbir zaman gelmedi, çünkü Katerina'nın politikaları Kırım'ın Rusya'ya ilhakı ile sonuçlandı.

Rusya'nın Kırım'ı niçin ilhak ettiğini Potemkin'in Katerina'ya yazdığı notta görmek mümkündür. Ilhaktan önce kaleme aldığı notta Potemkin, Kırım'ın, Rusya'nın Karadeniz'deki ve güneydeki güvenliği için mutlaka ilhak edilmesi gerektiğini belirtti. Ona göre, Bug nehri boyunca veya Kuban bölgesindeki Türkler (Tatarlar) gözaltında tutulsa bile, Kırım alınmadan Karadeniz'in güvenliğini ve kontrolünü sağlamak mümkün değildi. Bu görüşten hareketle Katerina, Kırım'ı, içindeki karışıklıkları bahane ederek 8 Nisan 1783'te Rusya'ya kattı. Bununla ilgili manifestoda ilhakın nedenini, Kırım'ın Rusya için Karadeniz'in güvenliği açısından öneminden ziyade, "Osmanlı Devleti'nin Kırım'a desteği ve bunun Kırım'da sebep olduğu karışıklık" ile açıklamayı tercih etti. Ilhakla sadece Kırım değil, aynı zamanda tüm Taman Yarımadası ve Kuban bölgesi Rusya'ya katıldı.⁸⁴ Katerina, Kırım'ın ilhakında, İvan IV'ün Astrahan'ın ilhakında uyguladığı politikayı kullandı. Kırım nüfusu farklı etnik ve dinî gruplardan (Tatarlar, Ermeniler, Gürcüler ve Rumlar) oluşmaktaydı. Bu nedenle Rusya önce Kırım'daki ekonomik hayatta çok etkili olan Hristiyan azınlıkların buradan göç etmesini sağladı (anavatanlarının bağımsızlığı için Rus yardımı vaadi ile). Sonra, kağanın yerine, askerî kumanda ve idarî otoriteyi kendisinde birleştiren bir Rus vali atadı. Kırım'a doğru ilerleyen birliklere yerel halka zarar vermelerini emretti. Ayrıca, yerel halka isterlerse Osmanlı Devleti'ne göç edebileceklerini bildirdi. Kırım'ın ilhakı eyaletin yıkımına neden oldu.⁸⁵

1778'den sonra Katerina Avrupa'daki etkisini Avrupalı güçler arasındaki anlaşmazlıklarda arabuluculuk rolü oynayarak biraz daha güçlendirdi: 1778'de Prusya ve Avusturya arasındaki bir anlaşmazlıkta arabuluculuk yaptı. 1780'de İsveç-Polonya Prus-

83 *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 249.

84 Sergey M. Solovyev, "Istoriya padeniya Pol'si," *Sobranie soçinenii S.M. Solovyeva* (St. Petersburg: Obşçestvennaya Pol'za, 1900), 102-103; PSZRI, 21: 897-98.

85 Marc Raeff, "In the Imperial Manner," *Catherine the Great*, 209-16.

ya ve Danimarka arasında saldırmazlık ligi anlaşmasının imzalanmasına yardımcı oldu.⁸⁶ Daha sonra 1780'de Kont A. A. Bezborodko, Katerina'nın özel sekreteri ve Dışişleri Bakanı ve Başbakanı, daha sonra Grek projesi adını alan büyük planın kaba bir versiyonunu hazırladı. Bu arada Rusya'yı ziyaret eden Joseph II de plandan haberdardı ve Balkanlar hakkındaki planlar ve muhtemel ittifaklar konusunda Katerina ile konuştu. İkisinin üzerinde konuştuğu ve anlaşmaya vardığı, tarihe Grek projesi olarak geçen bu plana göre, Bug ve Dinyester nehirleri arasındaki Karadeniz kıyıları, Kırım ve Rum takımadalarında bulunan birkaç ada, Rusya'nın hâkimiyeti altına alınacak; Romanya eyaletleri Boğdan ve Eflâk'tan, "Eski Daçya" ismi altında bağımsız bir krallık yaratılacaktı ve bu krallığın başına Katerina'nın sevgilisi Prens Grigory Potemkin getirilecekti. Ayrıca, planda Osmanlı Devleti'nin tamamen yıkılması ve yerine, başına Katerina'nın torunu Konstantin'in getirileceği bir Yunan imparatorluğunun kurulması kabul edildi. Hugh Ragsdale'in ifade ettiği üzere Grek projesi, Petro'nun Azak'ı almasından sonra başlayan doğu hayallerinin bir uzantısıydı. Aslında Grek projesinin kökenini "III. Roma teorisi"ne kadar bile götürmek mümkündür. "Ama görünen odur ki, Katerina bu fikri 1779'da geliştirdi. Torununa Konstantin ismini verdi bazen onu Konstantin II olarak çağırırdı; Konstantin'in daha Rusça öğrenmeden Yunanca dersleri almasını sağladı ve onun doğumunu kutlayan paralar bastırdı."⁸⁷ Bu proje gerçekleşmemekle birlikte Katerina ve takip eden Rusya liderleri için Osmanlı Devleti'ne yönelik politikalarda esin kaynağı olmaya devam etti. 1787 Osmanlı-Rus Savaşı, Katerina'nın Rus topraklarını Osmanlı Devleti aleyhine genişletme politikasının bir sonucuydu. Rusya'nın Balkan yarımadası ve Gürcistan'da Osmanlı sınırlarındaki faaliyetleri büyük devletler arasında endişe uyandırdı. Ağustos 1787'de patlak veren savaşta Avusturya, Rusya'nın yanında yer aldı. İngiltere ise

86 *A Century of Russian Foreign Policy 1814-1914*, 21.

87 Hugh Ragsdale, "Evaluating the traditions of Russian Aggression: Catherine II and the Greek Project," *The Slavonic and East European Review*, Vol. 66, No. 1 (Jan., 1988), 93.

Rusya'ya karşı savaşa girecek devletler aradı: İsveç'i Rusya ile savaştırması için teşvik etti. Savaş 1790'da son buldu ve Avusturya 1791'de Sistova antlaşması ile Rusya ise 1792'deki Yaş Antlaşması ile savaştan çekildi. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti, Rusya'nın Kırım'ı ilhakını ve Bug ve Dinyester nehirleri arasındaki toprakları ele geçirmesini tanıdı. Bununla, Karadeniz'de hakim güç artık Osmanlı Devleti değil, Rusya idi.⁸⁸

Katerina'nın Kırım'dan sonra en önemli kazanımı 1772'den sonra, 1793'te ve 95'te olmak üzere iki kez daha paylaşılan Polonya'dan aldığı topraklardı. 1793'teki ikinci paylaşımda Prusya, Denzig ve Thorn'u, Rusya ise Litvanya'yı, Kiev'in tamamını, batı Belarus'u, Volynya ve Podolya'yı aldı. Avusturya paylaşımına katılmadı. 1795'te, Polonya'daki isyanı bastırmak için birliklerini gönderen Prusya ve Rusya Polonya'ya son bir darbe vurmak için harekete geçtiler. 1795'te Avusturya da bu iki devlete katıldı. Bu tarihteki son paylaşımda Rusya, Courland, Litvanya ve Podolya ile Volynya'nın geri kalanını topraklarına kattı. "Paylaşımlar sayesinde Rusya, doğu Belarus, Litvanya ve Ukrayna'nın sağ kanadındaki, toplam 450.000 kilometre kare büyüklüğündeki toprağı ele geçirdi. Aralarında sadece Belarusların, Litvanyalıların ve Ukraynalıların değil, aynı zamanda Letonyalıların, Polonyalıların ve Yahudilerin bulunduğu yaklaşık 7,5 milyon insan Rusya'ya katıldı."⁸⁹ Özellikle bu son grubun, Yahudilerin, Rusya'ya katılımı ekonomik hayatta bazı değişikliklere neden oldu. 1772'de Polonya'nın paylaşımından sonra, Rusya'ya yaklaşık 200 bin Yahudi katıldı. Polonya'nın 1792-93'te yer alan paylaşımı ve Polonya ile Litvanya'nın Rusya'ya katılımı sonrasında Rusya'daki Yahudilerin sayısı 900 bine çıktı. Katerina önce, kasabaların büyümesi için önemli bir güç olarak gördüğü Yahudileri teşvik etti ve onlara Rusya'da serbest dolaşım hakkı verdi ama sonra 1772'de çıkardığı bir başka kanunla, "Yahudilerin sadece Polonya'nın paylaşımı sırasında belirtilen yerlerde yaşayabileceklerini ve haklarını sadece bu yerlerde kullanabileceklerini" esasa bağladı. 1791 tarihli kanunla ise onların

88 *A Century of Russian Foreign Policy 1814-1914*, 23.

89 *The Making of Russian Absolutism*, 178.

belirli alanlara girişini yasakladı. Bu kanunlar daha sonraki dönemlerde Yahudi gettolarının oluşumuna temel oldu.⁹⁰

Katerina dışarıda yayılmacı bir politika izlemek için içeride aristokratlarla köylüler aleyhine işbirliği yaptı. Petro döneminde toplumun her kesiminde olduğu gibi, aristokratlara yönelik uygulanan kısıtlayıcı politikalardan vazgeçti. Aslında bu konudaki en önemli adım, hatırlanacağı üzere, çariçenin eşi Petro III döneminde atılmış ve Şubat 1762 tarihli kanunla aristokrasi özgür bir sınıf haline getirilmişti. Katerina döneminde buna yönelik politikalar devam ettirildi. 21 Nisan 1785'te yayınlanan "Aristokratların Ayrıcalıkları" başlıklı kanun, aristokrat unvanının hizmetle veya babadan oğla miras bırakılmak suretiyle kazanıldığını ve aristokratların bu unvanlarını eşlerine ve çocuklarına miras yolu ile bırakabileceklerini belirtti. Soyluluk unvanı aristokratlardan ancak belli suçların işlenmesi durumunda alınabilirdi ki bunlardan bazıları şunlardı: Verilen bir sözden vazgeçmek, ihanet, hilekârlık, her türlü hırsızlık, sahtecilik, kanunla şereften yoksun bırakan ve bedensel ceza gerektiren suçlar ve ispatlandığı takdirde, başkalarını suça teşvik etmek. Ayrıca, kanuna göre, aristokratlar mahkeme olmaksızın unvanlarından, şerefinden ve mülkünden edilemezlerdi ve sadece kendileri gibi aristokratlar tarafından yargılanabilirlerdi. Suçun işlenmesinin üzerinden 10 yıl geçtikten sonra, suç zaman aşımından dolayı geçersiz sayılır ve suçlu bulunması durumunda hiçbir aristokrata bedensel ceza verilemezdi. Aynı kanun, aristokratlara yurt dışına çıkma ve yabancı ülkelerin –Rusya ile ittifak yapmış– hizmetin girme izni verdi. Toprakla ilgili maddelere göre ise, aristokratların köy satın alma ve köylerinde üretilen malların toptan şekilde satma, ayrıca, topraklarında isterlerse fuar açma, ticaret merkezleri kurma hakları vardı. Aristokratların sadece topraklarını değil, toprağın altındaki ve üzerindeki her türlü madeni ve su kaynağını kullanma ve işletme hakkı da vardı. Bütün bu yasal ve ekonomik ayrıcalıkların yanı sıra, aristokratlar uyezdlerde hakimleri seçme; aristokratlar meclisi aracılığıyla istekleri ve şikâyetleri

90 Louis Greenberg, *The Jews in Russia* (New Haven: Yale University Press, 1944), cilt 1, 8-9.

için hükümete başvurma ayrıcalıklarına sahiptiler. Aristokratlara bu kadar ayrıcalık verilmesinin nedeni, Katerina'nın kendi ifadesi ile "sadık ve cömert" aristokratların "en karışık durumlar da, savaşta ve barışta hükümete verdikleri destek ve tahta gösterdikleri sarsılmaz sadakatti."⁹¹

Aristokrasi ile bağlarını güçlendiren Katerina, köylülerle ilişkilerini göz ardı etti çünkü genişleyen devletin harcamalarının karşılanması gerekiyordu ve bunun için o günün şartlarında yapılabilecek en iyi şey, vergi yükünü çeken serfliğin devamını sağlamaktı. Köylüler bu politikaya tepkisini, her zaman olduğu gibi, ayaklanmalar çıkartarak gösterdi. 1762'de, Vyaz'ma uyezinde, Voskresenskii köyündeki yaklaşık 2000 "dik kafalı ve inatçı" köylü, isyanı bastırmak için üzerlerine gönderilen askerî birliklere, "ellerindeki mızraklar, taşlar değnekler ve diğer silâhlarla karşı koydular" ama birliklerden gelen top ateşi ile birlikte dağıldılar. "Yaklaşık 20'si öldü ve bir kısmı da kanunlar doğrultusunda cezalandırılmak üzere yetkililere teslim edildi."⁹² Bu açıklama resmî ağızlardan yapıldığı için isyanın nedeni konusunda ayrıntılı bir bilgi yoktur. Sadece köylülerin itaat etmedikleri belirtilmiştir. Buna rağmen, isyanın serfliğe ve merkeziyetçiliğe bir tepki olduğu açıktır. İsyanlar sonra daha da artmış olmalı ki veya otoriteler isyan ihtimalini fark etmiş olmalı ki, serflik konusunun 1768'de hükümet çevrelerinde tartışıldığı görülür. Mayıs'ta toplanan Yasama Meclisi'nde Grigori Korobin serfliği ve Katerina'nın köylülere karşı politikalarını eleştirdi; Aristokratların, köylülerden almaları gerekenden fazla vergi aldıklarını; bazılarının ise içine girdikleri borç batağından, topraklarındaki köylüleri başkalarına kiralamak suretiyle çıkmaya çalıştıklarını; köylülerin bu tür uygulamalar yüzünden topraklarını terk edip, kaçtıklarını ileri sürdü. Bunun önüne geçmek için köylüleri ekonomik olarak rahatlatmak; onlardan alınan vergiyi kanunla sabitlemek ve miktarını da çok yüksek tutmamak ve istedikleri zaman ticaret yapmalarına müsaade etmek gerekirdi ancak Korobin'in bu önerileri komis-

91 PSZRI, 22: 347-51.

92 PSZRI, 16: 10-11.

yon üyelerinin çoğunluğu tarafından reddedildi.⁹³ Hiçbir sonuç çıkmamasına rağmen, hükümetin organize ettiği bir komisyonda serfliğin tartışılması sorunların büyüdüğüne işaretler. Hükümet köylülerin sorunlarına çözüm bulmak yerine, onların isyanlarını veya göçlerini önlemek için bir takım yeni baskı yollarına başvurdu. Örneğin, Ocak 1765'te çıkarılan bir kanunla "aristokratlara, kendilerine karşı çıkan köylüleri, eğer isterlerse, Sibirya'ya sürgün etme" hakkı verildi. Bu bölgede kaldıkları süre içerisinde köylülerin çalıştırılması ve masrafları devlet hazinesi tarafından karşılanmak üzere onlara yiyecek ve giyecek sağlanması kararlaştırıldı. 22 Ağustos 1767 tarihli başka bir kanunla, köylülerin toprak sahiplerine itaat etmesi gerektiği vurgulandı ve onların toprak sahipleri hakkında, özellikle de çarichenin şahsına, her hangi bir şikâyetle bulunmaları yasaklandı.⁹⁴ Kuşkusuz bu önlemler köylülerin şikâyetlerini ve isyanları önlemeye yetmedi. 1773'te, Kossak Emel'yan Pugaçev liderliğinde yüzyılın en büyük köylü isyanı patlak verdi.

Ünlü yazar Aleksandr Puşkin'in *Yüzbaşının Kızı* adlı romanına konu olan isyanın nedenleri ile isyanı başlatan Pugaçev'in kendisini destekleyenlere vaatleri arasında sıkı bir bağlantı bulunmaktadır. 31 Temmuz 1774'te yayınladığı bildirisinde Pugaçev, Rus köylülerine ve Petro döneminde kilisede başlayan reformlara ve batılı uygulamalara tepki göstererek, merkezden uzak Ural bölgesine kaçan "Eski İnananlara" dinî özgürlük vaat etti ve onlara "habis aristokratlar ve rüşvetçi kasaba hakimleri tarafından konulan vergilerden" muafiyet sözü verdi. Pugaçev bu vaatleri yaparken, kendisinin, Katerina'nın "sözde" öldürttüğü fakat "gerçekte hayattaki" eşi Petro III olduğunu iddia etti. Pugaçev, çar olarak sadece vaatlerde bulunmakla kalmadı, aynı zamanda kendisine bir hükümet kurdu. Ağustos 1774'te, Don Kossaklarına "Rus imparatoru ve otokrati Petro III" olarak hitap eden Pugaçev, yine köylüleri ezen aristokratlara yükledi ve onları "Almanlardan aldıkları, sakal tıraş etmek gibi zararlı göreneklere ve inançları Rusya'ya getirmekle, Hristiyan-

93 SIRIO, 32: 54-55.

94 PSZRI, 17: 10, 18: 335-36.

lara zulmetmekle, koydukları ağır vergiler ve sorumluluklarla Yayık, Don ve Volga Kossaklarını yıkımın eşiğine getirmekle” suçladı. Kendisinin bu zorbalığa son vereceğini ve Rusya’nın her yerine özgürlük getireceğini belirtti. Aynı konuşmasında, Pugaçev, Orenburg ve Kazan bölgesindeki Kalmukların ve Başkurtların, Volga bölgesinde yaşayan Saksonların (Almanların) ve Volga Kossaklarının kendisine biat ettiğini ileri sürdü.⁹⁵ Pugaçev’in bildirilerinde en dikkat çekici nokta, ne Katerina’ya ne de “Alman geleneklerini getiren” Petro I’e referansta bulunmaması; aksine, köylülerin, Başkurtların, Kalmukların, Kossakların ve “Eski İnananların” sorunlarından sadece ve sadece aristokratları ve kasaba hakimlerini sorumlu tutmasıdır. Bu hedef belirlemenin amacı muhtemelen Pugaçev’in, kendisinin de hak iddia ettiği otokrasinin meşruiyetine ve dolayısı ile kendi “sah-te” hükümlanlığına zarar gelmesini önlemektir.

Gerçekten de Pugaçev’e en çok destek verenler, kendisinin de belirttiği üzere, merkezin modernleşme ve merkezîyetçilik politikasından en çok rahatsız olanlardı. 16. yüzyıllardan itibaren işgal edilmeye başlanan ve Petro döneminde gittikçe kolonileştirilen Ural ve Volga bölgesinde yaşayan Başkurtlar, Kalmuklar ve Kossaklar ve tabii ki bir de yine Petro’nun batılı reformlarına tepki gösteren “Eski İnananlar.” Bu yönüyle Pugaçev isyanı, Katerina’nın politikalarından ziyade Petro’nun politikalarına “gecikmiş” bir tepki olarak kabul edilebilir. Fakat Katerina’nın aynı paraleldeki merkezîyetçi ve baskıcı politikalarının da isyanda önemli bir rol oynadığı muhakkaktır. Ayrıca, 1768’de patlak veren ve 1774’e kadar süren ve merkezin dikkatini dışa kaydırarak Osmanlı-Rus Savaşı da isyanın ortaya çıkışında etkili olmuştur. Sayısı 20 bini bulan ordusuyla yaklaşık 1 yıl içerisinde hâkimiyetini geniş bir alana yayan Pugaçev, Osmanlı-Rus Savaşı’nın sona ermesi ve “Küçük Kaynarca Antlaşması”nın imzalanmasının ardından, hükümet birlikleri tarafından sıkı bir takibe alındı ve Aralık 1774’te yakalandı. Birçok kişinin idam edilmesi ve sü-rülmesi dışında, isyanın en önemli sonucu, Kossaklar’ın Dinye-

95 Tsentrarkhiv, Pugaçevşçina, 2 cilt. (Moskva: Gosizdat, 1926-29), 1: 25, 31-32, 40-42.

per nehrinin aşığı bölümünde oluşturdukları Zaporajyan kampının/ karargâhının dağıtılmasıdır. Aslında isyanla doğrudan bağlantısı olmamasına karşın, bu kararın nedeni, “Kossaklar’ın merkezî otoriteye itaatsizlik etmesi, kaçak Kossaklara kucak açması ve Küçük Rusya’daki (Ukrayna’daki) Kossakları aileleri ile birlikte bu bölgeye göç etmeye teşvik etmesiydi.” Bu sebepler muhtemelen doğruydu çünkü Don, Dinyeper ve Volga bölgesindeki Kossaklar askerlik hizmeti karşılığı vergiden muaftılar. Ayrıca, Ukrayna’dan bu bölgeye veya diğer bölgelere göçler başlamış olmalı ki, hükümet Mayıs 1783’te serfligi Ukrayna’ya kadar genişletti. Daha önce bahsi geçen ve aristokratlara geniş ayrıcalıklar veren 21 Nisan 1785 tarihli kanun serfligi yaygınlaştırmaya, daha da önemlisi çıkması muhtemel köylü isyanlarına karşı, Katerina’nın hükümet-aristokrasi işbirliğini artırmaya yönelik bir adımı olarak değerlendirilebilir.⁹⁶

Tarım politikası konusunda Katerina, daha öncekiler gibi, serfligi sağlamlaştırmak ve bazı tarımsal ürünlerin üretimini teşvik etmek dışında çok fazla bir şey yapmadı. Örneğin, 1765’te Senato’ya patates üretiminin teşviki için bir direktif verdi. Direktifte, “Bütün Amerikan meyve ve sebzelerinin Avrupa’ya getirildiğini fakat hiç birisinin Avrupa’daki iklim koşullarından dolayı çok fazla yetiştirilemediğini” belirtti. Direktifte çarice, bu sebzelerden biri olan yer elmasının (burada kastedilen patatestir) Rusya’da, özellikle buğday arpa ve yulaf tarımı açısından uygun olmayan fakat hâlâ tarım yapılabilen uygun yerlerde yetiştirilmesini önerdi. Çünkü patates sadece kolay yetişebilen bir sebze değildi, aynı zamanda köylülerin ekmek yapımında kullandıkları bir katkı maddesiydi.⁹⁷ Bu gibi girişimler dışında, Rusya’da tarım büyük oranda ihmal edildi. Buna rağmen, özellikle orta ve güney Rusya’nın bazı bölümlerinde doğal şartların elverişliliği yüzünden tarımsal üretim arttı.⁹⁸

96 Pugaçevşçına, 2: 218; PSZRI, 19: 1064, 1067; 20: 191-193.

97 PSZRI, 17: 141-142.

98 William Tooke, *View of the Russian Empire during the Reign of Catherine the Second and to the Close of the Eighteenth Century*, 2d. Ed. 3 vols. (London: T. N. Longman, 1800), 3: 151.

Katerina tarımı ihmal etmesine karşın ticareti geliştirmek için bir takım adımlar attı. 22 Temmuz 1763'te çıkardığı bir kanunla, yabancıların Rusya'ya gelmesini teşvik etti. Kanuna göre, devlet, Rusya'da yatırım veya ticaret yapmak isteyen yabancıların yol parasını ödeyecek, Rusya'ya gelip, boş alanlara yerleşmeleri durumunda ise onlardan 30 yıl, eyaletlerin başkentlerine yerleşirlerse 10 yıl, eğer şehirlere yerleşirlerse 5 yıl için hiç vergi almayacaktı. Ayrıca, fabrika açmaları durumunda, girişimcilerden fabrikada üretilen malların satışında hiçbir vergi talep edilmeyecekti. Bu önlemler ticaretin gelişmesine katkıda bulundu fakat Rus ticaret sınıfının ihmal edilmesi sebebiyle, ticarete çok önemli gelişmeler sağlanamadı. 1767'de toplanan Yasama Meclisi'nde temsil hakkı olan tüccarlar, çok sayıda devlet köylüsünün (devlet arazilerinde çalışan köylülerin) ticaretle uğraştığından, bunun da kendilerinin hareket alanını daralttığından şikâyet ettiler. Ayrıca, serf satın alma hakkı talep ettiler. Aynı komisyonda devlet köylüleri, vergi yükünün arttığını, nüfusun fazla fakat ekilecek alanın az olduğunu; bunların da bir kısmının verimsiz olduğunu belirttiler.⁹⁹ Tarafların bu şikâyetleri ve talepleri, tüccarlarla, kendilerine ticaret yapma hakkı verilen devlet köylüleri arasında bir rekabet olduğunu ve Rus tüccar sınıfının toprak sahiplerinin sahip olduğu haklardan mahrum bulunduğunu göstermektedir. Tüccar sınıfına yönelik bu politikalar ileriki yıllarda da, aşağı yukarı aynı çizgide devam etti ve bu, Rusya'da güçlü bir orta sınıfın (burjuva sınıfının) doğmasına engel oldu.

99 PSZRI, 16: 313-16; 17: 1092-95, 1101, SIRIO, 93: 164-65, 123: 424-25.

LİBERALİZMDEN MUHAFAZAKÂRLIĞA

Fransız ihtilalini takip eden yıllarda özellikle Katerina II ve oğlu Paul döneminde Rusya, devrim karşıtı, katı bir yönetime tanıklık etti. 1802'de iktidara gelen Aleksandr I dönemi ise ilk başta liberal daha sonra muhafazakâr politikalara sahne oldu. Devrimle gelen basında sansürün kaldırılması, azınlıklara karşı esnek yaklaşım, siyasi yapıda reform tasarıları gibi liberal eğilimler, 1815 Viyana Kongresi'ni özellikle 1825'deki anayasal monarşi için yola çıkan Dekabristlerin başarısız darbe girişimi ve 1830'daki Leh isyanından sonra yerini çok daha katı, muhafazakâr bir atmosfere bıraktı. Liberalizmden konservatizme geçişlerin öne çıktığı bu dönem, bir sonraki liberal rüzgârların estiği 1860'lara kadar sürdü. Bütün bu gelişmeler hem ülke içindeki sosyal, ekonomik ve siyasi gelişmelerin hem de Avrupa'da her biri Fransa'da ortaya çıkan devrimlerin ve diğer ülkelerle savaşların etkilerine reaksiyon olarak ortaya çıktı ve değişti.

Fransız ihtilali sonrası Rusya

Katerina'nın döneminde patlak veren Fransız İhtilali'ne tepkisi daha önce bahsi geçtiği üzere olumsuzdu. Oğlu Paul (1796-

1801) ve torunu Aleksandr ise devrime karşı zikzaklı bir yaklaşım sergilediler. Örneğin Paul ilk başta devrimin getirdiği rüzgârdan korumak için ülkesini Jakobenlerin Fransa'yı yönettiği gibi suiistimallerle ve terörle yönetti; kendisine ve tahta karşı bir kin ve nefret oluşmasına neden oldu. Annesi Katerina'nın politik erdemle yarattığı her şeyi yıktı. Çünkü ünlü Rus tarihçisi Nikolay Karamzin'in ifadesi ile Paul, tam Fransız İhtilâlinin terör politikalarının Avrupa'nın sivil özgürlük ve eşitlik rüyalarına son verdiği, otokrasi için uygun bir ortamın doğduğu vakit tahta çıktı.¹ Kuşkusuz Paul'un dönemi Karamzin'in tanımladığı kadar karamsar ve terör dolu bir dönem değildi. Paul daha çok E. S. Şumigorski gibi isimlerin ifade ettiği üzere, Batı ile Doğu arasına sıkışıp kalmış, bazen liberal bazen de muhafazakâr politikalar benimseyen bir liderdi. Paul, başa gelir gelmez annesinin döneminde mahkûm edilen Novikov ve Radişçev'i ve Polonya'nın ilhakı sırasında muhalefet eden birçok Polonyalı direnişçiye serbest bıraktı.² Fakat bu liberal tavrın arkasından Aralık 1796'da çıkardığı bir kanunla serfliğin sınırlarını genişletti. Bildiri, Ekaterinoslav, Voznesenk, Tauridia (Kırım) bölgesini ve Kafkas eyaletlerini içine alan Güney Rusya'da köylülerin bir yerden bir yere göçünü yasakladı. Bunun en önemli nedeni, daha önceki benzer kanunlarda olduğu gibi, köylülerin göçünden kaynaklanabilecek iş gücü kaybını önlemektir. Kanuna göre yukarıda adı geçen bölgelerdeki ve buna ilâveten Taman yarımadasındaki köylüler kayıtlı oldukları köylerin dışına çıkamayacaklardı. Kaçmaları durumunda toprak sahiplerinin zararları tazmin edilecek ve kaçan köylüler bulunup tekrar sahiplerine teslim edileceklerdi.³

Böylesi bir kanunun ardından Paul, köylülerin gönlünü almak için 5 Nisan 1797'de yayınladığı bir bildiri ile Pazar günleri çalıştırılmalarını yasakladı.⁴ Ağustos 1797'de yayınlattığı bildirilerle ise devlet topraklarından bir kısmının devlet köylüleri-

1 Richard Pipes, *Karamzin's Memoir on Ancient and Modern Russia: A Translation and Analysis* (Cambridge University Press, 1959), 135-136.

2 *The Making of Russian Absolutism*, 199, 195.

3 PSZRI, 24: 233-34.

4 PSZRI, 24: 587.

15. Rusya: 1762-1801, Rusya Tarihi.

ne dağıtılmasını sağladı. Köylüler kendilerine verilen topraklar için vergi ödemeye devam edeceklerdi. Bu ve bir önceki çalış-
 ma günü hakkındaki kanunun amacı, serfliği engellemek değil,
 Katerina II döneminde patlak veren Pugaçev isyanı gibi olayla-
 rın tekrar etmesini önlemektir. 1797'de *Moskovski Vedomosti* adı
 verilen günlük bir gazetede yayınlanan ilânlar serfliğin boyut-
 larını göstermesi açısından ilginçtir. Bu ilânlarda değişik yete-
 nekleri olan serfler sahipleri tarafından satışa çıkarılmıştır. Ör-
 neğin bir ilânda kadın ve erkeklerin saçını kesebilen bir berber,

bir başka ilânda ise 25 yaşında, aynı zamanda kan alabilen ve erkekleri tıraş edebilen “çok iyi bir dokumacı”, eşi ve bir çocuğu ile birlikte satışa sunulmuştur. İlânlarda bazen satışa sunulan insanların fiyatı ve onlara ulaşmak için başvuru adresi de belirtilmiştir.⁵ Paul döneminde Rusya ile Amerika Birleşik Devletleri arasında ticarî ilişkiler başladı. Pasifik Okyanusu’ndan Kuzey Denizi’ne kadar olan geniş bir alanda ticaret yapma hakkı verilen bir Rus-Amerikan ortak ticaret şirketi kuruldu. Şirketin başlangıç sermayesi 724 bin ruble olup, 724 hissedarı vardı. Daha sonra şirkete 1000 ortağın daha kabul edilmesi kararlaştırıldı. Şirket ortaklarına Kamçatka’dan Amerika’ya, güney Japonya’ya kadar çok geniş bir alanda serbest ticaret yapma ve bu bölgede çıkan her türlü yeraltı ve yer üstündeki kaynakları kullanma hakkı verildi.⁶

Paul dış politika konusunda da liberal bir yaklaşımla muhafazakâr bir tavır arasında geldi gitti. Önce devrimci ve saldırgan Fransa’ya karşı bir tavır içine girdi. 1799’da Napolyon’a karşı, Avusturya, İngiltere, Osmanlı Devleti ve Napoli’den oluşan ittifaka dahil oldu. Kendi saldırgan politikalarından vazgeçerek Gürcistan ve İran’a kadar ulaşan Rus birliklerini geri çağırdı. Fakat müttefikleri Fransa’ya karşı başarısız olunca Avusturya ve İngiltere’den uzaklaştı ve Fransa’ya yaklaştı. Ayrıca İsveç’le 1800 yılında tarafsızlık antlaşması imzaladı. Bunları yaptıktan sonra iptal ettiği doğu projesine geri döndü: 1801’de Gürcistan’ı ilhak etti. Hiçbir direnişle karşılaşmayan Paul, Gürcülere Ruslarla eşit haklar ve ayrıcalıklar sözü verdi.⁷ Bu katılımla Rusya, Kafkasya’daki hâkimiyetini biraz daha genişletti.

Politikaları itibarı ile Aleksandr I (1801-1825) dönemi de liberalizmden başlayarak konservatizme doğru giden bir dönem görüntüsü verir. Aleksandr esas itibarı ile Fransız ihtilâli’nin özgürlükçü ve liberal etkisi altından kalmış biriydi. Bu görüşlerini tahta gelmeden önce açıkça ifade etmekten çekinmemiş-

5 A. K. Djivelegova, S. P. Mel’gunov ve V. I. Piçeta, editör. *Velikaya Reforma*, 6 cilt (Moskva: Izd. I. D. Sytina, 1911), I: 258.

6 PSZRI, 25: 700, 923.

7 *The Making of Russian Absolutism*, 198–99; PSZRI, 26: 502.

tir. Yakın arkadaşı Prens Adam Czartoryski 1796'da Aleksandr ile ilgili bir anısında, onun kabinenin ve sarayın Polonya'ya dair görüşlerini paylaşmadığını ve politikalarını şiddetle kınadığı büyükannesesi Katerina II'nin yolundan gitmekten çok uzak olduğunu belirtir ve Aleksandr'ın, Polonya'nın mücadelesinde başarılı olmasını dilediğini ve başarısızlığı karşısında da üzüldüğünü ekler. Czartoryski'ye göre Aleksandr, ne şekilde olursa olsun her türlü despotizmden nefret etti. Özgürlükten yana idi ve onun herkesin hakkı olduğuna inandı. Fransız İhtilali'ne büyük bir ilgi gösterdi, fakat aşırılıklarına karşı çıktı; devrimin başarılı olmasını istedi ve Fransız Cumhuriyeti kurulduğunda sevindi.⁸

Aleksandr I, bu liberal tavrını tahta geldikten sonra da devam ettirdi. Bunun en büyük göstergesi çarlığının ilk döneminde hazırlanan veya çıkarılan kanun taslakları ve projeleri idi. Örneğin, 2 Nisan 1801'de yayınladığı bir bildiriyle "Gizli Polis Teşkilâtı"nı kaldırdı. Bundan böyle bütün suçların mahkemede görüşüleceğini ve her suçlunun kanun yoluyla cezalandırılacağını duyurdu. 27 Eylül 1827'de çıkarttığı kanunla ise, Kazan'da meydana gelen bir olaya istinaden, işkenceyi yasakladı. Kazan'da bir kişi kundaklama şüphesi ile tutuklanmış ve sorgulanmıştı. Suçu işlemediğini belirtince, işkenceye maruz kalmış ve suçu kabul etmiş; fakat daha sonra çıkarıldığı mahkemede kendisinin masum olduğunu ifade etmişti. Bu olaydan sonra Aleksandr en yüksekte en aşağıya kadar bütün idarî ve yasal kurumlarda ve mahkemelerde işkence uygulanmasını veya ona izin verilmesini yasakladı. İşkence altında sorgulamayı men etti.

Aleksandr reform yanlısı bir liderdi. Devletin merkeziyetçilikten arınması; hatta mutlakiyetçi özelliğinin azalması için bir takım reformlar yaptı. Eylül 1802 tarihli manifestosuyla bakanlıkların kuruluşunu ilân etti. Aslında Aleksandr'ın yaptığı, Petro döneminde kurulan bakanlık sistemine geri dönmektir. Bundan

8 Adam Gielgud, editör. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I*, 2. vols. (London: Remington and Co. Publishers, 1888), 1: 109-14.

böyle devlet işleri 8 tane bakanlığın idaresinde gerçekleşecekti. Bu bakanlıklar: Ordu, Donanma, Dışişleri, Adalet, İçişleri, Ekonomi, Ticaret ve Eğitim Bakanlıklarıydı. Bunların faaliyetleri Senato tarafından denetlenecekti. Bakanlıkların görevleri Temmuz 1810'da çıkan ayrı bir kanunla daha ayrıntılı bir biçimde belirlendi ve açıklandı. İdarî alanda diğer iki önemli yenilik yine Eylül 1802 tarihli bir kanunla Senato'nun hakları ve görevlerinin yeniden belirlenmesi ve 1810'da "Devlet Konsülü"nün kurulmasıydı. İlk kanuna göre, Senato sadece çara karşı sorumlu idi: Senato kararlarına sadece çar itiraz edebilirdi. Bakanlıklar (kolejler) senatoya bağlıydı. Senato kararları oy çokluğu ile alınırdı. "Devlet Konsülü" ise bir anlamda hükümetin yasama ile ilgili birimlerini ve kurumlarını çatısında topladı. Bütün kanunlar, taslaklar ve düzenlemeler burada incelenecekti. Konsülün çarın onayı olmadan hiçbir kanun ilân etme hakkı yoktu. Bu yönüyle kurum gerçek bir yasama birimi olmaktan uzak olup, daha çok danışma meclisi niteliğindeydi. Konsül, hukuk, askerî işler, sivil ve dinî işler ve devlet ekonomisi olmak üzere dört ana konudan sorumluydu fakat daha önce belirtildiği üzere konsülün hiç birisi hakkında tek başına karar verme yetkisi yoktu. Bu reformlara rağmen, Aleksandr hiçbir zaman anayasal rejimi düşünmedi. Onun isteği üzerine hazırlanan anayasa taslaklarında, otoritenin çara ait olduğu vurgulandı.⁹

Bu dönemde eğitimde ve ekonomik alanda bir takım reformlar yapıldı. İlkiyle ilgili olarak Ocak 1803'te çıkarılan bir kanunla eğitim yaygın hale getirildi. 1792'deki "Fransız Yasama Meclisi"ne sunulan bir taslaktan esinlenerek hazırlanan kanuna göre köylerden şehirlere kadar her yerde, her sınıfın çıkarları ve görevleri doğrultusunda dört tip okul açılacaktı. Bunlardan ilki devlet köylerinde (devlet serflerinin yaşadığı) kiliseler tarafından açılacak kilise okullarıydı. Bu okulların masrafları ve bakımı kiliseye ve yerel halkın saygın kişilerine aitti. Toprak sahiplerine ait köylerde ise okulların bakımından "aydın ve iyi niyetli" toprak sahiplerinin kendileri sorumluydu. İkinci tür okullar her bölgede (uyeždde) olması gereken bölge okulla-

9 PSZRJ, 27: 241-47; 31: 3-6, 278-80, 686-719.

rı idi. Bu okulların müdürü doğrudan o bölgedeki üniversite tarafından atanacaktı. Üçüncü tür okullar ise her eyalette, temel eğitim okullarına ilâveten açılması gereken orta öğretim kurumları (*gymnazyum*) idi. Bunların idaresinden eyalet yönetimi sorumluydu. Ayrıca aynı kanuna göre, her *okrugda* sanat ve bilimler eğitimi için üniversiteler açılması kararlaştırıldı.¹⁰ Bunlar Aleksandr'ın reform veya aydınlanmada eğitime biçtiği rolü veya verdiği önemi gösterir. Bununla birlikte bu çabalara rağmen, eğitimde önemli ilerlemeler kaydedildiğini söylemek yanlış olur. Asıl gelişmeler yaklaşık bir elli yıl sonra ancak Aleksandr II döneminde gerçekleşmeye başladı.

Ekonomide bazı kısıtlamalar kaldırıldı. Bu yolla ekonominin gelişmesine katkıda bulunmak amaçlandı. İlk olarak, Aralık 1801'de yayınlanan bir bildiri ile bütün özgür kişilere toprak satın alma hakkı verildi. Aslında buna benzer uygulamalar Petro döneminde de yapılmış, tüccarlar toprak almaları ve yatırım yapmaları için teşvik edilmişti. Bu dönemde bu teşvikin ve iznin sınırları biraz daha genişletildi: Sadece devlet köylüleri değil, toprak sahipleri tarafından serbest bırakılan köylüler de, üzerinde çalışan serfler olmamak kaydıyla toprak satın alabileceklerdi. Bu kanunun ardından, Şubat 1803'te, toprak satın alan köylülerin haklarını ve yükümlülüklerini belirlemek ve eski toprak sahipleri ile yenileri arasında çıkabilecek anlaşmazlıklara çözüm bulabilmek amacıyla, "özgür çiftçiler" isminde yeni bir sosyal ve ekonomik sınıf oluşturuldu. Buna göre, özgür çiftçiler toprak sahibi olup da, var olan hiçbir sınıfa dahil olmak istemeyen kişilerden oluşacaktı. Bu kişiler topraklarını satın alır almaz satma, kiralama veya varislerine bırakma hakkına sahip olacaklardı. Yasal konularda ise devlet köylüleri ile aynı mahkemelere tâbi olacaklardı. Bu uygulama hiç kuşkusuz köylülerin toprak sahipliği yolunda atılmış bir adımdı fakat ekonomik durumları uygun olmadığı için birçok köylü bu haktan yararlanmadı. Ticaret alanında Aleksandr, Yahudilere karşı uygulanan kısıtlamalara son verdi. Aralık 1804 tarihli kanunla, Yahudiler, çiftçiler, zanaatkârlar, tüccarlar ve ticaretle uğraşanlar olmak

10 PSZRI, 27: 438-441.

üzere dört ana gruba ayrıldı. Yahudi çiftçiler serfliğe tâbi olmayıp, tamamen özgürdüler. Topraklarıyla istediklerini yapabilirlerdi: Onları kiralayabilir, satabilir, hediye veya miras olarak istediklerine devredebilirlerdi. Ruslarla eşit yasal haklara sahip Yahudiler, aristokratlarla toprak alış verişini yapabilirlerdi. Aynı kanun aynı kanun Yahudilere tüm okullara girme, eğitimi sırasında dinlerinin gereklerini yerine getirme, üniversite de-recesi alma haklarını tanıdı. Ayrıca, eğer çocuklarını Rus okullarına göndermek istemezlerse, masrafları kendilerine ait olmak şartı ile Yahudilere kendi okullarını açma hakkı verdi fakat eğitim dili sadece Rusça, Lehçe ve Almanca olmak zorundaydı. Ayrıca, kanun Yahudilere eyalet meclisinde bir haham bulundurma hakkı verdi.¹¹

Dış politika konusunda ise Aleksandr dönemi yine ikili bir durum arz etti. Aleksandr I, ilk olarak Prens Adam Czartoryski, Kont Paul Straganov ve Nikolay Novosiltsev gibi Rus hükümetinde reform yapmak isteyen ilerlemeci devlet adamlarıyla çalıştı fakat daha sonra bu liberal eğilimleri değişti, özellikle 1812 Napolyon'un Rusya'yı işgalini müteakip yerini mistik ve oldukça muhafazakâr bir adama bıraktı. Evde çok başarılı olmasa da uluslararası arenada parlak bir kariyere sahip oldu. Rusya, önce Napolyon'a karşı 1802'de İngiltere ile "Amiens Antlaşması"nı imzaladı: 1803'te Avusturya ve İngiltere ile birlikte üçlü koalisyonu oluşturdu fakat bu da Napolyon'a karşı durmakta etkili olmadı. Avusturya 1806'da Austerlitz'de Napolyon'a yenilirken, Prusya, Jena ve Auersadt savaşlarında ağır kayıplar verdi. Rusya ise 1807'de Friedsland Muharebesi'nde Fransa'ya yenildi. Bu yenilgiden sonra Osmanlı Devleti'nin de Fransa ile ittifak yapmasından etkilenerek Aleksandr I, Napolyon ile savaşmak yerine onunla barış yapmayı tercih etti ve Fransa'yla iki antlaşma imzaladı.¹² İlki Haziran 1807'de imzalanan "Tilsit Antlaşması" idi. Buna göre, Rusya Eflâk ve Boğdan'dan çekilecek ama buralarının Bab-ı Âli ile barış antlaşması imzalanana kadar Os-

11 PSZRI, 26: 604-04, 683; 27: 243-47, 241-433; 31: 3-6; 27: 438-41, 462-63; 28: 731-36.

12 *A Century of Russian Foreign Policy 1814-1914*, 29-30.

manlı Devleti tarafından işgal edilmesine izin verilmeyecekti. Polonya sorunu ise Prusya'nın Polonya topraklarından Varşova Dukalığı yaratılarak çözüme kavuşturuldu. Bu, Rusya için hiçbir kazanç ifade etmedi hatta Rusya sınırında yaratılan ve ona karşı silâh olarak kullanılabilecek bir Polonya Rusya'nın çıkarlarına tersti.

Antlaşmanın gizli maddelerine göre Rusya, Cattaro adı verilen bölgeyi Fransız birliklerine bırakacak; Fransa Osmanlı Devleti'nin hiçbir tebaasını özellikle Karadağlıları doğrudan veya dolaylı olarak ne rahatsız edecek ne de sorgulayacaktı. Aynı tarihte imzalanan gizli antlaşmayla, Rusya ve Fransa birbirlerine düşmanlarına karşı ortak hareket etmeyi taahhüt ettiler. Ayrıca Rusya, İngiltere'nin Fransa ile bir barış antlaşması imzalayıp, Fransa'dan aldığı yerleri vermeyi kabul etmemesi üzerine, İngiltere ile ilişkilerini kesecek ve Londra'daki Rus elçisini geri çekecekti. İngiltere ile ilişkilerin gerilmesi durumunda Rusya ve Fransa; Danimarka, İsveç ve Portekiz'den limanlarını İngiltere'ye kapatmalarını, elçilerini Londra'dan geri çağırmalarını ve İngiltere'ye savaş açmalarını isteyecekti. Bunları yapmadıkları takdirde bu ülkeler hem Rusya hem Fransa tarafından düşman kabul edilecekti. Eğer İngiltere barış yapmaya yanaşırsa, bu ülkeye, Fransa, Hollanda ve İspanya'daki kolonilerdeki kayıplarının karşılığında Hannover verilecekti. Son olarak, eğer Osmanlı Devleti Fransa'nın St. Petersburg ve İstanbul arasında yapılacak bir barış antlaşması için aracılığını kabul etmezse ve görüşmelerin başlamasından sonraki ilk üç gün içinde taraflar arasında bir anlaşmaya varılmazsa, Fransa ve Rusya Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte hareket edecekler ve Osmanlı Devleti'nin, İstanbul ve Rumeli eyaleti hariç, Avrupa topraklarındaki bütün halkların bağımsızlığı için savaşacaklardı.¹³ Bu antlaşma Rus toplumunun her kademesinde özellikle Rus aristokratları arasında memnuniyetsizlikle karşılandı, çünkü İngiltere'ye karşı ticarî bir savaşa girmek –Napolyon ile anlaşmak bu demekti– ekonomik ilişkilere tersti. Fakat Tilsit, taraflar için

13 *Vneşniyaya politika Rossii XIX i načala XX v. Dokumenty Rossiskogo Ministerstva inostrannykh del, (1801-15), 7 cilt (Moskva: Gospolitizdat, 1960), 3: 631-650.*

çok da kötü değildi. Fransa'nın diplomatik desteğini alan Aleksandr, 1809'da İsveç'e savaş açtı ve Finlandiya ve Alan adalarını Rusya'ya kattı.¹⁴

1808-1812 arasında Napolyon Fransız topraklarını genişletmeye devam etti. Avusturya ile savaştı ve Galiciya'yı Varşova Dukalığı'na ekledi. 1810'da İngiltere'yi bloke etmek için Oldenbrug, Bremen, Hamburg ve Lübeck'i ele geçirdi. Çarın kardeşi Oldenbrug Dukalığı'nın varisi ile evli olduğundan bu işgaller çarı rahatsız etti. Fransız birliklerinin Prusya'da varlığını devam ettirmesi ise sıkıntıya neden oldu. 1811'de her iki taraf da savaş hazırlıkları yapmaya başladı. Rusya öncelikle diplomatik ilişkilerini geliştirmeye çalıştı. 1812'de İsveç'le anlaşma imzaladı ve bununla İsveç'e Norveç konusundaki çıkarları konusunda destek ve Finlandiya'daki kayıplarını telâfi etme sözü verdi. Ardından Osmanlı Devleti ile "Bükreş Anlaşması"nı imzaladı. Morovya'dan Beserebya'yı aldı. Napolyon ise Avusturya ve Prusya ile anlaşmalar imzaladı fakat bu devletler Aleksandr'a bu paktların hiçbir anlamının olmadığını bildirdiler. Son olarak İspanya ve İngiltere Rusya'ya katıldı. Bu hazırlıklardan sonra taraflar arasında savaş başladı. Eylül'deki (1812) "Borodina Muharebesi" Fransız galibiyeti ile sonuçlandı ve Fransızlara Moskova'nın kapılarını açtı. Rus hükümeti Moskova şehrini, bütün silahları ve düşmanın işine yarayabilecek her şeyi ile boşalttı, çünkü Mareşal Kutuzov'un ifadesi ile "Fransız ordusuna karşı direnmek sadece ordunun değil, Moskova'nın yıkıma uğraması demektir". Napolyon 5 hafta Aleksandr'ın barış istemesini bekledi fakat bu gerçekleşmedi. Ekim'de Fransızlar geri çekilmeye başladı. Kış şartları, gerilla saldırıları Fransa için büyük kayıplara neden oldu. Fransız ordusu 14 Aralık'ta Nieman'a geldiği zaman, 600 bin askerinden geriye sadece 30.000 asker kalmıştı. 1813 Ekim'inde yapılan "Leipzig Muharebesi"nde Avusturya'nın da katılımıyla güçlenen Rusya, Fransız ordusunu yendi. 25 Aralık 1813'te Prusya ordusuyla birlikte Paris'e giren Rus birliklerine hitaben yaptığı konuşmasında Aleksandr mu-

14 Petr P. Şilovskii, *Akt y otnoşyaşçiesya k političeskomu polojeniyu Finliandii* (St. Peterburg: Stasiyuleviç-1903), 136.

zaffer fakat aynı zamanda barışçıl bir lider portesi çizdi. Askerlerine, Fransızlara intikam ile değil, uzlaşma ile yaklaşmalarını ve silâhsız Hristiyanlara kollarını açmalarını emretti. Bu konuşmasında ifade ettiği gibi Aleksandr, savaştan sonra Avrupa'da barışın ve istikrarın koruyucularından biri oldu ve Rusya'yı Avrupa'nın en güçlü ülkesi haline getirdi.¹⁵

"Napolyon Savaşları"ndan sonra Aleksandr I, hem içeride hem dışarıda liberal eğilimleri terk ederek, muhafazakâr bir politika izlemeye başladı. Aynı zamanda Avrupa'nın en etkili liderlerinden biri olarak genellikle ihtilal Fransa'sına karşı oluşan ittifaklarda ve bloklarda yer aldı. İlk olarak, 1814 Kasım'ında Prusya, Avusturya ve İngiltere ile birlikte "dörtlü ittifakı" kurdu. Bunun amacı kıta sorunlarında uzlaşmacı çözümler bulmaktı. Ardından, Napolyon'un alt üst ettiği Avrupa haritasını yeniden düzenlemek için toplanan, İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya ile birlikte 1815'teki "Viyana Kongresi"ne katıldı. Kongre ile Habsburg İmparatorluğu Lombardi ve Venedik'i ele geçirerek İtalya'daki hâkimiyetini arttırdı. Papalık, papalık devletinde tekrar egemen oldu. Avusturya, Sicilya krallığını, Dalmaçya, Tyrol ve Salzburg'u ele geçirdi. Sayıları 300'den fazla olan Alman devletleri 38 devletli bir konfederasyona dönüştü ve bu ilerdeki Alman birliği için önemli bir avantaj teşkil etti. Avusturya'nın elindeki Hollanda toprakları, Fransa'ya karşı tampon bir bölge olarak kurulan ve İngiltere'nin Kanal'ın diğer tarafında hiçbir ülkenin kontrol kurmaması isteğini de karşılayacak şekilde desteklenen bağımsız Hollanda'ya dahil edildi. İspanya, Portekiz ve küçük Alman devletlerinde Napolyon'un görevden uzaklaştırdığı hükümetler tekrar iktidara geldi. Viyana Kongresi'nden sonra İngiltere en güçlü devlet olarak ortaya çıktı. Kongrenin Rusya için sonuçlarına gelince: Avusturya, Rusya ve Prusya'nın çatışan çıkarları Polonya'nın paylaşımını en-

15 *A Century of Russian Foreign Policy 1814-1914*, 38; Nikolay M. Korobkov, edîtor. *Fel'dmarşal Kutuzov, Sbornik dokumentov i materiyalov* (Moskva: OGIZ, 1947), 177; Nikolay F. Dubrovin, *Sbornik istoričeskikh materiyalov izvlečennykh iz arkhiva Pervogo Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Veličestva Kantselarii*, 16 cilt (St. Petersburg: Pervoe Otd. S. E. I. V. Kantseliarii, 1876-1917), 3: 167-68.

gellediği ve hiç biri bağımsız bir Polonya'nın yaratılmasını istemediği için, Rusya Polonya'nın büyük bir kısmını Rusya'ya kattı ve bağımsız bir krallık olarak yönetilmesini kabul etti. 15 Kasım 1815'te Polonya Krallığı'nın Anayasa'sı kabul edildi. Buna göre Rusya, Katolik Polonya'ya dinî serbestlik tanıyacak, basın özgürlüğü verecek, Polonya seçimle başa gelen ulusal bir meclise (*Seim/Diyet*) sahip olacak, yönetimde *Diyet* meclisine kralın atadığı kişilerden oluşan bir devlet meclisi yardım edecekti. Bu anayasa Nikolay döneminde rafa kaldırıldı ve Polonya'da sıkı bir Rus kontrolü ve baskısı başladı. Genel olarak Viyana Kongresi, Rusya'ya diplomatik avantajlar sağladı: Prusya, 1871'de Almanya'nın siyasî birliğini sağlamasına kadar Rusya'nın müttefiki olarak kaldı.¹⁶ Ardından, Aleksandr kendisinin hazırladığı ve 14 Eylül 1815'te Avusturya ve Prusya'nın da imza koyduğu "kutsal ittifak" antlaşmasını imzaladı. Bununla, "antlaşmaya imza koyan monarklar gerçek ve çözülemez kardeşlik bağları ile birlik halinde kalmaya, dini, barışı ve adaleti korumaya, aynı Hristiyan ailenin üyeleri olarak birbirlerine karşılıklı iyi niyet ve sevgi göstermeye" söz verdiler. Kongre ve ardından gelen kutsal ittifak, Barbara Jelavich'e göre, Rusya'ya 1945'e kadar elde ettiği en avantajlı durumu sundu fakat Rusya bunu içeride reformlar yapmak ve Rusya'yı daha güçlü hale getirmek için kullanamadı. Kırım Savaşı'nda (1853-56) alınacak yenilgide, Nikolay'ın uygulamış olduğu politikalardan çok, Aleksandr'ın barışçıl geçen dönemini reformlar için kullanmaması ve ülkeyi güçlendirmemesinin önemli bir payı vardır.¹⁷

Bu muhafazakâr politikalara paralel olarak, Aleksandr I, 1821'de patlak veren isyan sırasında Yunanlıların dindaşları olan Ruslardan yardım taleplerine olumsuz cevap verdi. Avusturya imparatoru gibi Aleksandr da Yunanlıları meşru bir otoriteye karşı çıkan, "kamu düzeninin düşmanları" olarak gör-

16 *The Western Experience*, 764; Nikolay D. Sergeyevskii (ed.). *Konstitutsionnaya khartiya 1815 g. I nekotorye drugie akty byvshego Tsarstva Pol'skogo (1814-1881)* Biblioteka Okrain Rossii no. 5 (St. Peterburg: Izd. Sergeyevskogo, 1907), 41-63.

17 Edward Hertslet, editör. *The Map of Europe by Treaty since the General Peace of 1814*, 4 vols. (London, 1875-91), 1: 318-19; *A Century of Russian Foreign Policy 1814-1914*, 40.

dü ve yardım etmeyi reddetti. Benzer bir şekilde, 1822'deki Verona Kongresi'nde, Avusturya imparatoru ve Prusya ve Fransa kralları ile birlikte İtalya'da ve İspanya'da çıkan devrimleri bastırma ve bunlara karşı asker gönderme kararı aldı.¹⁸ Bu muhafazakâr politikalar içeride tepkilere neden oldu. İlk tepkiler muhafız birliklerinden geldi. Almanya (Prusya) ve Fransa'yla yapılan savaşlar sırasında Batı uygarlığı ile tanışan birçok genç subay orda gördükleri her şeyi Rusya'dakilerle karşılaştırdılar ve Rusya'daki insanların büyük bir çoğunluğunun köle olduğu, üst rütbedeki askeri personelin kendi altındakilere çok kötü davrandığı, her yerde müthiş bir keyfilik olduğu ve gücün suiistimal edildiği sonucuna vardılar. "Savaşlar sırasında bu subayların birçoğu, Alman subayları, Fransız liberalleri ve Prusya'da çok başarılı bir ayaklanma hazırlayan gizli dernek (Tugendbund) üyeleri ile tanıştılar. Onlarla yaptıkları konuşmalarında otokrasinin dibe çektiği bir Rusya'dan utanç duydular ve onların özgür düşüncesini benimseyerek Rusya'da da anayasal bir hükümetin kurulması için örgütlenmeye başladılar."¹⁹ Rus edebiyatının seçkin örneklerinden yola çıkarak Rus entelektüel ve sanatsal yaşamının son derece etkileyici bir resmini sunan İngiliz tarihçi Orlando Figes, Tolstoy'un 1812 Rus-Fransız Savaşını anlattığı *Savaş ve Barış*'tan yaptığı alıntı ve sunduğu örneklerle Dekabristler hakkında bazı bilgiler verir. Ona göre *Savaş ve Barış*'taki Rostov ve Denisov gibi "kardeşlik" duygularıyla birbirine bağlanmış subaylar, "bu duygular sayesinde hizmet devletinin katı hiyerarşik yapısını kırmaya başladılar. Kendilerini vatanseverlik erdeminin ve aristokrat ve köylülerin birlikte uyum içinde yaşadığı kardeşlik ruhunun egemen olduğu yeni bir komüne –belki bir ulusa– ait olarak hissettiler."²⁰ Figes bu

18 Prince Richard Metternich, editör. *Memoirs of Prince Metternich*, çeviren Aleksandr Napier, 5 cilt (London: Richard Bentley & Son, 1880), 3: 522-23; Mikhail A. Fonvizin, "Obozrenie proyavlenii političeskoy jizni v Rossii," *Obščestvennye dvijeniiya v Rossii v pervuyu polovinu XIX veka*, vol. 1 (St. Peterburg: Tipografii Gerold, 1905), 181.

19 "Obozrenie proyavlenii političeskoy jizni v Rossii," 185.

20 *Natasha's Dance*, 81, 131; Hans Rogger, *National Consciousness in Eighteenth-Century Russia* (Cambridge: Harvard University Press, 1969).

cümlelerle *Dekabristlerin* (Aralıkta/Dekabr'da çıkan ayaklanmaya katılanlar veya destekleyenler) askeriyedeki hiyerarşik yapıya karşı çıktıklarını; ilk milliyetçilik fikirlerinin Rus subayları arasında doğduğunu ve 1812'nin Rusya'nın geçmişine ilgiyi ve ondan duyulan gururu arttırdığını ifade eder.” Ve bu dönemde tarihin Rusya'nın karakteri ve kaderi hakkındaki bütün sıkıntı veren soruların cevabı haline geldiğini ileri sürer. Nitekim Nikolay Karamzin'in Rusya tarihine ait eserinin ilk sekiz cildi bu dönemden sonra 1818'de basılmıştır. Rusya'da “Oteçestvannaya Voina” olarak adlandırılan 1812 Savaşı'nın ulusal gurur ve milli bilince etkisine dair görüş, Rus ulusal bilinci konusunda yazan Hans Rogger tarafından da paylaşılır.

Moskova'daki *Dekabristlerin* lideri olan Fonvizin'e göre isyanın tek nedeni, Rus subaylarının Batılı liberal ve özgürlük fikirlerinden etkilenmesi değildi. Ayrıca, savaşın sonunda 1817-18'de kurulan askerî yerleşimler (*Voennie poseleniya*) de subayların tepkisinde önemli bir etkendi. Kont Arakçeyev'in kuracağı piyade alayını oluşturmaya yardımcı olacak askerî yerleşimlerde hükümet, askerlik hizmetini daha az sıkıntılı hale getirmek için bir takım önlemler aldı. Örneğin, askerî yerleşimlere dahil olan askerler bütün yerel sorumluluklardan muaf olacaklar, çocuklarının masrafları devlet tarafından karşılanacak ve aileleri ile olan ilişkilerinin zarar görmemesi için bölgelerinde veya ona en yakın yerde kurulan birliklerde görev alacaklardı.²¹ Bu esnek yapıya rağmen yerleşimler, Rus askerî personelinin tepkisine neden oldu. Bunun en önemli sebebi, daha önce Fonvizin'in belirttiği gibi birliklerdeki sağlıksız ve katı ast-üst ilişkilerinden dolayı askerî yerleşimlerin “despotik ve nefret dolu” olmasıydı. *Dekabristler* sadece yeni birliklerin açılmasına değil, aynı zamanda bu veya önceki birliklerin Avrupa'daki “özgürlükçü ve bağımsızlık yanlısı” hareketleri bastırmak için kullanılmasına karşıydılar.

Bütün bunlardan yola çıkan *Dekabristler*, Aleksandr I'in 1 Ağustos 1822'de bütün gizli dernekleri ve mason teşkilatlarını yasaklamasına rağmen gizlice örgütlenmeye devam ettiler ve 13

21 PSZRİ, 34: 220-221, 944, 35: 549.

Aralık 1825'te bir bildiri yayınladılar, taleplerini dile getirdiler. Bunların başında otokratik hükümetin lağvedilmesi, seçilmiş bir kabineden oluşan hükümet kuruluncaya kadar geçici bir hükümet kurulması, bütün dinlere karşı hoş görülü olunması, bütün sosyal sınıfların kanunlar önünde eşit kılınması, herkesin istediği işle uğraşmakta serbest bırakılması vardı. Ayrıca, kelle vergisinin iptal edilmesini, tuz ve alkol gibi ürünler üzerindeki devlet tekeline son verilmesini, zorunlu askerlik ve askerî kolonilerin kaldırılmasını, askerlik süresinin düşük derecedekiler için azaltılmasını, 15 yılı doldurmuş her askerin emekliye ayrılmasını talep ettiler. *Dekabristlerin* talepleri arasında mahkemelerde jüri sisteminin getirilmesi de vardı.²² Son derece özgürlükçü ve liberal bir içeriği olan bildiri, bir anlamda devrimci Fransa'da yayınlanan "İnsan Hakları Bildirgesi"ni hatırlatır. Bu fikirlerle dolu *Dekabristler*, Aralık 1825'te Aleksandr'ın yerine Nikolay I'i getiren taht değişikliğinden faydalanarak Rus hükümetine son vermek ve yerine anayasal bir sistem getirmek için isyan ettiler. İsyanın sonra tutuklanıp Sibirya'ya sürgün edilen *Dekabrist* Andrey Evgenyeviç Rozen (1799-1884)'in verdiği bilgiye göre isyana yaklaşık 2000 asker ve subay katıldı. İsyancılar tahta Nikolay'ın geçmesine engel olmayı; "Senato ve Kutsal Sinod'u, özgür düşünceli ve vatansever temsilcilerden oluşan bir hükümeti kabul etmeye zorlamayı" planladılar. Fakat başarısız oldular. Rozen'e göre başarısızlığın en önemli nedeni, isyancılar arasındaki kopukluk, liderler arasındaki ayrılıklar ve bu nedenlerden dolayı hareketi yönlendiren kişilerin zamanında harekete başlayamaması ve kısa sürede gelen çarlık birliklerin isyana müdahale etmesiydi.²³ İsyanı bastıran hükümet, isyana karıştığı gerekçesiyle yaklaşık 600 kişiyi sorguladı. Sorgulamaları sırasında birçok *Dekabrist* isyanın nedenini Aleksandr'ın 1817'e kadar izlediği liberal politikalara bağladılar. Onlara göre Aleksandr,

22 PSZRI, 38: 579-80; Mikhail N. Pokrovskii, editör. *Vosstanie Dekabristov*, 11 cilt (Moskva: Gosizdat, 1925-54), 1: 107-08; Anatole G. Mazour, *The First Russian Revolution, 1825: The Decabrist Movement* (Berkeley: University of California Press, 1937), 283-84.

23 Andrey Yevgeneviç Rozen, *Zapiski Dekabrista* (Leiptsig: Dunker i Gumbolt, 1870), 66-72.

Rusları anayasal ve liberal bir hükümet için umutlandırmış, daha sonra bu umutları boşa çıkarmıştı. Nikolay'ın da bizzat katıldığı sorgulamalar ve yargılamalar sonunda 121 kişi "Yüksek Ceza Mahkemesi" tarafından idama mahkûm edildi; aristokrat unvanlarından ve onun getirmiş olduğu ayrıcalıklardan men edildi ve Sibirya'ya sürüldü. Böylece ilk devrim girişimi başarısızlıkla sonuçlandı.²⁴ Bir sonraki bölümde görüleceği üzere, başarısız olmasına rağmen *Dekabrist* ayaklanması, Nikolay'ın üzerinde büyük bir iz bıraktı: Onun katı ve devrim karşıtı politikalar izlemesinde etkili oldu.

Resmi ideoloji: Otokrasi, Rus milliyetçiliği ve Ortodoksluk

Rus tarihinde Nikolay dönemi (1825-1855) muhafazakâr bir dönemi sembolize eder. Bu muhafazakârlığı, Nikolay'ın eğitimden, askerî, yasal alandakilerden sosyal ve ekonomik alandaki politikalarına kadar hemen her alandaki uygulamalarında görmek mümkündür. Nikolay'ın muhafazakâr politikalarında, kendisinin gelenekçi veya tutucu dünya görüşü kadar, yönetimde olduğu dönemde hem içeride hem dışarıda ortaya çıkan gelişmelerin de önemli bir payı vardır. Rus tarihçisi Nikolay Riasanovsky'nin ifadesi ile çar Nikolay I, kendisini Ortodoks kilisesine ve otokrasiye adanmış bir liderdi. Davranışları ve kararlarında Hristiyan etiğinin ve içinde büyüdüğü aristokrat normlarının büyük bir etkisi vardı.²⁵ Nikolay "direkt, pervasız ve inatçı bir kişiliğe sahipti. İdeali, her şeyin belli bir yerinin olduğu ve belli bir emir komutasında cereyan ettiği mükemmel bir askerî düzendi."²⁶ Ayrıca, ona göre en küçük sosyal birim olan aileden ulusa kadar herkes ve her şeyin yeri, "Tanrı-Çar ve diğer-

24 Aleksandr K., Borozdin. Editör. *Iz Pisem Pokazanii Dekabristov* (St. Peterburg: M. V. Pirozhkov, 1906), 3-18; *PSZRI*, 1: 759, 772.

25 Nicholas V. Riasanovsky, *Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825-1855* (Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1969), 15, 32.

26 *A Century of Russian Foreign Policy*, 71.

leri şeklinde” özetlenebilecek hiyerarşik bir sosyal düzene ve otokratik bir sisteme göre belirlenmeliydi.²⁷ Bu dünya görüşünün yanı sıra, aldığı askerî eğitim ve iktidarının hemen başında (Aralık 1825’te) patlak veren ve onu zor durumda bırakan *Dekabrist* ayaklanması da Nikolay’ın muhafazakâr tavrında etkili oldu. *Dekabrist* ayaklanması çarın birlikleri tarafından çok bùymeden bastırıldı ve başarısız oldu fakat Nikolay’ın “devrimin ne kadar önemli ve sinsi bir düşman olduğu yolundaki inancını” perçinledi. Bu devrim karşıtı, katı ve muhafazakâr görüş ve yaklaşım, başta da belirtildiği üzere, dönemin hemen her alanındaki politikalarda kendisini hissettirdi. Nikolay çıkardığı kanunlarla Rusya’da hayatın her alanını kontrol etmeye çalıştı. Bu politikanın en önemli araçlarından biri Temmuz 1826 tarihinde yaratılan “Üçüncü Bölüm” olarak da bilinen Polis teşkilâtı idi. Bu kurumun görevleri şunlardı:

Devletin içinde varlık gösteren birçok farklı mezhep ve ayrılıkçı dinî gruplar hakkında istihbarat yapmak, yargılanması Ekonomi Bakanlığı ve İçişleri’nin alanına giren sahte çek, para pul ve belgeler hakkında bilgi toplamak, polis gözetimi altındaki kişiler hakkında ayrıntılı istihbarat toplamak, zararlı ve şüpheli kişileri sürgün etmek, devlet suçlularının tutulduğu bütün yerlerin denetimini ve bakımını yapmak, Rusya’da yaşayan veya buraya gelip giden yabancılar hakkındaki bütün talimatları uygulamak, istisnasız bütün olaylar hakkında rapor tutmak ve polisle ilgili istatistiksel bilgi toplamak.²⁸

“Üçüncü Bölüm” için belirtilen bu görevler ve sorumluluklar Nikolay’ın neleri tehdit olarak algıladığını göstermesi açısından önemlidir. Çarın algıladığı tehditlerle baş etmek için kullandığı bir başka araç da sansürdü.

Nikolay tahta geldiği ilk günden itibaren sansürü sosyal kontrolü sağlamanın ve devrim veya özgürlük gibi zararlı düşün-

27 Christine D. Worobec, *Peasant Russia: Family and Community in the post-Emancipation Period* (New Jersey: Princeton University Press, 1991), 175.

28 Sidney Monas, *The Third Section: Police and Society in Russia under Nicholas I* (Cambridge: Harvard University Press, 1961), 62-63.

celeri engellemenin bir yolu ve aynı zamanda “Ortodoksluk, otokrasi ve Rus milliyetçiliği” gibi üç sacayağı üzerine oturan resmî ideolojisini yaymanın bir aracı olarak gördü. Bu amaçla 22 Nisan 1828’de “Sansür Kanunu” çıkarıldı. Buna göre, ülkede yayınlanan her türlü edebî sanatsal ve bilimsel çalışmalar, her dilde kitap, karikatür, harita ve beste, sansürün alanına girdi. Kanuna göre, “Ortodoks kilisesine veya genelde Hristiyan inancının dogmalarına zarar veren, otokratik rejimin gücüne tecavüz eden, ahlâkî değerleri aşağılayan ve bir kişinin şerefine zarar verecek her türlü yayın sansür edilecekti.” Aynı kanun gereği sansür Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı bir birim haline getirildi ve iç ve dış (yabancı yayınlara bakan) olmak üzere ikiye ayrıldı.²⁹ 1832’de *Avrupa* isimli yeni bir dergide Rusya’nın Avrupa’dan neler alması gerektiğini veya neler alabileceğini tartışan bir makalenin yayınlanmasından sonra, Nikolay basınla kişisel olarak ilgilenmeye başladı: Resmî ideolojiyi eleştiren herhangi bir yazının çıkmasını engellemek için “hiçbir derginin kendi onayı olmadan çıkarılmamasını emretti ve bu işten de Milli Eğitim Bakanlığı’nı sorumlu tuttu.” Nikolay’ın basın konusundaki baskıcı ve kontrolcü tavrı özellikle 1848 ihtilallerinden sonra arttı. Basına karşı korkuyla ve savunma psikolojisi ile davrandı: Sansür görevlilerine Rus tahtına tehlike arz edebilecek her şeyi yasaklamalarını emretti ve basını küçük korkulara ve kaprislere mahkûm etti. 25 yıl önce fikirlerini aşırı bulduğu, buna rağmen basını sansür etmekle görevlendirdiği Milli Eğitim Bakanı’nı bu görevinden aldı.³⁰ Sansürün etkisini arttırmak için Nisan 1848 yılında “Buturlin Komitesi”ni (veya özel yayınları denetleme Komitesini) kurdu. Komite Nikolay’ın ölümü üzerine başa geçen Aleksandr tarafından lağvedilinceye kadar varlık gösterdi.

Eğitim sistemi ve politikaları çarın genel muhafazakâr ve statükocu politik düşüncesi ile paralellik gösterdi. Nikolay’a gö-

29 PSZRI, 3: 460.

30 Charles A. Ruud, *Fighting Words: Imperial Censorship and the Russian Press, 1804-1906* (Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1982), 69, 83.

re herkes yerini korumalı ve eğitim de buna hizmet etmeliydi. Ünlü 1848 tarihli gizli konuşmasında (ki burada serfliğin kötü yanlarına değindi; aynı zamanda bu sistemin o an için değiştirilemeyeceğini vurguladı) bazı aristokratları serflerine, statülerine uygun olmayan eğitim vermekle ve yarayı kaşımakla eleştirdi. Bununla birlikte Nikolay'ın amacı eğitimi ortadan kaldırmak değil, daha çok kontrol etmek ve yönlendirmektir. Nikolay eğitimin kapsamı ve içeriği konusunda bazı sınırlamalar getirdi; ama aynı zamanda köy okullarını teşvik etti. Hükümetin kırsal alanda eğitimi yayma çabalarına rağmen, okuma yazama oranı hâlâ düşüktü.³¹ Nikolay'a göre eğitim, sadece kişilerin statüsüne göre değil, Milli Eğitim Bakanı Kont Uvarov'un 21 Mart 1833'te yaptığı konuşmasında ifade ettiği üzere, "Ortodoksluğa, otokrasiye ve resmî ideolojiye uygun olmalı idi."³² 18 Şubat 1831'de çıkarılan "Yabancı Eğitimin Kısıtlanması Hakkındaki Kanun," 26 Temmuz 1835 tarihli "Rus Üniversiteleri Hakkındaki Kanun" ve 23 Ocak 1851'de Nikolay'ın yüksek öğretim üzerindeki kontrolü artırmaya yönelik direktifleri bu amaca yönelik adımlardı. İlk kanun 10-18 yaş arasındaki öğrencilerin yurtdışında eğitim almasını yasakladı, çünkü "yurt dışına giden genç insanlar Rusya'ya en sunî fikirlerle dönmekte ve ülkelerinin gerçek ihtiyaçlarından habersiz onun kanunlarına, geleneklerine, düzenine ve genellikle diline yabancı hale gelmekteydi." Bu kurala uymayanlar askerî hizmete veya hükümet hizmetine girmekten men edileceklerdi.³³ İkinci kanun, üniversiteleri ders programlarından, profesörlere ve üniversite yönetimine kadar her şeyi devletin kontrolü ve denetimi altına koydu. Her üniversitede (bu dönemde sadece St. Petersburg, Moskova, Kiev, Kazan ve Khar'kov'da üniversiteler vardı) çar tarafından atanan ve kurumu ve çalışanlarını gözetleyen bir yüksek müfettiş ve bir de kontrolör vardı. Üniversitelerdeki akademik kadro Milli Eğitim Bakanlığı

31 Ben Eklof, *Russian Peasant Schools: Officialdom, Village Culture, and Popular Pedagogy, 1861-1914* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1986), 26-27, 45.

32 *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya*, No. 1 (1834), sayfa XLIXL (21 Mart 1833).

33 PSZRI, 6: 167.

ğı tarafından atanmaktaydı; hazırlanacak tezler ve yayınlar sansür denetiminden geçirilmek zorundaydı.³⁴ 1848 ihtilallerinden sonra Nikolay üniversiteler üzerindeki kontrolü arttırdı. Üniversite rektörlerine ve dekanlarına dersleri kontrol etme ve öğretim üyelerinin performansını ölçme yetkisi verdi: Her profesör, yönetime dersler başlamadan önce dersin konusunu, kapsamını, aralığını ve eğitim metotlarını açıklayan bir ders programını vermek zorundaydı. Rektörün onayı olmaksızın hiçbir ders programı uygulanamazdı. Teolojik ve felsefi dersler bunun dışında idi. Bu derslerin programları Ortodoks Kilisesi ve Milli Eğitim Bakanlığı tarafından incelenmek zorundaydı.³⁵

Nikolay'a göre resmî ideolojinin korunmasının ve dış politikanın uygulanmasının araçlarından biri de ordu idi. Bu nedenle ordunun eğitim, teknoloji, taktik ve metot açısından gelişmesi için bir takım reformlar yaptı; önlemler aldı. "Genelkurmay subayları için gereken temel meslekî eğitimi geliştirmek; stratejik teori için bir forum sağlamak için Nikolay Akademisini kurdu." Fakat bu ve benzeri çabalara rağmen Nikolay'ın ordusu yeterince güçlenemedi. Rus ordusunun özellikle Sivas-topol kuşatması (Ağustos-Eylül 1855) boyunca İngilizlere ve Fransızlara karşı gösterdiği kötü performans, Rus askerî elitinin, subayların askerî eğitimini geliştirmek için bilim ve modern teknolojiyi Rus ordusuna uygulaması gerektiğini gösterdi. Ayrıca askerî elit askere alma sisteminin reform edilmesi, lojistik sistemi geliştirilmesi ve birlikleri modern silahlarla donatılması gerektiğini fark etti.³⁶

Ekonomik duruma gelince; birçok araştırmacı serfliğin ilgasından önceki Nikolay döneminde köylülerin şartlarının, takip eden dönemle karşılaştırıldığında daha istikrarlı ve iyi olduğunu ileri sürerler. Örneğin, Richard Pipes 1861'den (serfliğin ilga edildiği tarih) önce Rus köylülerinin çoğunluğunun serf olmadığını belirtir:

34 PSZRI, 10: 842-44.

35 Soçineniya T. N. Granovskogo, 3. baskı, 2 cilt (Moskva, 1892), 2: 457-62.

36 Carl Van Dyke, *Russian Imperial Military Doctrine and Education, 1832-1914* (New York, Westport, Conn.: Greenwood Press, 1990), 3, 37.

Toplam 60 milyonluk nüfusunun 12 milyonu özgür bireylerden –serflik bağlamında– oluşmakta idi bu nüfusun içinde aristokratlar, ruhban sınıfı, tüccar sınıfı, bağımsız çiftçiler ve Kossaklar vs. vardı. Geri kalan 42 milyon ise iki tür köylü nüfusundan oluşmakta idi: Toprağa bağlı olmasına karşın serf olmayan devlet köylüleri (*gosudarstvennye krest'iane*) ve özel toprak sahiplerinin topraklarında yaşayan ve çalışan ve kişisel olarak toprak sahibine bağlı ve sorumlu aristokrat köylüleri (*pomeshchich'i krest'iane*) idi. İkinci grup köylüler kelimenin tam anlamıyla serf idiler ve ülke nüfusunun % 37,7'sini (22.500.000 kişi) oluşturmaktaydılar.³⁷

Bu kategorileri sunan Pipes, köylülerin, yaşam ve iş şartları ve toprak sahipleri ile olan ilişkileri açısından farklılık gösterdiğini ileri sürer. Meselâ, “saray topraklarında ve devlet çalışanlarının topraklarında çalışan köylüler oldukça iyi şartlara sahiptiler. Toprak sahiplerine ne kira ödemek ne de onlar için angarya işler yapmak zorundaydılar; sadece toprak sahiplerinin köylülerinden daha yüksek bir kelle vergisi ödemek mecburiyetindeydiler.” Bunlar dışında kiralama usulü ile çalışan *obrok* köylüleri de oldukça iyi şartlara sahiptiler: İmparatorlukta yaşayan köylülerin yaklaşık yarısı, güneydekilerin çeyreği ve kuzeyde yaşayanların üçte biri kira serfleri idi. Bu kişiler istedikleri yere gidip gelme, istedikleri işle ilgilenme özgürlüğüne sahiptiler. Yaşamlarına aristokratların müdahalesi yoktu. Onlar için serflikin anlamı topraklarında çalıştıkları *boyar*lara standart veya gelirlerine göre belirlenen bir vergiyi ödemekten ibaretti.

Bununla birlikte Rus köylüsü tamamen özgür değildi: Toprak sahiplerine karşı herhangi bir şikâyetle bulunma ve mahkeme hakkından yoksun oldukları için otoriteye karşı son derece savunmasız idiler. Bu nedenle köylüler genellikle bütün otoritelere karşı yabancı ve nefret dolu idiler.³⁸ Bu şartlarına rağmen, köylüler bu dönemde devlete ve toprak sahiplerine karşı

37 *Russia Under the Old Regime*, 144.

38 *Russia Under the Old Regime*, 146, 150; 154-155.

hiç isyan etmediler. Her ne kadar yerel ve kırsal bölge raporları bazı karışıklıklardan bahsetse de, Rus köylüleri oldukça istikrarlı ve şiddetten arınmıştı. Bu raporların en önemli nedeni görevlilerin toprak sahipleri hakkındaki en küçük şikâyetleri bile karışıklık olarak kabul etmelerinden kaynaklanmıştır. Sonuç olarak 19. yüzyılda merkeze karşı hiçbir köylü ayaklamasını yoktur. Bunun nedeni, Pipes'ın iddia ettiği gibi şartların iyi olması değil merkezî otoritenin iyice güçlenmesi ve kendisine karşı gelebilecek en ufak karşıtlığı bile ortadan kaldıracabilecek kontrol mekanizmalarını kurmuş olmasıydı.³⁹ Örneğin, 12 Mayıs ve 9 Ağustos 1826'da köylülerin çıkarmış olduğu karışıklıklarla ilgili iki emir, çarın bırakınız köylülerin isyan etmesine izin vermeyi, onların durumları hakkında şikâyetle bulunmalarını bile yasakladığını gösterir. Her ikisi de "köylülerin vergi muafiyeti ile ilgili söylentilerini ve buna bağlı olarak ortaya çıkardıkları karışıklıkları önlemek amacıyla olan" emirlerin ilkinde çar, hem aristokratların hem de köylülerin kanunlarca belirtilen sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiğini, buna uymayanların, özellikle söylentileri ve karışıklıkları çıkaranların, hatta köylülerin şikâyet mektuplarını yazanların bile cezalandırılacağını; köylülerin karışıklık çıkarmaya devam etmeleri durumunda ise askerî birliklerin devreye sokulacağını belirtti. Ayrıca, aynı emirde olayların devam etmesi halinde 9 kişiden fazla olmamak üzere bazı köylülerin bedensel cezaya –dayak, kırbaçlamak vs.– tâbi olacağı açıklandı.⁴⁰ Hükümetin en ufak karışıklığı bile bastırmak için bir takım önlemler almasının en önemli nedeni, şartları çok kötü olan köylülerin bir gün mutlaka isyan edeceklerinden duyulan "gizli" endişe idi. 1826'dan 1841'e kadar çar, bakanları ve aristokratlar arasındaki yazışmalar ve sırf köylü sorununu tartışmak için kurulan "gizli" komitelerdeki konuşmalar, hem köylülerin şartlarının ne kadar kötü olduğunu, hem de bunun sonuçlarından endişe duyan hükü-

39 Terence Emmons, "The Peasant and the Emancipation," *The Peasant in Nineteenth-Century Russia*, ed. Wayne S. Vucinich (Stanford: Stanford University Press, 1968), 42.

40 PSZRI, I: 455, 843.

met yetkililerinin şartların olabildiğince iyileştirilmesi için ne-
ler yapılması gerektiği konusundaki çabalarını gösterir. Mikha-
il Speranskii tarafından Aralık 1826'da, aynı ay içinde kurulan
"gizli" komiteye sunulan bildiri, "başıboş" köylülerin aristok-
ratların topraklarında hane olarak serfliği kabul etmesini sonu-
cunda, bir köydeki köylü serf sayısının yapılacak işten fazla ol-
duğunu; bunun da köy komününün hane başına ortak ödeme-
si gereken vergi yükünü arttırdığını belirtti. Ayrıca aynı bildiri,
aristokratların sahip olduğu köylüleri topraksız bir şekilde or-
duya teslim etme haklarının köylüleri bir "mal" haline getirdi-
ğine dikkat çekti. 1835 tarihinde "Köylülerin Durumunun İyi-
leştirilmesi Hakkındaki Metotlar Hakkında Komite"nin başka-
nı olan prens I. V. Vasil'çikov, köylülerin şartlarının giderek
kötüleştiğini belirtti. Vasil'çikov'a göre, bunun iyileştirilmesi
için toprak sahiplerinin haklarını suiistimal etmeyi bırakmaları
ve kendilerinin sadece toprağın sahibi olduklarını, köylülerin
sahibi olmadıklarını hatırlamaları gerekmekte idi.⁴¹

Köylülerin durumun iyileştirilmesi için en köklü reform
önerileri, Kont ve General Pavel Dmitriyeviç Kiselev (1788-
1872)'den geldi. Kiselev 17 Mayıs 1837'de çara sunduğu devlet
köylüleri hakkındaki raporunda, köy komününün temel idarî,
ekonomik ve sosyal birimi olan *mirin* yetkilerinin arttırılma-
sını istedi. Ona göre *mir*, köyü ilgilendiren kararların alınmasın-
da ve uygulanmasında daha etkili hale getirilmeli-çünkü zaten
mirin böyle bir geleneksel yetkisi vardı-*mire* toprak verilmeli ve
mir aracılığıyla bu topraklar köylülere dağıtılmalı, bu verilen
topraklar, ya devletin elinde bulunan boş topraklardan karşı-
lanmalı veya köylüler bu topraklara belli düzenlemeler çerçeve-
sinde yerleştirilmeli idi.⁴² Bütün bu önerilerden sonra 1837 Ara-
lık'ında ve 1838 Nisan'ında özellikle devlet köylüleri hakkında
iki kanun çıkarıldı. Bunlardan ikincisi *okrug* –bölge– idarecileri-
nin bölgelerindeki köylüleri her türlü baskıdan, yanlış iddialar-

41 P. Bartenev, editör. *Devyatnadtsatyi vek; istoričeskii sbornik*, 2 cilt. (Moskva: 1872), 2: 160-61; Andrey P. Zablotskii-Desyatovskii, *Graf P. D. Kiselev i ego Vremya*, 4 cilt (St. Peterburg, 1882), 4: 149.

42 *Graf P. D. Kiselev*, 2: 55-56.

dan, suiistimalden korumasını; aksi durumlarda yasal önlemleri almasını karara bağladı. Ayrıca, köylülerin aristokratlarla ilgili şikâyetlerinin dinlenmesini; onların dinlenmeden başka yere gönderilmemesini; eğer şikâyetler bölge idarecilerini aşıyorsa, köylülerin ilgili birimlere yönlendirilmesini kabul etti. Son olarak kanun, birkaç köyden oluşan *volost* meclisinde köylülerin –sadece Hristiyan köylülerin– yer almasını; köy meclislerinde her haneden iki kişi olmak üzere yine köylülerin varlık göstermesini esasa bağladı. Kanuna göre, devlet tarafından atanan memurlar köy meclislerine katılamayacak, meclisteki kararlar üçte iki çoğunlukla alınacak; eşitlik olması durumunda sonucu köy liderleri belirleyecekti.⁴³ Bu kanun, hükümetin, köyün idarî ve adli kurumu olan *mirin* yetkilerini arttırarak ve köylülerin yerel yönetime katılımlarını sağlayarak sorunları gidermeye ve karışıklıkları önlemeye çalıştığını gösterir. Yine aynı döneme ait raporlar ve bildiriler ne çarın ne de bildirileri ve raporları sunan bakanların ve aristokratların serfliğin ilgasını köylü sorununa bir çözüm olarak düşünmediklerini ortaya koyar. Örneğin, kont Kiselev 1839 tarihli bildirisinde, 25 milyon “cahil” serfi aniden “kölelikten” “özgürlüğe” bırakmanın çok iyi bir fikir olmadığını çünkü bunun sonucunda ya köylüleri topraksız bırakmak ya da onları, toprak vermek suretiyle aristokratlarla eşit kılmak gerektiğini belirtmiştir. Kiselev’e göre en iyi çözüm köylüleri serflikten azat edip, legal bir takım düzenlemelerle anlaşmalı olarak “zorunlu” (*obligatnii*) köylü haline getirmektir. Bu hem onların topraksız kalmasını önleyecek hem de aristokratlarla aynı düzeye gelmelerini engelleyecekti.⁴⁴ Bu ve buna benzer çözüm önerilerine rağmen, kötüleşen koşullarından dolayı köylüler *barşçına* (angarya hizmeti) gibi sorumluluklarını yerine getirmeyi reddetti ve hatta toprak sahiplerini öldürdüler. Köy toplumu ve ekonomisi konusunda çalışmalar yapan Terence Emmons’a göre bu gibi olayların nedeni, serfliğin son bulacağına dair söylentilerdi. Kırım Savaşı sırasında bu tür söylentiler köylüleri kapladı. Birçok köylü orduya veya donanmaya gönüllü yazılmayı serf-

43 PSZRI, 13: 504-507, 563-65.

44 *Devyatnadtsatyi vek*, 2: 179.

likten kurtulmak için bir fırsat olarak düşündü ve orduya veya donanmaya katıldıkları takdirde savaşın sonunda özgürlüklerine kavuşacaklarına inandı.⁴⁵ Serflikle ilgili çözüm önerileri sorunun varlığını ispat etmekte ve bunun otoritelerce de kabul edildiğini göstermektedir. Ayrıca bu öneriler ve eleştiriler çözüm konusunda ne hükümetten ne de ilgili aristokrat ve kişilerden radikal bir çözüm önerisi gelmediğini, hepsinin genellikle aristokrat-köylü ilişkisini temelde değiştirmeden köylülerin durumunu iyileştirecek bir takım adımlar attıklarını gösterir. Belki de köküne inilmediği için, köylü sorunu veya serflik sorunu Nikolay dönemi boyunca ve hatta müteakip dönemlerde önemini korudu; bazı çabalara rağmen hiçbir zaman gerçek anlamda çözümlenemedi ve 1917'de patlak veren Bolşevik Devrimi'nin nedenlerinden birini oluşturdu.

Serflikteki sorunlara rağmen Rusya Nikolay döneminde önemli ekonomik atılımlar gerçekleştirdi. Patates gibi bazı tarımsal ürünlerinin üretimi arttı. Daha önce olduğu gibi Sibiry-Volga bağlantılı ticaret devam etti. Hatta 1843-44'te Rusya'nın Avrupa bölgesini –Polonya ve Ukrayna– ziyaret eden Alman yazar ve ekonomist August Franz Ludwig Maria'nın yazdığına göre, Rusya'da özellikle tekstil sanayi gelişti. Bu fabrikalarda çalışan çoğu köylü mevsimlik işçilerin aldığı ücretler, diğer ülkelerdekilerin ücretlerine göre oldukça yüksekti çünkü işçi sayısı azdı. Özellikle dokuma ve ipek fabrikalarında çalışan işçilerin ücretleri o kadar yüksekti ki, bir kısmını tasarruf bile edebiliyorlardı.⁴⁶ Bu dönemde ortaya çıkan diğer önemli bir gelişme, bazı demiryollarının temelinin atılmasıydı. Nikolay St. Petersburg-Moskova arasında açılacak bir demiryolu hattının hem bölge insanının yaşamını kolaylaştıracağını hem de sanayinin gelişmesine katkıda bulunacağına inandı. Bu nedenle, ulaştırma ve ma-

45 Terence Emmons, "The Peasant and the Emancipation," Wayne Vucinich, ed., *The Peasant in Nineteenth-Century Russia* (Stanford: Stanford University Press, 1968) içinde, 48-49; David Moon, *Russian Peasants and Tsarist Legislation on the Eve of the Reform: Interaction between Peasants and Officialdom, 1825-1855* (Houndsmill, Basingstoke, Hampshire: The Macmillian Press Ltd., 1992), 118.

46 Baron von Haxthausen, *The Russian Empire: Its People, Institutions and Resources*, çeviren Robert Farie, Esq, 2 cilt (London: Chapman and Hall, 1856).

dencilik bölümlerinden seçilen kişilerin Avrupa'da ve Amerika'daki demiryollarına incelemelerini ve edindikleri izlenimler ve yaptıkları gözlemler doğrultusunda St. Petersburg ve Moskova arasındaki hattın yapımı için gerekli hazırlıkları yapmalarını emretti. Bu girişim hiç kuşkusuz önemliydi fakat demiryolu yapımında asıl ilerlemeler sanayinin gelişmesine paralel olarak Aleksandr II ve Aleksandr III döneminde gerçekleşti.

İçeride bu politikalarla uğraşan Nikolay hükümeti, dışarıda Rusya'nın topraklarının genişlemesine ve çıkarlarının korunmasına yönelik bir takım politikalar izledi. Babası Aleksandr I döneminde, Aleksandr'ın da aralarında bulunduğu bir grup Avrupalı otokrat tarafından imzalanan Viyana Kongresi kararlarına paralel olarak, Nikolay, tahta çıktığında patlak veren liberal bir darbe girişiminin de etkisi ile hem içeride hem dışarıda devrim hareketlerine karşı sert bir politika izledi. Genellikle isyancılara karşı merkezî hükümetleri destekledi. Hatta başlangıçta, 1821'de patlak veren ve iktidara geldiğinde hâlâ Osmanlı Devleti'ni meşgul eden Yunan isyanı konusunda da benzer bir tavır sergiledi: Yunanlıları, babası Aleksandr'ın yaptığı gibi, meşru bir rejime karşı çıkan isyancılar olarak değerlendirdi. Fakat daha sonra İngiliz hükümetinin Yunan isyanı karşısında ortak tavır önerisini kabul etti ve Yunan taraftarı ve Osmanlı karşıtı bir politika izlemeye başladı. Aynı istisnaî tavrı Sırbistan konusunda da göstererek Osmanlı Devleti karşısında Sırbistan'ı destekledi. Nisan 1826'da Osmanlı Devleti'ne bir ültimatom vererek, Sırbistan'la ilgili olarak 1812 Bükreş Antlaşması'nın şartlarının uygulanmasını istedi. Ardından, Osmanlı Devleti'nin içindeki karışıklıklardan istifade ederek, Mahmut II'yi Ekim 1826'da "Akkıran Antlaşması"nı imzalamaya ikna etti. Bu antlaşma ile Rusya, Sırbistan ve Eflâk ve Boğdan konusunda isteklerini kabul ettirdi. Yunan isyanı konusunda ise İngiltere ve daha sonra Fransa ile ortak hareket etmeye devam etti. Onlarla imzaladığı "Londra Antlaşması" ile özerk bir Yunanistan'ın kurulmasını kabul etti fakat bu Bab-ı Âli tarafından reddedildi. Bunun üzerine Fransız, İngiliz ve Rus gemileri Ekim 1827'de Navarin'de Osmanlı donanmasını yaktılar. Nisan 1828'de ise Os-

manlı-Rus Savaşı başladı. Savaş sırasında Prusya 1815'ten beri devam edegelen kutsal ittifaktan ayrıldı ve Yunan isyanı ve Rus-Osmanlı Savaşı'na karşı bir tavır sergiledi.⁴⁷ Buna rağmen, savaşın sonucunda galip gelen taraf Rusya oldu: Eylül 1829'da imzalanan "Edirne Antlaşması"na göre, Kuban nehrinin ağzından başlayarak bütün Karadeniz sahili Rusya'nın egemenliği altına girecek; Eflâk ve Boğdan Osmanlı Devleti'nin yönetiminde kalacak fakat Osmanlı Devleti burada reformlar yapacaktı. Ayrıca, Rus tüccarları hem denizde hem karada Osmanlı topraklarında özgürce ticaret yapma hakkına sahip olacak; son olarak da Yunanistan bağımsız bir devlet olacaktı.⁴⁸

Yunanistan'da isyancıları destekleyen ve onlara bağımsızlık kazandıran Rusya, aynı şeyi kendi içindeki Lehlere (Polonyalı-lara) tanımayı reddetti. Aralık 1830'da Polonya, Rusya'ya karşı isyan etti. İsyanın nedeni, Polonya diyet meclis tarafından açıklandığı üzere, Nikolay'ın Avrupa'daki özgürlük [devrim] hareketleri karşısında otokratik güçleri desteklemesi, bunun için büyük paralar harcaması ve bu masrafları karşılamak için özgürlüğü öldürmesiydi. Son ifadeyle ne demek istendiği açık olmamakla birlikte, muhtemelen savaş masraflarının köylülerin omuzlarına yüklenmesi ve onların esir haline getirilmesi kastedilmektedir. Devrim ordusuna katılmayı reddeden Lehler, aynı toplantıda bunun Ruslara karşı duydukları ulusal kinden veya nefretten olmadığını, çünkü kendilerinin de Ruslarla aynı kandan, Slav ırkından olduklarını belirttiler.⁴⁹ Aslında, Polonya'nın gerçek amacı Rusya'dan bağımsız olmak ve 1792'de bölünmeden önceki şartları yeniden oluşturmaktı. Rusya bazı Avrupa devletlerinin tepkisine rağmen, 100.000 kişilik Polonya ordusuna karşı 120.000 kişilik bir ordu gönderdi ve isyanı kanlı bir şekilde bastırdı. Polonya'nın kontrolünü sağladıktan sonra 1815 Polonya anayasasını yürürlükten kaldırdı ve yerine

47 *A Century of Russian Foreign Policy*, 73-75.

48 *The Map of Europe by Treaty*, 2: 813-831.

49 Bronislaw Pawlowski, *Comp. Krolestwo Kongresow i Powstanie Listopadowe, Teksty zrodlowe do nauki historii w szkole sredniej*, part 49 (Krakow: Nakladem Krakowskiej Spolki Wydawniczej, 1923), 20-21.

16. Nikolay I (1825-1855).

Şubat 1832’de yeni bir kanun getirdi. Kanun, Polonya’nın Rusya’nın bölünmez bir parçası olduğunu kabul etti; Polonyalıların kişi ve mülkiyet haklarını, özgür basın hakkını ve din serbestliğini tanıdı. Fakat bu maddelerin bazıları daha sonra Polonya valisi olan I. F. Paskeviç tarafından ihlâl edildi ve Polonyalılar 1863’te bir kez daha ayaklandılar.⁵⁰

Nikolay bu devrimci veya özgürlükçü hareketlere karşı olumsuz ve baskıcı tavrını Ekim 1833’te Avusturya ve Prusya ile birlikte imza koyduğu “Berlin Konvansiyonu” ile uluslararası alanda teyit etti. Konvansiyon bir anlamda 1825’te dağılma sürecine giren Avrupa’nın otokrat liderleri –Rus çarı, Avusturya imparatoru ve Prusya kralı– arasındaki kutsal ittifakı yeniden sağladı. Konvansiyona göre, Avusturya imparatoru, Prusya kralı ve Rus çarı bütün devrimci ve özgürlükçü hareketlerin

50 *A Century of Russian Foreign Policy*, 77-78.

bastırılması konusunda iş birliği yapacaklar ve birbirine yardım edeceklerdi. Rusya konuyla ilgili olarak, özellikle 1830 ihtilâlleri sırasında öne çıkan Polonya, Macaristan ve Balkanlar bölgesinden sorumlu olacaktı. Nitekim 1848'de Macaristan'da Avusturya-Macaristan imparatorluğu karşısı bir ihtilâl çıkınca çar, birliklerini Macaristan'a gönderdi ve ihtilâlin bastırılmasına yardımcı oldu. Bu sırada Macaristan'dan kaçan birçok Macar mülteci Osmanlı Devleti'ne sığındı.⁵¹

"Yenilenmiş kutsal ittifak" Rusya'ya doğuda biraz daha rahat hareket etme fırsatı verdi. Zaten Rusya 1831'de Osmanlı Devleti'ne karşı isyan eden Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'ya karşı yardım ettiği Mahmut II ile bu yardım karşılığında 26 Haziran 1833'te "Hünkâr İskeleyi Antlaşması"nı imzalamış ve boğazlar konusunda önemli avantajlar elde etmişti. Bu anlaşma hem Rus-Osmanlı hem de İngiliz-Osmanlı ilişkileri açısından önemliydi. Antlaşmaya göre, iki devlet bütün saldırılara karşı ortak hareket edecek; Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı olması durumunda Rusya hem karadan hem de denizden yardım sağlayacaktı. Gizli bir maddeye göre ise, Osmanlı Devleti, Rusya'nın herhangi bir diğer Avrupa devleti ile savaşa girmesi durumunda boğazları Rusya'ya açarken, o devletin veya devletlerin gemilerine kapatacaktı. Bu antlaşma sekiz yıl için geçerli olacaktı.⁵² Rusya'ya boğazlar konusunda önemli bir avantaj sağlayan "Hünkâr İskeleyi Antlaşması," İngiltere'yi son derece endişelendirdi. Ve bu tarihten sonra İngiltere Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın etkisinden korumak için desteklemeye başladı. Onun güçlenmesi için Tanzimat döneminde başlayan reformlara büyük destek verdi. Sekiz yıl sonra ise İngiltere Fransa ile birlikte Rusya'ya baskı yaptı ve Osmanlı Devleti'nin de katılımı ile imzalanan 1841 "Londra Boğazlar Sözleşmesi" ile Rusya'nın boğazlar konusundaki avantajına son verdi.⁵³ Rusya bu avantaj

51 *A Century of Russian Foreign Policy*, 102-103.

52 *Map of Europe by Treaty since the General Peace of 1814*, 2: 926-28.

53 M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923* (London, Melbourne: Macmillan, Toronto: St. Martin's Press, 1968), 106; Ann Potinger Saab, *The Origins of the Crimean Alliance* (Charlottesville: University of Virginia, 1977), 2-3.

kaybını telâfi etmek için uygun bir fırsat yakalamayı bekledi ve 1852'de bu fırsat geldi.

Bu tarihte Fransa, Osmanlı Devleti'ndeki Katoliklerin, Rusya ise Ortodoksların haklarının yeniden teyit edilmesi için Osmanlı hükûmetine başvurdu. Bab-ı Âli Fransa'nın isteklerini 1740 kapitülasyonlarına istinaden kabul ederken Rusya'nınkini reddetti ve Rusya bundan eli boş döndü; ama vazgeçmedi. Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz kurmak için bu kez de "Ortodoksları koruma hakkını" kullanarak Osmanlı Devleti'nden halkının çoğu Ortodoks olan Eflâk ve Boğdan'da bazı reformlar yapmasını, eğer buradaki şartlar düzeltilmezse bu eyaletleri işgal edeceğini bildirdi. Ve nitekim 1853 yazında, halkının çoğu Ortodokslardan oluşan bu iki Osmanlı eyaletini işgal etti. Osmanlı Devleti, Rusya'ya birliklerini geri çekmesi için ültimatı verdi; bunun reddedilmesi üzerine, Ekim 1853'te Rusya'ya savaş ilân etti. Rusya halkına ve işgal ettiği Eflâk ve Boğdan halkına hitap eden manifestosunda Nikolay, işgal nedenini Ortodoksların haklarını korumak olarak açıkladı. Bazı araştırmacılara göre Rusya'nın "Kutsal Yerler Meselesi"ndeki tavrının ve ardından gelen savaş kararının en önemli sebebi, 1833 "Hünkâr İskeleyi Antlaşması" ile Boğazlar konusunda kazandığı avantajları, 1841'de "Londra Boğazlar Sözleşmesi" ile kaybetmesiydi. John Puryear gibi diğer bazı tarihçilere göre ise, Nikolay'ın savaşa sebebiyet veren Tuna vilâyetlerini işgal kararının nedeni, Rusya'nın bölgedeki ekonomik çıkarlarıydı. Rusya'nın bölgeye yönelik politikalarının başlangıcı 1829 "Edirne Antlaşması"na dayanır. 1821'de başlayan Mora isyanına son veren ve Yunanistan'ın bağımsızlığını ilân eden 1829 tarihli "Edirne Antlaşması"nın bir maddesine göre, Osmanlı Devleti, "Eflâk ve Boğdan'nın Rusya'nın koruması altında olmasını kabul etti ve Rus vatandaşlarına diğer Avrupa ülkeleri vatandaşlarına tanıdığı kapitülâsyonları verdi."⁵⁴ Rusya'nın Tuna vilâyetleri ile ilgili hakları, yedi yıl için seçilen valilere onay verme ve-

54 Stanford H ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Cilt II: Reform, Revolution, and Republic, 1808-1975* (Cambridge, London: Cambridge University Press, 1977), 32.

ya vermemeyi kapsıyordu. Ayrıca bu antlaşmayla Osmanlı hükümeti, Eflâk ve Boğdan hükümetlerinin, Rusya'nın isteklerini dikkate almasını ve kendisinin Rusya'ya ödemekle yükümlü olduğu savaş tazminatını ödeyinceye kadar birliklerini bu vilâyetlerde bırakmasını kabul etmekteydi. 1829 Antlaşmasıyla Eflâk ve Boğdan'ın özerkliğini sağlayan Rusya, aynı antlaşmanın diğer bir maddesine göre Tuna eyaletleriyle denizden ve karadan ticaret yapma hakkını elde etti. Bundan yararlanan Rusya, kısa bir sürede Tuna deltası ticaretini kontrol etmeye başladı ve bu avantajını, Tuna deltasından Avrupa marketlerine buğday ihracatını engellemek ve bunun yerine Odesa ve Taganrog gibi Karadeniz'e kıyısı olan limanlardaki ticareti geliştirmek için kullandı. Fakat bu, Tuna vilâyetlerinin buğday ihracatındaki rolünü azaltmadı. Edirne Antlaşması'na göre, hem Eflâk hem de Boğdan, buğdaylarını istedikleri ülkelere istedikleri fiyata satma hakkı elde etmişlerdi. Bununla birlikte, Rusya hâlâ buğday satışında Tuna vilayetleri ile başa baş gidiyordu. 1832-40 yılları arasında, Rusya'nın buğday ihracatı % 56 artmıştı ve alıcılarının başında da İngiltere gelmekte idi. Rusya için son derece olumlu olan bu tablo, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan ve İngiliz mallarına uygulanan gümrük vergilerini yüzde üç düşüren 1838 "Balta Limanı Antlaşması" ile değişmeye başladı.⁵⁵ Bu antlaşmadan sonra, İngiltere buğday ihtiyacını, yüksek vergili Rusya yerine, düşük vergilerin uygulandığı Osmanlı Devleti'nden veya onun Balkan eyaletlerinden sağlamaya başladı. İşte, bu noktada Eflâk ve Boğdan, Rusya için daha da önemli bir hale geldi. Savaş sırasında doğu cephesinde Osmanlılara ve Baltık Denizi'nde İngilizlere karşı bazı başarılar kazanmasına rağmen Rusya, özellikle Sivastopol'da Fransızlara ve müttefiklerine karşı aldığı yenilgiler sonucu savaştan mağlup çıktı. Rusların başarısızlığının birçok nedeni vardı. Bunların başında, Mart 1854'te savaşa giren İngiltere ve özellik-

55 Vernon John Puryear, *England, Russia, and the Straits Question, 1844-1856* (Hamden, Connecticut: Archon Books, 1965), 83-89; Barbara Jelavich, *St. Petersburg and Moscow: Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814-1974* (Bloomington: Indiana University Press, 1974), 80.

le Fransa'nın askerî teknolojide Rusya'dan üstün olması gelir. Bunun yanında, Rus komutanlarının arasındaki anlaşmazlık ve bağlantı kopukluğu, orduya alınan askerlerin eğitimsiz oluşu, askerî komutanın beceriksizliği, ordunun iase ihtiyacını karşılamakla görevli hükümet birimlerinin iyi organize olamaması, genel olarak, idarî yapıdaki yolsuzluk, koordinasyon eksikliği ve ülkenin kaynaklarını organize etmede başarısız olan bürokrasinin hantallığı gibi nedenler de Rusya'nın başarısızlığında etkili olmuştur.⁵⁶ Nikolay savaş sırasında öldüğü için savaşın sonucunu ilân eden "Paris Barış Antlaşması"nı Şubat 1855'te yerine geçen oğlu Aleksandr II imzaladı.

Nikolay döneminde Rusların doğudaki genişleme politikasının bir uzantısı da Kafkasya politikasıydı. Bu alanda ilerlemek için Rusya, bazen İran bazen de Osmanlı Devleti ile savaştı. 1826'da karşı karşıya gelen Rusya ve İran arasındaki savaşın sonunda kazançlı çıkan Rusya oldu. İmzalanan "Türkmen Çayı Antlaşması"na (1828) göre Rusya, Erivan ve Nahçıvan bölgelerinin kontrolünü ele geçirdi. Antlaşmadan sonra Karakalpakların çoğu İran ve Osmanlı Devleti'ne göç etti.⁵⁷ Bu antlaşma ile Rusya, Kafkasya'nın bir parçasını aldı fakat tamamını fetihmesi için 1813 tarihli "Gülistan Antlaşması" ile topraklarına kattığı Çeçenistan ve Dağıstan'a boyun eğdirmesi gerekiyordu ve bu hiç kolay olmadı. Rusya'nın bu bölgedeki genişlemesine ve tam anlamıyla kontrolünü kurmasına en büyük engel Şeyh Şamil liderliğinde gelişen Müridizm hareketiydi. Rusya'ya karşı cihat ilân eden Şeyh Şamil, Kuzey Kafkasya'nın dağlı nüfusunu oluşturan birçok halkı; Çeçenleri, Dağıstanlıları ve İnguşları, direniş hareketi için organize etmeyi ve Rusya'ya karşı durdurmayı başardı.⁵⁸ Her ne kadar başlangıcı 18. yüzyıla kadar gitse de, bu bölgedeki Çeçenlerin ve Dağıstanlıların Rusya'ya direnişi 1836'dan sonra yeni bir ivme ve anlam kazandı.

56 David MacKenzie, *Imperial Dreams, Harsh Realities: Tsarist Russian Foreign Policy, 1815-1917* (Forth Worth: Harcourt Publishers, 1994), 52.

57 *İslam Ansiklopedisi*, 3. cilt (Ankara: MEB, 1977), 330.

58 John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus* (Curzon Press, 1999), 231.

Bunda hiç kuşkusuz Şeyh Şamil'in liderlik özelliklerinin önemli bir payı vardı:

Şamil doğuştan lider, diplomat ve politikacı idi. Rusya'ya savaşlarda, entrikalarda ve uzlaşma görüşmelerinde sürekli üstünlük sağladı. Rus propagandasının iddia ettiğinin aksine, Şamil aşırılıktan ve kör fanatiklikten uzaktı. Gücünü hem içerdeki hem dışarıdaki rakiplerini alt etmek için kullanmaktan hiç çekinmedi. Üstelik sürekli savaşlarla, entrikalarla ve görüşmelerle uğraşmasına karşın, birçok kavmi birleştirmeyi ve tek bir devletin çatısı altında birleştirmeyi başardı.⁵⁹

Şamil'le özdeşleşen direniş hareketi, Nikolay'ın Kafkasya'yı fethine engel oldu: Bu bölge ancak Aleksandr II döneminde çok sistemli ve uzun süreli politikaların sonucu kontrol altına alınabildi.

Nikolay'ın içindeki ve dışındaki politikaları ve resmî ideolojisi, entelektüel alanda da yankılar buldu. 1830'lardan başlayarak, Slavistler (Slavofiller/Slav sevenler) ve Batıcılar olmak üzere iki grup ortaya çıktı. Slavistler adı verilen muhafazakâr entelektüeller, Rusya'yı ve Rusluğu oluşturan değerleri vurgularken, Batıcı olarak adlandırılan ikinci bir grup ise Rusya'yı, onun değerlerini ve politikalarını Rusya-Batı ilişkileri, Batı'nın değerleri bağlamında değerlendirdi. Slavofillerin en ünlü ismi yazar İvan Sergeyeviç Aksakov (1817-60)⁶⁰ idi. Aksakov'a göre Rusya ve Avrupa, devlet toplum ve düşünce yapısı açısından farklıydı. Batı'daki devletin temeli fetihlere dayanırken, Rusya'da devlet fetihle değil halkın gönüllü olarak bir lideri Rusya'ya davet etmesi üzerine kurulmuştu. Ayrıca ona göre Batı devleti, zor kullanmak, kölelik ve nefret üzerine, Rus devleti ise özgür irade, özgürlük ve barış üzerine kurulmuştu. Aksakov'a göre Rusya ve Batı farklı özgürlük tanımları ile de birbirinden ayrılmaktaydı. Batı'da özgürlük isyan anlamına gelirken, Rusya'da özgür-

59 Moshe Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan* (Abingdon, Oxon: Frank Cass, 1994), 292.

60 Ivan Aksakov, *Russkaya Veseda* (Rus Sohbeti), *Den*, (Gün), *Moskva* (Moskova) ve *Rus* gibi Slavist dergilerin ve gazetelerin editörü idi.

ce ve gönüllü olarak hükümete katılma anlamına gelmekteydi. Aksakov'a göre, Rusya'nın kendine özgü kültürü, toplumsal ve politik yapısı, Petro'nun reformları ile zarar gördü. Batı kural-larını Rusya'ya uygulamaya çalışan Petro, daha önceki dönem-lerde çar tarafından korunan toprağı ve halkı devlete tâbi hale getirdi. Devlet ile halk farklı kültürlere sahip oldu. İlki Batı kül-türünün etkisinde kalırken, ikincisi kendi kültürünü korudu. Bunun sonucu olarak iki başkent ortaya çıktı. Moskova, halkın St. Petersburg ise devletin başkenti oldu. Aksakov'a göre, Rus kültürü Batı'da olduğu gibi bireyselliğe değil, uyum içerisinde toplu olarak yaşamaya dayanmaktaydı. Bunun en güzel örne-ği köy toplumunun temelini oluşturan *mir*'di. Ona göre kendi içinde bağımsız olan *mir* halkın en yüksek temsilcisi, adaletin ve sosyal iradenin savunucusu idi.⁶¹

Aksakov gibi, filozof, gazeteci ve edebiyat eleştirmeni Ivan Kireyevskii (1804-1856) de Rus kültürünün ve Batı kültürü-nün birbirinden farklı olduğunu ve Batı'nın Rusya için bir mo-del oluşturmayaacağını ileri sürdü. "Avrupa Kültürünün Ka-rakteri ve Rus Kültürü ile İlişkisi" (1852) başlıklı makalesin-de Kireyevskii, Ortodoksluğu, iç huzuru ve komün ruhu ile Rus kültürünün Batı kültüründen üstün olduğunu ileri sür-dü. "Maddi zenginliği, keşifleri ve eğitimdeki ilerlemesine rağ-men, batı kültürünün içten içe çürüyen bir elma gibi oldu-ğunu çünkü soyut akla duyduğu sonsuz güvenden dolayı, saf Hı-ristiyanlığın temel ilkelerine yabancılaştığını" belirtti.⁶² Kire-yevskii'e göre Rusya ile Batı arasındaki diğer farklılıklar şun-lardı: Batıda hukukun temeli mantık, Rusya'da ise inanç ve ge-lenektir. Batı'da değişimin aracı zor kullanmak, Rusya'da ise uyum ve anlaşmaydı. Batı'da birey, Rusya'da ise aile ve sos-yal bağlar önemliydi. Ayrıca, Batı'da lüks Rusya'da ise sade-lik önemli idi. Batı'da toplumun her kesiminde bölünmüşlük, Rusya'da ise birlik vardı. Batı'da rasyonalizm Rusya'da ise er-

61 I. S. Aksakov, editör. *Polnoe sobranie soçinenie Konstantin Sergeyevič Aksakova* (Moskva, 1861-71), 1: 7-9, 19-49, 52-53, 150-154, 291-292, 296-297, 300-301.

62 *On Spiritual Unity, A Slavophile Reader, Aleksei Khomiakov, Ivan Kireevsky with Essays by Yuri Samarin, Nikolai Berdiaev and Pavel Florensky*. Çeviren ve tashih eden Boris Jakim ve Robert Bird (Hudson, NY: Lindisfarne Books, 1998), 190.

dem mühimdi. Kireyevskii'e göre Rusya'yı Batı'dan ayıran bütün bu özelliklerin kaynağı Rus Ortodoksluğu idi.⁶³ Bir teolog olan Aleksey Stepanoviç Khomyakov (1804-1860), Rusya'nın ve Batılı devletlerin farklılıklarını daha çok Ortodoks ve Batı kiliseleri arasındaki farklılıklar bağlamında inceledi. Ortodoksluğu eleştiren Paris başpiskoposuna ve M. Laurentie'ne 1855'te yazdığı bir mektupta Rusların Hristiyanlığın temel ilkelerine sadık kalan tek ulus olduğunu ve bu nedenle de sadece onların gerçek Hristiyan olduklarını ileri sürdü. Khomyakov'a göre, Katolikler ve Protestanlar Hristiyanlığın temel ilkelerinden saptılar. Eleştirisini özellikle Katolıklara yöneltti. Katolik Kilisesini hiyerarşik ve kurumsal yapısından dolayı eleştirdi ve İsa ile insanların birliğini simgeleyen kiliseyi bireyin genel düşünceyle kaynaşmasını engellemekle suçladı.⁶⁴ Khomyakov'un mektubunu yazdığı 1855 tarihi, Katolik Fransızların Sivastopol'da Ruslara karşı başarılar kazandığı döneme rastlar. Bu nedenle hem Khomyakov'un hem de 1853-56 arasında yazılar yazan diğer Slavofillerin Batı'ya bu kadar yüklenmelerinde ve batı karşısında Rusya'nın üstünlüğünü vurgulamalarında, kendi kişisel inançları ve ideolojileri dışında, Batı'nın özellikle Osmanlı müttefiki olarak 1854 Mart'ında Kırım Savaşı'na dahil olan Fransa ve İngiltere'nin Rusya'ya karşı kazandığı başarıların önemli bir etkisi olabilir. Bu ve benzer görüşler, Yuri Samarin ve dönemin ünlü tarih profesörü ve ideologu Mikhail Pogodin tarafından da ileri sürüldü. Onlar da Rusya'nın Batı'dan üstün olduğunu iddia ettiler ve dinî saflığı ifade eden Ortodoksluğu, devlet ile halkın birliğini sembolize eden otokrasiyi, sosyal barışı ve iş birliğini simgeleyen miri üstünlük nedenleri olarak sıraladılar.⁶⁵

63 M. Gerşenzon, editör. *Polnoe sobranie soçinenie I. V. Kireyevskogo*, 2 cilt (Moskva: Tipografiya Imperatorskogo Moskovskogo Universiteta, 1911), 1: 184, 217-220.

64 *On Spiritual Unity, A Slavophile Reader*, 70, 82.

65 David Gordon Larson, *Iurii Fedorovich Samarin and the Nationality Problem in Russia* (Doktora tezi, University, Bloomington, 1974); Mikhail Petroviç Pogodin, *Istoriko-političeskiya pisma i zapiski v prodolženii krymsky voiny, 1853-56* (Moskva: Tip. V. M. Frish, 1971).

Slavistlerin aksine, Peter Çadayev, Vissarion Grigoreviç Belinskii ve Timofey Nikolayeviç Granovskii gibi ünlü filozofların arasında bulunduğu Batıcılar, Rusya'nın üstünlüğünü vurgulamak yerine, onun Batı karşısındaki eksikliklerine dikkat çektiler ve Slavistleri hayalci ve şoven olmakla suçladılar. Örneğin, Çadayev (1793-1856) "İlk Felsefi Mektup" adlı eserinde her ulusun, genellikle büyük heyecanların duyulduğu, güçlü ulusal tutkuların yaşandığı, yeni fikirlerin ortaya çıktığı bir ergenlik/buluğ döneminden geçtiğini; fakat Rusya'nın bu dönemi yaşamadığını belirtti. Rusya'nın ergenlik döneminde heyecan, tutku ve geniş fikirler yerine, "vahşi barbarlık, batıl inançlar, suç ve kölelik" vardı; bu yüzden ergenlik dönemi, Rusya için aydınlık bir dönem olmak yerine son derece sönük ve verimsiz bir dönemdi. Çadayev'e göre, Rusya'nın insanlığa fikir düzeyinde hiçbir katkısı yoktu, çünkü Ruslar evrensel ilkelere sahip çıkmak yerine "kaderci bir yaklaşımla ihtiyacı olan şeyleri zavallı Bizans'ta bulmaya çalışmış...; dünya kendisini yeniden inşa ederken, onlar kendilerini samandan ve ağaçtan yapmış kulübelerin içine hapsetmişlerdi."⁶⁶ Çadayev'in bu eleştirel yazısının yayınlandığı *Teleskop* isimli dergi Nikolay tarafından kapatıldı ve filozof, çar tarafından "deli" olarak nitelendirildi.

1840'larda adını duyuran Belinskii'nin (1811-48) yazılarında Batıcılık veya Batı hayranlığı daha belirgindi. Belinskii 1841'de Petro hakkındaki eleştirel bir makaleye (I. I. Golikov tarafından yazılmış) istinaden kaleme aldığı yazısında Petro'yu, "Rusları yaşama geri getiren, büyük ama ölümcül bir uyuşukluğun içine batmış eski Rusya'nın içine canlı bir ruh üfleyen bir tanrı" olarak niteledi. Ona göre Petro döneminde, sanattan bilime, cinsiyetler arasındaki ilişkiden geleneklere kadar her şey yeniden tanımlandı ve Rusya Avrupa'ya yaklaştı. Yazara göre Avrupa ile ilgili her şey hümanist, hümanist her şey ise Avrupalı idi. Rusya, Moğollar döneminde Avrupa ile fiziksel anlamda bağlantısını kesti fakat dini sayesinde ruhsal anlamda bağlantısını devam ettirdi ve yine onun sayesinde kültüründeki Moğol öğelerini sildi. Eğer Ruslar bundan sonra Avrupalı olmak isti-

66 Soçineniya i pis'ma P. Ya Çadayeva, 1: 78-86, 2: 109-19.

yorlarsa, Petro dönemini karalamak yerine, ona sahip çıkmalı, iyi incelemeli ve Asyalı olmadığı için değil, insanî olduğu için, Batı ile ilgili her şeye kucak açmalıydı.⁶⁷ Moskova Üniversitesi'nde Avrupa tarihi profesörü olan, diğer bir batıcı filozof Granovskii (1813-55), Petro konusunda Belinskii'yle aynı görüşleri paylaştı. Ona göre, Slavistlerin iddialarının aksine, Petro Rusya'ya tarihi misyonunu gösteren ona tarih yazma hakkı kazandıran büyük bir devlet adamı idi. Granovskii'ye göre, batıyı ve Petro'yu eleştiren Slavistler, yeni bir fikir üretmekten aciz olup, hiçbir ileri hareketle uyuşmayacak Ortodoksluk veya patriklikin etkisinde kalmış insanlardı.⁶⁸

Batıcılar ve Slavistler arasında her iki gruba yakın özellikler gösteren Aleksandr Ivanoviç Herzen (1812-70) gibi bazı isimler de vardı. Herzen, Nikolay'ın baskıcı politikalarından dolayı 1847'de yurtdışına çıktı ve yaşamına orada devam etti. Görüşlerini daha çok 1857-67 yılları arasında çıkardığı *Kolokol* (Zil) adlı dergisinde ifade etti; hem Rusya'da hem de Avrupa'da birçok okura sahipti. Herzen tam anlamıyla ne bir Slavist ne de bir Batıcı veya sosyalist idi. Fikirlerinde her akımın etkilerini taşıdı. Örneğin, *mir*'in özgün bir kurum olduğunu ileri sürerek Slavistlerle benzeşti. Fakat Rusya'nın hiçbir zaman özgür ve bilinçli bir kültüre sahip olmadığı ve devletin feodal yapısının giderek arttığı yolundaki eleştirel fikirleri ile de Batıcılarla benzerlik gösterdi. Ayrıca Batı'da her şeyin mülkiyete indirgendiğini ve Batı'ya küçük burjuva kültürünün hakim olduğuna inandı ve bu yönü ile sosyalistlerle hemfikirdi.⁶⁹ Bu entelektüel gruplar arasında Nikolay doğal olarak en çok Rusluğu öne çıkaran Slavistlere yakındı. Pogodin bir dönem Nikolay'ın fikir danışmanlığını yaptı. Fakat 1848 ihtilallerinin patlak vermesinden sonra Nikolay Slavistlerle de yolunu ayırdı çünkü onlar Balkan Yarımadası'nda yaşayan Slav milletlerin Osmanlı

67 V. G. Belinskii, *Polnoe Sobranie Soçinenii*, 13 cilt (Moskva: AN SSSR, 1953-59), 5: 91-93, 105, 121, 136-37, 144-45.

68 T. N. Granovskii i *Ego Perepiska*, 2 cilt (Moskva: 1897), II: 453-456.

69 Alexander Herzen, *My Past and Thoughts*, çeviren Constance Garnett (London: Chatto & Windus, 1968), 302.

Devleti'ne karşı bir devrim hareketinden yana idi. Nikolay, çok uluslu bir devletin başı ve ondan da önemlisi özgürlük ve devrim karşıtı kutsal ittifakın bir üyesi olarak devrim fikrine karşı çıktı. Her ne kadar dönemi boyunca bu ilkeden ödünler verse de, prensip olarak Slavistlerden uzak durmayı tercih etti.⁷⁰

Bu dönemde sansür güçlü bir şekilde uygulandığından politik sistemi ve toplumsal yapıyı açıkça eleştirmek güçtü; ama bedeli ve cezası göze alındığı sürece imkânsız değildi. Örneğin Mikhail Lermontov (1814-1841) 1837'de Puşkin'in anısına yazdığı "Puşkin'in Ölümü Üzerine Bir Şiir" de Puşkin'i överken, hükümet çevrelerini eleştirdi. Bundan dolayı tutuklandı ve Kafkasya'ya sürgün edildi. Sadece bu şiirinde değil, diğer şiirlerinde ve romanlarında da Lermontov, aristokratları ve sarayı eleştirdi. Yaşamdaki sorunlar ve acılar üzerinde durdu. 1840'da *Geroy Naşego Vremeni* (Zamanımızın Kahramanı) isimli romanını yazdı. Bu eserinde, kendi içine kapanık, ben merkezli Peçorin aracılığı ile bireyciliği eleştirdi. Eser, karakterlerin psikolojik tahlilleri ve derin tasvirleri ile Puşkin'in *Eugene Onegin*'inden sonra bu anlamdaki en önemli eserdir. Dönemin diğer ünlü bir yazarı *Mertvy Duşi* (Ölü Canlar) ile Rusya'nın ölümsüz yazarları arasına giren Nikolay Gogol (1809-1852) idi. Fakat Gogol politik konulara girmeden, daha çok Ukrayna kültüründen ve folklorundan esinlenen kısa hikâyeler yazdı. 1836-48 yılları arasında Avrupa'ya seyahat eden ve orada yaşayan Gogol, İtalya'da iken *Ölü Canlar*'ı yazdı. Eserde Çiçikov isimli bir aristokrat karakteri aracılığıyla merkezden uzak bölgelerdeki yaşayışı tasvir etti: Hayattaki çöküş, yozlaşma, günah ve karmaşayı vurguladı. Boşluğu ve keyfiliği eleştirdi ve bütün bunlara rağmen yeniden doğuşun mümkün olabileceği mesajını verdi. Bir eski Kossak'ın oğlunu, dönemin artık Ukrayna'da söylenmeyen, sadece şarkılarda ve halk şiirlerinde kalmış (*dumy*) zevki ile süslenmiş bir güzelliğe götürdüğü *Taras Bulba* isimli eserinde Gogol, yalnızca Ukrayna folklorundan örnekler vermekle kalmadı, aynı zamanda Kossak karakterler aracılı-

70 *Nicholas I and Official Nationality in Russia*, 162.

ğıyla kahramanlık temasını işledi.⁷¹ Gogol'un *Bir Evlenme* başta olmak üzere eserlerinin birçoğu, dönemin ünlü müzisyenlerinden Modest Petroviç Mussorgski (1839-1881) tarafından opera olarak yazıldı ve bestelendi. Döneme damgasını vuran ve Nikolay döneminin sansür ve baskı politikasından nasibini alan diğer bir yazar İvan Turgenyev (1818-1883) idi. Batı'da en çok tanınan ilk Rus yazar olan Turgenyev, St. Petersburg ve Moskova üniversitelerine devam etti, ardından 1838'de Avrupa'ya gitti. *Bir Avcının Notları* (1852) isimli eseri ile Rusya'daki serflikçe karşı bir tepkinin ve fakir ve basit insanlara karşı bir sempatinin oluşmasına zemin hazırladı. 1852'de dönemin çarı Nikolay'ın yasakladığı Gogol hakkındaki övgü dolu yazısından dolayı tutuklandı ve resmî çevreler tarafından dışlandı. Eleştirel ve muhalif yazarlara ve düşünörlere karşı uygulanan sansür politikası bir sonraki dönemde kaldırıldı. Basına tanınan özgürlük aslında Nikolay'dan sonra Rusya'nın tahtına oturan Aleksandr II'nin genel liberal anlayışının ve reform ruhunun bir yansımasıydı. Fakat göreceğimiz üzere, bu ruh ve anlayış bir yandan Rusya'nın düşünsel ve toplumsal anlamda gelişimine ve değişimine zemin hazırlarken, bir yandan da çarlık rejiminin sonunun başlangıcı kabul edilebilecek bir kriz ortamının doğmasına neden oldu.

71 William Mills Todd III (ed.). *Literature and Society in Imperial Russia* (Stanford, California: Stanford University Press, 1978), 69, 74, 77.

EMPERYALİZM ÇAĞINDA REFORM, ULUSAL KİMLİK VE KRİZ

Aleksandr II dönemi (1855-1881), Rus tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. “Özgürlükçü Çar” adını alan reformcu ve bir önceki dönemle karşılaştırıldığında liberal bir vizyona sahip olan Aleksandr II, ülkenin sorunlarına çözüm bulmak için hemen her alanda reformlar yaptı. Fakat reformlar ve liberal politikalar sorunları çözmek yerine, sorunların artmasına ve hatta rahatça tartışılmasına zemin hazırladı. İlk ciddi devrimci düşünceler ve hareketler bu dönemde ortaya çıktı. Aslında Aleksandr döneminde ortaya çıkan muhalif sesler bu döneme özgü olmayıp çoktan beridir devletin büyümesine paralel olarak artan sıkıntılara bir tepkiydi. Aleksandr’ın yaptığı, farkında olmadan veya sonucunu tahmin edemeden o döneme dek bastırılan bu tepkilerin ifade edilmesine uygun özgürlükçü bir ortam yaratmak oldu. Dönemin diğer önemli özellikleri Rusya’nın giderek genişlemesi ve Orta Asya’nın fethi ve Kafkasya’nın kontrolüyle birlikte entelektüel ve askerî literatürde yapılan fetihleri ve işgalleri meşru kılmaya yönelik emperyalist bir söylemin öne çıkmasıdır. Aslında bu sadece Rusya’ya özgü değildi. 19. yüzyıl genel olarak bütün Avrupa’da “uygarlık”, “Hristiyanlık”, “beyaz adamın yükü” gibi kavramlarla yeni emperyalizmi kamuoyunun gözünde kabul edilebilir kılmaya ve onların des-

teğini almaya yönelik girişimler söz konusuydu. Bununla ve reformlarla ilintili olarak Aleksandr döneminin diğer önemli bir özelliği de “Avrupalı” Rusya imajının özellikle fethettikleri yerlerdeki yerel halkların ve Balkan krizinden sonra karşı karşıya geldikleri Osmanlı Türklerinin “Asyalı” kimliğiyle karşılaştırılmalı olarak öne çıkarılmasıdır. Bütün bu özellikler birbirlerini etkileyecek nitelikte girift bir yapı içerisinde geliştii.

Nikolay I’in Şubat 1855’te ölmesi üzerine tahta çıkan Aleksandr’ın ilk icraatı, devam etmekte olan Kırım Savaşı’yla ilgiliydi. Aleksandr savaşı kötü gidişata rağmen biraz daha devam ettirdi fakat Eylül 1855’te Sivastopol’da alınan yenilgiler, savaşın sonucunu belirledi. Rusya barış istemek zorunda kaldı. Ocak’ta başlayan barış görüşmeleri Mart ayında son buldu ve 18 Mart’ta imzalanan “Paris Barış Antlaşması,” Rusya’nın Avrupa’daki prestijine büyük bir darbe vurdu. Bu antlaşmaya göre, Kars ve Rus birlikleri tarafından işgal edilen Osmanlı toprakları Osmanlı Devleti’ne iade edilecek; Sivastopol, Balaklava, Kamieşç, Evpotarya, Kerç, Yenikale, Kilburnu ve müttefikler tarafından işgal edilen diğer yerler Rusya’ya bırakılacaktı. Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğü bundan böyle Avrupa devletlerinin ortak garantisinde olacaktı. Bu madde, Rusya’nın Osmanlı Devleti aleyhine izlediği politikalara gem vurmuştur. Diğer önemli bir maddeye göre Karadeniz hem askerî hem ticarî gemilere kapatılacak, Karadeniz tarafsız bir deniz haline gelecekti. Savaşın başında Rusya’nın işgal ettiği Eflâk ve Boğdan ve buna ilâveten Sırbistan Osmanlı Devleti’ne bağlı, Avrupalı devletlerin ortak garantisinde, özerk bölgeler olacaktı. Ayrıca, Rusya, ekonomik çıkarları olan Güney Beserebya’yı Eflâk’a bırakacak, böylece Tuna bölgesine girişten yoksun kalacaktı.¹ Savaşta alınan yenilgi ve ardından imzalanan antlaşma sadece Rusya’nın Avrupa’daki saygınlığına büyük bir darbe vurmakla kalmadı, aynı zamanda Rusya’nın hantal bürokrasisi, iyi donatıl-

1 Edward Hertslet, editör. *The Map of Europe by Treaty since the General Peace of 1814*, 4 vols. (London, 1875-91), 2: 53-62; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Cilt II: Reform, Revolution, and Republic, 1808-1975* (Cambridge, London: Cambridge University Press, 1977), 140.

17. Aleksandr II (1855-1881).

mamış ve eğitilmemiş ordusu ve savaşı desteklemekte zorlanan ekonomik ve sosyal yapısı ile Avrupa devletlerin ne kadar gerisinde olduğunu gösterdi. Bu nedenle Aleksandr II, Paris Barış Antlaşması'nı imzalar imzalamaz serflikten başlayarak birçok konuda bir dizi reform yaptı.

Liberal reformlar

Reformların başında, Rus köylüsünü rahatlatacağı ümit edilen fakat istenilen sonucu vermeyen serfliğin ilgası (Şubat 1861) gelir. Aleksandr'ın serfliği ilga etmesinin en önemli nedeni, hantal ekonomik ve sosyal yapıyı değiştirip ilerleme sağlamak ve köylerde gittikçe artan ayaklanmalara son vermektir. Bu ayaklanmaların en önemli nedeni Kırım Savaşı sırasında gönüllü olarak orduya yazılanların serflikten azat edileceğine da-

ir söylentilerdi. Özellikle Nikolay'ın ölümünden sonra artan bu ayaklanmalar önemli bir sorun teşkil etti. Örneğin, Ryazan bölgesinde ve daha sonra Tambov, Vladimir, Simbirsk, Saratov, Voronej, Nijni-Novgorod ve Penza'da birçok karışıklık çıktı. Kiev bölgesinde seferberlikle ilgili bildiri Kossaklar tarafından orduya katılmaları bunun karşılığında ise aristokratların otoritesinden kurtulacakları şeklinde yorumlandı. Olayların büyümesi üzerine, idarî otoriteler askerî birlikleri yardıma çağırmak zorunda kaldı.² Aleksandr bu tür ayaklanmaların ve karışıklıkların giderek büyümesini ve bir devrime dönüşmesini engellemek için serfliğin ilgasının gerekli olduğuna inandı. 30 Mart 1856'da Moskova aristokratlarına hitaben yaptığı konuşmada çar, serflik sisteminin değiştirilmeden devam edemeyeceğini ve sistemin aşağıdan (halk tarafından) ilga edilmeden yukarıdan ilgasına başlamanın daha iyi olacağını ve bunun nasıl yapılacağı konusunda hep birlikte karar verilmesi gerektiğini belirtti.³ Daha sonra serfliğin tartışılması ve ilga metotlarının belirlenmesi için bir takım komisyonlar kuruldu. Bu komisyonlardan biri 1857 yılının başında çalışmalarına başlayan "Köylü Sorunu Hakkındaki Esas Komite" idi. Bu komite ve çalışmalarıyla ilgili gözlemler ve raporlar, boyarların büyük çoğunluğunun serfliğin ilgasına karşı çıktığını, sadece küçük bir grubun çara destek verdiğini göstermektedir. Çoğunluğu Moskova ve St. Petersburg bölgesinden olan bu aristokratlar serfliğin ilgası için çok erken olduğunu; bunun olması durumunda aristokratların iş gücünden yoksun kalacağını; hatta köylülerin kendi toprakları için bile çalışmayacağını; bunun da üretimde düşüşe ve enflasyon, kıtlık, hastalık ve ulusal boyutta fakirliğe sebep olacağını ileri sürdüler. Ayrıca bu aristokratlar, serfliğin ilgasının Pugaçev isyanı gibi isyanlara hatta demokratik bir devrime neden olacağını iddia ettiler.⁴ Çarı destekleyen aristokratlar ise serfliğin ilga edilmemesi durumunda, iki-üç yıldır bunu

2 Ya. A. Solov'yev, "Zapiski Senatora Ya. Solov'yeva," *Russkaya Starina* (30 Şubat 1881), 231-232.

3 S. S. Tatişçev, *Imperator Aleksandr II*, 2 cilt (St. Petersburg: A. S. Suvorin, 1911).

4 "Zapiski Senatora Ya. Solovyeva," 756.

bekleyen halkın rejime inancını kaybedeceğini; bundan toprak sahiplerini sorumlu tutacağını ve bunun da Rusya'da anarşiye neden olacağını belirttiler.⁵ Çar, bütün bu muhalefete rağmen fikrinden vazgeçmedi. 28 Ocak 1861'de Devlet Konsülünde yaptığı konuşmada, "serfliğin Rusya için önemli bir konu arz ettiğini, bu kurumu otokratik gücün doğurduğunu ve yine bu gücün ortadan kaldırması gerektiğini" belirtti. 18 Şubat 1861'de de serfliğin ilgasını duyuran kanunu ilân etti. Serfliğin ilgasından sonra köylünün durumu iyileşmek yerine daha da kötüleşti ve politik olarak hâlâ istikrarlı olmasına rağmen, Rus köyleri ekonomik ve sosyal olarak oldukça karışık bir hale geldi. Bu dönemdeki karışıklıklar sadece serfliğin ilgasına yönelik bir tepki idi: Devrimci bir hareket olmaktan uzaktılar. Kanunla Rus köylüsü toprak sahibinin otoritesinden çıktı:

Köylü, mülkiyet edinme, dava açma ve yerel yönetim organlarına katılma hakkına sahip yasal bir kişi haline geldi. Fakat önceki ikincil statünün etkileri devam etti. Birçok sivil suç durumunda fiziksel ceza verebilecek, göreneklere göre karar veren özel köy mahkemelerine çıkarıldı. Diğer toplumsal sınıfların muaf olduğu kafa vergisini ödemeye devam etti ve ne zaman uzun süreliğine köyden ayrılacak olsa her seferinde komünden izin almak zorunda idi.⁶

Toprak sahiplerinin köylü üzerindeki otoritesi sona erdi fakat köy komünü bu otoritenin bir kısmını devraldı. Bundan da öte, köylü için ilga kanununun en hayal kırıklığı yaratan yönü toprak dağıtımı ile ilgili maddeleriydi. Köylülerin ücretsiz toprak sahibi olabileceklerine dair beklentilerinin aksine kanun, köylünün toprak için eski toprak sahiplerine ya para olarak ya da iş gücü olarak ödeme yapmasını şart koştu: Rus aristokratları toprağın otlaklar ve ağaçlık alanlar da dahil yaklaşık üçte ikisine sahipti; geri kalanı ise bir kez serf olmuş köylülere dağıtıl-

5 Nikolay P. Semenov, *Osvobojdenie Krest'yanov tsarstvovanie Imperatora Aleksandra II: Khronika deyatel'nosti komissii po krest'yanskomu delu*. 3 cilt (St. Petersburg, 1889-92).

6 *Russia Under the Old Regime*, 162-164.

dı. Kanunun gözünde her iki toprak da aristokratlara ait olduğu için, köylüler paylarına düşen kısım için ödeme yapmak zorundaydılar. Hükümet, köylüler için aristokratların topraklarının karşılığının yüzde 80'ini ödedi; geri kalanını ise köylü kırk dokuz yıla bölünmüş taksitler halinde ödeyecekti. Geri kalanın yüzde 20'sinin ücreti ya nakit olarak ya da emek olarak direkt toprak sahibine ödenmek zorunda idi. Böylece, köylülerin omuzlarına normal vergilerin yanında bir de toprak bedelli taksitlerini yükleyen kanun, onların şartlarının kötüleşmesine sebep oldu. Bu maddeleri içeren kanunun köylülere iyi anlatılabilmesi ve muhtemel karışıklıkların önlenebilmesi amacıyla hükümet "barış aracıları" atadı. Halkın serfliğin ilgasına ilk tepkisi çok olumlu idi. St. Petersburg başta olmak üzere birçok şehirde kutlamalar yapıldı, "özgürlükçü çar" hakkında birçok şiirler yazıldı, *lubki* (popüler resimler) basıldı.⁷ Fakat daha sonra, ödeme veya çalışma şartının net bir şekilde anlaşılması ile popüler coşku yerini popüler tepkiye bıraktı. İkinci bir ilganın olacağına dair söylentiler dolaşmaya başladı. Bu söylentilerin artmasından ve karışıklıklara sebebiyet vermesinden endişelenen Aleksandr II, resmî bir duyuru ile yapılan dışındaki yeni bir ilganın olmayacağını ve herkesin 19 Şubat kararlarının ve kanunlarının gereklerini yerine getirmesi gerektiğini belirtti.⁸ Bu açıklamalar köylüler ve entelektüeller arasında tepkilere neden oldu.

Bu politikalarına rağmen, Aleksandr'ı başarısız bir lider olarak kabul etmek mümkün değildir, çünkü çar idarî, askerî, yasal ve ekonomik alanda yaptığı reformlarla Rusya'nın gelişimine önemli katkılarda bulundu. Kırım Savaşı'nda olumsuz eleştirilerin hedefi haline gelen ordu bu dönemde yeniden düzenlendi. Bu reformlarda Kırım Savaşı sırasında muhafız birliklerinin ve bombacıların komutanı General Ridiger'in önemli bir etkisi vardı. Örneğin, 4 Haziran 1855'te çara yazdığı resmî raporda Ridiger, Rus ordusundaki esas sorunları şöyle sıraladı: "Çar-

7 PSZRI, 36: 490-91; Peter Kropotkin, *Memoirs of a Revolutionist*, introduction by George Woodcock (Montreal: Black Rose Books, 1989), 126-127.

8 PSZRI, 36: 514.

lık ordusunun kötü performansı komutada ve idarede yetenekli kişilerin olmamasındandır. Bunun iki sebepten kaynaklandığı görülür: Askerî idare mekanizmasının çok fazla merkezileşmesi (ki bu subayların kişisel yeteneklerine zarar vermiştir) ve kişisel mükemmelliği sağlamaktan uzak askerî eğitim sistemi.” Ayrıca Ridiger askerî sistemin iyileştirilmesi için bir dizi reform önerdi. Bunlar: “(1) Aşırı merkezleşmekten kurtulmak, (2) birlik eğitiminin tüm karakterini değiştirmek, (3) savaşla ilgili düzenlemelerin hepsini yeniden yazmak (4) askerî eğitimle subayların gelişim düzeyini yükseltmek, (5) kıdemli subay birliklerini daha da geliştirmek ve (6) bütün sorunları bir komisyonda tartışmaktı.”⁹ Bu önerilerin çar tarafından kabul edilmesi üzerine, Ridiger başkanlığında Temmuz 1855’te askerî bir komisyon kuruldu. Bu komisyonun üyelerinden biri de 1861’den itibaren Savaş Bakanı olarak reformlara damgasını vuracak D. A. Milyutin ve birlikte çalıştığı Mikhail I. Boğdanoviç idi. Orduda “taktik kabiliyeti, çabuk karar vermek ve hareket etme yeteneği” gibi konulara önem veren D. A. Milyutin, özellikle subayların eğitimine ağırlık verdi. Ayrıca hükümet ordunun iyileştirilmesi için 1874’te orduya asker alımı konusunda genel bir kanun çıkardı. Buna göre, 20 yaşına gelen gençler askerî hizmet için bir kura çekecekler; şanslı olanlar ordudan muaf olacaklar, *opolçenie* adı verilen gönüllü birliklere kaydolacaklardı. Gönüllüler için askerlik süresi 3 aydan iki yıla kadar değişebilecekti. Orduya yazılanların askerlik süresi ise toplam 15 yıldı. Bunun 6 yılı orduda aktif eğitim için süreliydi. Geri kalan 9 yıl ise rezervde harcanacaktı. Bu reform, Nikolay döneminde askerlik süresinin 32 yıl olduğu düşünülürse, askerî eğitimi geliştirmek ve askerlikten dolayı oluşabilecek tarım iş gücünü önlemek ve askerî masrafları azaltmak adına önemli bir adımdı.¹⁰ Askerî teknoloji, yöntemler, taktikler ve eğitimdeki reformlar sonucunda, Rusya 1877-78 Savaşı arifesinde, yi-

9 Carl Van Dyke, *Russian Imperial Military Doctrine and Education, 1832-1914* (New York, Westport, Conn.: Greenwood Press, 1990), 37-38.

10 Bruce W. Menning, *Bayonets Before Bullets: The Imperial Russian Army, 1861-1914* (Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 1992), 8; PSZRI, 49: 4-5.

ne Avrupa'nın en önemli askeri güçlerinden biri haline geldi.

Bu dönemde idarî bir takım reformlar da yapıldı. Yerel yönetimlerin geliştirilmesi için Ocak 1864'de çıkarılan bir kanunla *zemtsvo* adı verilen meclisler kuruldu. Bu meclisin üyeleri toprak sahipleri, şehir ve köylerden üç yıl süre için seçilen kişilerden oluşacaktı. Meclisin görevleri *zemtsvoya* ait mülkiyeti ve parayı idare etmek, *zemtsvoya* ait binaların, yolların ve diğer araçların bakımını yetine getirmek, *zemtsvonun* evsizlere bakan, fakirlikle mücadele eden ve kiliselerin bakımını yapan kurumlarını organize etmek, yerel ticaret ve endüstrinin gelişmesine katkıda bulunmak, kanunlarla belirlenen sınırlar içerisinde ekonomik aktivitelerle uğraşmak, halkın eğitime, kamu sağlığına ve hapishanelerin bakımına katkıda bulunmak, hayvan ve tarımsal ürün hastalıkları ile mücadelede hükümet görevlileri ile iş birliği yapmak, askeri ve sivil idareler tarafından talep edilen istekleri yerine getirmek ve kendi faaliyetleri için yapılan harcamalar için belirli bir ücret belirlemektir. Kanuna göre *zemtsvo* üyeleri, bağımsız hareket etme ve kendisine gereksiz yere müdahale eden *guberniya* (eyalet) yönetimi ve merkezden görevlendirilen memurlar hakkında Senatoya şikâyetle bulunma hakkına sahipti.¹¹ *Zemtsvolar* yukarıda belirtilen görevlerinin çoğunu yerine getirdi. 1870'lerden 1875'e kadar Rusya'da yaşayan İngiliz Donald MacKenzie Wallace'ın verdiği bilgilere göre, *zemtsvo* yaptığı yardımlarla sağlık hizmetlerine önemli katkılar sağladı.¹²

Şehirlerde idarenin gelişmesi için ise Haziran 1870'de "Belediye Kanunu" çıkarıldı. Bugünkü anlamı ile belediyeye karşılık gelen bir yapıyı oluşturmayı hedefleyen kanuna göre belediye meclislerinin üyeleri –başkan da dahil– legal statüsü ne olursa olsun şehirde yaşayan halkın oyu ile belirlenecekti. Adaylar Rus olmak, en az 25 yaşını doldurmuş olmak ve şehir sınırları içinde yaşıyor olmak zorunda idi. Belediye meclisleri, şehrin idarî ve ekonomik idaresinden, yolların, caddelerin bahçelerin ve binaların bakımından ve su işlerinden sorumluydu. Şehirle-

11 PSZRI, 39: 2-3, 6-8.

12 Donald M. Wallace, *Russia* (London: Cassell, 1912), 569; *Russian Peasant Schools*, 75.

ri, çıkabilecek yangın vs. gibi doğal felaketlere karşı koruyabilecek önlemleri almak, marketlerin ve pazarların ve şehir halkının iâşe ihtiyacının organize edilmesini sağlamak, kamu sağlığının korunması için tedbirler almak zorundaydı.¹³ Bu sorumlulukları üstelenen kurumun masrafları şehir halkı tarafından karşılanacaktı. Bu sonuncu maddeden dolayı belediye idaresi veya reformu çok fazla ilgi görmedi.

20 Kasım 1864'te çıkarılan kanunlarla yasal alanda bir takım reformlar yapıldı. Dinî, askerî, ticarî ve köylü mahkemelerinin görevleri ve yetkileri yeniden belirlendi. Buna göre adı geçen mahkemelerin üyeleri, en az yirmi yaşını doldurmuş, orta öğretim veya yüksek öğretim diploması almış veya buna eşit değerdeki sınavları geçmiş, bu işi en az üç yıl yapmış; kendisi ve ailesi büyük şehirlerde en az on beş bin ruble, diğer şehirlerde ise en az üç bin ruble değerinde mal varlığına sahip kişiler arasından seçilecekti. Kanunun daha önemli bir maddesi ise jüri sistemi ile ilgili idi. Suçlunun belirlenmesi için mahkemelerde görev alacak jüriler yerel halkın her sınıfından insanlar arasından seçilecekti. Bu değişiklikler Aleksandr'ın idarî veya eğitimle ilgili konularda olduğu gibi, yasal alanda da halkı meselenin içine dâhil etme çabasını gösterir.¹⁴

Reform yapılan diğer bir alan eğitimdi. Aleksandr ilk olarak üniversiteleri bağımsız özerk kurumlar haline getirdi. Konu ile ilgili Haziran 1863 tarihli kanun, üniversite rektörünün, üniversitenin öğretim üyelerinden oluşan üniversite konsülü tarafından, dekanların ise ilgili fakültelerce seçilmesini kabul etti. Dekanların görev süresi üç yıl, rektörlerinki ise dört yıl olarak belirlendi. Üniversiteler belli bir ücret karşılığında yerli veya yabancı, isteyen herkese açıktı. Başkentteki üniversiteler için yıllık ücret 50 ruble, diğer şehirlerdeki üniversiteler için ise 40 ruble idi. Üniversitedeki eğitim için yurt dışından getirilen yayınlar sansüre tâbi değildi. Diğer bir değişiklik Haziran 1871'de orta öğretimde klasik dillerle ve uygarlıklarla ilgili derslerin programa alınması idi. Bu programa sahip okulların amacı, aynı konuda uzmanlaş-

13 PSZRI, 45: 823-26, 828, 831, 839.

14 PSZRI, 39: 180-186; 196-199.

mak isteyen öğrencileri üniversitelere hazırlamaktı.¹⁵ Aleksandr II ve Milli Eğitim Bakanı Kont D. A. Tolstoy eğitimi, Rusya'yı modernleştirmenin bir aracı olarak gördüler. Kasım 1872'de Bakanlığının dergisinde çıkan bir yazısında Tolstoy, eğitim reformunun "yarı Asyalı," "yarı Avrupalı" Rusya'nın gideceği yönü tayin ettiğini ve son dönemde eğitim de dahil birçok alanda yapılan reformlarla Rusya'nın artık tercihini Batı'dan yana kullandığını ve uygar bir dünyasının parçası haline geldiğini belirtti.¹⁶ Eğitim çabaları, zemtsvonun açtığı okullara destek sağlayan Korf Blinov ve I. Dekaçev gibi isimlerin ekonomik desteğine rağmen, sınırlı kaldı. Hükümet okuma yazmanın yaygınlaşmasını sağlamak konusunda başarısız oldu. Bunun nedenleri, ekonomik desteğin birkaç kişi ile sınırlı kalması ve hükümetin ilköğretim için gerekli parayı sağlamaması idi. Hükümet çevreleri "yaygın eğitimi halktan çok bireylere faydası olan bir lüks olarak düşündüler" ve bu konuya gereken önemi göstermediler. Bununla birlikte, bir önceki dönemle karşılaştırıldığında Aleksandr II dönemi, okuma yazmanın az da olsa arttığı, eğitimin göreceli olarak yaygınlaştığı bir dönemdir. Eklof'un verdiği bilgilere göre, okullara kayıtlı öğrencilerin sayısı 1856'da 8.227 iken, 1878'de 24.853'e yükseldi. Nüfustaki değişiklikler göz önüne alınırsa, öğrenci sayısının nüfusa göre oranı 1856'da % 0,7, 1878'de ise % 1.20 idi.¹⁷ Bu öğrencilerin bir kısmı, 1870'lerden itibaren ortaya çıkan ve rejim karşıtı propaganda yapan devrimci örgütlerin etkisinde kalarak 1900'lü yıllarda devrim hareketinin içine dahil oldular.

Reform döneminde kültür

Aleksandr'ın liberal eğilimini ve reform anlayışını en iyi ifade eden belki de onun basına ve entelektüellere karşı tavrıydı. Rusya'da ilk gazete başka bir modernleşme yanlısı çar Pet-

15 PSZRI, 39: 180-182, 196-97; 38: 622-28, 632-36; *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya* 155 (Haziran 1871): 141, 194-195.

16 *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya* 164 (Kasım 1872): 1-2.

17 *Russian Peasant Schools*, 80, 287.

ro döneminde çıkmaya başlamıştı. Fakat Petro döneminde basın merkezin elinde ve kontrolünde, onun yaptığı reformları halka duyuran bir araç görevini görmüştü. Liberal reformları ve politikaları doğrultusunda Aleksandr da basını, politikaları ve reformlarını halka duyurabileceği bir araç olarak gördü ve bu nedenle de onu sıkı tutmak yerine serbest bıraktı. Fakat bu dönemde basın, reformları ve merkezin her türlü politikalarını eleştiren bir nitelik kazandı ve kamuoyunu etkileyen bir araç haline geldi. Nikolay I ile karşılaştırıldığında Aleksandr oldukça esnek bir sansür politikası takip etti. Hatta Kırım Savaşı döneminde savaş haberlerini veren gayr-i resmi *Sovremennik* (Çağdaş), Nikolay döneminde sıkça sansüre uğrayan *Oteçestvenii Zapiski* (Anavatandan Notlar) gibi dergilerin ve Leo Tolstoy'un eleştirel bir dille Kırım Savaşı'nı anlattığı *Sivastopol Yazıları* gibi kitapların basılmasına izin verdi. Aleksandr başa geldiğinde 1830'lar ve 40'lardan itibaren hali hazırda yayınlanmakta olan birkaç tane gazete ve dergi bulunmaktaydı. Bunların başında Belinskii'nin editörlüğünü yaptığı *Oteçestvenii Zapiski* (Anavatandan Notlar) (1839) ve Savaş Bakanlığı'nın çıkardığı *Russkii Invalid* (Rus Gazisi) ve N. A. Nekrasov'un *Sovremennik* (Çağdaş) isimli dergisi gelmekteydi. Bunları, 1856'da yayına başlayan Katkov'un *Russkii Vestnik* (Rus Habercisi) isimli dergisi, 1863'te gazeteci yazar Andrey Aleksandroviç Krayevski tarafından çıkarılan *Golos* (Ses) ve *Vedomosti* (Haberler); üç yıl sonra yine Kraveyski tarafından çıkarılan ve Panislâvist M. A. Pogodin'in editörlüğünü yaptığı *Moskovskii Vestnik* (Moskova Habercisi) takip etti. Bunlardan *Golos* 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında cepheden verdiği haberler ve yorumları ile büyük sükse yaptı. 1871'de ise hükümetin yayın organı olan *Pravitel'stvenii Vestnik* (Hükümet Habercisi) yayına başladı. Aynı dönemde *Severnaya Pçela* (Kuzey Arısı) ve Aleksey Sergeviç'in editörlüğünü yaptığı *Novoe Vremya* (Yeni Zaman) isimli gazeteler yayın hayatına girdi. Bu gazete ve dergiler dışında 1864'ten itibaren okuyucu kitlesi olarak şehir halkını hedef alan "boulevard" olarak tabir edilen çok sayfalı gazeteler hayata geçti. Bunlardan ilki A. S. Afanasyev tarafından

çıkartılmaya başlanan *Petersburgskii Listok* (*Petersburg Gazetesi*) idi. 1866'da ise bir tür ekonomi gazetesi olan liberal *Birjievie Vedomosti* (*Borsa Haberleri*) yayına başladı. Bu gazetelerde daha çok şehirle ilgili haberler, insanlarla ilgili hikâyeler ve olaylar aktarıldı. 1867'de bir diğerkazete, *Petersburgskaya Gazeta* (*St. Petersburg Gazetesi*) çıktı. Bu, Rusya'nın Orta Asya'yı fethetmesi ile birlikte milliyetçi propaganda yapan bir gazete idi. Ayrıca, dış politika ve yabancı ülkelerin durumu hakkında da bazı bilgiler sundu. 1873'te Suvorov Savaş Bakanı Milyutin aleyhtarı bir tavır sergileyen *Russkii Mir* (*Rus Dünyası*) isimli dergiyi satın aldı; 1880'lerde ise *Istoričeskii Vestnik* (*Tarih Habercisi*) isimli dergiyi çıkarmaya başladı.¹⁸

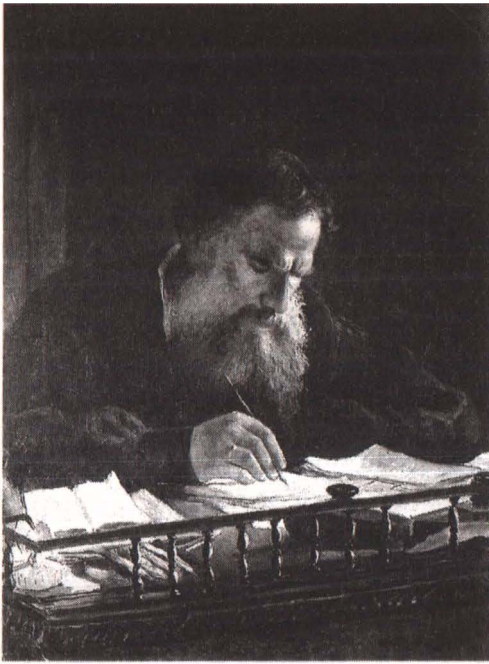
Aynı dönemlerde St. Petersburg'da *Naş Vek* (Yüz yılımız) adlı günlük bir gazete çıkmaya başladı. Bu gazete, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Vladimir Nemiroviç Dançenko aracılığıyla cepheden izlenimler ve haberler aktardı. Nemiroviç Dançenko gazeteye gönderdiği izlenimlerini daha sonra iki ciltlik *God Voiny: Dnevnik Russkago korrespondenta, 1877-78* (*Savaş Yılları: Rus Gazetecinin Günlüğü 1877-78*) başlıklı eserinde topladı. 1880'lerde yayın hayatına giren diğerkazete, *Moskovskii Listok* (*Moskova Gazetesi*) idi. Gazete, sadece politik, sosyo-ekonomik haberler vermekle kalmadı, ayrıca ilk defa sayfalarında tarihî roman ve hikâyelere yer vermeye başladı. Hikâyelerin konuları arasında Korkunç Ivan, Petro ve Katerina gibi Rus liderlerin hayatları ve politikaları da vardı. Ayrıca, Aleksandr serfliğin kaldırılması hakkında yazıların yayınlanmasına izin verdi ve basına karşı bu liberal tutumundan dolayı onun döneminde gazetelerin ve dergilerin toplam sayısı arttı.: "1855'te 104 olan dergi sayısı 1860'da 230'a, 1872'de ise 378'e çıktı. Yeni çıkan gazeteler arasında 1856'da yayına başlayan Mikhail Katkov'un *Russkii Vestnik* (*Rus Habercisi*) ve Panislâvistlerin *Russkaya Beseda* (*Rusça Sohbet*) gibi gazeteler vardı." Bu gazetelerin baskısına izin vermekle

18 Louise McReynolds, *The News Under Russia's Old Regime. The Development of a Mass-Circulation Press* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1991), 63-92.

Aleksandr, Nikolay'ın Panislâvistlere karşı baskı politikasına da son vermiş oldu.¹⁹

Basına ve genel olarak yazılı ürünlere yönelik hoş görülû tavır, edebiyatın gelişmesine, felsefedeki eleştirel yaklaşımın güçlenmesine ve resimde gerçekçilik akımının öne çıkmasına zemin hazırladı. Edebiyatta bu dönemde öne çıkan ideolojik/felsefi akımları yansıtan, 1861 serliğin ilgasından sonra kırsalda giderek artan sosyal ve ekonomik sorunları dile getiren eserler yazıldı. Örneğin Turgenyev, 1861'de yazdığı ve en ünlü eseri olarak kabul edilen *Babalar ve Oğulları*'nda üç kişi arasındaki aşk ilişkisi aracılığıyla kuşaklar arasındaki farklara dikkat çekti. Karakterlerden birisi nihilist, diğeri ise geleneksel bir Rus'tu. Politik anlamda bir demokrat ve liberal olan Turgenyev sosyal adalet ve aydınlanma ilkelerine inandı. 19. yüzyıla damgasını vurmuş diğeri ünlü bir yazar Fyodor Dostoyevski (1821-1881) ise başlangıçta sisteme ve topluma radikal bir gözle bakarken daha sonraki dönemlerde muhafazakâr bir bakış açısı sergiledi. 1849'da gizli bir politik derneğe üye olduğu için tutuklanarak, Sibiry'a'da 10 yıl sürgüne çarptırıldı. Kamptaki yılları, Dostoyevski için bir dönüm noktasıydı: Burada "sıradan suçluları, köylü ve entelektüel sınıfından birçok kader arkadaşını tanıma fırsatı elde etti." 1860-61'de, Sibiry'daki tecrübelerini aktardığı *Ölümler Evi*'ni yazdı. Hayatının geri kalan kısmında gençliğindeki radikalizmden sıyrılıp, sıkı bir muhafazakâr Ortodoks haline geldi. Eserlerinde romantizmin etkisinde, en çok iyi-kötü mücadelesini vurguladı. En ünlü eserlerini, *Prestuplenie i Nakazanie* (Suç ve Ceza) (1866), *İdyot* (Budala) (1868-1869) ve özellikle *Brat'ya Karamazovy* (Karamazov Kardeşler) (1879-1880) Aleksandr döneminde yazdı. *Karamazov Kardeşler*'de insanların çektiği acılar, özgürlük ve aklın sınırları gibi temaları işledi; Avrupa rasyonalizmini ve Avrupa düşüncesinin etkisinde kalan Rus entelektüellerini eleştirdi. Politik anlamda, muhafazakâr Ortodoks bir Rus milliyetçisi olan Dostoyevski, Panslâ-

19 Daniel Balmuth, *Censorship in Russia, 1865-1905* (Washington: University Press of America, 1979), 1; *Fighting Words: Imperial Censorship and the Russian Press*, 94, 99.

18. Lev Tolstoy (1828-1910).

vizm akımının etkisinde kaldı. Dönemin birçok Panislâvisti gibi, Türklerin Avrupa'dan atılmasını ve Balkanlar'da Ortodoks Slav ulusların bağımsız olmasını savundu. Ayrıca, Rusya'da yaşayan Yahudileri "masum Rus köylülerini sömürmekle" suçladı.²⁰

Lev Tolstoy (1828-1910) ise Rusluğa ve Rusya'nın Ortodoksluk gibi değerlerine önem vermekle birlikte, ne Dostoyevski kadar milliyetçi ne de onun kadar muhafazakârdı. Tula eyaletinde aristokrat bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Tolstoy, 10 yaşında iken ailesini kaybetti, yakınları tarafından yetiştirildi. Kazan Üniversitesi'nde hukuk ve Yakın Doğu dilleri çalışan yazar, hayatının önemli bir kısmını Yasnaya Polyana'da geçirdi. Aynı dönemde devam eden Kırım Savaşı sırasında Rus ordusunda görev aldı. 1854 yılında Romanya'daki Rus ordusunda subay olarak, daha sonra ise Kasım 1854'ten

²⁰ *Diary of a Writer*, 645-655; 850-915.

Ağustos 1855'e kadar Sivastopol'da yine subay olarak topçu birliğinde hizmet etti. Ordudaki hizmeti sırasında *Sivastopol Yazıları*'nı yazdı. Bunlardan ilki, Şubat 1855'te tahta çıkan Aleksandr döneminde basıldı. Bu eserinde Tolstoy, Rus askerlerinin kahramanlıkları kadar, savaşın olumsuz yönlerini ve acılarını da dile getirdi.²¹ 1869'da ise 1812 Rus-Fransız Savaşı'nı anlatan *Voina i Mir*'i (Savaş ve Barış) yazdı. Bu eserinde bireyin yerine halkın gücünü vurguladı. Ardından 1879-92 yılları arasında *İtirafları* yazdı. Bu eserinde iç dünyasındaki mücadelelerini aktardı. Tolstoy, Aleksandr III dönemindeki Ruslaştırma politikasında büyük bir etkisi olan Pobedonostsev gibi entelektüellerin Ortodoksluk anlayışını eleştirdi. *Diriliş* isimli eserinde Pobedonostsev'e yer veren Tolstoy, ona göre reformcu bir bakış açısına sahipti. Bu bakış açısını *Anna Karenina* isimli eserinde hem Hristiyanlığın şartlarını yerine getirip hem de toprağında köylülerle birlikte basit bir hayat süren Levin karakteri ile gözler önüne serdi. Levin karakteri, "çarlık rejiminin vurguladığı ve sahiplendiği ahlakî otoriteye bir darbe idi. Rusya'da iki çar vardı: birisi St. Petersburg'taki taç giymiş çar, bir de Yasnaya Polyana'daki taçsız çar." Tolstoy, *Anna Karenina*'da sadece toprak sahiplerinin ve aristokratların nasıl olması gerektiğini göstermedi, aynı zamanda Rus elit kadınının yaşadığı mutsuzluğu ve kurallar arasındaki açmazını gözler önüne serdi. Ayrıca, Tolstoy, dönemindeki Dostoyevski ve Pobedonostsev'e göre daha liberal bir yazardı. Örneğin, Pobedonostsev Aleksandr III'e devrimcilere karşı çok katı politikalar izlemesini salık verirken, Tolstoy, Solovyev ile birlikte, çardan devrimcileri affetmesini istedi. Tolstoy'a göre devrimci hareketler çok büyük bir tehdit değildi: onlar "ateşin önündeki mum gibi, İsa'nın isteklerini yerine getiren bir adamın önünde eriyip gidecekti."²²

Fakat Tolstoy'un tehdit olmaktan uzak gördüğü devrimci

21 Leo Tolstoy, *Sebastopol*. Translated by Frank D. Millet, introduced by W. D. Howells (New York: Harper & Brothers, 1887).

22 James H. Billington, *The Icon and the Axe: An Interpretive History of Russian Culture* (New York: Vintage Books, 1996), 440.

hareketler ve fikirler bu dönemde ortaya çıktı ve gelişti. Aslında devrimci hareketlerin önemli bir kısmı, 1861’de serflüğün ilgasından hemen sonra ortaya çıktı ve bu dönemde birçok devrimci bildiri yayınlandı. Bunlardan biri edebiyatçı M. İ. Mikhaïlov tarafından Eylül 1861’de yazıldı. Mikhaïlov bildirisinde çarı ve politikalarını çok ağır bir şekilde eleştirdi. Serflüğün ilgasına referansta bulunan yazar, çarın insanların umutlarını boşa çıkardığını; oysa Rusya’nın on binlerce yıl herkese yetecek kadar toprağı olduğunu; Rusların ne bir çara, ne de bir imparatora, ne bir tanrı temsilcisine ne de beceriksizliğini kürk ile gizlemek isteyen birine ihtiyacı olduğunu belirtti. Ona göre, Ruslar tarihte yeni bir ilke getirmeli ama bu Avrupa’dakilerden farklı olmalıydı. Mikhaïlov’un talepleri arasında konuşma özgürlüğü, basın özgürlüğü, sınıfsal ayrıcalığa son verecek yasal eşitlik ve vergi eşitliği vardı. Ona göre, toprak kişilere değil, ulusa ait olmalıydı. En tepede, toprak sahiplerinden, tüccarlardan ve hükümet görevlilerinden oluşan mutlu bir azınlık vardı ve bu sistemi köklü bir şekilde değiştirmek için “kanlı ve acımasız bir devrime” ihtiyaç vardı. Devrimden sonra gelen hükümet federe bir cumhuriyet olmalı ve bu hükümet ulusal düzeyde büyük ve bölgesel düzeydeki küçük meclislerce desteklenmeli idi. Herkes toprak sahibi olmalı, fakat toprak kişilere belirli bir süre verilmeli sonra tekrar yeniden dağıtılmalıydı. Muhtemelen bunun amacı toprağın kalıtsal sahipliğini engellemekti. Ayrıca Mikhaïlov’e göre hakimler halk tarafından seçilmeli, fabrikalar yine halk tarafından seçilen kişilerce yönetilmeli; kadınlara erkeklerle eşit haklar verilmeli idi. Rusya’nın dışından kalan bölgeler-Rus olmayanların yaşadığı bölgeler-federe cumhuriyete katılıp katılmayacaklarına oy birliği ile karar vermeliydiler.²³ Marx’ın *Komünist Manifesto*’sundan izler taşıyan bildiri, Rusya’da sistemin değişmesi için sosyalist bir devrimi öngördü. Aslında Marx’ın *Komünist Manifesto*’su Rusçaya 1872’de çevrildi; bununla birlikte ilk 1848’de çıkan *Manifesto*’dan Rus aydınları

23 Mikhail K. Lemke, *Političeskie protsessy v Rossii 1860-kh gg.*, 2. baskı (Moskva: Gosizdat, 1923), 63-64, 69-70, 74-75.

nın 1872'den önce de haberdar olması muhtemeldir.²⁴ Mikhaïlov sansür görmeden basılan bildirisinden dolayı kürek mahkûmu olarak Sibirya'ya sürüldü.

Dönemin diğer önemli devrimci bir entelektüeli Mikhail Aleksandroviç Bakunin (1814-76) idi. 1848-49'da Avrupa'daki devrimlere karışan ve 1849'da Avusturya'da tutuklanıp Rusya'ya iade edilen Bakunin, Sibirya'ya sürgün edildi. Fakat oradan 1861'de kaçarak batı Avrupa'ya gitti ve devrim ve anarşi hakkında birçok yazılar yazdı. Bakunin eleştirilerini devlet üzerine yoğunlaştırdı. Ona göre devlet, insanlığın en olumsuz ve en süslü biçimde ifade edildiği kurumdur. Bazı insanların geride kalan herkesi yıkmak, fethetmek ve köleleştirmek için kullandıkları bir araçtı. Sadece kendi vatandaşlarını koruyan, insan hakları, insanlık ve uygarlık gibi değerlere ancak kendi sınırları içinde önem veren bir kurumdur. Sistemin değişmesi için Mikhaïlov'un talep ettiği hemen her şeyi Bakunin de talep etti. Bununla birlikte, Bakunin'in istekleri ve eleştirisi sadece Rus devletine değil, aynı zamanda yaşadığı Avrupa ülkelerine yönelikti. Ona göre, tek yaşanabilecek ülke özgürlüğün en fazla olduğu Amerika Birleşik Devletleri'ydi.²⁵ 1860'lı yılların sonunda *Narodnaya Rasprava* (Halkın Karşılığı/Misillemesi) isimli bir devrimci derneğin kurucusu olan Sergey Gennadiyeviç Neçayev (1847-82) de sistemin değişmesi için devrimi öngördü. Ona göre "metreslerinin ve yakınlarının fikirlerine ve isteklerine bağlı zayıf fikirli ve renksiz bir despot" olan Aleksandr II'yi devirmek için "gereksiz kitapları" okuyup zaman kaybetmek yerine halka gitmek gerekti. Çünkü Aleksandr II'ye yönelik kin yeni kölelikten (serfliğin ilgası) dokuz yıl sonra (1870'de) daha da artmıştı ve halk her an patlamaya hazırdı. Bütün bu ifadeler serfliğin ilgasının ve ardından yaşanan hayal kırıklığının devrimci fikirlerin başlamasına veya artmasına sebep olduğunu gösterir.

24 Karl Marx ve Frederich Engels. *The Communist Manifesto* (New York: International Publishers, 1992).

25 M. A. Bakunin, *Izbrannye Soçineniya*, 5 cilt (Petrograd: Golos truda, 1920-22), 3: 121-135.

Benzer görüşler Petr Lavorviç Lavrov (1823-1900) ve Petr Nikitiç Tkaçev (184-85) gibi popülist ve devrimci aydınlar tarafından da dile getirildi. Lavrov, halkın daha önce olduğu gibi aç ve yarınlından endişeli olduğunu, bunun sona erdirilmesi için de kendisi gibi aydın (kültürlü) insanlara ağır sorumluluklar düştüğünü belirtti. Tkaçev, devrimi sömürgeci kapitalistlerin hazırladığını ve devrimcilerin yaptığını ileri sürdü. Ona göre, anarşi iktidarı ele geçirmenin bir aracı idi. Asıl devrim bundan sonra başlamaktaydı. Devrim için mutlaka propaganda gerekiyordu.²⁶ Genel olarak sorunların varlığına dikkat çeken bu aydınların hemen hepsi çözümün devrim olduğunu ileri sürdüler. Devrim için ise halka gitmenin ve propagandanın gerekli olduğunu belirttiler.

Bunların tam zıttı Panislâvistler ise, devrimcilerin aç, anarşik ve potansiyel devrimci olarak gördükleri Rus köylüsünü barışçıl, huzurlu, Ortodoksluğa ve çara son derece bağlı sadık, temiz insanlar olarak tanımladılar. Rusya'nın kaotik yüzünü gösteren ekonomik ve sosyal sorunlara değinmek yerine, Rusya'nın değerlerini Batının değerleri ile karşılaştırdılar ve olumlu bir Rusya tablosu çizdiler. Nikolay döneminde Slavistler arasında adı geçen Aksakov, bu dönemde de etkili olmaya devam etti. 16 Ocak 1865-1881 arasında editörlüğünü yaptığı *Den'*, *Rus'* ve *Moskva* dergilerinde yazdığı makalelerinde sıradan Rusların (köylülerin) Rus halkının özünü (tohumunu) oluşturduğunu ve "aristokratların Batı'dan aldıkları ödünç uygarlığın henüz bu özü ezmeyi başaramadığını" belirtti. Köylü toprak ilişkisinde de olumlu bir tablo çizen Aksakov, Rus köylüsünün toprağına kavuştuğunu ve yönetiminde etkili olduğu *mir* teşkilâtı ile önemli bir güce sahip olduğunu yazdı. Ona göre anavatanın temel direği yabancı doktrinlerin rüzgârına kapılmış Rus aydını değil, tarihsel bir içgüdüye ve güçlü bir inanca sahip olan Rus köylüsü idi.²⁷ Panislâvistler sade-

26 P. L. Mirtov (P. L. Lavrov), *Istoriçeskie Pis'ma* (St. Peterburg, 1870), 43; Glinskii, *Revolutsionnyi Period*, 507-08; Vladimir L. Burtsev ve S. Stepniyak, editörler. *Za Sto Let, 1800-1896: Sbornik po istorii Političeskih i Obščestvennikh dvijenii v Rossii* (London: Russian Free Press Fund, 1897), 133-35.

27 I. S. Aksakov, *Polnoe Sobranie Soçinenii I. S. Aksakova*, 7 cilt (Moskva: Tip. M.G. Volčaninova, 1886-87), 2: 260, 5: 28.

ce Rusluğu değil, Slavlığı da öne çıkardılar. Örneğin, 1862’de yazdığı *Rusya ve Avrupa* isimli kitabında Danilevskii, Slav ırkının üstün bir ırk olduğunu, sarı ırkın ve Germen ırkının aşağı niteliklere sahip olduğunu ama aynı zamanda tehlikeli olduğunu ileri sürdü.²⁸

Düşünce ve yazındaki gelişmeye paralel olarak birçok felsefi eser yazıldı. Daha önce bahsedildiği üzere, Nikolay döneminde etkili olan Khomyakov, Kireyevskii ve Aksakov, Rusya-Batı karşıtlığı konusunda birçok yazılar yazdılar; Rusya’nın, Ortodoksluğu, otokrasisi ve mir ile sembolize edilen komün ruhundan dolayı, rasyonalizm ve bireycilik gibi değerlere sahip batıdan üstün olduğunu iddia ettiler. Bunun aksini düşünen ve Rusya’ya ve Rusluğa daha eleştirel bir açıdan bakan Peter Çadayev, Vissarion Grigoreviç Belinskii, Timofey Nikolayeviç Granovskii gibi ünlü filozofların arasından bulunduğu Batıcılar ise Rusya’nın Batı karşısındaki eksikliklerine dikkat çektiler ve Slavistleri aşırı milliyetçi olmakla suçladılar. Ayrıca aynı dönemde Nikolay G. Çernişevski (1828-89) gibi popülist düşünürler ise Rusya’nın sorunlarına en iyi çözümün, devam eden ortak toprak mülkiyeti üzerine oturmuş sosyalist bir yapı olduğunu ileri sürdüler. Kapitalist ekonomik yapıyı reddettiler. Dmitri Pisarev (1840-68)’in başını çektiği Nihilistler ise, bütün kurumları ve otoriteleri reddettiler. Bireyin, toplum, aile ve din tarafından konulan bütün irrasyonel kurallardan kurtulması gerektiği fikrini savundular. İlk, Turgenyev’in *Babalar ve Oğullar* romanında kullanılan Nihilizm (hiççilik), 1870’lerde devrimci terörizm ile eş anlamlı olarak kullanılmaya başlandı.²⁹

Felsefe üzerine eserler yazan bir diğer isim de Vladimir Solovyev idi. En önemli eseri *Teorik Felsefenin Temelleri*, 1880’de kaleme aldığı *Soyut İlkelerin bir Eleştirisi ve İyiliğin Aklanması*/

28 N. A. Danilevski, *Sbornik Političeskikh i Ekonomičeskikh Statey* (S. Peterburg, 1889).

29 Andrzej Walicki, *A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism*, Lehçeden çev. Hilda Andrews-Rusiecka (Clarendon Press: Oxford, 1980), 204-205, 209-210 [Rus Düşünce Tarihi, çev. Alaettin Şenel, İletişim Yay., 2009].

Kanıtı adlı kitaplarıdır.³⁰ Solovyev, eserlerinde Rusya-Batı ilişkisini yeniden yorumladı. Batı (Batı Avrupa: Katolik ve Protestan dünyası) ile Doğu (Ortodoks dünyası) arasındaki farklılıkların birbirlerinden öğrenecekleri şeyler olduğunu ileri sürdü. Örneğin, Doğu, Batı'dan August Comte'un pozitivizmini, insanlığa inanan ve onu yüceleştiren Batı ise, Doğu'dan Tanrıya inancı almalıydı. Plekhanov ve Milyukov gibi 1880'lerde kabuğuna çekilmeyi ve felsefi görüşlerini derinleştirmeyi amaçlayan Solovyev'e göre gerçek özgürlük, Tanrının otoritesinin ve onun yeryüzündeki üç temsilcisi: çar, papa ve peygamberin otoritesinin kabulünde idi. Bu yönü ile Solovyev, bir çarın ideal bir Hristiyan lider olabileceğine inandı.

19. yüzyıl sadece Rus edebiyatının ve felsefesinin en büyüklerine değil, aynı zamanda en ünlü müzisyenlerine tanıklık etti. 1836'da ilk Rus operası *Jizn za Tsarya'yı* (Çar İçin Bir yaşam) besteleyen Mikhail Glinka (1804-1857) bu alandaki ilk önemli isimdir. Onu P. I. Çaykovski (1840-93), Balakirev (1837-1910), Mussorski (1839-81) Rimski-Korsakov (1844-1908) ve diğerleri takip ettiler. 19. yüzyılda ortaya çıkan müziğin temelleri Aleksandr I (1801-25) döneminde hatta 18. yüzyılda Petro döneminde atıldı. Bu dönemde başlayan seküler müzik kültürü, zaman içerisinde ulusal bilincin gelişmesi ile birlikte ulusal öğelerle karıştı ve Ortodoks kilisesi ile folk şarkılarının ve seküler müziğin karışımı olan eserler ortaya çıktı.³¹ Çaykovski, *Kuşu Gölü*, *Fındıkkıran* ve *Uyuyan Güzeli* balelerinin müziklerini besteledi. 1890'da ise Puşkin'in *Maça Kızı* ve *Eugene Onegin* eserlerini besteledi. Aynı dönemde Borodin, 1869'dan 1887'de ölümüne kadar üzerinde çalıştığı *Prens Igor* isimli operasını yazdı. Çağdaş ve kozmopolitan eğitime ve yetişme tarzına rağmen, eseri için Rus popüler kültüründen bir konuyu seçen Borodin, operada Igor'un Kumanlarla olan başarısız savaşını anlattı.³²

30 V. S. Solovyov, *The Justification of the Good (Opravdanie Dobra: Nравstvennaya filosofiya Vladimira Solov'yeva)*, çeviren Nathalie A. Duddington (London: Constable, 1918), 273-278-79, 284, 286, 295, 296-97.

31 *Art and Culture in Nineteenth Century Russia*, xiv.

32 *The Icon and the Axe*, 442.

Daha 18. yüzyılda, Elizabeth döneminde, *kadet* öğrencileri hem Rus hem de yabancı birçok oyun sahnelediler ve amatör bir tiyatro grubu kurdular. Aynı dönemde ilk Rus sahnesi kuruldu.³³ 19. yüzyılda bunların sayısı arttı. 1870'lerde St. Petersburg'daki Krestovskii Parkında Osmanlı-Rus Savaşı'ndan bazı sahneleri de canlandıran sokak tiyatroları vardı. Profesyonel anlamda ise 1824'te Moskova'da *Bolşoy Teatr* (Büyük Tiyatro), St. Petersburg'da *Malyı Teatr* (Küçük Tiyatro) kuruldu.³⁴ Sanatın özellikle bale ve tiyatronun gelişmesinde aristokrasinin payı büyüktü.

Rus resim sanatı da bu dönemde kültürde görülen gelişimden ve reformcu, liberal ortamdan nasibini aldı. 1860'lardan sonra, 1861'de serfliğin kaldırılması ve ekonomideki kapitalist girişimlerin başlaması sonucunda artan ve keskinleşen toplumsal mücadeleye paralel olarak sanatta ortaya çıkan demokratik eğilimlerin bir sonucu olarak resimde realizm akımı ortaya çıktı. Aleksandr İ'in başlattığı reform döneminde, Rus *Raznoçiset*'lerin (aristokrat kökenli olmayan Rus aristokratları) ilk kuşağı, insanların haklarını savunmayı kendi sorumlulukları olarak gördü ve "halka gitmek" hareketini başlattı. Bu gelişmelerin sanattaki yansıması ise, realizm ve popülizm karışımı yeni bir sanat akımıydı. Akımın en önemli temsilcileri, İlya Repin, Konstantin Savitskii, Vasilii Vasnetsov ve Vasilii Vereşçagin'in de aralarında bulunduğu bir grup demokratik eğilimli genç sanatçıydı.³⁵ Sanatçıların çoğu, ilk ismi "Artel," sonraki ismi *To-varişçestvo peredivjnik khudojestvennik vystavok* (Gezici Sergiler Derneği) olan St. Petersburg Akademisi gibi resmî sanat kurumlarına alternatif olarak ortaya çıkan bir sanat grubuna dahilildi. Esasen, grup St. Petersburg Sanat Akademisi ile düzenle-

33 Cathy A. Frierson, editör ve çevirmen. *Aleksandr Nikolaevich Engelgard's Letters from the Country, 1872=1887* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1993); Jeffrey Brooks, *When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature, 1861-1917* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1985), 64.

34 Al'bin M. Konechnyi, "Shows for the People: Public Amusement Parks in Nineteenth-Century St. Petersburg", *Cultures in Flux: Lower-Class Values, Practices, and Resistance in Late Imperial Russia*, Edited by Stephen P. Frank ve Mark D. Steinberg (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994), 127.

35 Vsevolod Matveyevič Volodarskii, *Po Zalam Tretyakovskoy Galerey* (Moskva: Izobrazitel'noe İskusstva, 1975).

necek bir resim yarışması üzerine ortaya çıkan bir anlaşmazlıktan doğdu. 9 Kasım 1863'te, kazanan adaylara yurt dışında sanat eğitimi sağlayacak bir resim yarışmasına başvuran öğrenciler, resimlerinde istedikleri konuları çizmek istediler; ama Akademi bunu reddetti ve yarışmacıların, Akademi üyeleri tarafından belirlenen tek bir konu hakkında resimler yapmasını şart koştu. Bunun üzerine, bütün adaylar (on dört öğrenci) yarışmadan çekildiler ve "Artel" adı verilen bir dernek kurdular; burada birlikte yaşadılar ve çalıştılar.

Bu sanatçılara göre sanat eserleri gerçeğin önünde son derece soluk ve sıkıcı kalıyordu, bu nedenle sanatın amacı gerçeği olabildiğince kendisine yakın bir biçimde, yorum yapmadan kopyalamak olmalıydı. Sanatın tek başına hiçbir anlamı yoktu; sadece sosyal gelişmeye hizmet ettiği ve halkın, ekonomik, sosyal ve entelektüel anlamda özgürlüğüne yardım ettiği sürece anlamlıydı. Dernek üyelerinin girişimlerinde, *Ne Yapılmalı* adlı eserinde "öğrenciler, entelektüeller ve işçilerin birlikte çalışabilecekleri kooperatif fikrini yayan Nikolay Çernişevski ile Vladimir Vasiliyeviç Stasov (1824-1906) gibi sanatçılar etkili oldu." Hukuk eğitiminden sonra St. Petersburg Halk Kütüphanesinin sanat bölümü şefi olan ve birçok kez Avrupa'ya seyahat eden (1883'te Repin'le birlikte) Stasov, orada birçok sergiye tanık oldu ve Avrupa bilim kongrelerinde Rusya'yı temsil etti. Yaratıcı Rus sanatçılarını bir araya getirmek ve onları realizm ve milliyetçilik yolunda tutmak için elinden geleni yaptı. Bu anlamda Çernişevski'nin çabalarını devam ettirdi. Kasım 1870'de, resimlerini halka ulaştırmayı ve böylece halkı eğitmeyi ve onun kültür seviyesini yükseltmeyi amaçlayan dernek üyeleri, Stasov ve Grigory Grigoryeviç Myasoedov'un (1834-1911) rehberliğinde, "Gezici Sergiler Derneğini" kurdular. Cesur yaklaşımları, Rus toplumunun değişik katmanlarının liberal istekleriyle uyumlu ve üyelerinin artan ünü ve çalışmaları ile *tovarişçestvo* kısa süre içerisinde alternatif bir sanat merkezi haline geldi. St. Petersburg sanat akademisinin, *tovarişçestvo*ya katılımı engellemek için girişimlerine rağmen (örneğin 1873'te Konstantin Savitsky, ikinci gezici sergiye katıldığı için Büyük Altın Madal-

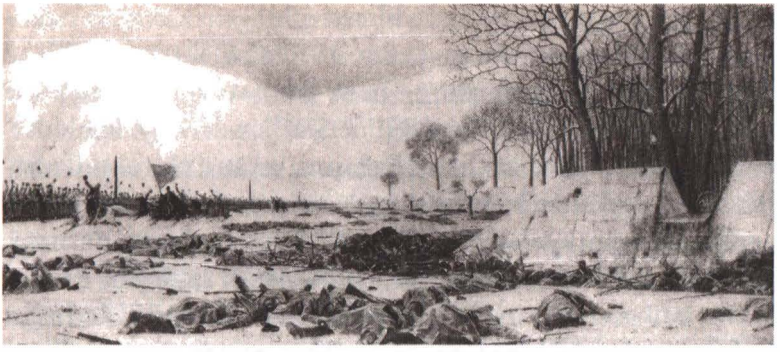
ya Yarışmasından diskalifiye edilmesi gibi) genç sanatçılar, derneğe ilgi göstermeye devam ettiler. 1872'de Maksimov, 1874'te Savitsky, 1875'te Kuşndzhi, 1876'da Yaroşenko, 1878'de Polenov, Repin ve Vasnetsov ve 1881'de Surikov derneğe katıldılar. Farklı tonlarda da olsa, hepsi bağımsız yaratıcılık ruhu ile hareket ettiler, etik ve kamusal bir görev sorumluluğu taşıdılar.

Akademinin üyelerini de içine almaya başlayan derneği, kendi tekeli kontrolüne bir tehdit olarak algılayan Akademinin muhafazakâr üyeleri, Büyük Prens dikkatini derneğin faaliyetlerine çektiler. Prens, derneği kapatmak veya Akademinin dikkatine ilgisiz kalmak yerine, bu iki grubun çalışmalarını bağdaştırmaya çalıştı. Resmî makamlardan maddi anlamda destek bulamayan derneğe en büyük maddi yardımı, Kozma Terentieviç Soldatenkov (1818-1901), Savva İvanoviç Mamontov (1841-1918) ve Pavel Mikhailoviç Tretyakov (1832-98) gibi "eski feodal sistemleri yıkıp, endüstriyel yatırımları için geniş bir işçi sınıfı yaratmak isteyen" ve bu anlamda köylü halkı eğitmek gibi bir amaç güden *tovarişçestvo*yla ters düşen varlıklı Ruslar sağladı. Onların desteğiyle dernek, sadece St. Petersburg, Moskova, Kiev ve Krakov'da değil, Tula, Yaroslavl, Tambov, Odesa, Kursk, Elizavetgrad, Poltava, Saratov, Kazan Vilna ve Varşova'da da sergiler açtı.³⁶ Buna rağmen, sanatı halka götürmek amacıyla başarılı olamadılar. Resimler ne Rus köylüsünü ne de işçi sınıfını hedef aldı ve ne de onlara ulaştı. Resimlerin hedef kitlesi, birçok alanda olduğu gibi nüfusun % 80'ini oluşturan, fakirlik ve sefalet içinde yaşayan halk değil, eyaletlerde yaşayan ve resimlere büyük bir ilgi gösteren eğitimli insanlardı.³⁷

Vasiliyeviç Vereşçagin (1842-1904) dönemin en ünlü realist ressamlarından. Realist yaklaşımında hiç kuşkusuz, dönemin hemen bütün realist ressamlarının mezun olduğu St. Petersburg Sanat Akademisi'nde aldığı eğitim etkili idi. Deniz Akade-

36 Alan Bird, *A History of Russian Painting* (Oxford: Phaiden, 1987), 130-131; Elizabeth Walkener, *Russian Realist Art* (New York: Columbia University Press, 1989), 40-41.

37 *Po Zalam Tretyakovskoy Galerey*, 67.

19. Vasiliyeviç Vereşçagin, *Skobelev Şipka'da*.

misinden mezun olduktan sonra St. Petersburg Sanat Akademisine giren Vereşçagin, derslerini bitirmeden Paris'e gitti ve orada Gérôme'dan dersler aldı. Hindistan, Türkistan, Mançurya ve Japonya'ya seyahatlerde bulundu. Ressam özellikle Türkistan ve Osmanlı-Rus Savaşı üzerine yaptığı resimlerle ünlüdür. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rus ordusuna katılan Vereşçagin, savaşı anlatan birçok resim yaptı. *Skobelev Şipka'da*, *Cenaze Merasimi* ve *Esirler Yolu* en önemli eserlerindendir. Vereşçagin, resimlerinde savaşın karanlık ve yıkıcı yüzünü gösterdi. Dönemin diğer ünlü bir Rus ressamı da Viktor Mikhailoviç Vasnetsov idi. 1867'de, St. Petersburg'a giden Vasnetsov, St. Petersburg Sanat Akademisinin öğrencisi oldu, genç ve enerjik sanatçıların içinde yerini aldı. İ. E. Repin ve M. M. Antakolskii ile arkadaşlık kurdu. 1873'te resimde ilk ciddi çalışmalarını yaptı. Takip eden altı yıl içerisinde, V. G. Perov, K. A. Sovitskii, V. M. Maksimov, G. G. Miasoedov ve V. E. Makovskii gibi *genre* (konu) sanatçılarına rağmen, sanat sergilerinde dikkati çeken bir dizi "*genre/tür*" resimleri yaptı. Özellikle, *Odadan Odaya* isimli resmi büyük bir başarı kazandı. V. V. Stasov, Vasnetsov'un bu resminden "ruha dokunduğu ve ruhu yakaladığı için" övgüyle bahsetti.³⁸

İlya Repin (1844-1930) ise resimlerinde, köylü kökeni ve

38 V. V. Vasnetsov, *Iz Sobraniya Gosudarstvennoy Tretyakovskoy Galerey* (Moskva: Izobrazitel'noe İskusstvo, 1984).

20. G. K. Savitskii, *Savaş*.

doğduğu bölgenin doğal koşulları, zengin gelenekleri ve Ukrayna halkının bağımsızlık ruhundan izler aktardı. 1864'te St. Petersburg Sanat Akademisi'ne girdi, 1873'te *Laira'nın Kızının Dirilişi* adlı resmi ile altın madalya kazandı. 1870'de, Volga'yı gezdi ve ardından, kendisine büyük ün getiren *Volga Sal Çekicileri* isimli resmi yaptı. 1874'ten itibaren, resimlerini düzenli olarak "Gezici Resimler Topluluğu" galerisinde sergiledi. *Kars Düştü* ve *Türk Sultanına Mektup Yazan Kossaklar* isimli tabloları önemlidir. Politik olarak liberallerin solunda yer alan Repin, asla radikal bir solcu olmadı. Akademinin, özellikle de daha sonra kendisinin katıldığı "Gezici Sanat Sergileri Derneği"nin birçok üyesi gibi, halkı eğitmek ve resimlerinde onun gerçekliğini yansıtmak amacı taşıdı, ama hiçbir zaman halk için sistemle mücadele edenlerden olmadı.³⁹ St. Petersburg Sanat Akademisi'nde yetişmiş bir diğer ressam, Konstantin Apollonoviç Savitskii (1844-1905) 6 Haziran 1844'te Taganrog'da doğdu. 1862-73 arasında St. Petersburg Sanat Akademisi'nde çalıştı ve 1895'te Akademi üyesi oldu. 1878'de "Gezici Sanat Sergileri Derneği"ne katıldı. 1891-97 arasında Moskova resim-heykeltıraş ve mimarlık okullarında derslere girdi. 1897'de Penza sanat okulunda öğretmen oldu; aynı yerde müdürlük yaptı.

39 Elizabeth Kridl Valkenier, *Ilya Repin and the World of Russian Art* (New York: Columbia University Press, 1990), 2-31.

Öğrencileri arasında G. N. Gorelov, G. K. Savitskii ve K. F. Yuran vardı. Resimlerinin çoğunda insanların karmaşık psikolojisine, halktan dikkat çekici tiplere veya günlük hayattan sahnelere yer verdi. *Savaş, Demiryolunda İş* (1874) ve *Sınır Kavgası* (1897) en önemli eserleridir.⁴⁰

“Yüksek kültür”ün yanında 19. yüzyıl, *lubki* (tekili *lubok*) adı verilen ve daha çok sıradan köy kökenli yazar ve sanatçılar tarafından çoğunlukla Rus toplumunun aşağı sınıflarını –köylüleri ve işçileri– hedef alan popüler resimlerin ve edebiyatın önem kazandığı bir dönem oldu. Her ne kadar kökleri 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar gitse de, *lubki* özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önem kazandı. İlk *lubki* resimleri, Rusça *lubok* kelimesinin kökünü oluşturan ve ıhlamur ağacı anlamına gelen, *lub* adı verilen ıhlamur ağacından yapılan levhalar üzerine veya bakır levhalar üzerine yapıldı. Rusya’nın dışından insanlar tarafından getirildiği için, yabancı resimlerden kopya edilen ilk *lubki* köylülerden çok, diğer birçok yabancı ürün gibi, zengin boyarların (aristokratların), zengin tüccar ve köylülerin ve imparatorluk ailesinin satın aldığı bir şeydi. Rus veliahdı Aleksey Mikhailoviç’in (daha sonra Çar, 1645-1676) büyük bir *lubki* koleksiyonu vardı. Aleksey’in öğretmeni Zotov, “*lubki* resimlerini sıkıcı ilâhi okuma derslerinin aralarında, genç veliahdı eğlendirmek için kullanmaktaydı.”⁴¹ Ancak zamanla, *lubki*, zenginlerin malikânelerinden köylülerin izbelerine doğru kaymaya başladı.

İlk *Lubki* daha çok azizlerin yaşamını, İncil’de anlatılan bazı olayları anlatan dinî içerikli resimlerdi. Resmin fikirleri yaymadaki rolünü kavramış olan kilise, *lubki*yi dinî bir propaganda aracı olarak gördü. Ama bu resimlerde popüler öğeler de vardı. Büyük Petro’nun (1696-1725) tahta gelişi ile *lubkinin* içeriği ve amacında bir değişiklik meydana geldi. Yönünü batıya çeviren Petro, Rusya’daki yaşamın hemen her alanında başlat-

40 *Great Soviet Encyclopedia*, 22-659b.

41 *Polveka Dlya Knigi, 1866-1916. Literaturno-khudojestvennyi sbornik, posviashchennyi pyatidesyatiletiyu izdatel'skoy deyatel'nosti I. D. Sytina* (Moskva: I. D. Sytin, 1916), 152.

21. Viktor Mikhailoviç Vasnetsov, *Lubki Kitapları*.

tığı modernleşme çabalarına uygun olarak, *lubkiye* de yeni bir anlam ve misyon yükledi. Ona göre “*lubki*, okuma yazma bilmeyen halk için görsel bir ansiklopedi ve enformasyon kaynağı” idi. Ayrıca Petro için *lubki*, yabancıların Rusya’da olup biten güzel şeylere dair bilgi edinebileceği kaynaklar olmalı idi. Bununla birlikte, manastırlar ve *Eski İnananlar* dinî içerikli *lubki* üretmeye devam ettiler. Fakat *lubki* asıl 19. yüzyılda, özellikle de ikinci yarısında, popüler hale geldi. Birçok yazar, bu dönemden itibaren *lubki* yerine “popüler resim” ifadesinin kullanılmaya başlandığını belirtir. Hatta bu dönemde, *lubki* sadece popüler resimleri değil, *lubkiden* esinlenmiş ve halk için yazılmış, entelektüellerin “kaba ve aptalca” olarak niteledikleri popüler edebiyatı da ifade eder hale gelmiştir. 1824’te İvan Snegirev, çevresindeki entelektüellere *lubki* konulu bir makale

22. Prinimay i Potçui

(Moskva: Izdanie Denisa Ivanoviça Presnova, 1878).

le yazdığından bahsedince, onlar makalenin ancak başlığı “lubki” yerine “popüler resimler” olarak değiştirilirse kabul göreceğini ve basılabileceğini belirtmişlerdir. *Lubki* kitaplarının popülerliğinden duyduğu şaşkınlığı dile getiren Rus entelektüeli A.S. Prugovin de *lubkiyi* benzer bir bakış açısı ile değerlendirmiş ve *lubki* kitaplarının niçin bu kadar popüler olduğunu anlayamadığını yazmıştır: “Bizim insanlarımızın zevki bu kadar kötü mü? Bu kadar iğrenç mi ki, bilinçli olarak, Nikolskii Caddesi’nin [Moskova’da *lubok* kitaplarının en çok basıldığı yer] ‘komik’ ve ‘cahilâne’ kitaplarını alıyorlar?” Rus entelektüellerinin *lubkiye* yükledikleri bu anlama karşılık, hem *lubok* resimleri hem de *lubok* kitapları, Rus halkının, özellikle aşağı sınıfların ilgisini görmeye devam etti.

Denisov’a göre, *lubkinin* bu kadar popüler olmasının en önemli nedeni, onun halk için anlamında gizli idi. Ruslar, özel-

23. Padenie Karsa ili Torjestvo Khristianstva nad Magometanstvom (Oçerk iz Nyneşney Russko-Turetskoy Voyny (Moskva: E. Lissner and Yu Roman, 1877).

likle de okuma yazma bilmeyen Ruslar için *lubki* yaşamın ta kendisi idi: *Lubkiye* bakan Ruslar, yaşama dair her şeyi görebilmekte idiler: “Ailede kadının yeri, iş, eğlence, maskaralık, içki, hastalık, çare, mahkemeler, yabancılar, vs.” Bunların yanı sıra, *lubkide* “takvimleri, almanakları, aile ağaçlarını, farklı yerlerin manzaralarını, çarların ve ünlü isimlerin portrelerini” de bulmak mümkündü. Bu özelliğiyle, *lubki* Ruslar için evlerinin kutsal köşesi sayılan kırmızı köşede, ikonların hemen altında özel bir yere sahipti. Savaş dönemlerinde ise *lubki*, gazete ve kitabın nadiren girdiği, girse bile okunamadığı köylerdeki halk için savaşla ilgili bütün haberleri, Rusya’nın kimlerle nerelerde savaştığını ve hangi galibiyetleri kazandığını öğrendikleri enformasyon kaynağı niteliğinde idi. Örneğin, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde hem görsel hem de yazılı anlamda birçok *lubki* basıldı. Bunlar, Türklerin Balkanlar’daki halkla olan ilişkileri-

ni, Rusya'nın buradaki kan ve din bağlarını ve savaştaki Rus başarılarını konu edindiler. Ortodoksluk, kutsal savaş gibi imgeleleri kullanarak, halkın dinî ve milliyetçi duygularına hitap ettiler.⁴² 1880'li ve 1890'lı yıllarda ise *lubki* kitapları, haydutluk, bilim ve batıl inançlar ve özgürlük gibi konuları işlediler. Ayrıca, Kafkasya'nın fethinden sonra bu bölge ile ilgili daha çok bilinmeyen yerlere giden ve bazen esir alınan "gizemli" karakterlerin maceralarını konu alan hikâyeler yazıldı.

Emperyalizm ve ulusal kimlik

Aleksandr'ın her alanda yaptığı reformlar Rusya'nın Avrupalı bir devlet görünümünü kazanmasına, Petro döneminde başlayan ve Katerina döneminde altı çizilen "Batılı" Rusya imajının güçlenmesine yardım etti. Fakat entelektüellerin ve diplomatların yazışmalarında görüldüğü üzere bu imajı asıl güçlendiren Rusya'nın Kafkasya'da devam eden genişleme politikası ve Orta Asya'yı fethi oldu. Helene Carrere d'Encausse ve Mehmet Saray gibi araştırmacılar, Orta Asya'ya yönelik fetih girişimlerinin 1830'larda başladığını fakat çabaların 1860'larda iyice arttığını belirtirler. Onlara göre bunun nedeni, Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'nın Balkanlar'dan ve Yakın Doğu'dan bir süreliğine elini çekmesi, Kırım'da alınan yenilgi ve kayıpları Orta Asya'daki kazançları ile telâfi etmek istemesiydi. Orta Asya, "rakipsiz pazarları ve zengin hammadde kaynaklarıyla" Rusya için potansiyel bir ekonomik kazanç kapısıydı. Amerikan iç savaşı Rusya'nın Amerika'dan pamuk ithalatını sekteye uğrattığı için, Rusya ihtiyaç duyduğu pamuğu bu açıdan zengin Orta Asya'nın Türkmenistan gibi bölgelerinden karşılamak istedi.⁴³ Dışişleri Baka-

42 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ve diğer bazı savaşlarda Türklerle ilgili olarak basılan *lubki* için bkz. Kezban Acar, *Resimlerle Rusya, Savaşlar ve Türkler* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım 2004).

43 Mehmet Saray, *Kırgız Türkleri Tarihi* (İstanbul: Nesil, 1993), 34; Hélène Carrère d'Encausse, "Systematic Conquest, 1865 to 1884," *Central Asia: A Century of Russia Rule*, Editör Edward Allworth (New York, London: Columbia University Press, 1967) içinde 131.

nı Gorçakov'a göre Rusya'nın Orta Asya'yı fethetmesinin amacı sınırlarda güvenliği sağlamak ve ticarî ilişkiler için gerekli uygarlık ortamını ve istikrarı yaratmaktı.⁴⁴ Kuşkusuz bu cümlede, özellikle uygarlığa yaptığı referansla Gorçakov, Rus fethini meşrulaştırmaya çalışmıştır. Bu çabanın en somut ifadelerinden biri de, Gorçakov'un Avrupa devletlerine hitaben yazdığı ve Rusya'nın Orta Asya'yı fetih nedenlerini açıkladığı 3 Aralık 1864 tarihli bildirisi'dir. Bildiride Gorçakov şunları yazdı:

Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni olan devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medeni olan devletler, kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudut bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmememiz bir nevi zayıflık adedilmiştir. Çünkü Asyalılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki, biz, şu iki şıktan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticari menfaatleri ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatını unutup her şeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerinde yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de ve Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi.⁴⁵

Gorçakov bu bildirisinde Rusya'nın Orta Asya'yı fethini diğer Avrupa devletlerinin başka yerlerdeki sömürgecilik faaliyetleriyle eşitlemekte ve böylece meşru kılmaya çalışmaktadır.

1860'larda başlamasına rağmen Rusya'nın Orta Asya'daki mutlak hâkimiyeti 1864'te Kazakların hakim olduğu Hokand

44 S. S. Tatişçev, *Imperator Aleksandr II*, 2 cilt (St. Peterburg: A. S. Suvorin, 1911), 2: 107-08.

45 Mehmet Saray, *Kazak Türkleri Tarihi: "Kazakların Uyanışı"* (İstanbul: Nesil, 1993), 47-48.

Hanlığı'na ait Çimkent'in fethi ile başladı; Özbeklerin başkenti Taşkent'in 1865'te işgali ile ivme kazandı ve Türkmenistan sınırları içerisindeki Hokand, Mau ve İrjar'ın fethiyle devam etti. General von Kaufman komutanlığındaki birliklerin sürekli ilerleyişinin sonucunda, Hokand Emiri 1868'de Rus hükümeti ile antlaşma imzalamak zorunda kaldı. Antlaşmaya göre, "fethettiği bütün yerler (Hokand, Ura Tube, Jizzakh, Katta Urgan ve özellikle Buhara'nın su kaynağı Zarafşan nehrini kontrol eden Semerkant) Rusya'ya bırakılacak ve Rus çarlarının daha önce elde ettiği ticarî ayrıcalıklar devam edecekti." N. N. Golovaçev komutanlığındaki birlikler 1873'te Harezm vadisinin Türkmen köylerini ve 1877'de Kızıl Avrat'ı işgal ettiler. Ayrıca, Gök-tepe'ye saldırdılar fakat Tekke Türkmenleri tarafından püskürtüldüler. Rusya'nın Orta Asya'daki politikaları hakkındaki çalışmalarıyla bilinen Edward Allworth'un yazdığı gibi, bütün bu fetihler "işgal eden ile işgal edilenler arasındaki ilişkilerde derin yaralara neden oldu" ve ileriki dönemlerde bu bölge halkları her fırsatını buldukları anda Rusya'ya baş kaldırdılar.⁴⁶

Rusya'nın emperyal politikaları Kafkasya'da da devam etti. Bu bölgedeki en büyük engel, Nikolay döneminde olduğu gibi, Müridizm hareketi idi. Direnişi örgütleyen bu hareket Şeyh Şamil'in 1859'da Rusya'ya teslim olmasından sonra giderek önemini kaybetti. Şamil özellikle Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nden yardım alarak Rus egemenliğine son vermek istedi ama istediği yardımı alamadı.⁴⁷ Ayrıca Şamil'in Kafkas eyaletlerindeki temsilcisi olan *naip*lerin birbirleri olan mücadeleleri ve kötü yönetimleri de hareketin başarısız olmasında etkili oldu. Hristiyan köylülerin İslâm'ın fedaîleri olarak anılan bu varlıklı kişiler tarafından sömürülmesi ve keyfî uygulamalarda bulunmaları Kafkas direniş hareketinin zayıflamasına neden oldu.⁴⁸ Direnişçilerin 1864'te, Rusya'nın kararlı politikaları ve

46 "Systematic Conquest, 1865 to 1886," 142, 147, 59.

47 Paul Henze, "Circassian Resistance to Russia," Marie Beningsen Broxup (ed.). *The North Caucasus Barrier. The Russian Advance Towards the Muslim World* (London: Hurst & Company, 1992), 99.

48 Ali Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı, Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi* (Ankara: Kaf-Der1995), 90. Şamil teslim alındıktan sonra Ruslar ta-

üstün askerî gücü nedeniyle kesin bir biçimde ve son kez yenilgiye uğratılmasından sonra, direniş hareketi büyük bir darbe aldı ve “1865’e kadar, direnmeye devam eden halklar ya sürgün edildiler ya da askerî birliklerle bastırılarak etkisiz hale getirildiler.”⁴⁹ Bu noktadan sonra bölgeyi tamamen kontrol altına almak için Rus hükümeti farklı metotlar kullandı. Askerî harekâtlar ve Kafkas halklarını sürgün etmek bunların başında geldi. Örneğin, 1860’larda Rusya’dan Osmanlı Devleti’ne, baskı sonucu binlerce kişi göç etti. Sadece 1864’te göç eden insan sayısı 257,068 idi.⁵⁰ 1856’dan 1862’ye kadar Kafkasya Genel Valisi olan Prens Aleksandr İvanoviç Baryatinskii’nin (1814-79) yazdıkları, Şamil’in teslim alınmasından sonra Kafkasya’nın kontrolünü sağlamak için kullanılan metotlar hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Baryatinskii’ye göre Rusya, bölge halkının elit kesimi ile ilişkilerini iyi tutmalı; onların ayrıcalıklarını yeniden kurmalı; baskı yerine hoşgörü ve saygı politikasını izlemelidir. Ayrıca, Rusya Kafkasya’da Ortodoksluğu yaymalı ve Müslüman din adamlarının toplum içindeki etkisini azaltmalıdır. Bunun için öncelikle hanların otoritesini güçlendirmelidir, çünkü onlar yönetimde şariat yerine âdetleri temel almaktadır. İkinci olarak Müslüman kadınları eğitmek gerekmektedir. Teslim alınan Şamil ve adamları Osmanlı Devleti’ne sürgün edilmeli böylece bir daha bu bölge halkı üzerinde etki kurmaları engellenmelidir. General’in düşüncesine göre Batı Kafkasya’nın fethi ve kontrolünü sağlamak Rusya için çok daha zor olacaktır, çünkü burada yaşayan kavimler sosyal kanunlara uymadıkları ve kişisel bağımsızlık, şeref ve onur gibi değerlere sahip oldukları için, buradaki halklarla grup olarak değil, birey olarak ilgilenmek gerekmektedir.⁵¹ Bahsi geçen metotlar hem Rusya

rafından oldukça iyi muamele gördü. Kafkasya’ya bir daha dönemedi. 1870’de Mekke’ye gitmesine izin verildi; dönüşte İstanbul’da Sultan Abdülaziz tarafından ağırlandı. Şubat 1871’de ise Mekke’de öldü. “Circassian Resistance to Russia,” 100.

49 “Systematic Conquest, 1865 to 1886,” 131.

50 “Circassian Resistance to Russia,” 103.

51 Arnold L. Zisserman, *Fel’dmarşal Knyaz A. I. Baryatinskii, 1815-1877*, 3 cilt (Moskva: 1888-91), 2: 277-79.

tarafından hem de 1930'lu yıllarda SSCB tarafından bölgenin kolonizasyonu aşamasında kullanıldı.

Orta Asya'nın fethini "vahşi Orta Asya'ya" medeniyet getirmek amacıyla açıklayan Gorçakov, uygar-vahşi karşıtlığına yaptığı vurguda yalnız değildi. Esasen Rusya'nın yayılcı politikalarını meşru kılmak için yapılan uygar-vahşi, Asyalı-Avrupalı tanımlamaları yeni de değildi. Rusya'nın ilk dönemlerinde Hristiyan olmayan halkların kimlik tanımlamaları üzerine yaptığı çalışmasında, Mikhail Khodarkovsky, Rus bürokratlarının "Kafkasları vahşi, güvenilmez ve itaatsiz, Rusları ise yüksek ahlâk değerlerine sahip uygar Hristiyanlar" olarak tanımlandıklarını yazar. "Öteki"nin imajını daha çok Ortodoks Ruslar ile Müslüman Türkler arasındaki farklılıklar bağlamında inceleyen Khodarkovsky, "öteki"nin negatif imajının Moskova'nın 16. yüzyılın ortalarında Müslüman Kazan ve Astrahan hanlıklarını işgal etmesiyle başladığını belirtir. Yazar "bu tarihten itibaren Moskovalı tarih yazıcılarının ve Dış ilişkilerde çalışanların kasıtlı olarak bir "öteki" imajı kurguladıklarını" belirtir.⁵² Bu öyle gösteriyor ki "öteki" imajı, Rusların yayılması ile çok yakından ilgiliydi. Asya içlerine yönetimlerini yayarken, Rus liderler, işgal ettiklerdeki bölgelerdeki halkları hiç ahlâk değerleri olmayan barbarlar olarak tanımlarken, yeni yerleri fetihlerini "uygarlık" misyonlarının bir parçası olarak lanse etmeye ve böylece yayılcılıklarını meşrulaştırmaya çalıştılar. Susan Layton'un 1820'lerden 1870'lere kadar olan dönemde Rus literatüründe Kafkas imajını inceleyen çalışması da gösteriyor ki Rusların Kafkasya'ya ilgilerinin artışı ile Rus entelektüelleri ve askerî personelinin Kafkas halklarını "vahşi" ve "barbar" Asyalılar olarak tanımlaması arasında sıkı bir ilişki vardır. Rusların Kafkas tanımlamaları özellikle, Rusya'nın Kafkasların ekonomik değerini anladığı ve burayı kolonileştirmek için harekete geçtiği 1830'larda artar. Aynı dönemde, negatif Kafkaslı tanım-

52 Mikhail Khodarskovsky, "Ignoble Savages and Unfaithful Subjects: Constructing Non-Christian Identities in Early Modern Russia," *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, ed. Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini (Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press), 10-11.

lmasının artmasının diğeri bir nedeni de, Gazi Muhammed ve daha sonra Şamil liderliğinde yükselişe geçen ve direnişini temsil eden cihat hareketidir.⁵³ Kafkasya'nın ve Orta Asya'nın fethi sadece Rusya'nın "Avrupalı" imajına değil, Rus ekonomisine de önemli katkılar sağladı. Özellikle Kazakistan ve Türkmenistan'dan elde edilen pamuk ve demir gibi hammaddeler endüstriyel üretimi teşvik etti. Bu dönemde fabrika işçilerinin sayısı, giderek arttı ve "1850-1890 arasında fabrikaların sayısı 30 bine, işçi sayısı da 1,5 milyona çıktı."⁵⁴ Büyüyen işçi sınıfı, 1860'lar da başlayan ve 1880'lerde artış gösteren devrimci propaganda'nın hedef kitlesi haline geldi.

Rusya'nın "Avrupalı" imajını asıl perçinleyen ve Rus entelektüelleri arasında Rus ulusal kimliği konusunda büyük tartışmalara neden olan 1870'lerde Balkanlarda ardı ardına patlak veren krizler ve bunlar sonucunda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında başlayan savaştı. Bu savaş öncesi ve sırasında Rus diplomatları birbirlerine ve yabancı diplomatlara gönderdikleri mektuplar ve notlarda, 1875'te başlayan Bosna krizinden 1876'daki Bulgar ayaklanmasına kadar olan dönemde Rusya'yı, Balkan krizine diğer Avrupalı ve Hristiyan güçlerle birlikte çözüm arayan Avrupalı ve Hristiyan bir ulus olarak tanımladılar.⁵⁵ Hükümete, özellikle çara ve Dışişleri Bakanı Gorçakov'a göre reformlara devam etmek ve bir süre daha dış krizlerden uzak durmak gerekiyordu. Savaş Bakanı Milyutin ve arkasındaki Panislavist basın ise Rusya'nın Balkanlarda aktif bir politika izlemesinden yanaydı.⁵⁶ Ivan Sergeyeviç Aksakov, Mikhail N. Katkov, N. A. Danilevskii ve Fyodor M. Dostoyevski gibi isimlerin başı çektiği Panislavistlere göre, Balkan Slavları ve Ruslar arasındaki kan ve din bağından dolayı Rusya, Slavların Osmanlı egemenliğinden kurtulup bağımsız olması için Balkan krizine müdahale etmeli ve gerekirse Osman-

53 Susan Layton, *Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy* (Cambridge University Press, 1994), 157, 172.

54 *Social Identity in Imperial Russia*, 143.

55 *Imperator Aleksandr II, ego jizn i tsarstvovanie*, II: 296; 302-303.

56 Benedict Humphrey Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880* (Hamden, London: Archon Books, 1962), 193.

lı Devleti'ne savaş açmalıydı.⁵⁷ Hatta bu entelektüellere göre, Balkan Hristiyanlarının acılarına son vermek için tek çözüm Türkleri Avrupa'dan atmak ve yerine Rus koruması ve etkisi altında yeni Slav devletleri kurmaktır. Bazıları Rusya'nın, bu amaçları yerine getirmek için, İstanbul'u ele geçirmesi gerektiğini bile öne sürdüler.⁵⁸ Panislâvist basın ve entelektüellerin baskıları ve bu propaganda ile dinî ve millî duyguları ateşlenen halkın popüler desteği sonucunda çar, Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Bu savaş sırasında kilit nokta, Gazi Osman Paşa komutanlığındaki birliklerin savunduğu Plevne idi. Bu şehir, üç kuşatmadan sonra Osman Paşa'nın yardım alamaması sonucu Ruslara teslim oldu. Bundan sonra Rus birlikleri ilerleyişine devam etti ve Edirne'ye kadar geldi. Çaresiz kalan Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kaldı. Rus askerî personeli savaşa devam etmek ve hatta İstanbul'u ele geçirmek isterken, Rus diplomatları barış önerisini kabul etti. Rusya'nın bu kararında İstanbul'un ve Boğazların tehlikeye girdiğini gören İngiltere'nin Çanakkale Boğazına gönderdiği gemilerin ve Rus ordusunda baş gösteren iâşe ve savaş malzemesi sıkıntısının önemli bir etkisi vardı.

Savaş sırasında Balkan cephesindeki Rus ordusunda görev yapan Rus generallerin ve subayların günlüklerinde Türklerle dair izlenimleri ve notları Rusya'da belirginleşen kimlik tartışmalarını özellikle Rus askerî elitinin gözünden sunması açısından son derece önemlidir. Rus askerî personeli cepheye karşılaştıkları Osmanlı Türklerini "Asyalı" olarak tanımlarken, kendilerini Avrupalı olarak gösterdiler. Bu kimlik tanımında "kendileri" ile "onlar" arasındaki farklılıkları ve dini, ayırt edici özellikler olarak vurguladılar. Çoğunlukla "orta boylu ve esmer" olan "Asyalı" Türklerin aksine Ruslar, kendi-

57 Ivan Sergeyeviç Aksakov, *Slavyanskii Vopros, 1860-1886* (Moskva: Tip. M. G. Volçaninova, 1886-1887), 215; Mikhail N. Katkov, *Sobranie Peredovykh Statey "Moskovskii Vedomostey,"* (1863-1887) (Moskva, 1897), 146; N. Ya. Danilevski, *Sbornik Politicheskikh i Ekonomicheskikh Statey* (S. Peterburg, 1889), 38; Fedor M. Dostoyevsky, *Diary of a Writer*, Çeviren Boris Brasol (New York: George Braziller, 1954), 130.

58 *Sbornik Politicheskikh i Ekonomicheskikh Statey*, 64.

lerini uzun boylarından ve açık ten renklerinden dolayı Avrupalı olarak tanımladılar. Balkan cephesindeki Kavalergardskii alayında yaver olarak görev yapan Rus subaylarından Vladimirmikhailoviç Vonlyarlyarski'ye göre Osman Paşa, “orta boyu, esmer teni ve tıknaz görüntüsüyle” tipik bir Türk, Drach Romanya'daki Beşinci Topçu Tugayının Komutanı olan General Pokhitonov “temiz yüzü ve asil görüntüsünü öne çıkaran açık kahverengi sakalıyla” tipik bir Rus askeri idi. Vonlyarlyarski asil görüntüden neyi kastettiğini tam olarak açıklamaz ama General Pokhitonov'a asalet kazandıran sadece sakalı değildi; muhtemelen “sadeligi ve davranışlarındaki ağırbaşlılığın” da bunda payı vardı.

Osmanlı ve Rus askerî personelinin fiziksel özelliklerine yapılan bu ve diğer bazı vurgular, bu dönemde öne çıkan ırkçılığın bir göstergesidir. Rus subayları için “bir ay gibi bembeyaz olmak”⁵⁹ bir komutanın fiziksel görüntüsünün basit bir ifadesi değildi; aynı zamanda onların Avrupalılığının bir simgesiydi. Rus askerî personelinin açık ten rengi ve renkli gözlerin Rusların ve Avrupalıların fiziksel özellikleri olduğuna dair inancı o kadar güçlüydü ki, “Avrupalılara” benzeyen Osmanlı generallerini gördüklerinde şaşkınlıklarını dile getirmekte tereddüt etmediler. Doğu Cephesinde Ömer Paşa dahil olmak üzere bazı Osmanlı paşalarıyla görüşen Prens Vladimir Meşçerskii, bu paşaların, gerçek milliyetlerini ele vermemek için kendilerine Türk pozu verdiklerini fakat görüntülerinden Türk olmadıklarını anlamının güç olmadığını yazdı. Ona göre paşaların birkaç tanesi özellikle, sarışın ve uzun boylu olan Ömer Paşa “nerdeyse bir Polonyalıya benziyordu.” Ulusları fiziksel farklılıklarının altını çizerek tanımlama konusundaki ısrar, sadece Meşçerskii'nin ırksal önyargısını veya farkındalığını göstermez, aynı zamanda onun ırkın ulusal kimliğin önemli bir parçası olduğuna dair inancına işaret eder. Oysa Osmanlı Devleti gibi çok uluslu bir devlette farklı renklerden ve ırklardan in-

59 Vladimir Mikhailoviç Vonlyarlyarski, *Vospominaniya ordinartsa o voenie 1877–1878 g.* (S. Peterburg: Kommerçeskaya skoropeçatnya preemn. Evgeniya Tile, 1891), 20, 167.

sanlar olması kadar doğal bir şey yoktu. Fiziksel görüntüleri dışında Rus askerî personelinin kendilerini Avrupalı olarak tanımlamasının diğer nedenleri yabancı dil bilgileri ve günlük yaşamda uyguladıkları bazı görgü kurallarıydı. Fakat bu özellikler dikkate alındığında yine Rus askerî personeline şaşkınlık verecek şekilde Osmanlı paşaları da en az onlar kadar “Avrupalı” bir görüntüye sahipti. Örneğin Balkan cephesinde 14. Ordu Birliğinin Komutanı olarak görev yapan Fedor Gerşelman’a göre, ileri Mısır muhafız birliklerinin komutanı Osman Paşa, ateşkes sırasında Şumla’da görüştüğü Fazıl, Mustafa ve Selim Paşalar, Asyalıdan çok Avrupalılara benziyorlardı. Çünkü yabancı dil, özellikle Fransızca bilgileri dışında bu paşalar “yemeklerini Asyalılarla gibi elleriyle değil, Avrupalılar gibi çatal ve bıçakla yemektedirler.”⁶⁰ Meşçerskii de benzer bir şekilde Fransızca bildiklerinden Osmanlı Paşalarının Avrupalılar gibi olduklarını yazar. Aslında bu tanımlamalar, Osmanlı paşalarının Avrupalılığından ziyade Rus meslektaşlarının onlarla ilgili ön yargılarını gösterir. Paşaların “şaşırtan Avrupalılıklarına rağmen,” Rus askerî personelinin gözünde Türkler dinlerinden ve kurnazlıklarından dolayı hâlâ Asyalıydılar.⁶¹ İlk özelliği daha çok cephede savaşan veya Ruslara esir düşen Türk askerlerine; ikinci özelliği ise ateşkes zamanında ve sonrasında karşılaştıkları Osmanlı diplomatları aracılığıyla bütün Türklere atfettiler. Dini kendi ulusal kimliklerinin bir parçası olarak hemen hemen hiç anmazken, İslamiyeti Türklerin ulusal kimliklerinin, özellikle de negatif özelliklerinin merkezine oturttular. Bir Bulgar kasabası olan Ploeşti’ye dair anılarını aktaran Vonlyarlyarski kendisi de dahil hiçbir Rus askerinin kasabadaki çeşmeden su içmediğini çünkü herkesin “Kuran’da kendilerine vaat edilen cennete gitmek isteyen fanatik Müslümanların çeşmedeki suya zehir katmış olabileceklerini” düşündüğünü yazdı. Benzer bir şekilde 15 Ağustos 1877’de Rusların Süleyman Paşa’nın ordusu-

60 Fedor Konstantinoviç Gerşel’man, *Vospominaniya Turetskoy Voine 1877-78gg* (S. Peterburg: Tip. Glavnago upravleniya udielov, 1908).

61 Vladimir Petroviç Meşçerskii, *Moy Vospominaniya. Çast Vtoraya* (1865–1881gg) (St. Peterburg: Tip Knyazya V. P. Meşçerskago, 1897-1912), 50.

na karşı aldıkları galibiyet haberlerini değerlendiren Vonlyarl-yarski esir düşen Türk gönüllü birliklerini ve mollalarını fanatik olarak tanımladı ve şunları yazdı:

Cesur Rus askerleri Süleyman Paşa'nın gönüllülerden ve elektriğe kapılmış gibi savaştan ve içlerinden sonuncusu ölünceye veya hedeflenen yerleri ele geçirinceye kadar savaşmaya yemin eden mollalardan oluşan ordusunu yendi. Askerlerimiz bunları büyük bir kendine güvenle karşıladı. Onların "Allah" diye bağırıldığını duyduk. Sıkı bir taarruzdan sonra bu fanatikler askerlerimiz tarafından öldürüldüler.⁶²

Savaş sırasında Balkanlar'daki Preobrajenskii tümeninde subay olarak görev yapan Aleksandr Bers de Türkleri dindar fanatikler olarak tanımladı ve bu yargısını Ekim 1877'de Gornii Dubnik'te karşılaştığı Osmanlı esirlerine dayandırdı:

Esirler arasında on dokuz tanesi oldukları yerde duruyorlardı: Şiddetli acıdan hareket edemiyorlardı. Şimdiye kadar kendilerini kalabalık esir grubunun arasında, acıya ve ağrıya sabırlı bir şekilde katlanarak gizlemeyi başardılar. Fakat diğerleri ayrılınca baş başa kaldık. Acı ve korku içindeydiler. Birkaç tanesi ölü gibi yere yattı; diğerleri ayakta durmaya devam ettiler fakat kıpırdıyacak halleri yoktu. Ayaklarından birisinden yaralananlar bir değneğin yardımıyla diğer ayaklarının üstünde duruyorlardı. Müslüman bir fanatik inançları uğruna ve adına acıya ve ağrıya hiç kimsenin dayanamayacağı şekilde katlanıyordu.⁶³

Bers inancından dolayı Müslüman Türk askerlerini fanatik olarak tanımlarken, güçlü inançlara sahip Rus askerlerini inançlarına veya kaderlerine itaat ederek huzur bulmaya çalışan iyi birer Hristiyan ya da sade insanlar olarak sundu.

Kafkasya'daki anılarında bu bölgedeki Rus politikasına da-

62 *Vospominaniya ordinartsa o voine 1877-1878 g.*, 14, 118.

63 Aleksandr Aleksandroviç Bers, *Vospominaniya ofitsera L.-Gv. Preobrajenskago polka o pokhode v Turtsiyu v 1877-1878 g.* (S. Peterburg: Obşçestvennaya pol'za, 1898), 55.

ir izlenimlerini aktaran Prens Meşçerskii'nin meslektaşları tarafından Türklere atfedilen “vahşilik” “fanatiklik” gibi özellikleri Rusya'ya karşı isyan eden ve bir türlü kontrol altına alınamayan Çeçenler için kullandığı görülür. Meşçerskii'ye göre General Svustov'un aldığı tedbirlere rağmen Çeçenistan'daki isyan devam etmekteydi ve “vahşi yerlilerin” (dikii tuzemets) yaşadığı Terskii bölgesine yayılma potansiyeline sahipti.⁶⁴ Rus askerî elitinin gözünde direniş, –Rusya'ya karşı savaşta ya da evde– vahşilikti ve “uygar” Ruslar tarafından silinmesi gerekiyordu. Rus halkının askerî personellerinin Rusların Avrupalılığına dair görüşlerini ne kadar benimseydiğini belirlemek zordur fakat dönemin popüler edebiyatına ve lubki resimlerine gösterdikleri ilgiden ve Rus gazetelerine gönderdikleri mektuplardan Türklerin İslam kimliğine ve bu kimlikten kaynaklandığını düşündükleri olumsuz özelliklerine katıldıkları söylenebilir.⁶⁵ Örneğin savaş sırasında basılan “Rusya ve Ortodoksluğun Zaferi” isimli hikâye kitabında Rusya İsa'nın düşmanlarına karşı savaşan bir ülke olarak, Ruslar ise “barbarlığa karşı mücadele etmek, esaret altındaki uluslara umut veya yeni bir ışık vermek için Türkiye'ye [Osmanlı Devleti'ne] savaş açmış aydınlanmış ve uygar bir ulus”⁶⁶ olarak tanımlandı.

Rus ulusal kimliğini kurgulama, şekillendirme ve ifade etme imkânı veren Osmanlı-Rus Savaşı 1878 Baharında sona erdi. Bab-ı Âli, Rusya'yla ilk olarak Mart 1878'de “Ayastefanos Antlaşması”nı imzaladı. Antlaşmanın Rusya açısından en can alıcı maddesi, Tuna Nehri'nden Ege Denizi'ne kadar uzanan ve Rusya'nın güdümünde olması ümit edilen büyük bir Bulgaristan'ın kurulması idi. Antlaşmaya göre, Rus birlikleri iki yıl gibi bir süre için, yeni devletin idarî ve askerî yapılanması-

64 Kezban Acar, “An Examination of Russian Imperialism: Russian Military and Intellectual Descriptions of the Caucasians during the Russo-Turkish War of 1877–1878,” *Nationalities Papers*, Vol. 32, No. 1 (March, 2004), 13.

65 Kezban Acar, *Resimlerle Rusya, Savaşlar ve Türkler* (Ankara: Nobel Yayınları, 2004), 40.

66 *Torjestvo Rossii i pravoslaviya ili gibel Turetskikh sil'i Musul'manstva* (Moskva : A. i I. Abramov, 1878).

na yardımcı olmak amacı ile Bulgaristan'da kalacaktı. Antlaşmanın Rusya için diğer önemli maddeleri de, Rusya'nın uğruna savaşa girdiği Balkan ulusları ile ilgiliydi. Bu maddelere göre, Osmanlı Devleti, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsızlığını kabul ediyordu.⁶⁷ Fakat Rusya'nın Balkanlar'da, bağımsızlığı kabul edilen ülkeler aracılığı ile nüfuzunu arttıracığından korkan İngiltere'nin girişimi ve diğer Avrupalı devletlerin desteği ile Rusya Ayastefanos Antlaşması'nın şartlarının görüşülmesi için Berlin'de bir kongrenin toplanmasını kabul etti. 13 Haziran'da toplanıp 13 Temmuz'da dağılan kongre, bir anlamda, Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması ile elde ettiği kazançları törpüledi. Kongre kararlarına göre, daha önce kurulması kararlaştırılan büyük Bulgaristan üç bölüme ayrılacaktı. Bunlardan ilki (Tuna Nehri'nden Balkan dağlarına kadar olan bölge) bağımsız olacak; ikincisi, Doğu Rumeli, Osmanlı Devleti'ne iade edilecek; Makedonya ile Niş arasındaki bölgeyi kapsayan üçüncü bölümü de Osmanlı Devleti'nin idaresinde olacaktı. Kongrenin diğer bir maddesine göre, Bosna ve Hersek Osmanlı Devleti'nin yönetiminde kalacak fakat Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki ek bir antlaşmaya kadar, Avusturya birlikleri tarafından işgal edilecekti. Romanya, Sırbistan ve Karadağ, savaş tazminatının bir bölümünü ödemek kaydıyla bağımsız olacaklardı. Rusya, Romanya'dan Beserebya'yı alacak fakat ona Tuna deltasındaki adaları ve Dobruca'yı bırakacaktı. Ayrıca, Rusya, doğuda Kars, Ardahan ve Batum'u alacak ve Doğu Beyazıt ile Eleşkirt'i Osmanlı Devleti'ne iade edecekti. Son olarak Rusya, Osmanlı Devleti'nden, Ermenistan'da reformlar yapacağı sözü aldı ki daha sonra bu sözü, Ermenistan'ı desteklemek ve Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmak için kullandı.⁶⁸

Panislâvistler ve Rus basını, kongre kararlarını Rusya için bir başarısızlık olarak kabul etti. Onlara göre, Rus askerinin ve as-

67 *Russia and the Balkans, 1870-1880*, 363.

68 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw. *History of the Otoman Empire and Modern Turkey, Cilt II: Reform, Revolution, and Republic, 1808-1975* (Cambridge, London: Cambridge University Press, 1977), 190-91.

keri personelinin savaş meydanındaki başarısına rağmen, Rus diplomatları Gorçakov ve Şuvalov ve Alman Başbakanı Bismark'ın uzlaşmacı çabaları sonucu, Rusya barış masasından hak ettiğinden daha az kazançla çıkmıştı. Oysa yukarıda açıklandığı üzere, Rusya, Balkan Slavlarının bağımsızlığı konusunda başarılı oldu. Bununla birlikte, "geçici" bir süre için Kıbrıs'ı işgal eden ve Akdeniz'de önemli bir üs elde eden İngiltere'nin aksine Rusya, İstanbul, Boğazlar ve Akdeniz'e geçiş amacı konusunda başarısız oldu. Savaşın halk açısından sonuçlarına gelince: Balkanlar'da Rusya'nın amaçlarını az ya da çok yerine getirmiş olmasının, Rus halkına doğrudan bir getirisi yoktu. Üstelik savaş masrafları ve devam eden 1861 sonrası karmaşa ve toprak sıkıntısı, ilk endüstrileşme ile gelen işçi sınıfının sorunları artarak devam etti. Bu da devrimci hareketlerin artmasına yeni bir zemin hazırladı.

Aleksandr döneminde Rus ulusal kimliğinin hem toplum düzeyinde hem de entelektüeller bağlamında tanımlanması için öne çıkarılan ve bir anlamda hedef haline getirilen diğer bir grup Yahudilerdi. Aslında başlangıçta Yahudiler, Aleksandr tarafından reform ruhu çerçevesinde değişimin bir aracı olarak görüldüler ve bir takım yeni haklar ve düzenlemelerle karşılandılar. Fakat 1860'lı yıllardan itibaren Yahudiler Rus hükümeti, Rus entelektüelleri ve Rus toplumunun diğer bazı katmanları tarafından "sömürü," "anarşi" gibi kelimelerle birlikte anılmaya ve ulusal kimliği bağlamında "ötekileştirilmeye" başlandılar. Bunun hükümet, entelektüel ya da toplum düzeyinde farklı ve bazen de benzer sebepleri vardı. Toplumsal boyuttaki en önemli nedenlerinden biri, Rus toplumunda 1860'lardan sonra gerek serfliğin kaldırılması sonucu oluşan ekonomik ve toplumsal karmaşa ve gerekse ilk sanayileşme çabalarının getirmiş olduğu "sancılı" değişimdi. Bu dönemle ilgili çalışmalar yapan araştırmacılar, serfliğin ilgasını takip eden dönemde sosyal karışıklıklar çıktığını ve ilk endüstrileşmenin etkisiyle artan ekonomik kaos sebebiyle bir önceki yüzyılın sonunda yabancılara neşeli ve iyi huylu olarak tanımladıkları *mujik*'in (Rus köylüsü) 1900'lerde nefret dolu ve karamsar bir ruh hali kazandığını ve

yabancılarla karşı da oldukça saldırgan ve nefret dolu hale geldiğini ifade ederler.⁶⁹

Bu ruh hâli, Rusya'nın bazı yerlerinde, "yabancı" veya "öteki" olarak görülen Yahudilere karşı tepkilerin artmasına hatta *pogrom* adı verilen Yahudi katliamlarının başlamasına neden oldu. 1871'de Kiev'de birçok Yahudi katledildi. Yahudilere karşı artan tepkilerde, Aleksandr'ın 1870'lerden itibaren Yahudilere yönelik kısıtlayıcı politikaların da önemli bir etkisi vardır. Aslında Aleksandr II, ilk tahta geldiği zaman Yahudilere karşı liberal bir yaklaşım sergiledi. "Değişimin araçları" olarak gördüğü Yahudilerin durumunda genel sivil, sosyal ve politik sisteme entegrasyonların sağlamak amacıyla, iyileştirici bir takım düzenlemeler yaptı. İlk olarak, 1856'da *Kantonist* sistemi kaldırdı. Yahudilerin hakim ve avukat olmalarına ve devlet okullarında Yahudilerle ilgili derslerin okutulmasına izin verdi. Ayrıca, Yahudi avukatlara, sağlık personeline ve ileri gelen tüccarlara Rusya'da istedikleri yerde yaşama ve çalışma hakkı tanıdı. 1862'de ise, Yahudilere, eğer 1861'de serflüğün kaldırılmasından sonra toprak sahibi ile serf arasındaki senet borç işleri bitmişse, toprak satın alma hakkı verdi.⁷⁰ Bu hakların karşılığında da, 1874 Kanunu ile askerliği, Yahudiler de dahil herkes için eşit süreli ve zorunlu hale getirdi; askerî ayrıcalıklara ya da farklılıklara son verdi.⁷¹ Yahudilere karşı uygulanan bu "eşitlikçi" ve liberal politikalar 1870'lerden sonra baskıcı ve muhafazakâr bir hâl almaya başladı. 1871'de Yahudilerin eğitim durumunu görüşmek üzere "Özel bir Yahudi Komitesi" kuruldu ve 1873'te bu Komite'nin de önerileri ile bütün Yahudi okulları kapatıldı. 1870'lerde başlayan yerel yönetimler reformları doğrultusunda ise, Yahudilerin ve diğer gayr-i Hristiyan unsurların *zemtsvo* adı verilen yerel meclislerdeki katılım oranı 1/3 olarak belirlendi ve Yahudilerin meclis başkanı olamayacakları kabul edildi. Askerlik alanında,

69 *Russia Under the Old Regime*, 169.

70 Heinz-Dietrich Löwe, *The Tsars and the Jews: Reform, Reaction and Anti-Semitism in Imperial Russia, 1772-1917* (Switzerland: Harwood Academic Publishers, 1993), 40-41.

71 Irwin Michael Aranson, *Troubled Waters: The Origins of the 1881 anti-Jewish Pogroms in Russia* (Pittsburgh: University Of Pittsburgh Press, 1990), 34.

Yahudilere yönelik yeni kanunlar kabul edildi. Aralık 1876'da kabul edilen kanunla ailevî nedenler ile askerlikten muafiyet talep eden Yahudilerin isteklerinin polis kanıtları ile desteklenmesine karar verildi. Ayrıca, muafiyeti kabul edilen Yahudilerin bile gerektiğinde askerlik yapması esasa bağlandı. Jüri sistemi konusunda da Yahudiler aleyhine bir karar alındı. 1877'de jüri hizmeti için uygun bulunan Yahudi sayısı azaltıldı.⁷² Bu reaksiyon politikalarının nedenleri konusunda farklı görüşler vardır. Bazılarına göre, Yahudilikten Hristiyanlığa dönmüş olan Yakob Brafman'ın yazmış olduğu *Kniga Kagala* (Kahal Kitabı/ Vilna 1869) adlı kitap, Aleksandr II'nin Yahudi aleyhtarı politikalarında etkili oldu. Brafman kitabında, Yahudilerin özerkliğini simgeleyen *kahal*'ın hâlâ illegal olarak devam ettiğini ve Yahudilerin Rusya'da varlıklarını devam ettirmek ve sistematik olarak Hristiyanları sömürmek için çalıştıklarını iddia etti. Bu kitap, doğrudan Aleksandr II'nin politikalarını etkilemese de, Yahudi karşıtı ruhu canlandırdı ve Yahudilerin Rusya'daki durumunu Rus basınında tartışmaya açtı.⁷³ Bazı araştırmacılara göre, 1863'teki Polonya ayaklanması ve 1877-78'deki Osmanlı-Rus Savaşı Rus milliyetçiliğini körükledi ve Rus olmayanlara karşı bir tepkinin gelişmesine katkıda bulundu ve bu da Yahudilerin maruz kaldığı kısıtlamaların ortadan kaldırılmasını destekleyenleri sindirdi. *Kievliyanin* (Kievliler), *Golos* (Ses), ve *Vilensky Vestnik* (Vilna Haber) gibi başlangıçta Yahudi haklarını savunan bazı gazeteler, yukarıda bahsedilen olaylardan sonra artan Rus milliyetçiliği ile birlikte Yahudi karşıtı bir tutum içerisine girdiler.⁷⁴ Araştırmacıların sıkça yaptıkları vurgu öyle gösteriyor

72 Louis Greenberg, *The Jews in Russia: The Struggle for Emancipation* (New York: Schocken Books, 1976), 96-97.

73 John D. Klier (ed.), *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History* (New York: Cambridge University Press, 1992), 20-21.

74 *The Jews in Russia: The Struggle for Emancipation*, 92, 99; *Troubled Waters: The Origins of the 1881*, 42; Simon M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland from the Earliest Times until the Present Day*, translated from the Russian by I. Friedlaender, Cilt II, *From the Death of Alexander I until the Death of Alexander III (1825-1894)* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 199), 201; John Doyle Klier, *Imperial Russia's Jewish Question, 1855-1881* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 392.

ki, Rus çarının politika değişikliğinde esas etkili olan hükümet çevrelerinde ve muhafazakâr basında Yahudiler aleyhinde artan olumsuz hatta düşmanca düşünceler ve eleştirilerdi. Aralarında ünlü yazar Fyodor Dostoyevski'nin de bulunduğu birçok Rus milliyetçisi entelektüel Yahudilerin ekonomik faaliyetleriyle Rus insanını sömürdüğünü ileri sürdüler ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rus ordusunun iâşe ihtiyacını karşılayan Yahudi şirketlerini ve Rus köylerinde ya da kasabalarında taverna ve otel işleten Yahudileri, bu sömürünün göstergeleri olarak işaret ettiler.⁷⁵ Bunlardan da öte, Rus çarı ve hükümetinin Yahudilere karşı yaklaşımının değişmesinde en belirleyici rolü, hiç kuşkusuz Rus aristokratları oynadı. Heinz Löwe'ün etkili ve çok net bir şekilde yazdığı gibi, sanayileşme ile birlikte durumlarının sarsıldığını ve güçlerinin azaldığını gören toprak sahipleri, ticaret ve finans sektöründe etkili olan ve Rusya'daki kapitalist sistemi temsil ettiklerini düşündükleri Yahudileri hedef göstererek, onların haklarının kısıtlanması için propaganda ve baskı yaptılar. Hatta Löwe, 1870'lerden sonra tırmanışa geçen *anti-semitizmin* (Yahudi Düşmanlığının), özel olarak toprak sahipleri ve genel olarak da politik sağ tarafından organize edilen ve desteklenen bir akım olduğunu ileri sürer.⁷⁶

Yahudi sömürüsü hakkındaki spekülasyonlara katılmayan bazı araştırmacılar, muhafazakâr Rusların düşündüğünün aksine, Yahudilerin, özellikle de gettolarda yaşayanların durumunun 1870'lerde ve sonrasında giderek kötüleştiğini yazarlar. Eşitliksiz vergilerin yanı sıra, gettolarda yaşayan Yahudilerin, nüfus artışından dolayı, yaşam şartlarının kötüleştiğini belirtirler. Yahudilerin en rahat ve zengin oldukları bölge Ukray-

75 Ivan Sergeyevič Aksakov, *Polnoe Sobranie soçinenii I. S. Aksakova* (Moskva: Tip. M. G. Volçaninova, 1886); Ivan Sergeyevič Aksakov, *Pol'skii Vopros i zapadno-Russkoe delo. Evreyskii Vopros. 1860-1886* (Moskva: Tip. M.G. Volçaninova, 1886); Vasili Ivanoviç Nemiroviç-Dançenko, *God Voyny (Dnevnik Russkago korrespondenta) 1877-1878*, Tom III (S. Pet: Izdanie P. P. Soykina, 1878), 5; *Diary of a Writer*, 645; N. P. Glyarov-Platonov, *Yevreyskii Vopros v Rossii, Sostavleno na osnovanii statey i pisem* (S. Peterburg, 1906), 13; *Imperial Russia's Jewish Question*, 300-331.

76 Heinz-Dietrich Löwe, *The Tsars and the Jews: Reform, Reaction and Anti-Semitism in Imperial Russia, 1772-1917* (New York: Harwood Academic Publishers, 1993).

na idi ve belki de bu yüzden *pogromlar* ilk burada ortaya çıktı.⁷⁷ Rusya'da büyüyen *anti-semitizmin* diğer bir nedeni, Yahudilerin sosyalist devrimci örgütlerde artan sayıları idi. Aslında bu konuda bir kısır döngü söz konusuydu. Araştırmacılara göre, Yahudilerin terörist örgütlere girişini teşvik eden Yahudilere kısıtlamalar getiren, onlara karşı ayrımcı politikalar uygulayan Rus hükümetleriydi. 1881'de bir suikast sonucu Aleksandr II'nin öldürülmesine neden olan terörist hareketlerde, özellikle terörist faaliyetlerin organizasyonunda, önemli roller oynadılar.⁷⁸ Bu gelişmeler sonucunda, Aleksandr III döneminde hem hükümetin Yahudilere karşı baskısı, hem de büyüyen ekonomik, sosyal ve politik sorunlar sonucu "yabancılara" karşı öfkesi gittikçe yükselen Rusların Yahudilere yönelik saldırıları ve katliamları arttı.

77 *The Jews in Russia*, 160-166.

78 *The Tsars and the Jews*, 4.

Rusya'yı "Avrupalı" yaparken bir yandan da otokratik sistemin altına dinamit koyan ve Aleksandr II'nin hayatına mal olan reformlar ve onların sonucunda ortaya çıkan devrimci ve liberal düşünceler 1881'de iktidara gelen Aleksandr III döneminde bastırıldı, sıkı bir takibe uğradı. Aslında Aleksandr III'ün yaptıkları devrimler sonrasında artan ulusçuluk ve özgürlük fikirleriyle baş etmek için Osmanlı Devlet'inde II. Abdülhamit'in ya da ülkesinin siyasi birliğini otokrasi yoluyla sağlamaya çalışan Alman Başbakanı Bismark'ın yaptıklarından çok farklı değildi. Bu liderler, özellikle II. Abdülhamit gibi, Aleksandr da otokrasiyi veya "istibdatı" bir önceki dönemde yapılan reformlarla hem güçlenen hem de zayıflayan ülkesine istikrarı getirmek için bir araç olarak kullandı. Bu baskıcı yönetim kısa vadede işe yarasa da, çarlık rejiminin bekası düşünüldüğünde uzun vadede sorunlara gerçek çözümler getirmekten uzaktı.

Muhafazakârlık ve Ruslaştırma politikaları

Aleksandr II'nin (1855-1881) bir suikast sonucu ölmesi üzerine tahta çıkan Aleksandr III, giderek artan terörist hareketle-

ri ve devrimci hareketleri bastırmak amacıyla, babasının yaptığı liberal reformları rafa kaldırdı ve onların karşıtı baskıcı ve katı politikalar izledi. Çar, bu politikalarında öğretmeni Pobedonostsev'in etkisinde kaldı. Daha Aleksandr III tahta gelmeden 14 Aralık 1879'da ona yazdığı mektupta Pobedonostsev, veliahda anayasal yönetime ve liberal reformlara itibar etmemesini; otokrasiyi güçlendirmesini salık verdi. Ona göre anayasa, "yarım akıllıların" ve "sapkın maymunların" telaffuz ettiği ve savunduğu, "basmakalıp, aldatıcı ve lanetli" bir şeydi. Halkın anayasa talebi yoktu; hatta anayasadan dünyadaki her şeyden daha çok korkmaktaydı. Pobedonostsev'in muhafazakâr görüşleri Aleksandr II'nin ölümünden sonra daha da keskinleşti. 6 Mart 1881'de, Aleksandr'ın ölümünden beş gün sonra, Pobedonostsev veliahda yazdığı bir diğer mektupta, tamamen yeni bir politika belirlemesini ve uygulamaya koymasını önerdi. Ona göre zaman, "basın özgürlüğü, toplantı özgürlüğü ve temsili meclis hakkındaki konuşmaları kökünden sona erdirmenin zamanı" idi. "Bütün bunlar boş adam işi olup bütünlük ve insanların refahı adına reddedilmeliydi."¹ Aleksandr, tahta geldikten sonra politikalarını bu tavsiyeler ve eleştiriler doğrultusunda belirledi.

İlk olarak, 29 Nisan 1881'de, otokrasinin güçlendirilmesi hakkında bir bildiri yayınladı. Ardından 14 Ağustos 1881'de, "Düzenin Sağlanması İçin Özel Önlemler Getiren Kanun"u çıkardı. Bununla devletin "olağanüstü" korunması için, yerel bölgelerde, devletin güvenliğini ve kamu düzenini sağlamak görevini ve hakkını valilere bıraktı. Bunun amacı merkezden uzak bölgelerde ortaya çıkan karışıklıklara ve asayişsizliğe engel olmaktı. Sonra, babasının liberal politikalarına damgasını vurmuş bakanları ve idarecileri görevinden aldı veya istifaya zorladı. Yerlerine, kendisi ile aynı veya yakın ideolojik görüşlere sahip kişileri atadı. Örneğin, Mayıs 1881'de İçişleri Bakanı Loris-Melikov istifa etti: Yerine Nikolay Paloviç Ignatyev getirildi. Bu değişiklikte Pobedonostsev'in etkisi olduğu mu-

1 Konstantin Petroviç Pobedonostsev, *Pis'ma Pobedonostseva k Aleksandru III*, 2 cilt (Moskva: Novaya Moskva, 1925-26), 1: 248-49, 315-18.

hakkaktır, çünkü Mart 1881’de çara yazdığı mektupta Pobedonostsev, Loris-Melikov’un Ermeni asıllı olduğunu ve bu nedenle kendisinden vatanseverlik beklenemeyeceğini belirtti. Aynı mektupta onun yerine “hâlâ sağlam içgüdülerini ve Rus ruhunu olan” Ignatyev’in getirilmesini önerdi. Nitekim bu öneriden sonra Ignatyev, İçişleri Bakanlığına getirildi. Fakat bir yıl sonra, 30 Mayıs’ta, yine Pobedonostsev’in önerisi ile “geleceği göremediği için” görevinden alındı, yerine Kont D. A. Tolstoy getirildi.²

Aleksandr III’ün baskıcı ve merkezîyetçi politikalarının diğer bir örneği, bu dönemde uygulanan milliyetçilik politikalarıdır. Rus olmayanların yaşadığı bölgelerde, özellikle Kafkasya’da ortaya çıkan isyanları önlemek için hükümet, Ruslaştırma ve Ortodokslaştırma politikalarını benimsedi. Bu politikalarından en çok etkilenen Yahudiler, Kafkasya halkları ve Polonyalıları oldu. Örneğin, Mayıs ve Haziran 1882’de Yahudilerin gettolar dışına çıkmalarını yasaklayan kanunlar çıkarıldı. Sadece yaşayacakları alanlar değil, aynı zamanda çalışacakları yerler ve günler de yeniden belirlendi. Yahudilerin ticaret, emlak alım satımı yapmaları, Pazar günleri ve on iki temel tatil günlerinde ticaret yapmaları yasaklandı.³ Bunlara ilâveten, Aleksandr III, Yahudiler aleyhindeki suçlamaların incelenmesi için çeşitli komisyonlar kurdu. İçlerinde önyargıdan uzak olanları olsa da, komisyonların çoğundan Yahudiler aleyhinde raporlar ve kararlar çıktı. En olumlu komisyon, Pahlen Komisyonu, çara Yahudilere yönelik baskıcı ve ezici bir politika izlemek yerine, onlara haklarını geri vermesini ve onları özgürleştirmesini önerdi; fakat çar bu önerileri reddetti.⁴ Çarın Yahudilere yaklaşımı geleneksel bir liderin yaklaşımı idi: Pogromlar karşısında Yahudileri korumak yerine, Aleksandr III, Rusların Yahudilerin “sömürsünden” korunması gerektiğini savundu; 1887’de Yahudi gettosunun alanını genişletti. 1890’da Yahudilerin St. Peters-

2 *Pis'ma Pobedonostseva k Aleksandru III*, 382.

3 Vladislav V. Vaškevič, *Sbornik uzakonenii, kasayuşçiksya Yevreyev*, 2. Baskı (St. Peterburg: Tip. Ministerstva Vnutr. Del', 1872), 341, 349.

4 *Sbornik uzakonenii, kasayuşçiksya Yevreyev*, 70.

burg ve Moskova'daki iş yerlerine kendilerini belirleyen işaretler koymasını kararlaştırdı. Aynı yıllarda yaklaşık 20.000 Yahudi'yi Moskova'dan sürdü.⁵

Aleksandr'ın Yahudi ve genel olarak azınlık politikasında Kutsal Sinod'un başı ve kendisinin öğretmenini olan Pobedonostsev'in etkisi büyüktü. Pobedonostsev'e göre, Yahudiler liberalizm, materyalizm ve "çaresiz ve ekonomik olarak bağımlı Rus köylülerini"⁶ sömürmek için kullandıkları ekonomik güçleri ve yolsuzluklarından dolayı Rus ulusunun bir parçası olarak kabul edilemezlerdi. Ona göre, Yahudiler kendi haklarının ve diğer azınlıkların haklarının geri verilmesi ya da arttırılması için liberal basında propaganda yaparak Rus toplumunun uyumunu bozmaktaydılar. Pobedonostsev, hem Yahudi sorununa hem de diğer azınlık sorunlarına en iyi çözümün Ortodoksların politikası olduğuna inandı ve Aleksandr III'ün bu yönde politikalar izlemesinde etkili oldu.⁷ Bu politikaya karşı çıkanlar da –Çerkezler ve Yahudiler gibi– Rusya dışına sürüldü, katledildi, ya da bir takım artan yasal ayrımcılıkla karşı karşıya kaldılar. Örneğin Kuban bölgesinden 1888'de 3421, 1890'da 9153 ve 1895'te 3998 kişi olmak üzere diğer yıllarda yapılan sürgünlerle birlikte toplam 20.161 Edigey sürgün edildi ve bunların çoğu Osmanlı Devleti'ne sığındı.⁸ Rus hükümetinin izlemiş olduğu Ruslaştırma politikaları Rus oryantalistlerinin Rus olmayan halkların kültürüne dair çalışmalarıyla aynı döneme denk gelir.

Oryantalistlerin bu dönemde yazdığı eserlerin çoğu entelektüel merak veya ilginin yanı sıra, Rus devletinin Orta Asya gibi bölgelerdeki kontrolünü ve yönetimini güçlendirmeye yönelik girişimlerin bir sonucuydu. Bu çalışmalar daha çok Müslümanların dini ve dilleri üzerine yoğunlaştı. Örneğin, Moskova Üniversitesi profesörlerinden Agafangel Kırımskii 1899'da Mu-

5 *The Jews in Russia*, 38-44.

6 Edward C. Thaden, *Conservative Nationalism in Nineteenth-Century Russia* (Seattle: University of Washington Press, 1964), 199.

7 Robert F. Byrnes, *Pobedonostsev, His Life and Thought* (Bloomington: Indiana University Press, 1968), 205.

8 *Conservative Nationalism in Nineteenth-Century Russia*, 299.

sul'manstvo i ego buduşçnost (İslâm ve Geleceği) adlı bir eser yazdı ve "diğer dinler gibi İslâm'ın da bilime ve uygarlığa karşı olmadığını; her şeyin, İslâm'ı uygulayan ırkın/insanların ruhî yeteneklerine ve onların bilime yaklaşımlarına bağlı olduğunu" ileri sürdü. St. Petersburg Üniversitesinden Vladimir V. Bartol'd ise İslâm kültüründe, Batı kültürünün adaptasyonu ile ve geçmişteki Müslüman bilim adamlarının çalışmaları ile bir Rönesans yaşanabileceğini ileri sürdü. Kazan Akademisindeki Hristiyan Arap Profesör P.K. Juze daha da ileri gitti ve Müslümanların Hristiyanlığa dönebileceklerini ileri sürdü.⁹ Ayrıca bu dönemde St. Petersburg Üniversitesi'nde Türkoloji kürsüsü kuruldu. Üniversite profesörlerinden Vasilii D. Smirnov, Rus entelektüellerinin, Müslüman din adamlarının, Müslümanların modern eğitimi ve Ruslaştırılmasının aracı olabileceği yönündeki görüşlerini eleştirdi. Tatarca seküler kitaplar ve dergiler çıkardı. Oryantalist çalışmalara en çok katkıda bulunan bir diğer isim, Nikolay İ. İl'minskii idi. 1842'de Kazan Akademisi'ni kuran İl'minskii, yerli halka Hristiyanlığın öğretilmesi için onların dilinin kullanılması gerekir düşüncesinden hareketle, Rus olmayan halklara Akademi'de Türkçe, Moğolca, Kalmukça, Almanca, İbranice ve Fransızca derslerinin verilmesine ön ayak oldu. Ortodoks kilisesinin bir üyesi olan ve misyonerlik faaliyetlerine öncülük etmiş olan İl'minskii, "Rus eğitimi ve dili almamış fanatik bir Tatar'ın, uygar Ruslaştırılmış bir Tatar'dan daha iyi olduğuna: Daha da kötüsünün bir aristokrat ve ondan da kötüsünün üniversite eğitimi almış birisi olduğuna" inandı ve eğitim yoluyla "fanatiklerin" ehlileştirilebileceğini düşündü ve bu amaçla okullar açtı. Gaspıralı 1881'de *Russkoe Musul'manstvo (Rus İslâm Dünyası)* adlı eserini yazdığında, İl'minskii çar Aleksandr III'ü, Türkler arasında uyanmaya başlayan milliyetçilik bilinci ve onların birleşmesi ihtimali konusunda uyardı. İl'minskii'ye göre, Türkler arasında millî bilin-

9 Robert Geraci, "Russian Orientalism at an Impasse: Tsarist Education Policy and the 1910 Conference on Islam," *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, Daniel R. Brower ve Edward J. Lazzerini, editörler (Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press, 1997) içinde 152-53.

cin gelişmesinin en önemli nedeni orta öğretim kurumlarında ve üniversitelerde verilen Avrupa-Rus eğitimi idi. Bu görüşten hareketle, Petersburg'u Rus-Türk okullarının sınırlandırılması konusunda uyardı. Il'minskii'den on yıl sonra başka bir oryantalist, aynı zamanda Taşkent Öğretmenler Okulu Müdürü ve Kazan Teoloji/Din Akademisinin İslâm karşıtlığı hakkındaki bölümü eski profesörlerinden Nikolay P. Ostroumov, 1901'de *Kuran ve İlerleme* adlı bir eser yazdı. Diğer oryantalistler gibi Ostroumov da İslamiyet üzerine yoğunlaştı ve dinlerinden dolayı ilerleme fikrinin Müslümanlara uzak olduğunu, kültürlerinin tamamen yerel bir kültür olup, daha fazla gelişmeden sona ereceğini ileri sürdü.¹⁰

Aleksandr'ın ve Pobedonostsev'in politikaları, şarkiyatçılar dışında Konstantin Leont'ev' gibi düşünürlerden de en azından fikirsel anlamda destek aldı. Pobedonostsev gibi Rusya'nın çöküşünü durdurmak için her şeyi dondurmaktan yana olan Leont'ev, Avrupa demiryollarının ve bankalarının Rusya'da yayılmasından, materyal hırsın ve girişimlerin artmasından nefret etti. Nietzsche'nin burjuvanın sıradanlığına, vasatlığına duyduğu öfkeye benzer bir duyguyu yansıttı:

Musa'nın Sina dağına çıktığını, Yunanlıların güzel kiliseler inşa ettiğini, Romalıların Pön Savaşlarını yaptıklarını, sorguç içindeki yakışıklı dahi Aleksandr'ın savaşlar yaptığını, havari-lerin dua ettiğini, şehitlerin acı çektiğini şairlerin şarkı söyleyip ressamların resim yaptığını, şövalyelerin turnuvalarda parladığını ve sadece çirkin ve gülünç kıyafetler içindeki Fransız, Alman ve Rus burjuvazisinin bütün bu kaybolup gitmiş ihtişam üzerine "bireysel" veya "kolektif" olarak bir yaşam kurmuş olmaları garip değil mi?

Leont'ev'e göre, eşitliksizlik ve şiddet olmadan güzellik olmazdı. Gülünü seven dikenine katlanmalıydı. Leont'ev aristokratik ve estetik nedenlerden dolayı bütün reformlara karşı çıktı: Bizans döneminin geleneklerine ve disiplin yönetimine geri

10 Robert P. Geraci, *Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2001), 49-125.

dönülmesi gereğini savundu. *Kutsal Testis* isimli kilisede bir rahip olarak öldü. Ona göre devlet, içinde yaşayan bir inanç barındırmalı idi. Popüler zihin/düşünce şüpheli idi ve uzlaşma ile kandırılmazdı. Rusya'daki anayasal rejimi savunanları eleştirdi. Rusya'da herhangi demokratik bir kurumun ortaya çıkışının, sadece devrime giden yolu açacağına inandı: "Rüşvet ve organizasyon, toplumları yönlendirmek ve etkilemek için kullanılan en güçlü iki araçtır. Zamanımızda politik amaçlar için çalışan kesimleri yönlendirmek için yeni bir araç bulundu: Bu, can yakıcı bir inançla, bilimin son sözü olduğu iddia edilen fikirlerin çok hızlı ve hünerli bir biçimde genelleştirilmesidir"¹¹ görüşünü savundu.

Geleneklere ve disipline yapılan vurguya ve baskıya rağmen ve hatta belki bunlar yüzünden, bu dönemde ayrılıkçı hareketler giderek daha da arttı. Ruslaştırma politikaları yüzünden Polonya'da artan bağımsızlık istekleri, bu duruma iyi bir örnek teşkil eder. 1891-92 yılları arasında Dışişleri bakanı N. K. Giers'in yardımcısı olarak görev yapan Kont Vladimir Nikolayeviç Lamzsdorf'un anıları, konuyla ilgili önemli bilgiler sunar. Lamzsdorf eserinde, Polonya dahil sınır bölgelerinde keyfi ve zoraki bir şekilde uygulanan Ruslaştırma politikasının genel bir memnuniyetsizliğe ve nefrete neden olduğunu belirtti. Özellikle Kiev Genel Valisi, Kont Aleksey Ignatyev'in Yahudilere yönelik katı politikalar uyguladığını, hatta onları katlettiğini, bunun da bu bölgede genel bir huzursuzluğa neden olduğunu yazdı. Ona göre, Polonya'daki Ruslaştırma politikasının bu şekilde başarılı olma şansı çok azdı, çünkü Rusya'nın baskıcı politikalarından bıkan halk, hem bu baskıdan hem de Varşova'nın Almanya ile olan ilişkilerinden dolayı, Rus çarından ziyade Wilhelm II'ye sempati duymakta, her yere onun resmini asmaktaydı.¹²

Azınlıklara yönelik baskıcı politikalar, eğitimde de hissedildi. 23 Ağustos 1884'te çıkarılan "Üniversiteler Kanunu" ile üniversitelerin bir önceki dönemde kazandıkları özgürlükle-

11 *The Icon and the Axe*, 440-441.

12 Vladimir Nikolayeviç Lamzsdorf, *Dnevnik, 1891-92. Vospominaniya. Memuary* (Moskva: AN SSSR, 1934), 251.

24. Aleksandr III ve eşi Maria Fedorovna.

re ve üniversitelerin bağımsızlığına son verildi. Kanuna göre, üniversitelerdeki profesörler Milli Eğitim Bakanlığı tarafından atanacaktı. Bu kanunların yanı sıra Aleksandr, anarşi ortamına son vermek ve otokrasiyi tekrar güçlü kılmak için birçok kişiyi sürgüne gönderdi veya tutuklattı. 1823'te başlatılan *Prikaz o Silnikh* kayıtlarına göre, Aleksandr III döneminin ilk yarısında 1881-1887 yılları arasında, toplam 107, 586 kişi Sibiry'a sürgün edildi ki, bunların arasında ilk defa olmak üzere sürülen birçok politik suçlu da vardı.¹³

Aleksandr III, merkezî otoriteyi arttırmak amacıyla ayrıca hükümetin yerel idarelerdeki kontrolünü arttırmaya yönelik bir takım kanunlar çıkardı. Bunlardan biri olan, köylerdeki merkezî kontrolü arttırmak, yerel idarecilerin olası suiisti-

13 George Kennan, *Siberia and the Exile System*, 2 vols. (New York: The Century Co., 1891), 1: 78-80.

mallerini önlemek amacıyla 12 Temmuz 1889 çıkarılan “Toprak Kâhyaları Hakkında Kanun” ile, köylere, “hükümet otoritesini temsil eden” toprak kâhyalarının atanması kabul edildi. Kahyaların görevi, köylerde adaleti ve barışı sağlamak, köylülerin yerel idareciler hakkındaki şikâyetlerini dinleyip, gerektiği takdirde suçlu kişileri cezalandırmaktı. Bu, Aleksandr II döneminde yerel yönetimlere verilen göreceli bağımsızlık ile tezat bir durum teşkil etmekteydi. Benzer bir şekilde, kasabalarda ve şehirlerde, hatta kurdukları eğitim ve sağlık kurumları ile köylerde etkili olan *zemtsvo* üzerindeki hükümet kontrolü arttırıldı. Konuyla ilgili olarak Haziran 1890 tarihli kanunla, *zemtsvo*ların işlerini takip etmek için her eyalette, vali ve bölge mahkemesi savcısının da aralarında bulunduğu merkezden atanan birçok eyalet yetkilisinden oluşan bir büro kurulması karara bağlandı. Ayrıca, şehirler üzerinde devlet kontrolünü ve denetimini arttırmak için, Haziran 1892’de “Şehir Yönetimi/İdaresi Hakkında Kanun” yayınlandı: Valilere, belediye idarelerinin işleyişini denetleme hakkı verildi.¹⁴ Bütün bu kanunlar, yerel yönetimler üzerinde hükümetin otoritesini arttırmaya yönelik girişimlerdi. 1881’den 1894’e kadar çok ciddi bir terör hareketi veya ayaklanma olmadığı düşünülürse, bu politikaların bir anlamda başarılı olduğu söylenebilir.

Son dönem Rus ekonomisi ve toplumu

Aleksandr, otokrasiyi güçlendirmek için baskıcı politikaların yeterli olmayacağını, ülkenin ekonomik gücünün de geliştirilmesi gerektiğini biliyordu. Bu nedenle onun döneminde, özellikle Ekonomi Bakanı Sergey Witte’nin çabaları ile yoğun bir sanayileşme programı başlatıldı. İmparatorluk başşehri St. Petersburg’a, Odesa şehrinden Maliye-Finans Bakanlığına bağlı Demiryolları Bölümünün başkanı olarak 1889’da gelen Witte, 1892’de Çar Aleksandr tarafından Maliye Bakanı olarak atandı ve bu tarihten başlayarak müteakip Nikolay döneminin sonuna kadar

14 PSZRI, 9: 512–15, 517–18; 10: 496, 499; 12: 434–35.

devam edecek bir dizi ekonomik reform ve program başlattı. Witte, ekonomik programının esaslarını 22 Mart 1882'de Aleksandr III'e yazdığı gizli bir memorandumda açıkladı. Ona göre Rusya, ekonomik güç açısından Avrupa devletlerinin gerisindeydi. Rusya'nın onlarla olan ilişkisi, bu devletlerle kolonileri arasındaki ilişkiler gibiydi: Rusya onlar için ucuz bir hammadde kaynağı ve iyi bir pazardı. Witte'ye göre, bu durumun değişmesi için, Rusya'nın sıkı bir sanayileşme programı başlatması gerekliydi. Fakat ekonomik alt yapı hazır olmadığı için, bu işi özel sektör değil, devlet ele almalı ve ekonomik programları o yönlendirmeli, düzenlemeli ve kontrol etmeliydi. Bu dönemde Rusya'da yıllık 2 milyon ruble gelire sahip yaklaşık 30.000 fabrika vardı. Bu işletmelerin ve fabrikaların sayısının artması için, yeterince hammaddesi ve ucuz iş gücü olan Rusya'nın tek ihtiyacı, sermaye idi. Witte'ye göre, bu ihtiyacı karşılamak için en hızlı ve etkin yol, mal ithal etmek yerine, o dönemdeki Rus sermayesinin sadece 1/5'ini oluşturan yabancı sermayenin payını arttırmaktı. Bunu sağlamak için de çok olmamak kaydıyla gümrük duvarlarını düşürmek, üretimde ağır sanayiye öncelik vermek gerekti.¹⁵ Nitekim başa geldiği zaman Witte, bütün görüşlerini uygulamaya koymak için birçok yenilik yaptı:

Devlet bütçesine bir düzen getirdi, bütçe açıklarını önledi. Altın standardını düzenledi. Yatırımcılara verilecek kredi faizlerini % 6'dan % 4'e düşürdü. Demiryolu ağını genişletti; teknik eğitim için bununla ilgili üniversiteler ve orta öğretim kurumları açılmasını sağladı. Ekonomi Bakanlığında uzman kişilerden oluşan bir ekip oluşturdu; vergileri kontrol etmesi için bir departman organize etti: Alkollü içkileri devlet tekeline aldı.¹⁶

Ekonomiyi ve özellikle endüstriyel faaliyetleri kontrol etmek isteyen hükümet, fabrika sahiplerinin ve işçilerin hakları ve sorumluluklarına dair birçok kanun çıkardı ve düzenlemeler yap-

15 Theodore H. Von Laue, Secret Memorandum of Sergei Witte on the Industrialization of Imperial Russia, *The Journal of Modern History*, Vol. 26, No. 1 (March 1954), 64-73.

16 Vladimir I. Gurko, *Features of the Past: Government and Opinion in the Reign of Nicholas II*, çeviren Laura Matveyev (New York: Russell & Russell, 1970), 589.

tı. Çocuk işçilerin durumunu iyileştirme amacı taşıyan Haziran 1882 tarihli bir kanun, bunlardan biridir. Kanuna göre, 12 yaş altındaki çocukların çalışması yasaktı. 12 ile 15 yaşındaki çocuklar ise günde 8 saatten fazla çalışamazdı. Ayrıca, 15 yaşın altındaki çocukların akşam 9 ile sabah 5 arasında, Pazar günleri ve tatil günleri çalışması yasaktı. Yine 15 yaşın altındaki çocuklar ağır sanayi sektöründe çalışamazlardı. Aynı kanunla, bütün bu kuralların yerine getirilip getirilemeyeceğini kontrol etmek için özel bir teftiş komitesi kuruldu. Çocuk işçilerin çalışma koşulları dışında hükümet, 3 Haziran 1886'da, fabrika sahiplerinin uyması gereken kuralları açıkladı. Bunlara göre, fabrika sahipleri işçilerle imzalanan sözleşmelerin bitiminden önce ücretleri düşüremez veya yükseltemez; işçilere, ücretleri yerine kupon, ekmek veya herhangi bir gıda maddesi veya mal veremezdi. Aksini yapanlar, 50 rubleden 300 rubleye kadar para cezası ödemek zorundaydı. Fabrika sahiplerinin işçiler için yaptıkları sağlık hizmeti için onlardan para talep etmesi de yasaktı. Fabrika sahiplerinin işçi haklarını suiistimal etmesini engellemeye yönelik bu kurallar dışında, yapılan düzenlemelerle işçilere bir takım haklar verildi. Buna göre işçiler, fabrika sahipleri tarafından suiistimal uğramaları veya sözleşmede belirtilen yemek ve kalacak yerle ilgili şartların sağlanmaması durumunda kontratlarını geçersiz kılabileceklerdi. İşçilere haklar yanında bir takım yasaklar da getirildi. Bunların başında grev yasağı vardı. Grev organize eden işçiler 4 aydan 8 aya kadar, greve katılan işçiler 2 aydan 4 aya kadar hapis yatacaklardı. Sözleşmenin bitiminden önce iş bırakan işçiler ise bir aydan fazla olmamak şartı ile hapiste tutulacaklardı.¹⁷ Bu düzenlemeler, devletin genel olarak ekonomik hayatı, özel olarak endüstri sektörünü denetleme çabalarını gösterir. Bu çabalara rağmen fabrika sahipleri ile işçiler arasında birçok sorun çıktı. Bunun nedenleri, "bazı fabrika sahiplerinin, konumlarını kullanarak, işçilerle olan sözleşmelerin dışında işçilerden ekstra kâr sağlamaya çalışmaları, onların ücretlerini veya haftalık veya günlük çalışma saatlerini düşürmeleri, işçileri, ihtiyaç duydukları şeyleri yük-

17 PSZRİ, 2: 265-66; 6: 262-270.

sek fiyata fabrikalardan almaya zorlamalarıydı.”¹⁸ Bu nedenlerden dolayı, Moskova ve Vladimir eyaletlerindeki fabrikalarda 1884 yılının sonu ve 1885 yılının başında bazı işçi ayaklanmaları çıktı. Fakat bu nedenlere ve “1890’lı yılların sonundan itibaren giderek artan sosyalist propaganda” sonucunda uyanmaya başlayan “yabancılaşma, dışlanmışlık duygusu ve sınıf nefretine” rağmen, işçi ayaklanmalarının sebebi, sistem değişikliği talebi değil, çalışma şartlarının iyileştirilmesi isteğiydi. Çünkü bu dönemde ayaklanan işçiler henüz sınıf bilincinden yoksundu. Onlarda sadece “geniş kolektif bir gruba aidiyet duygusu” vardı. Fakat daha sonraki dönemlerde sosyalistlerin yoğun propaganda faaliyetleri sonucunda işçi sınıfında yavaş yavaş bir sınıf bilinci uyanmaya başladı. 1895-1916 yılları arasında 10 milyon fabrika işçisi greve gitti; haklarının tanınmasını istedi. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte, vatanseverlik ve milliyetçilik duygularından dolayı grevlerde bir azalma oldu ise de 1915’ten itibaren grevler tekrar başladı.

Fabrikaların ve işçilerin durumu böyle iken, köylülerin durumu da çok parlak değildi. Serfliğin ilgasından sonra komünden (*mir*’den) ayrılmalar başlamış, 1870’lerde artmıştı. Oysa köylüler üzerine çalışmalar yapan Aleksandr Aleksandroviç Rittikh’in 1903 yılında yayınladığı çalışmasında da görüldüğü üzere, köy komününün veya ortak mülkiyetin birçok faydası vardı. *Mir*, toprağın azınlık bir grup tarafından kontrol edilmesini ve topraksız işçilerin işsiz kalmasını engellemekte, eşitsiz rekabeti önlemekteydi. Bununla birlikte, *mir*in bir takım dezavantajları da vardı: Köylünün, çalışmasının kendisine fayda sağlayacağına dair inancının zayıf olması motivasyon eksikliğine neden olmaktaydı. Bireysel kazanç yerine ortak kazanç çalışma isteğini azaltmaktaydı. Ayrıca komün, ekonomik ve toplumsal bir kurum olarak hiçbir zaman eşitlikçi değildi; görevi eşitliği değil, devamlılığı, güvenliği ve kaynak tasarrufunu sağlamaktı. Bu zorlama yapı ve bunun sonucunda gelen isteksizlik, köylüler arasında tembelliğe ve alkol tüketiminin artması-

18 *Otčet po Gosudarstvennomu Sovyetu za 1886 god* (St. Petersburg: Gosudarstvennaya tipografiya, 1888), 426-29.

na neden olmaktadır. Bütün bunların nedeni komünün gönüllü bir kurumdan çok zorlanmış bir yapı olmasıydı.

Toprak kıtlığı, fiziksel şartlar ve toprak sahiplerinin otoritesinin genişlemesi üzerine doğan kolektif tarım, köylerde “paylaşılmış tecrübeye ve insan davranışı konusunda beklentilere dayanan kolektif erdem” olarak tanımlanabilecek bir politik ve sosyal kültürün doğmasına neden oldu. Bu kültürde hane, üretimin merkezi idi ve toplumsal yapıda cinsiyete ve yaşa dayalı hiyerarşik bir yapı söz konusuydu. Fakat bu yaşa ve cinsiyete dayalı geleneksel hiyerarşik yapı, kadınların, çocukların, genç erkeklerin ve birçok toplum dışına itilmiş kişilerin yerel komün dışında alternatif işler bulabileceklerinin anlaşılması ile yıkıldı.¹⁹ Devlet yıkılan hiyerarşik yapıdan kurtulan köylülerin komünlerini terk edip, şehirlere göçlerini engellemek için onların toprak satın almasını kolaylaştıran bir takım kanunlar çıkardı. Bunlardan biri olan Mayıs 1882 tarihli bir kanunla “her kategoriden köylünün toprak satın alabilmelerini kolaylaştırmak için” “Köylü Toprak Bankası” kuruldu. Kanuna göre banka, kişilerin isteğine göre 24,5 ve 34,5 yıl vade ve 1,5 yıllık % 2.75 faiz oranı ile kredi sağlayacaktı. Nisan ve Haziran 1885’te ise aristokratlara toprakları ile ilgili yatırımlar yapabilmelerini sağlamak amacıyla “Aristokrat Toprak Bankası” kuruldu. Bu bankadan kredi alan toprak sahipleri her altı ayda bir ödeme yapmak zorunda idiler; kredinin faizi % 2,5 idi. Bu kanunun en önemli amacı, serfliğin ilgasından sonra toprak sahibi olmak isteyen köylülere, toprak sahiplerine veya aristokratlara yapması gereken ödemeler konusunda yardımcı olmaktı. 1883 ve 1914 arasında 2 milyondan fazla köylü, Toprak Bankasının yardımı ile toprak satın aldı. Bu sayı çok az olmamakla birlikte, çok yüksek de değildi. Bunda en önemli etkenlerden biri Aralık 1893’te çıkan, köylülerin toprak satmasını ve dolayısıyla başka köylülerin toprak almasını kısıtlayan ve belli şartlara bağlayan

19 A. A. Rittikh, editör. *Krest'yanskoe zemlepol'zovanie* (St. Peterburg: V. F. Kirsbaum, 1903), 2: 14-15, 33-36; Elise Kimerling Wirtschafier, *Social Identity in Imperial Russia* (Dekalb: Northern Illinois University Press, 1997), 160, 155, 144, 102-106.

“Toprakların Devri/Satımı Hakkında Kanun” idi. Buna göre, bütün köy komününün toprak satımı ancak mir halkının üçte iki çoğunluğunun rızası ile mümkündü.²⁰ Bu ve benzer şartlar yüzünden köylülerin önemli bir kısmı iş bulmak ümidi ile şehirlere özellikle St. Petersburg ve Moskova’ya göç ettiler ve buradaki işçi sınıfına katıldılar. Yeni gelenlerin katılımıyla 1879-1902 arasında küçük fabrikalardaki işçi sayısı % 75, orta ölçekli fabrikalardaki % 116 ve büyük ölçekteki fabrikalardaki ise % 280 arttı. Bu işçilerden birçoğu köylerden göçen mevsimlik işçiler ve geçici işçilerdi ve 1890’larda bunların sayısı 6 milyondan fazlaydı. 1868’den 1903’e kadar olan hatta sonrasında devam eden göçler, St. Petersburg ve Moskova’yı “büyük bir köy” haline getirdi. Bu şehirler, özellikle şehrin dışındaki yerler zenginlerin yaşadığı bir yer haline gelirken, şehir merkezi “kalabalık, geri kalmış bir görüntüye” büründü. Şehirlere gelen bu köylüler ne tam olarak köylü ne de tam olarak şehirliydiler. Bunun sonucunda, iki arada bir derede kalmış, kimlik krizi yaşayan bir “köylü işçi” kültürü ortaya çıktı. Bu kültür, daha sonraki dönemlerde köylüleri giderek artan anarşik propagandaların önemli bir hedef kitlesi haline getirdi. Köy toplumu üzerindeki negatif etkilerine rağmen, köyden kente göçlerin, köylü kadınları üzerinde olumlu etkileri oldu. Göçler ve kırsal kesimdeki aile bağlarının zayıflamaya başlaması ile birlikte köylü kadınları daha özgür hale geldiler. Aralarında okuma yazma oranı arttı.²¹ 1905 İhtilâlinde sonra köylülerin yaşam şartlarında iyileşme sağlamaya yönelik bir takım düzenlemeler yapıldı. Bu düzenlemelere ihtilâlin sonuçları kısmında ayrıntılı bir şekilde yer verilecektir.

Bu dönemde Rus halkına özellikle Rus köylüsüne dair birçok çalışma yapıldı. 1898-1902 yılları arasında Olga Tyan-Şanskaya ve K.V. Nikolayevskii, Rusya’nın Ryazan bölgesindeki bir köyde ilk defa çok geniş etnografik çalışmalar yaptılar. Bu çalışma-

20 PSZRI, 2: 219-21, 5: 169, 264, 267-68; 13: 653-54.

21 Joseph Bradley, *Muzhik and Muscovite: Urbanization in Late Imperial Russia* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press), 59-60; *Social Identity in Imperial Russia*, 114-155, 144.

ların amacı, Rusya'nın genişleyen coğrafyası ve değişik etnik ve dinsel kimliklerin Rus toplumuna katılımıyla birlikte, Rus kimliğinin bütün diğer mozaik devletlerde olduğu gibi "biz" ve "diğerleri" kimliklerine uygun şekilde yapılandırılabilmesiydi. Bunun için de işe, kültürel öğelerin ve geleneklerin hâlâ korunduğu Rusya kırsalında köylerdeki etnografik araştırmalarla başlandı.²² Bu çalışmalardan bazıları özellikle Rus köylüleri üzerine yoğunlaştı. Bugarov'un verdiği bilgilere göre 1890'larda Rusya'nın değişik bölgelerinde, Rus köylülerinin yaşam koşulları, okuma yazma oranı, kültürü ve politik eğilimleri, ulusal bilinçleri konusunda birçok araştırma yapıldı. Ayrıca, etnografikler dışında Aleksandr Engelgardt gibi gazeteci yazarlar da Rus köylülerine giderek, onların 1861'de serflikin ilgasından sonraki dönemde sosyal ve ekonomik durumuna dair gözlemlerde bulundular. Engelgardt, bu gözlemlerini *Oteçestvennie Zapiski* (Anavatandan Notlar) isimli liberal bir gazetede yayınladı.²³

Bu dönemde Rusya ekonomisi, 1892'den beri Ekonomi Bakanı olan Witte'nin çabaları ile etkileyici bir büyüme gösterdi ve Nikolay II döneminde hız kazandı. Rusya ağır sanayi alanında dünyanın önemli güçlerinden biri haline geldi. Madencilik, metal üretimi ve demir yolları yapımını da içine alan ağır sanayide gösterilen başarı, toplumun günlük ihtiyaçlarını yönlendiren tüketim sektöründe tekrarlanamadı; hatta bu sektör devlet merkezli ağır sanayi hamlesine kaynak yaratmak amacıyla özellikle geri plana itildi. Tüketim sektörü ile birlikte tarım sektörü de modernleşmenin dışında kaldı; aynı dönemde Amerika Birleşik Devletleri, en önemli tahıl üreticisi olarak dünya pazarlarında yükseldi ve Rusya'nın tahıl ihracatından elde ettiği gelirler azaldı. Aleksandr Gerşçenkron, Witte döneminde Rusya'nın ekonomik büyümesi ile ilgili aşağıdaki bulgulara ulaşmıştır.²⁴

22 Olga Semyonova Tian-Shanskaia, *Village life in Late Tsarist Russia*, ed. ve çev. David L. Ransel, Michael Levine (Bloomington: Indiana University Press, 1993).

23 Aleksandr Nikolaevich Engelgardt's *Letters from the Country*, 136.

24 Alexander Gerschenkron, "The Rate of Growth in Russia: The Rate of Industrial Growth in Russia, Since 1885," *The Journal of Economic History*, Vol. 7, Supplement: Economic Growth: A Symposium (1947), 146.

<i>Dönem</i>	<i>Yıllık büyüme oranı</i>
1885-1889	% 6.10
1890-1899	% 8.03
1900-1906	% 1.43
1907-1913	% 6.25
1885-1913	% 5.72

Görüldüğü üzere, Rusya'nın ekonomik olarak en hızlı büyüme gösterdiği dönem, 1890-1899 yılları arasındır. Rusya, Rusya, Birinci Dünya Savaşı'na girmeden hemen önce 1913 yılında ekonomide sağladığı büyüme hızına yeniden ancak 1928 yılında Stalin iktidara geldiği zaman dönebildi. Olga Crisp 1897-1913 yılları arasında dünyanın önde gelen ekonomileri ile Rusya'nın millî gelir artışlarını ruble bazında değerlendirmiş ve aşağıdaki rakamları belirlemiştir.²⁵

<i>Ülkeler</i>	<i>1897</i>	<i>1913</i>
ABD	346	682.2
Büyük Britanya	273	460.6
Fransa	233	—
Almanya	184	300.4
Rusya	63	101.4

Rusya'nın millî geliri, Rusya ekonomisinin 1913 tarihi itibarı ile son 15 yılda gösterdiği gelişime rağmen, dünya siyasetinde rekabet halinde olduğu diğer büyük devletlerin milli gelirleri ile karşılaştırıldığında, Almanya ve İngiltere'nin millî geliri'nin 1/4'üne A.B.D'nin millî gelirinin ise 1/7'sine tekabül etmekte idi. Kaldı ki Rusya millî gelirinden toplumun büyük bölümünün eşit şekilde pay alması söz konusu değildi.

Bununla birlikte yeni demiryolu yatırımlarının 2/3'ünden çoğu Rusya'nın kendi kaynaklarından finanse edildi ki bunların

25 Olga Crisp, "Russia, 1860-1914," Rondo E. Cameron, *Banking in the Early Stages of Industrialization; A Study in Comparative Economic History* (New York: Oxford University Press, 1967) içinde 184.

içinde vergi gelirleri, krediler ve diğer hükümet gelirleri vardı. Yeni demiryollarının yüzde ellisinden daha azını oluşturan özel hatların yarısından çoğu ise yabancı yatırımcılar tarafından finanse edildi. 1892 ve 1902 arasında Rus demiryolları % 46 arttı. Demiryolları insanların ve malların dolaşımını kolaylaştırdı ve etkili bir ulaşımı aracı haline geldi. Ayrıca metal sanayinin gelişimine de katkıda bulundu. Bu dönemde demiryolları yatırımları da dahil Rusya'daki sanayi yatırımları için gereken sermaye, özellikle Ukrayna'daki ağır sanayi yatırımlarına büyük bir destek veren Fransızlardan ve Belçikalılardan sağlandı. Bu yatırımlar sayesinde Witte'nin bakanlığının sonunda Rusya, pik demir üretiminde Fransa'nın önüne geçti. Demir sanayi dışında, seramik endüstrisinde üretim, 1887-1898 arasında % 184 arttı. Ayrıca, petrol üretiminde de artış vardı: Bakü'den ve 1896'dan sonra Grozni yataklarından çıkarılan petrolün miktarı 1892 ve 1901 arasında % 243 arttı. Demiryollarının artışı tüketim malları üretimini teşvik etti. 1890'larda pamuk ürünlerinin üretiminde artış vardı. Genel olarak Avrupa pazarlarındaki durumu dikkate alındığında, 1870'lerde üretim mallarının % 3,7'sini üreten Rusya'da, bu oran, 1900'da % 5'e çıktı. 1893 ve 1902 arasında Rus özel teşebbüsü, ulaşım ve endüstri alanında 4 milyon rublelik yatırım yaptı ve ortak şirketlerin sayısı 1900'da (toplam 1369) iki kat arttı. 1889 ile 1899 arasında sermayenin 3/4'ü sanayi yatırımlarına gitti, kalanı ise ulaşım, sigorta ve bankacılık sektörüne harcandı. Yeni teşebbüslerin 3/4'ü 50 veya daha az işçi çalıştıran küçük ölçekli fabrikalardı ve bunların sayısı her geçen gün artmaktaydı. Demiryollarının tarımda gelişmeye katkıda bulunacağı ümit edildi, fakat beklenen sonuç alınamadı. Fakat yine de 1865-1905 arasındaki 40 yıllık dönem içerisinde Rusya'nın yiyecek –buğday ve patates– artışı nüfus artışının iki katına çıktı fakat buna rağmen tarımsal gelişim yeterli derecede değildi.

Bu dönemde hazinenin gelirleri de arttı: 1892'de 970 bin ruble olan bütçe 1903'te iki milyon rubleyi aştı. Witte, altına standart bir değer vererek, para piyasasını istikrara kavuşturdu. Yıllık borç faizi, 1892'de gelirin % 27'sini oluştururken,

1903'te % 15 idi. Altının standardize edilmesi yabancı sermayenin Rusya'da yatırım yapmasını da teşvik etti. Witte sistemi, Rus hükûmetinin gücünü koruyacak nitelikte idi: Burjuvanın yararına gelişmeler çok fazla değildi. Hükûmetin politik yapısı endüstrinin gelişimine Batı'da olduğu gibi destek olmadı, hatta engeller çıkarttı. Witte'nin endüstrileşme süreci demokratik değildi. Bu dönem politikalarının iki belkemiği olan gümrük ve altın standardizasyonu politikaları, otokratik hükûmet tarafından kontrol edilmekte idi. Bu politikalar parlamenter sistemlerde olduğu gibi hiçbir zaman halk desteğini veya rızasını almadı.²⁶ Hatta ağırlaşan yaşam ve iş koşulları nedeniyle halktan tepkiler aldı.

İşçi ve köylü sınıfı isyan ederken, Rus orta sınıfı gelişmeler karşısında muhafazakâr bir tavır sergiledi. Bu sınıf Batı'daki anlamı ile "üretim araçlarına sahip, baskın sosyal değerler ve isteklerin yaratıcıları ve politik güce yön bir sınıf değildi. Bu anlamda, Rusya'da zaten bir orta sınıf yoktu." Olanlar da ortak bir sınıf bilincinden yoksundu. Bunun birçok nedeni vardı. İlk neden, kuşkusuz devletin uyguladığı politikalar idi. 1892 Kanunu Rus toplumunu dört kategoriye (*soslaviya*) ayırdı: Aristokratlar, ruhban sınıfı, şehir halkı ve köylüler. Şehir halkı da kendi içerisinde dört alt gruba ayrıldı (*sostoyanie*): Eşraf, tüccarlar, aşağı orta sınıf (*meşçane*) ve zanaatkârlar (*tsekhovyi*). Tüccar loncaları, üyelik bedelini ödeyen herkese açıktı. Hükûmete göre tüccarlar, kanunen belirlenmiş farklı bir gruptu fakat artık *sostanya* değil, *soslavya* idi. Kalıtsal değildi ve hiçbir hizmet yükümlülüğü de yoktu. *Soslavya*, adı geçen gruplar üzerinde, kimlikleri anlamında önemli bir rol oynadı. Hükûmet, politik bilince sahip, sosyal anlamda bütün, dinamik bir sosyal grubun oluşmasından korkmakta idi ve bu nedenle *soslavyayı* destekledi. Bu hükûmet politikası 1856 sonrası dönemde, tüccarların sürekli güvenliği ve statüyü kaybetme korkusu ile birleşerek, onların muhafazakâr sosyal tavırlarını ve temkinli ekonomik aktivitelerini daha da güçlendirdi. Tüccarların hayatı, ata-

26 Theodore H. Von Laue, *Sergei Witte and the Industrialization of Russia* (New York: Atheneum, 1969).

erkil bir aile yapısı, aile şirketi ve esnaf teşkilâtları (lonca) üzerine oturmuştu. Büyük Rus tüccarları, uç bölgelerde etkili olan yabancı ve Rus olmayan unsurların ekonomik faaliyetlerinden dolayı kendilerini daha güvensiz hissediyorlardı. Aynı zamanda, 1861'den sonra loncalara giren birçok özgür köylü vardı. Bu yeni gelenler, ekonomik faaliyetleri ile birlikte, köleliğe özgü ve yabancı düşmanı zihniyetlerini de beraberinde getirdiler. Tüccarlara belli ayrıcalıklar veya kolaylıklar sağlamayan hatta sürekli değişen politikalarla onların hayatını etkileyen hükümetler, haklarının bilincinde bir sınıfın ortaya çıkmasına engel oldu. 1890'larda hükümet, bağımsız sosyal kurumların ve ya oluşumların, ekonomik spekülasyonlar aracılığıyla politik ve sosyal istikrarsızlığa yol açacağından korkmaktaydı. Bu nedenle, Rus organizasyonlarını ve özel dernekleri veya örgütleri yasaklayarak, kapitalistler arasında bir sınıf bilinci oluşmasını önlemeye çalıştı.

Tüccarların muhafazakâr geleneksel yapısında sonradan bu sınıfa katılan köylülerin de etkisi vardı. Birçok idarî ve legal değişikliklere rağmen, tüccar sınıfı geleneksel yapısını korudu, çünkü tüccar sınıfına yeni katılan köylüler, ataerkil aile geleneğini, riskten uzak temkinli iş alışkanlığını güçlendirdiler. Ayrıca, tüccar sınıfının içindeki farklılıklar –ekonomik, statü ve derece– onların birleşmesine engeldi. Tüccarlar ekonomik anlamda bölünmüş durumdaydılar. Özellikle batı veya orta Rusya'nın uç bölgelerinde, Sibiry'a'da veya diğer büyük endüstriyel şehirlerde yaşayan tüccarlar, perakende satış, küçük bir dükkan veya fabrika işi ile uğraşmakta idiler ve genellikle ikinci derecedeki loncalara üye idiler. Birinci derecedeki loncalara üye olanlar ise, daha çok toptan ticaretle meşguldüler ve en çok buğday, deri ürünleri ve kereste alıp satıyorlardı. Batılı giysilere, resmî eğitime ve modern iş uygulamalarına karşı çıkan bu gruplar, ataerkil değerlerine, geniş-aile şirketlerine, pazar zihniyetine ve entelektüel karşıtı tavırlara sıkı sıkıya bağlı idiler. Çocukları için ortaokul veya üniversite eğitimine çok az ilgi gösterdiler; çara bağlı kalırken, onun görevlilerinden nefret ettiler; 1905'te politikaya girişleri ve mağlubiyetleri onları daha

da çekingen ve utangaç yaptı. İşlerini daha çok fuarlarda, kendi dükkânlarında veya iş yerlerinde yapmayı tercih ettiler. Büyük iş sözleşmelerine girmekten çekindiler. Bununla birlikte, birinci derecedeki loncalara üye çok küçük bir tüccar grubu, batılı giyim tarzını kabul edip, çocuklarına eğitim olanakları sundu, yurt dışına seyahat etti; teknolojik yeniliklere büyük bir ilgi gösterdi ve geniş çaplı iş faaliyetlerinde bulundu. Eyalet *dumaları*nda veya *zemtsvoları*nda tüccarların haklarını savunan bu grup, 1905 devriminden sonra da, eğer ulusal azınlıklardan geliyorlarsa ve kendi partileri yoksa *Kadet* partisini desteklediler.

1905'te sadece 2000 tüccar vardı. 1905-17 devrimi sırasında tüccarlar, yerel bağımsızlık yanlısı veya ulusal hareketlere destek verdiler. Bununla birlikte, Daşnak, Bund veya Ukrayna Sosyalist Federal Partisi gibi sosyalist partilerden uzak durdular. Tüccarlar hiçbir zaman sınıf olamadılar, çünkü zenginlikleri ve statüleri sosyal tavrın belirlenmesinde çok önemsiz bir rol oynadı. Politik gidişata hiçbir etki veya katkıları olmadı. Özel mülkiyet, serbest pazar ve bireysel özgürlük gibi kapitalist orta sınıf değerleri yerine, Rus geleneklerinden gelen ve beslenen ahlakî ve politik modellere sahip çıktılar. Profesyoneller adı verilen, memur, doktor, avukat vs. gibi meslek grupları ile hiçbir ilişkiye girmediler; onlarla hiçbir bağ kurmadılar. Kendi emirlerinde/işlerinde çalışan memurlar (muhasibeci, sekreter vs.), çıraklar, kalfalar ve küçük burjuvaya –esnafa–elitist bir tavırla yaklaştılar ve onlarla güçlü bir bağ kurmak konusunda ne istekli ne de başarılı oldular. Ekonomi, iş ve işçi sendikaları gibi konularında organize olmayı ve hükümetle bu konularda görüş alış verişinde bulunmayı başaramadılar.²⁷

Bununla birlikte tüccarlar, endüstri girişimcileri ile birlikte, sanayileşmedeki gelişmelere paralel olarak, önceki dönemlere oranla, zenginleştiler ve bu zenginliklerinin bir kısmını kültürel faaliyetleri desteklemek için harcadılar. Bu dönemde ortaya çıkan Tretyakov galerisi, Şçukin ve Morozov müzeleri, Bakruşkin Tiyatro müzesi ve A. V. Morozov'un Rus porseleni koleksi-

27 Alfred J. Rieber, *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982), 415-25.

yonu bu faaliyetlerin en önemli örnekleri idi. Bunlardan Tret-yakov, dönemin İlya Repin, V. V. Vereşçagin v.s. gibi ünlü realist ressamlarına, büyük ve bazı eyalet merkezlerinde resim sergileri düzenlemeleri için destek verdi; onların sanat eserlerini galerisinde sergiledi.²⁸ Ayrıca, V. O. Girşman, E. I. Loseva ve M. P. Riyabuşinkii gibi isimler, Rus resim sanatının en güzel örneklerini koleksiyonlarında bir araya getirdiler. S. M. Mamontov gibi isimler özel opera gruplarına, S. I. Zimin V. S. Alekseyev-Stanislavskii ve S. T. Morozov gibi orta sınıf üyeleri de özel tiyatro gruplarına destek sağladılar. Bu kültürel faaliyetler dışında, Rusya'nın tüccar ve sanayici sınıfından bazı kişiler, hastane ve sağlık ocağı gibi sağlık kurumlarına; liseler, ticaret akademileri ve ticaret enstitüsü gibi eğitim kurumlarına maddi destek sağladılar.²⁹

Aristokratlar bu dönemde de hükümet, ordu ve bürokrasideki etkinliklerini devam ettirdiler. Tüccar sınıfının ve özellikle sanayici bir grubun ortaya çıkışı ve büyümesi ile birlikte kendilerini baskı altında hissetmeye başladılar. Ayrıca, 1861'den sonra başlayarak, özellikle çarlığın son dönemindeki yoğun toprak satışı ve köylülerin ve devrimci partilerin toprağın daha eşit dağılımı yönündeki talepleri, aristokratların statülerini tehdit etmeye başladı. 1905'te, aristokratların % 61-62'si topraksızlaştı. Bu değişimden sonra, aristokratlar devlet kurumlarındaki mesleklere artan şekilde ilgi gösterdiler. Aristokratların asıl önemli sorunu, bu değişim döneminde, ellerinde kalan toprak zenginliklerini sanayi yatırımlarına yönlendirme konusunda isteksiz olmalarıydı. Bu gelişmeler karşısında, onlar da, Rus orta sınıfı gibi, çıkarlarını ve değerlerini korumak için daha muhafazakâr bir tavır içine girdiler.

Elit kadınlara gelince: Genel olarak Rus aile yapısında cinsiyet ve yaşı temel alan bir itaat söz konusu idi ve toplumsal sınıfları ne olursa olsun, bütün Rus kadınları ve çocukları yasalarla belirlenmiş toplumun dışında kaldılar. Hükümet görev-

28 Alan Bird, *A History of Russian Painting* (Oxford: Phaiden, 1987), 131.

29 Pavel Afanas'yevič Buryşkin, *Moskva Kupeçeskaya* (Nyu-York, Izd-vo im. Çek-hova, 1954), 104-105.

lerinde sadece birkaç kadın vardı, orduda hiç yoktu ve kısaca kadınlar babalarının veya eşlerinin otoritesi altında yaşamakta idiler. Ayrıca, kadınların toplumsal hayattaki rolleri “güçlü bir aile hayatı kültü ile” belirlenmişti. Buna göre, kadınlardan beklenen en somut roller, annelik ve eşlikti. Bunun dışında, zengin kadınların yardım dernekleri vs. aracılığıyla bazı toplumsal aktivitelere de katılması söz konusu idi. Ama hâlâ bu tür kadınların bile hayatını belirleyen en önemli öğeler “namusluluk” ve “topluma hizmet” gibi ilkelereydi. Kadınlar için asıl önemli olan boşanma, cinsel taciz, eğitim hakkı, kanuni eşitlik, kürtaj oy hakkı çocuk doğurmak gibi konular ise ne tartışıldı –kadınlar tarafından bile– ne de konuşuldu.³⁰

Dış politika

Toplumsal yapıda muhafazakâr bir görüntüden yana olan devlet, dış politikada da var olan ilişkilerin devam ettirilmesi ve statükonun korunmasından yanaydı. Bu dönemin en önemli gelişmesi, Rusya-Almanya yakınlaşması ve bunun ardından gelen ittifaklar sistemiydi. Alman Başbakanı Bismark ve Çar Aleksandr III devrime karşı muhafazakâr güçlerin ittifakını desteklediler. 1881 Haziran’ında üç imparator-Alman, Rus ve Avusturya-tarafsızlık anlaşması imzaladılar. Doğu sorunu konusunda 1840’daki Londra Boğazlar Sözleşmesi’ni esas aldılar. Bu anlaşma ile Prusya Fransa’ya karşı hem pozisyonunu hem de Ren bölgesindeki topraklarını korumak istedi. Rusya ise İngiltere’ye karşı doğu politikasını korumak amacındaydı. Fakat 1870’de Avusturya İtalya’dan atıldı ve Almanya’nın Ren bölgesindeki konumu güçlendi. Yükselen milliyetçilik, muhafazakâr devletlerin iş birliğinin önüne geçti ve aralarının bozulmasına neden oldu. Balkanlar’daki Panislâvist hareket nedeniyle, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Rus ilişkileri gerildi. Rus-Alman ittifakı yeni kurulan Almanya’nın genişleme arzusu yüzünden işlemez hale geldi. Bismark Doğu sorununun devam

30 *Social Identity in Imperial Russia*, 30-34, 10-24.

etmesi ve Rusya ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun karşı karşıya gelmesinden korkmaktaydı. Rus Dışişleri Bakanı Giers ise istikrar ve reformdan yanaydı. Bu anlamda Bismark ve Giers aynı paralelde düşünmekteydiler fakat popüler tepkiler Rusya'nın Balkanlar'da daha aktif olmasından yanaydı. Rusya, 1878 Berlin Kongresi ile bağımsızlığını kazanan Bulgaristan aracılığıyla Balkanlar'daki etkisini arttırmaya çalıştı, fakat başarılı olamadı. Bulgaristan'ın kendisine bağlı bir uydu devlet olacağını ümit etti ve bu doğrultuda Bulgaristan'ın anayasası için talimatlar gönderdi. Bulgaristan'da anayasa üzerindeki tartışmalar, bu ülkede liberaller ve muhafazakârların ortaya çıkmasına neden oldu ve anayasa konusunda kazanan liberaller oldu. Prenslik için Rusya'nın istediği kişi seçildi ve Rusya, bu prensin St. Petersburg'un direktifleri doğrultusunda hareket edeceğini umdu. Rusya'nın bu umudunu körükleyen birçok gelişme vardı. Örneğin, seçilen prens Rusya'nın desteğini almış bir kişi idi; Bulgar ordusundaki birçok Rus subay vardı ve Bulgaristan Savaş Bakanı Rus'tu; Bulgaristan Dışişleri çalışanları da Rus Dışişleri'ne bağlıydı fakat Bulgaristan konusunda Rus hükümeti içinden farklı sesler geldi. Rus Dışişleri Bakanı müdahaleci bir politikadan; Savaş Bakanı Bulgaristan'ın içişlerine karışılmamasından yana idi. Bu durumda karşı karşıya gelen iki bakanlıktan ilki muhafazakârların, ikincisi ise liberallerin desteğini aldı. Muhafazakâr grup, Bulgaristan üzerindeki Rus etkisini, Rusya'daki okullarda eğitim şansı verdiği Bulgar gençler aracılığıyla arttırmak istedi. Rusya'nın bu çabaları, Bulgaristan'ın Rusya'dan bağımsız bir ülke olmasını isteyen Bulgar hükümeti tarafından pek de olumlu karşılanmadı. Ancak Bulgaristan'ın bağımsız olması ve bu konuda Rusya'ya karşı diğer Avrupa devletlerinden yardım alması zordu. Her şeyden önce bütün bu devletler, Bulgaristan'ın Rus etki alanına girdiğini biliyorlardı. Rusya ile Bulgaristan arasındaki gerginliğin nedenlerinden biri, Bulgaristan'ın Doğu Rumeli ile birleşmek ve büyümek isteğiydi. Bu konuda ilk başta destek veren sonra karşı çıkan Rusya'ya karşı, Bulgar prensi Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a katılmasını isteyen halkının yanında yer aldı ve Rus bas-

kısını kendi halkının desteğiyle azaltmak istedi; ancak başarılı olamadı. Çar, Bulgar prensinin Rusya'dan bağımsız bir politika izlemesine sert tepki gösterdi; bütün Rus subaylarından Bulgaristan'ı terk etmesini istedi ve Prens Aleksandr görevde kaldığı sürece Bulgaristan ile Doğu Rumeli'nin birliğini tanımayacağını ilân etti. Bulgar krizi, Avusturya-Macaristan ve Rus ilişkilerinde gerginliğe neden olurken, Rus-Alman ittifakına hiçbir etki etmedi. Önceden olduğu gibi olumlu bir seyir gösteren Alman-Rus ilişkileri, 1887'de imzalanan ittifak anlaşması ile daha da güçlendi. Bu gelişmelerden rahatsız olan İtalya, İspanya ve Avusturya-Macaristan, Fransa'ya karşı birinci Akdeniz paktını, Rusya'ya karşı ise ikinci Akdeniz paktını imzaladılar.

Balkanlar'da ve Avrupa'da kesinleşmeye başlayan bu ittifaklar sisteminin dışında, Rusya'nın dış politikada ilgisini yönelttiği bir diğer bölge Afganistan idi. 1885'ten itibaren bölgede ilerlemeye başlayan Rusya, Hindistan yolunun tehlikede olduğunu düşünen İngiltere'nin tepkisini çekti. Hindistan ile Rusya'nın Orta Asya'daki toprakları arasındaki Afganistan, bir tampon bölge olarak hem Rusya hem de İngiltere için önemliydi. Hokand ve Hive'nin Ruslar tarafından işgali sırasında Afgan hanı İngiltere'den yardım istemiş fakat istediği yardımı alamamış ve Rusya ile barış yapmıştı. Bunun üzerine İngiltere, Rusya'nın Afganistan üzerinde hamilik kurmasından endişe etmeye başlamıştı. Bu endişesi o kadar büyüktü ki, aynı dönemde –1880'lerde– Sudan ile de uğraşmak zorunda olduğu halde, önceliği Afganistan'a yani Hindistan'ın güvenliğine verdi. Rusya'nın yaptığı gibi Afganistan'a askerlerini göndermeye başladı ancak ne Rusya ne de İngiltere savaşı göze alamadığından, taraflar 1885'te barış imzaladılar. Esasen Rusya'nın Hindistan üzerinde hiçbir emeli yoktu; Afganistan meselesini de İngiltere'ye karşı, Rusya'yı diğer konularda rahat bırakması için, baskı aracı olarak kullanmak amacıyla gündeme getirmişti.³¹

Rus-Alman dostluğu ve iş birliği 1888'de Wilhelm I'in ölümü ve yerine Wilhelm II'nin geçmesi üzerine değişti. Wilhelm II, Rus-Almanya anlaşmasından yana değildi ve bu Rusya'yı Fran-

31 *A Century of Russian Foreign Policy, 1814-1914*, 190-216.

sa ile ittifak arayışına itti. Fransa ve Rusya, çıkarları ve ideolojileri farklı olmasına rağmen, sırf düşmanları –Almanya– ortak olduğu için ittifak kurma yolunda bazı girişimlerde bulundular. 1891-93 yılları arasında yapılan görüşmelerden sonra, Aralık 1883’de iki ülke, bir ittifak antlaşması imzaladılar. Buna göre eğer Fransa, Almanya tarafından bir saldırıya maruz kalırsa, Rusya Fransa’nın yanında yer alıp, Almanya’ya karşı savaşacaktı. Aynı şeyi Fransa da Rusya için yapacaktı. Fransa’nın Almanya’ya karşı seferber edeceği birliklerin sayısı 1 milyon 300 bin, Rusya’nınki ise 700 veya 800 bin idi.³² Bu ittifak antlaşması dışında Rusya ve Fransa arasında bir takım ticarî antlaşmalar yapıldı. Bu dönemde Fransa, Rusya’nın en büyük finansörü idi. Rusya’dan uzaklaşan Almanya ise İngiltere ile iş birliğine girmeyi tercih etti. İki ülke, 1890’da bir ittifak antlaşması imzaladılar. Buna göre, Almanya Afrika’daki iddialarından vazgeçmek karşılığında Helgoland’ı aldı. Bu ittifaklar sistemi bir sonraki dönemde daha da belirginleşti ve diğer Avrupa devletleri gibi, Rusya’nın da Birinci Dünya Savaşı’na girmesinde en önemli etkenlerden biri oldu.

32 William L. Langer, *The Franco-Russian Alliance 1890-1894* (Cambridge: Harvard University Press, 1929) 10: 711-12.

ÇARLIK REJİMİNİN SONU

Nikolay II (1894-1917) iktidara geldiğinde Rusya patlamaya hazır bir bomba gibiydi. 1861'de serfliğin ilgasıyla geleneksel köy komünü çözülmüş; köyden kopan topraksız köylüler, iş umuduyla şehirlere göç etmişlerdi. 1880'lerde ivme kazanan sanayileşmeyle birlikte yeni gelenler iş bulmuşlardı ancak aldıkları ücretler çok düşüktü. Aleksandr III döneminde fabrika sahiplerinin işçiler üzerindeki tasarrufunu kısıtlayacak düzenlemeler yapılmasına rağmen işçilerin sorunları giderek artmaktaydı. İngiltere ve Fransa'dakilerin aksine, Rusya'daki işçiler henüz siyasi hayata katılım hakkına sahip değildi. Köylülerse hâlâ 1861'de serfliğin ilgasıyla kavuşacaklarını düşündükleri fakat bir türlü edinemedikleri topraklarının kendilerine verilmesini bekliyorlardı. 1860'lardan sonra sayısı giderek artan üniversitelerde ve okullarda okuyan öğrenciler de 1890'lardan itibaren gösterilerde ve protestolarda yer almaya başladılar; ilk başta okul yönetimine karşı yapılan gösteriler sonra rejim aleyhtarı bir nitelik kazandı. Bütün bunların üstüne her türlü toplumsal değişimi ve bunlarla gelen ve büyüyen sorunları lehlerine çevirmeyi amaçlayan ve planladıkları devrim için bir araç olarak düşünen sosyalist entelektüeller ve partiler vardı. Bu partiler programlarıyla sadece topraksız köylülerin ve şehirler-

de birçok sorunla baş etmeye çabalayan işçilerin değil, “halkların kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesi” hakkına yaptıkları vurguyla Rus olmayan halkların da desteğini almaya çalıştılar ve bütün bu grupların desteğiyle 1905 Devrimi’nde olmasa da, 1917 Devrimi’nde başarılı oldular ve rejime son verdiler. Bu bölümde çöküşe giden yolda ortaya çıkan önemli gelişmeler ve bu gelişmelere Rus hükümetlerinin ve Rus toplumunun değişik kesimlerinin tepkileri ele alınacaktır. Bu bağlamda özellikle 1905 devriminin nedenleri ve sonuçlarıyla, 1917 devriminin sebepleri açıklanacaktır.

İç karışıklıklar

1890’lardan itibaren Rus toplumunda çoğunlukla sosyal ve ekonomik sorunlardan kaynaklanan bir takım protestolar başladı. Bu anlamda özellikle 1890’lı yılların sonu ile 1905’e kadar devam eden dönem çok önemlidir, çünkü bu dönemde hem 1905 hem de takip eden 1917 devriminin oluşmasına zemin hazırlayan birçok gelişme ortaya çıktı. Bunlardan birisi 1890’lı yılların sonundan itibaren artış gösteren üniversite olayları idi. Şubat 1899’da St. Petersburg Üniversitesi’nde öğrenciler, okulun kuruluş yıldönümü törenlerinde rektörün öğrencilerin alkol kullanmasını eleştiren ve davranışlarına dikkat etmeleri gerektiğini belirten konuşmasını ısıklarla protesto ettiler. Sayıları yaklaşık 2000’i bulan protestocu öğrenciler üniversitenin, birey haklarını garanti edinceye kadar kapanmasını istediler. Bazı profesörlerin öğrencilere destek vermesi de olayların büyümesinde önemli bir rol oynadı. Siyasal bir içerikten yoksun olup, sadece öğrencilerin kendilerine müdahale etmek isteyen üniversite yönetimine tepkisi olarak ifade edilebilecek bu olay, kısa sürede son buldu.¹ 1901-1902’de St. Petersburg, Kharkov ve Kiev üniversitelerinde yeni öğrenci olayları çıktı. Bunlar öncekilerden farklı olarak devrimci bir karaktere sahipti. Kendilerini “insan hakla-

1 Vladimir G. Çertkov, editör. *Studençeskoe Divi jenie 1899 goda* (Purleigh, Eng.: Svobodnoe slovo, 1900), 7.

rının, işçilerin ve zayıfların” savunucusu olarak tanımlayan öğrenciler, kişi haklarının garanti edilmesini, hukukun ihlâl edilmemesini, mahkemelerde herkese savunma hakkı verilmesini istediler. Ayrıca, basın özgürlüğü, konuşma ve toplantı yapma özgürlüğünün sağlanmasını, herkese eşit eğitim hakkı verilmesini, kadınlara üniversiteye giriş hakkı tanınmasını, işçiler için günlük çalışma sürelerinin 8 saat olarak kabul edilmesini, grev haklarının tanınmasını ve bütün halklara –azınlıklara– Ruslarla eşit haklar verilmesini talep ettiler.²

Öğrenci olayları dışında 1890’lı yılların sonu ve 1900’lü yılların başında, ekonomik ve sosyal kaosa tepki olarak ortaya çıkan başka bir olay da *pogrom*lardı. Aslında, daha önce belirtildiği üzere, ilk *pogrom*lar 1870’lerde ortaya çıkmıştı. Fakat bu dönemde bunların sayısı arttı. 1903’de Paskalya’yı takip eden günlerde, Kişinev’de Yahudilere karşı saldırılar oldu. Bu saldırılar sırasında 40-50 Yahudi yaşamını yitirdi. Kişinev’deki olayları incelemesi ve soruşturması için hükümet tarafından buraya vali olarak atanan Prens Sergey Dmitrieviç Urusov, konuyla ilgili notlarında, saldırıların nedenleri konusunda önemli bilgiler sunar. Urusov’a göre, *pogrom*larda, Kruşevan isminde bir aristokratın çıkardığı muhafazakâr bir yerli gazetede çıkan Yahudi aleyhtarı yazıların önemli bir payı vardı. Bu gazetede yazılar sansür komitesi üyelerince de desteklenmekteydi. Yahudilere karşı güçlü bir nefret besleyen bu kişiler, kendilerini, Rus hükümetinin başlıca dayanağı ve Slavların yaşadığı bir bölgede Rus çıkarlarının temsilcisi olarak görmekteydiler. Bu nedenle Urusov’a göre, bu kişilerin otokrasiyi, milliyetçiliğin siperi ve Rusluğun simgesi olarak gören hükümet veya onun temsilcisi polis tarafından desteklendiğine şüphe yoktu.³ Bu ifadelerle Urusov, Kişinev’deki Yahudi karşıtı olayların, hükümet ve yerel güçler tarafından Rus milliyetçiliğini alevlendirmek için kullanıldığını ve sömürüldüğünü ileri sürdü.

2 Krasny Arkhiv, No 75: 101-103, 89-90: 265, 279.

3 *The Memoris of Count Witte*, Rusçadan çeviren Abraham Yarmolinsky (Garden City, N.Y. and Toronto: Doubleday, Page & Company; S. Yu. Witte, *Vospomnaniya: Tsarstvovanie Nikolaya II*, 2 cilt (Berlin: Slovo, 1922), 2: 95-96.

Aslında hem öğrenci olaylarının, hem de *pogrom*ların ortaya çıkmasının en önemli nedeni, hükümetin bu dönemde gösterdiği dirayetsizlik ve başarısızlıktı. Hükümet, giderek artan ekonomik ve sosyal sorunlar ve bunların sonucunda büyüyen toplumsal gerilimle baş etmek için köklü bir programdan yoksundu. Hükümetin “hiçbir alanda, iyi planlanmış ve net bir şekilde yürütülen bir programı yoktu. Her şey, anlık gelişmelere paralel olarak, bir kişinin veya birilerinin entrikaları veya karanlık köşelerinden çıkan bazı fırsatçıların girişimi nedeniyle, parça parça yapılmaktaydı.” Bundan da öte “çarın otokrasiye olan bağlılığı her gün biraz daha artmakta; görevlerin ve gücün sınırsız bir şekilde suiistimali, anlamsız bürokratik kaprisler, ilerisini görmekten uzak ‘saçma’ politikalar, devlet işlerine çarice-nin, büyük prenslerin ve onların etrafındaki bir grup ‘alçağın’ sürekli müdahalesi sonucu, Rus halkı, baskı ve çaresizliğin içine her gün biraz daha fazla batmaktaydı.” Hükümetin değişik organlarında görev almış; senatörlük, devlet Duma sekreterliği ve Devlet Konsülü üyeliği yapmış bir kişinin, Aleksandr Aleksandroviç Polovtsev’in (1832-1909) kaleminden çıkan bu ifadeler, Rus hükümetinin giderek artan sorunlarla neden başa çıkamadığını çok açık ve net bir şekilde ifade eder.⁴ Polovtsev’in, çarın etkisinde kaldığını ifade ettiği kişilerin başında eşi, Kraliçe Viktorya’nın torunu, prenses Alice ve bir Ortodoks papazı olan Rasputin vardı. Hükümetin içerdeki başarısızlıkları ve açmazı, dışarıda uyguladığı başarısız politikalarla daha da büyüdü. Önceki dönemlerde, ekonomik ve toplumsal sorunlardaki artışa rağmen, Rus hükümetleri dış politikada ve genişleme siyasetinde oldukça başarılı bir grafik çizmiş, bir takım diplomatik manevralarla veya savaşlarla Rusya’nın genişlemesini devam ettirmişlerdi. Fakat Nikolay döneminde Rus hükümeti ne ilkinde ne de ikincisinde başarılı olabildi.

Nikolay II, Aleksandr III gibi Almanya ile bağlantı kurmaya çalıştı; 1899’da silâhların sınırlandırılması hakkında bir konferansa liderlik etti. Bunlara rağmen, genel olarak çok yetenekli bir devlet adamı değildi. Dışişleri bakanları da dirayetli kimse-

4 “Dnevnik A. A. Polovtseva, 1901-1903 gg.” *Krasnyi Arkhiv*, 2 (1923): 99, 161.

ler değildi. Bu dönemde Rusya'nın politikaları, Orta Asya, Yakın Doğu ve Uzak Doğu üzerine yoğunlaştı. İlk bölgede Rusya, önceki dönemlere oranla, başarısızdı. 1860'lardan 1880'lere kadar olan dönemde fethi tamamlanan Orta Asya ve Kafkasya'daki direniş hareketleri azalmakla birlikte devam etti. Bunun en önemli nedeni Rus hükümetinin bir önceki dönemde başlattığı Ruslaştırma ve baskı politikaları idi. Nikolay döneminde bu politikalar devam ettirildi. Rusça eğitim ve Ortodokslastırma dışında, Ruslaştırma politikası çerçevesinde Rus olmayan halkların yaşadığı bölgelere Rusları iskan politikası izlendi. Bu politika doğrultusunda, 1891'de, 1889 tarihli "Toprak Kanunu"na, Kazak topraklarıyla ilgili bir madde eklendi. Buna göre Rus yetkililer, topraklarını işlemeyen Kazakların topraklarını alabileceklerdi. Nitekim bu maddeyi dayanak gösteren yetkililer, Kazakların ellerinden topraklarını almaya ve onları bu bölgeye göç eden Ruslara vermeye başladılar. 1890'lardan 1910'a kadar olan dönemde, bu yolla yaklaşık 3 milyon Rus köylüsü Başkurdistan, Kazakistan ve Türkistan topraklarına yerleştirildi.⁵ Bu baskıcı politikalar kısa sürede halkın tepkilerine neden oldu. Aralık 1896'da Kafkasya Valisi olarak atanan Prens Golitsin, "dar bir milliyetçi bakış" açısından yola çıkarak uyguladığı bu Ruslaştırma ve baskı politikalarıyla "bütün Kafkasya'yı kendisine ve Rus hükümetine karşı çevirdi."⁶ Karşısında aldığı halklar içinde, Osmanlı Devlet'inden Rusya'ya göçen Ermeniler de vardı. Ermeniler, Osmanlı Devleti'nden getirdikleri isyan ruhunu Rus Ermenileri arasında da yaymaya başladı. Bunun üzerine Golitsin, Ermenilerin bölgedeki muhtemel gücünü ve etkisini kırmak için, onların ruhsal birliğini sağlayan Ermeni Kilisesinin topraklarına el koydu. Bu da kuşkusuz Ermenilerin Rusya'ya karşı tepkisine neden oldu. 1905'te Golitsin'in yerine atanan Kont Vorontsov-Daşkov, bu politikaları bırakıp, Vorontsov, Prens Baryatinskii ve benzeri gibi "başarılı" olmuş valilerin politikalarına

5 Kazak Tarihi, 53.

6 S. Yu. Witte, *Vospominaniya: Tsarstvovanie Nikolaya II*, 2 cilt (Berlin: Slovo, 1922), 2: 95-96.

geri döndü. Fakat çabaları Kafkasya'da giderek büyüyen karışıklıklara son vermeye yetmedi.⁷

Rusya'nın bu dönemde ilgisinin devam ettiği bir diğer bölge Osmanlı Devleti idi. Burada Rusya için üç önemli konu vardı. İlki, Aleksandr III döneminde ilişkilerin gerginleştiği Bulgar sorunu, ikincisi 1890'ların sonunda belirginleşen Ermeni sorunu; üçüncüsü ise Girit meselesi idi. İlkiyle ilgili olarak, Rusya'nın tavrı bir önceki döneme göre çok değişmedi. Nikolay da, babası Aleksandr gibi, Bulgaristan üzerindeki Rus baskısını devam ettirdi: Bulgaristan'daki hükümete karşı ortaya çıkan illegal faaliyetleri destekledi. 1895'te Nikolay II başa geldikten sonra Ferdinand öldürüldü. Rusya'nın etki alanında olduğu için, hiçbir yabancı devletten destek alamayacağını bilen Bulgaristan, Rusya ile antlaşmaya vardı. Bununla birlikte Bulgaristan bir sorun teşkil etmeye devam etti. Bulgaristan'ın sorunu Rusya ve Osmanlı Devlet ile değil, komşusu Sırp larla ve Yunanlılarla idi. Bu üç halk da Makedonya'yı istiyordu ve bu nedenle her biri Makedonya için kendi teşkilâtını kurdu: 1880'lerde Bulgarlar Cyril ve Methodius Derneği'ni, Sırp lar St. Saba Sırp Derneği'ni, 1894'te ise Yunanlılar Etnik Eteryay'ı kurdular. Bu derneklerin faaliyetleri Balkanlar'ın hem Osmanlı Devleti hem de komşu devletler için karışık bir yer haline gelmesinde etkili oldu. Bununla birlikte Rusya, bu bölgeye 1914 yılına kadar doğrudan hiç müdahale etmedi. Bunun da en önemli sebebi kurulan ittifaklar sistemi ve ince denge politikalarıydı.

Ermeni sorununa gelince; 1890'larda Ermeniler ulusal bağımsızlıklarını kazanmak için harekete geçtiler. Doğu Anadolu'da yaşayan Osmanlı halkına şiddet uygulamaya başladılar, böylelikle Osmanlı halkının aynı şekilde karşılık vereceğini ve bunun da onlara Avrupalı devletlerin yardımını sağlayacağını düşündüler, fakat yanıldılar. Ermeni bağımsızlık hareketi hiçbir ülkeden doğrudan destek görmedi. Bununla birlikte Ame-

7 *Vospominaniya: Tsarstvovanie Nikolaya II*, 2: 186–88. Witte'ye göre Vorontsov, Kafkasya'da yaşayan bütün halklara özellikle Hristiyanlara ve Rusya'ya gönüllü olarak itaat edenlere eşit haklar verdi ve bu da ona Kafkasya'nın fethinde, Orbelani, Bebutov, Amelikhvari, Şavşavazde ve Argutinskii gibi Kafkas asıllı kişilerin desteğini sağladı.

rikan misyonerleri 1894-96'daki isyanlar sırasında Ermenilere gayrî resmî şekilde desteklediler. İngiltere ise, halkının Ermenilere sempatisine rağmen, olaylara karışmamayı tercih etti. Rusya, Balkanlar'a destek verirken, Ermenilere -en azından uluslararası arenada net bir şekilde- aynı desteği sağlamak konusunda çok da heyecanlı değildi, çünkü kendi topraklarında da geniş bir Ermeni nüfusu vardı ve Osmanlı Ermenilerine destek verdiği zaman kendi ülkesindeki Ruslaştırma politikasına ters düşmekten çekindi. Bölgedeki son önemli olay, Girit meselesi idi. Girit, İngiltere'nin karşılığı yüzünden, 1829'da bağımsız olan Yunanistan'ın dışında kalmıştı. 1824'ten 1840'a kadar, Mora isyanındaki desteğinden dolayı Mahmut II tarafından Girit valiliğine getirilen, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlunun denetiminde kaldı; sonra tekrar direkt Osmanlı yönetiminin altına girdi. Fakat Ada'da 1841, 1858 ve 1866-68'de olmak üzere sık sık ayaklanmalar çıktı. Her ayaklanmadan sonra bir dizi reform başlatıldı fakat tam olarak uygulanamadı. Zaten Giritlilerin istediği ne reform ne bağımsızlıktı; sadece Yunanistan'a katılmaktı. Şubat 1896'da başka bir isyan daha patlak verdi ve bu isyan Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında bir savaşa neden oldu. Savaştan sonra imzalanan 1897 Antlaşması ile Girit, Yunanistan'a katılma amacını gerçekleştiremedi fakat bağımsız bir statü kazandı; daha da önemlisi Rusya ve İngiltere'nin desteği ile Prens George'un vali olarak atanmasını kabul ettirdi. Rusya'nın hem Bulgar, hem Ermeni hem de Girit meselesi karşısında gösterdiği tavır, onun bölgedeki statükoyu koruma çabasını gösterir. Bu çabanın hem Rusya için hem de aynı paraleldeki devletler için en önemli nedeni, üç sorunun da, üzerinde paylaşım anlaşması sağlanamayan Osmanlı Devleti ile ilintili olmasıydı.⁸

Jelavich'in ifade ettiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde anlaşılamayan devletler, gittikçe büyüyen ve gelişen sanayileri için hammadde ve pazar bulmak amacıyla ilgilerini

8 A Century of Russian Foreign Policy, 225-33; H. Tahsin Fendoğlu, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti," *Türkler Ansiklopedisi*, cilt 14 (Ankara: Yeni Türkiye yayınları, 2002), 189-196.

Uzak Doğu'ya ve Afrika'ya yönelttiler. Bu yönelişte 1870'lerden sonra yükselişe geçen milliyetçilik duygularının ve ulusal gururlarının etkisi vardı. Ayrıca bu yönelişte artan sanayi üretimi ile birlikte giderek büyüyen ham madde ve pazar ihtiyacının önemli bir payı vardı. Bu yeni emperyalizmin başını yine her zaman olduğu gibi İngiltere çekti. Onu Fransa, Belçika, Hollanda, Almanya, İtalya ve İspanya izledi. Ayrıca Japonya ve ABD de vardı. Rusya'nın durumu ise biraz karışıktı: Asya'da emperyalist bir güç gibi davranan Rusya, Batı Avrupa ile olan ilişkilerinde yarı-sömürge bir devlet izlenimi verdi: Ticaratinin çoğu Fransız kredilerine ve Alman yatırımlarına bağlıydı. 1914'te Rusya'ya 2 milyon dolar Fransız parası girmişti. Fransa bu paraları Rusya'nın Fransız çıkarları doğrultusunda politikalar uygulaması için bir araç olarak kullandı. Coğrafyası gereği Afrika'dan uzak kalan Rusya, ilgisini Asya'ya yöneltti ve bu bölgede etkili bir politika izlemek için koşullar son derece uygundu.⁹ Her şeyden önce, Rusya için, bir önceki dönemde Fransa ile imzaladığı ittifak antlaşması bir güvence idi. İkincisi, Rusya'nın ve bütün Avrupa devletlerinin kafasını meşgul eden Doğu Sorunu Girit meselesinden sonra en azından bir süre için kapanmış gözükmekteydi. Daha da önemlisi, Rusya ve Avusturya arasında çıkabilecek muhtemel bir anlaşmazlığın arasında kalmak istemeyen Almanya, Rusya'nın Balkanlar'dan uzak kalmasını istemekte ve Rusya'yı Uzak Doğu'da aktif bir politika izlemesi için teşvik etmekteydi. Alman İmparatoru Wilhelm II, 26 Nisan 1895'te yazdığı bir mektupta Nikolay'a Rusya'nın gelecekteki en büyük görevinin Asya kıtasını ehlileştirmek ve Avrupa'yı büyük sarı ırkın akınlarından korumak olduğunu ve bu konuda, Almanya'nın Rusya'ya her zaman destek çıkacağını belirtti. Aynı desteği ve teşviki 10 Temmuz 1895 tarihli mektubunda da yineledi ve Asya'nın ehlileştirilmesi, haçın savunulması ve eski Avrupa uygarlığını Moğolların ve Budizm'in akınlarına karşı savunulması konusundaki rolünü bu kadar çabuk benimseyen Rusya'ya

9 Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* (New York, Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

Avrupa'nın teşekkür etmesi gerektiğini söyledi.¹⁰ Bu cümlelerle Wilhelm, Rusya'ya uzak doğuyu ve orada yaşayan Moğolları uygarlaştırmak gibi bir görev yüklemekte ve onun bu bölgede izleyeceği politikalara vereceği desteği ifade etmekteydi.

Aslında Rusya'nın da Uzak Doğu'ya açılmaya ihtiyacı vardı, çünkü bu bölgedeki kontrolü, Sibirya'yı ve Pasifik'teki Rus kolonilerini savunmasını kolaylaştıracaktı. Ayrıca, mallarının batıdaki mallarla yarışamayacağını farkında olan Rus tüccarlar için Ortadoğu ve Uzak Doğu iyi bir pazar seçeneği idi. Prens E. E. Ukonski gibi çara yakın kişiler Rusya'nın Asya'ya açılması gerektiğine inanıyorlardı. Rusya'nın Uzak Doğu'ya yönelik politikaları, hiçbir zaman Balkanlar'daki politikaları gibi halk desteği almadı. Uzak Doğu'daki Rus politikaları daha çok Ekonomi Bakanı Witte'nin çabalarının bir sonucuydu. Uzak Doğu politikaları çerçevesinde 1891'de yapımına karar verilen ve başlanılan Trans-Sibirya demiryolunun inşasına hız verildi. Trans-Ural bölgesine göçler ve yerleşimler teşvik edildi. Haziran 1899'da çıkarılan bir kanunla hükümetin, Sibirya ve bozkır bölgesine yerleşim için isteyenlere yol parası, tarım malzemeleri, tohumluk tahıl ve ev inşası için, inşaat malzemeleri, yapım için devlete ait ormanlık araziden kereste verilmesi kabul edildi. Ayrıca, yeni gelenlere verilecek kredilerden hiçbir faiz alınmaması esasa bağlandı.¹¹ Rusya'nın Uzak Doğu'da en çok ilgisini çeken iki bölge, Mançurya ve Kore idi. 1891'de yapımına başlanılan Trans-Sibirya demiryolu hattı 1896'da Baykal bölgesine ulaştı. Bu noktada, demiryolunun ilerleyeceği bölgeyi belirlemek gerekti. İşte, Rus hükümeti kararını Mançurya'dan yana verdi, çünkü buradan geçecek bir hat Vladivostok'a ulaşımı hızlandıracak, Japonya'yı ve bütün Uzak Doğu'yu, Rusya ve Avrupa'ya bağlayacaktı. Kore'nin Rusya için önemi ise limanlarından gelmekteydi. Kore teoride Çin'e bağlı özerk bir bölge olup, gerçekte Çin ve Japon nüfuzunun etkisinde bir bölge idi. Çin ve Japonya 1894-1895 yılları arasında

10 Wilhelm II, *The Kaiser's Letters to the Tsar*, editör N. F. Grant (London: Hodder and Stoughton, 1920), 11-13.

11 PSZRI, 19: 50-53.

Kore yüzünden savaştılar. Japonya'nın zaferi ile biten savaşın sonucunda "Şimonoseki Antlaşması" imzalandı (Nisan 1895). Buna göre Japonya, Rusya'nın çıkarları olan bölgeler üzerinde söz sahibi oldu. Kore bağımsızlığını kazandı ve Japonya, Formosa, Pescadores adalarını ve Port Arthur limanı ile Liaotung yarımadasını ele geçirdi. Fransa ve Almanya'nın desteğini alan Rusya, Japonya'yı antlaşmayı revize etmeye zorladı. Yeni düzenlemeye göre Liaotung yarımadasının Çin'de kalmasına karar verildi. Bu antlaşmadan sonra Rusya, koruma politikası gerekçesiyle Çin'de Japonya'ya karşı nüfuzunu arttırmaya çalıştı. Çin'e Japonya'ya ödemesi gereken savaş tazminatı konusunda yardım etti. Haziran 1896'da Çin'le Japonya'ya karşı gizli ve kârlı bir pakt imzaladı. Buna göre Rusya, Çin'e Japonya'ya karşı koruma sağlayacak; Çin de buna karşılık, Mançurya'dan geçecek bir demiryolu hattının yapımına izin verecekti. Bu, Vladivostok'a giden yolu 720 km kısaltacaktı. "Çin Doğu demiryolu" adı verilen hattın yapımı, Rus-Çin bankası tarafından finanse edilecekti, çünkü Çin, projenin sadece Rus bankası tarafında finanse edilmesine karşıydı. Bu ayrıcalıklar 80 yıl için geçerli olacaktı ve bu süre sonunda hiçbir ekstra para talebi olmadan Çin'e bırakılacaktı. Bu antlaşmayla verilen ek ayrıcalıklar, Rusya'nın Mançurya'da egemenlik kurmasını sağladı: Rus demiryolu şirketi, hattın geçtiği toprakları korumak için bölgede bir polis gücü bulundurabilecekti.¹² Bu maddeye istinaden Rus hükümeti bazı Rus birliklerini bölgeye gönderdi ve bölgenin daha sonraki yıllardaki ilhakına zemin hazırladı. Çin'in toprak bütünlüğünü korumasından yana olan Rusya'nın bu isteği, diğer Avrupa devletlerinin Çin'e müdahalesi yüzünden kesintiye uğradı. Almanya, Çin'den Kiaoçow ve Şantung (Ch'ing-tao) bölgesinde ayrıcalıklar istedi. 1898 Baharında Rusya, Çin'le Liaotung'u 25 yıl için kiralayan bir antlaşmayı imzalamayı başardı ve Port Arthur'da bir deniz üssü kurma hakkını elde etti. Liaotung yarımadasının Rusya tarafından ele

12 Sandra Wilson ve David Wells (ed.). "Introduction," *The Russo-Japanese War in Cultural Perspective, 1904-05* (New York: St. Martin's Press, Inc., 1999), 5.

geçirilmesi, Japonya'nın tepkisine neden oldu. Fakat Japonya, Rusya'nın Kore'de Japon kontrolünü kabul etmesine karşılık, Rusya'nın Mançurya'daki hakimiyetini tanımaya hazırды. Nitekim iki ülke arasında 13 Nisan 1898'de, yukarıdaki şartları içeren bir antlaşma imzalandı. 1900'de Çin'de, Avrupa'nın emperyalist politikalarına bir tepki olarak ortaya çıkan "Boksör (Boxer) Ayaklanması," Avrupalı güçler tarafından bastırıldı. Ayaklanma, Rusya'ya birliklerini güney Mançurya'ya gönderme fırsatı verdi ve Avrupalı devletler buna çok fazla tepki vermediler. Fakat İngiltere, Almanya ile işbirliği yaparak Rusya tehdidini karşılamaya çalıştı; Almanya buna olumsuz cevap verdi. Bundan yola çıkan İngiltere, Japonya ile antlaşma yoluna gitti. 1901 yapılan İngiliz-Japon Antlaşması ile prens İto, Rusya'ya karşı İngiliz desteğini sağladı fakat İngiltere'nin Kore'deki Japon nüfuzuna onay vermesini sağlamayı başaramadı. 1902'de iki ülke arasında ittifak antlaşması imzalandı. Antlaşma ile İngiltere, Rusya'nın Çin'deki genişlemesine ket vururken Japonya, Kore'deki nüfuzu için destek sağladı.

Aslında Japonya-İngiltere antlaşmasından önce Japonya, Rusya ile antlaşma yapmaya çalıştı; ama Rusya bütün antlaşma önerilerini reddetti. Kasım 1901'de prens İto, St. Petersburg'a geldi ve Rusya'dan Japonya'ya Kore'de etki kurmasına izin vermesini istedi. Bunun karşılığında ise Rusya'nın Kwantung bölgesini işgal etmesine ve "Doğu Çin Demiryolu"nun Port Arthur'a kadar uzanmasına izin vermeyi taahhüt etti ve Rusya'nın birliklerini Mançurya'dan çekmesini talep etti. Rusya, bu önerileri reddetti ve Mançurya'daki etkisini arttırmak yolundaki çabalarına devam etti. Nikolay, Şubat 1904'te Savaş Bakanı Kuropatkin'i Mançurya'daki Rus ordusunun komutanlığına atadı. Bu atama kamuoyunun desteğini aldı: Fakat sorun şu idi ki, bu atamadan sonra Rus ordusu iki komutana sahip oldu. Biri Kuropatkin, diğeri ise E.I. Alekseyev idi. "Her zaman tek bir komutanın olmasını benimseyen askerlik sanatının kuralları ile terslik teşkil eden" bu durum, karışıklıklara neden oldu.¹³

13 *Vospominaniya: Tsarstvovanie Nikolaya II*, 373; *A Century of Russian Foreign Policy*, 239-245.

Savaş Bakanı ve Mançurya'daki Rus birliklerinin komutanı Kuropatkin Rusya'nın Mançurya'daki nüfuzunu arttırmamasından yanaydı; Dışişleri bakanı Lamzdorff ise daha yavaş bir politikayı tercih etmekteydi. Rus çarını genişleme konusunda destekleyenler arasında kereste sanayinden bazı işadamları, Rusya İçişleri Bakanı ve Alman İmparatoru Wilhelm II de vardı. İçişleri Bakanı, Japonya ile yapılacak bir savaşın içerdeki devrim dalgasını sakinleştireceğine inanıyordu. Sonunda, Rusya Japonya'ya savaş açtı ve beklenilenin aksine, 2 yıl süren savaştan ağır bir yenilgi ile çıktı. Yenilginin başlıca nedenleri; kötü komuta, komutanlar arasındaki anlaşmazlık ve savaş için popüler desteğin olmamasıydı. Denizdeki ve karadaki ana muharebeler Japonlar tarafından kazanıldı. Savaşın başında Japonlar 180.000, Ruslar ise 130.000 kişilik bir orduya sahipti. Mart 1905'teki Mukden Muharebesi'nde her iki taraftan 300.000 asker savaştı ve yenilen taraf Ruslar oldu. Pasifik donanmasının yıkılmasıyla Rusya, Baltık donanmasını devreye sokmak zorunda kaldı; boğazların kapalı olması Karadeniz donanmasını kullanmasını imkânsız kıldı. Tsushima Deniz Muharebesi'nde Japonlara bir kez daha yenilen Rusya barış antlaşması imzalamak zorunda kaldı. 5 Eylül 1905'te imzalanan "Portsmouth Antlaşması"na göre Rusya, savaş tazminatı ödemeyecek fakat bunun karşılığında Çin üzerindeki haklarından vazgeçecekti. Ayrıca Sakhalin adasının yarısından vazgeçmeyi kabul etti. Japonya ise Liaotung yarımadasını, Port Arthur, Dalny ve Güney Mançurya demiryolunu ele geçirdi. Mançurya daha önce olduğu gibi Çin'e bırakıldı. Kore bağımsız ilân edildi fakat Japonya'nın nüfuz alanında kabul edildi.¹⁴ Bu savaş ve sonucu ile Rusya, son on yıldır Asya'da kazandığı her şeyi kaybetti.

1907 ve 1910'da Japonya ve Rusya arasında bir dizi antlaşma imzalandı. Eğer Rusya bu antlaşmaları 1904'te imzalamış olsa idi savaş olmayabilirdi. Bu antlaşmalarla Rusya, Japonya ile paylaşım evet dedi. Japonya Kore işlerinde, Güney Mançurya ve iç Moğolistan'da tam kontrol sahibi olurken, Rusya dış Moğol-

14 PSZRI, 25: 713-15.

listan ve kuzey Mançurya üzerinde hakimiyet kurdu. 1911'de Rusya'nın desteğini alan dış Moğolistan, Çin'den bağımsızlığını ilân etti. 1912'de Rusya ve Japonya arasında Çin'e karşı ikinci bir paylaşım antlaşması yapıldı. Birinci Dünya Savaşı başlarken Rusya, Japonya ve İngiltere bu bölgede bir ittifak oluşturmuş durumda idiler.¹⁵ Bu gelişmeler dışında, savaşın en önemli sonucu, Rusya'da var olan ekonomik, sosyal ve politik krizi tetiklemesi oldu. Bunun sonucunda 1905'in Ocak ayında, Rusya'da 1917 Bolşevik devriminin provası olarak kabul edilegelen bir ihtilâl ortaya çıktı.

1905 ihtilali ve anayasal monarşi

Rusya'nın Japonya'ya karşı açtığı anlamsız savaş ve onun sonucunda gelen yenilgi, insanların ekonomik sıkıntılarını dile getirme istekleri ve hükümetin isyanı bastırmakta gösterdiği beceriksizlik ve son olarak muhalefetin direnci ve inancı, ihtilâlin en önemli nedenleriydi. Ocak 1905'te işçi aileleri sıkıntılarını ve şikâyetlerini dile getirmek için sessiz bir protesto yürüyüşüne başladılar fakat çarın Kossak birlikleri, protestocuları kurşunlarla karşıladılar ve olay bir katliama dönüştü. "Kanlı Pazar" adını alan bu olay, bütün Rusya'da büyük bir tepkiyle karşılandı ve çara karşı öfke ve memnuniyetsizliğin artmasına neden oldu. Tepki gösterenler arasında artık sadece işçiler değil, entelektüeller, memurlar kısaca bütün Rus halkı vardı. Farklı şehirlerde ciddi olaylar çıktı ve kısa sürede bir devrime dönüştü. Devrimden etkilenmeyen hemen hiçbir sınıf kalmadı. Hükümetin bu devrimden ayakta çıkmasının en önemli nedeni, isyanların veya protestoların aynı anda olmamasıydı. Bazı bölgelerdeki olaylar, otoriteleri kaçmak zorunda bıraktı. Endüstri işçilerinin dinamizmi devrimin diğer önemli bir özelliği idi. 1905'te henüz Rus toplumunun ince bir tabakasını oluşturan bu sınıf, otokrasiye karşı ortaya çıkan muhalefetin başı-

15 Keith Neilson, *Britain and the Last Tsar: British Policy and Russia 1894-1917* (Oxford: Clarendon Press, 1995), 369-70.

nı çekiyordu. 1905 olayları yeni tür bir devrim idi ki bu devrimde Marksist hareketin kırsal toplumlardaki etkisini görmek mümkündür.¹⁶

Çar Nikolay'a siyasî yapıda temsili bir hükümet oluşturulması gerektiği yönünde ilk uyarılar daha iktidarının ilk yılında, 1895'te, geldi fakat Nikolay, liberallerden gelen bu anayasal düzen talebini Rusya için anlamsız bir "rüya" olarak niteledi.¹⁷ Liberaller ve çar Nikolay arasında siyasî reform adına 1895'de yaşanan bu gerilim toplum düzeyinde yansıma bulmadı. Bu yıllarda toplumsal düzeyde talepler işçi sınıfı odaklı olup, daha çok çalışma yerlerinin ve şartlarının iyileştirilmesi, işçi hakları ve özellikle örgütlenme hakkının kazanılması yönündeydi. Dönemin en önemli işçi hareketleri, liman ve tersane işçilerinin yoğun olduğu St. Petersburg ile Rusya ağır sanayisinin merkezi Moskova ve civarında ortaya çıktı. Devrimci entelektüeller bu dönemde yazdıkları yazılarla, işçi sınıfının politize olmasını sağladılar ve devrimci harekete zemin hazırladılar.

Georgii Valentionoviç Plekhanov (1856-1918) bu devrimci entelektüellerden en ünlüsüydü. Plekhanov önce popülist "Toprak ve Özgürlük" örgütüne üye idi. Fakat 1879'de politik terör metoduna karşı çıktığı için bunu savunan örgütle yollarını ayırdı ve bir süre toprağın eşit paylaşımını öngören *Çyornıy Peredel* (Siyah Paylaşım) adlı başka bir örgüte girdi. Daha sonra 1880'de İsviçre'ye gitti ve orada popülizmden vazgeçti ve Marksizm'e sarıldı. Plekhanov, *Farklılıklarımız* adlı eserinde, modern ekonomik sistemin Rus ekonomisinin temeli olan toprak –komün– sistemini yıktığını; bununla birlikte devrim hareketinin, ekonomileri yıkılan köylülerden değil, işçilerden geleceğini belirtti, çünkü ona göre, köy komünü karakteri itibarı ile komünist bir toplum yapısından çok burjuva bir toplum yapısına kayma eğilimi göstermekteydi. Bu nedenle Rus entelektüeli, işçiler üzerine yoğunlaşmalı, onlara devrim

16 Alan Wood, *The Origins of the Russian Revolution 1861-1917* (Routledge, London ve New York, 1993), 32.

17 *Slavonic Eastern European Review* (London: The School of Slavonic and East European Studies in the University of London, 1932-1939), Ocak (1934): 35: 349-50, 352-54.

için rehberlik etmeliydi. Plekhanov, endüstriyel bölgelerdeki işçilerin örgütlenmesini, sosyalist bir partinin kurulmasını ve bu partinin faaliyetleri ile köylülerin de devrim hareketi içine çekilmesini önerdi: Terörün devrim için kullanılabileceğini ama kontrolden çıktığı zaman ona zarar verebileceğini belirtti. Bu görüşlerden hareketle 1884'te Cenova'da "Emeğin Kurtuluşu" (*Osvobojdienie Truda*) isimli bir örgüt kurdu ve "devasa bir makine olan despot bir polis devletinin bütün yükünü işçi sınıfı omuzlamakta olduğunu, bunun ancak işçiler, üretim araçlarının tamamına sahip olursa sona erebileceğini" belirtti.¹⁸

İşçilerin örgütlenmesi, grevler ve sokak protestoları ilân ve bildiri dağıtma gibi faaliyetlerde işçi sınıfına rehberlik ve öncülük eden entelektüeller arasında, 1895 Şubat ayında St. Petersburg'da yeni limanda baş gösteren grev sırasında işçilerin *soyuz bor'by* (Mücadele Birliği) kurmasına yardım eden¹⁹ Vladimir İl'iç Ulyanov da vardı. Ulyanov arkadaşlarıyla birlikte 19 Nisan 1895'te, "Emeğin Kurtuluşu için Mücadele Ligi" isimli gizli bir örgüt kurdu. Örgüt, Rusya işçileri için, kapitalistlerin ve hükümetin onları itaat altına almak için vurduğu zincirleri kırmanın zamanının geldiğini ve onların da diğer işçilerin mücadelesine katılması gerektiğini savundu. "Dünyanın bütün işçileri, birleşin!" sloganı ile bir devrim ihtilâli beklentisinin sinyallerini verdi.²⁰ Bu örgüt, ileride kurulacak "Rusya Sosyal Demokratik İşçi Partisi"nin (RSDİP) temelini oluşturdu ve 1896 yılı St. Petersburg işçi grevlerinde aktif rol oynadı.²¹ Bu faaliyetlerinden dolayı Ulyanov, birliğin diğer liderleriyle birlikte Aralık 1895'te hapsedildi ve Sibir-

18 G. V. Plekhanov, *Naşi Raznoglasiya* (St. Peterburg: Novyi Mir, 1906), 241; 278-301; G. V. Plekhanov, *Soçineniya*, 24 cilt (Moskva: Gosizdat, 1923-27), 2: 357-58.

19 Neil Harding, editör. *Marxism in Russia: Key Documents, 1879-1906*, çeviren Richard Taylor (New York: Cambridge University Press, 1983), 143-146, 149-215.

20 Vladimir L. Burtsev (ed.). *Za Sto Let, 1800-1896: Sbornik po istorii političeskikh i obščestvennikh dvijenii v Rossii* (London, 1897), 262-63.

21 *Marxism in Russia*, 121-208.

ya'daki Lena nehri civarına sürgüne gönderildi. Burada ismini Lena nehrinden esinlenerek Lenin olarak değiştirdi.²² Liderleri sürgün edilen ve büyük bir baskı altında tutulan RSDİP, ilk toplantısını ancak 2 yıl sonra 1-3 Mart 1898'de Minsk şehrinde organize edebildi. Bu toplantıda örgüt, amaçlarını ve izlenmesi gereken yolları açıkladı. Buna göre partinin amacı, bütün yerel güçleri ve sosyal demokrasi çatısı altında faaliyet gösteren bütün organizasyonları, RSDİP'nin çatısı altında birleştirmek ve politik özgürlük amacı etrafında hareket etmektir.²³ 1902 yılında Marksist Petr Berngardoviç'in editörlüğünde, *Osvoboğenje* (Özgürlük) isimli iki haftada bir yayınlanan bir dergi çıkarılmaya başlandı. Dergi ilk olarak Ştutgard'da yayınlandı. Daha sonra 1904-1905 döneminde Paris'te çıkarıldı. Bu derginin sayıları gizlice Rusya'ya getirildi ve devrimci hareketin yayılmasında önemli bir katkıda bulundu. Dergi, Rusya'daki otokrasi rejimine son verilmesi, yerine, konuşma, basın, toplantı özgürlüğü gibi sivil hak ve özgürlüklere dayalı bir düzen kurulması çağrısında bulundu.²⁴

Bu arada İçişleri Bakanı D. S. Sipyagin Nisan 1902'de suikastla öldürüldü ve yerine kısa bir süre polis teşkilâtının başkanlığını yapmış, son derece katı ve otokrat yanlısı biri olan Vyacheslav Konstantinoviç Pleve getirildi. Ona göre, "ihtiyaçlar ve çıkarlar arasındaki dengeyi sadece güçlü bir otokrasi sağlayabilirdi. Kişiler hem çara bağlı bir tebaa hem de vatandaşlar olarak sadece otokrasi yönetimi altında çalışabilirlerdi." Böylesine katı bir yaklaşım sergileyen Pleve Temmuz 1904'te bir suikast sonucu öldürüldü.²⁵ Lenin sürgünde kaldığı süre içerisinde, *Şto Deyalet? Nabolevşie voprosy našego dvijeniya* (Ne Yapılmalı? Hareketimizin Can Alıcı Soruları) isimli kitabını yazdı. Kitabı, 1902'de kendisi sürgünden döndükten sonra basıldı. Plekhanov gibi, Lenin de Rus entelektüellerinin işçi sınıfını eğitme-

22 Mark Jones, editör. *Storming the Heavens: Voices of October* (London: Atlantic Highlands, N.J.: Zwan, 1987), 6-15.

23 *Manifest Rossiiskoy Sotsial'-demokratičeskoj Raboçey Partii, 1898 g.* (Geneva: T. A. Kuklin, 1903), 2-3.

24 *Osvoboğenje*, No. 1 (Haziran 1902), 2-10.

25 *Krasny arkhiv*, (1926) 18: 202.

si ve “onları tam anlamıyla bir devrimci gibi yetiştirmesi” gerektiğini belirtti.²⁶

Temmuz-Ağustos 1903'te ise RSDİP, II. Kongresini topladı. 17 Temmuz'da toplanıp Ağustos başında son bulan kongrede, sosyal demokratlar parti programını açıkladılar. Buna göre, yapılması gereken ilk iş rejimi yıkmaktı. Daha sonra 20 yaşını doldurmuş herkese, cinsiyet farkı gözetmeksizin oy hakkı esasını, geniş yerel hükümet uygulamasını, sınırsız düşünce, konuşma, basın, toplanma, sendikalaşma ve grev hakkını kabul etti. Ayrıca örgüt programında, bütün sosyal sınıfların ve ayrıcalıkların ortadan kaldırılmasını, cinsiyet, ırk, din ve milliyet gözetmeksizin herkese eşit haklar verilmesini, hakimlerin halk tarafından seçilmesini, ordunun yerine gönüllü askerî birlikler kurulmasını, kilise ile devletin tamamen birbirinden ayrılmasını, 16 yaşına kadar olan bütün çocuklara ücretsiz ve zorunlu eğitim verilmesini, ihtiyacı olan çocuklara devlet tarafından yiyecek, giysi ve ders kitapları sağlanmasını ve Rusya'da yaşayan bütün halklara kendi kaderlerinin kendileri tarafından belirlenme hakkı verilmesini kabul etti. Ekonomik gelişme için ise doğrudan vergilerin kaldırılmasını ve vergide eşitlik sağlanmasını ön gördü.²⁷ Bu kongrede parti içerisinde iki grup ortaya çıktı. İlki Lenin liderliğindeki Bolşevikler, ikincisi ise Martov liderliğindeki Menşevikler idi. Bolşeviklere göre sorunların iki çözümü vardı: Anayasal bir yapı veya silâhlı devrim ve Bolşeviklere göre gerçek çözüm, ikincisi idi. Menşevikler bunun ütöpik olduğunu belirttiler ve önce anayasal yönetimin kabul edilmesini, var olan politik yapının kırılmasını, sonra gerekirse devrim yapılmasını önerdiler.²⁸ Bu görüş farklılıklarına rağmen Bolşevikler ve Menşevikler, 1912'deki ke-

26 Ernst Fischer ve Franz Marek, editörler. *The Essential Lenin* (New York: Herder and Herder, 1972), 29-30.

27 *Izveščenie o vtorom oçerednom s"ezde Rossiiskoy Sotsial'-demokratičeskoj Raboçej Partii* (Geneva: Izd. Ts. K. RSDRP [Rusya sosyalist Demokratik İşçi Partisi], 1903), 7-15.

28 *Protokoly ob'edinetel'nogo s'ezda Rossiiskoy Sotsial'-demokratičeskoj Raboçej Partii, sostoyavşegosiya v Stokgol'me v 1906 g.* (Moskva: TsK RSDRP, 1907), 159.

sin ayırma kadar RSDİP çatısı altında birlikte çalışmaya devam ettiler. Bu arada Kasım 1904'te yeni gizli bir örgüt kuruldu. Zemstvo temsilcileri tarafından kurulan *Soyuz Osvobojdeniya* (Özgürlük Birliği) isimli örgüt de, diğer birçok örgüt ve parti gibi, politik özgürlük ve otokrasinin ilgasını talep etti. Yerine anayasal bir rejim getirilmesini önerdi. Gizli ve eşit oy sistemi ile yapılacak seçimlerle, "işçi sınıfının haklarını savunacak" bir demokrasi yönetimini öngördü.²⁹ Bütün bu faaliyetler artarak devam etti ve Nikolay yönetiminin bastırma politikalarına karşın Rusya'nın merkezî şehirlerinde işçi hareketlerinin ortaya çıkmasında etkili oldu.

Nikolay döneminde hükümet ve rejim aleyhtarı hareketler artarken, onları savunan bir takım kişiler de vardı. Bunların başında Aleksandr III döneminden beri sıkı bir otokrazi taraftarı olan ve hem Aleksandr III üzerinde hem de Nikolay II üzerinde çok büyük etkileri olan Pobedonostsev gelmekteydi. 1880'den 1905'e kadar Kutsal Sinod'un başkanlığını yapan Pobedonostsev, artan devrimci hareketler karşısında hissettiklerini 1898'de kaleme aldığı *Moskovskii Sbornik* (Moskova Koleksiyonu) adlı eserinde dile getirdi. İşçi sınıfının ve devrimcilerin daha modern, daha özgür ve daha katılımcı bir Rusya talebini bir illüzyon ve bir kandırmaca olarak tanımladı. Rusya'nın içinde bulunduğu sorunlara en iyi çözümün, "ruh ve beden" gibi olan kilise ve devlet iş birliğinin devamı ve "hükümetin ve toplum ruhunun temeli olan" Ortodoksluğun güçlendirilmesi olduğunu savundu.³⁰

Rusya'nın merkezinde bunlar yaşanırken, kolonilerinde de yavaş yavaş hareketlenmeler görüldü. Ulusal bilinç uyanmaya başladı. Aslında bu konudaki ilk gelişmeler 19. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmıştı. Özellikle Volga Tatarları ve Kırım Tatarları arasında Pantürkizm akımı yayılmaya başlamıştı. Volga Tatarları, Kazak Türklerinin topraklarında okullar açmışlar, bu okullarda öğretmenlik yapmışlar ve eğitim aracılığıyla

29 *Osvobojdenie*, No. 27 (Kasım 1904), 2.

30 Konstantin Petroviç Pobedonostsev, *Moskovskii Sbornik* (Moskva: Sinodal'na-ya Tip., 1896), 9-18, 26-28.

Pantürkist fikirleri Kazak topraklarına getirmişlerdi. Bu fikirleri engellemek için Rus hükümeti, 1850'lerde Tatar öğretmenlerin Kazak okullarında çalışmalarını yasaklamış ve bunların yerine Rus-Kazak okulları açmıştı. Fakat Tatar etkisini azaltmak için kurulan bu okullar, zaman içerisinde Kazak milliyetçiliğinin filizlendiği yerler oldu. Bunda, Kırım Tatarlarından İsmail Gaspıralı'nın (1851-1914) önemli bir rolü vardır. Rus devletin Ruslaştırma politikasına karşı çıkan Gaspıralı, Rus olmayan halklara kendi kültürlerini geliştirme şansı verilmesi; bunun için Rus okullarının kapatılıp, yerine halk mektepleri kurulması gerektiğini belirtti. Bu amaçla, onun girişimi ve onun gibi düşünen bazı Türk aydınının desteğiyle Orta Asya'da birçok okul açıldı. Bunlardan ilki 1897'de Bahçesaray'da açıldı; ardından başka mektepler geldi. Aynı okullar, 1901'de Münevver Kari Abdurraşid Hanoglu (1880-1933) tarafından Taşkent'te, 1900'lerde ise mollaların egemen olduğu Buhara'da açıldı. İslah edildikleri için *Cedid* okulları olarak anılan bu kurumların sayısı 1894-1905 arasında 9 iken, 1914'te 5 bin'i buldu.³¹ 1876'da Gaspıralı, Rusya'daki Müslümanlar hakkında bir kitapçık/broşür yayımladı. Bu kitapçık, Taşkent, Buhara ve Semerkant'da dağıtıldı. Daha sonra 1883'te *Tercüman* gazetesini çıkardı ve gazete aracılığıyla Pantürkizmin propagandasını yaptı.

Türk aydınların çabaları ile gelişen milliyetçilik duygularının yanı sıra, Bolşeviklerin çabalarıyla 1900'lü yılların başlarından itibaren, Orta Asya'da Türkler arasında rejim karşıtı bir hareket gelişmeye başladı. 1900'de Krasnovodsk'ta ve 1902'de Karaganda madenlerinde Türklerin çıkarttığı işçi grevleri patlak verdi. Bu grevler diğer endüstri sektörlerine de yayıldı: 1902'de demiryolu işçileri greve gitti. 1904-1905'te Bolşevikler, bu bölgede "Puşkin Derneği"ni kurdular: Derneğin amacı, Pazar günleri işçiler için okullar açılmasını sağlamak ve okullarda dersler vermek, okuma odaları açmaktı. Bu derneğin faaliyetlerinden sonra Taşkent'te Türkler tarafından kurulan iki devrimci grup ortaya çıktı: Taşkent Genel Devrim Grubu ve Sosyalist Devrimci Merkez Komitesi. 1904'te ise bir diğer dernek faaliyete geç-

31 Kazak Tarihi, 58.

ti. Bolşevik M. V. Morozov tarafından kurulan dernek, sadece Menşevik, Bolşevikler veya Sosyalist Devrimciler tarafından değil, Ziyonistler ve Daşnaklar tarafından da ilgi gördü. Morozov, *Semerkant* isimli bir dergi yayınlamaya başladı.³²

Toplumsal ve sınıfsal hareketliliğe ve taleplere Rus hükümeti, önce bütûn monarşilerde benzer durumlarda izlenen yöntemlerle; şiddet, bastırma ve hareketin liderlerini hapis ve sürgün ile karşılık verdi. Hükümet Rus olmayan bölgelerde başlayan karışıklıkları, Rus olmayan halklar üzerindeki baskısını arttırarak önlemeye çalıştı. Örneğin, General N. I. Bobrikov, 1898'de Genel Valiliğine atandığı Finlandiya'da 1899-1901 yılları arasında bölgenin bağımsızlığını kısıtlamaya yönelik bir takım politikalar uyguladı fakat bu politikalar karışıklığı önlemeye yetmediği gibi, Rusya'da yeni bir muhalefetin oluşmasına zemin hazırladı. Rus hükümeti bu muhalefeti, Finlandiya'nın bağımsızlığına yönelik politikalar izlemek yerine, bağımsızlığı kısıtlamaya yönelik yeni girişimlerle bastırmaya çalıştı. Mart 1903'te yayınlanan bir bildiri, Genel Vali'ye istediği otelleri, toptan ve perakende satış yapan kitapçıları ve her türlü ticarî ve endüstriyel kuruluşları geçici olarak kapatma, her türlü özel ve kamusal toplantıyı yasaklama, politik düzene zararlı gördüğü her türlü kişiyi Finlandiya'dan sürme yetkisi verdi. Aynı bildiri, bütûn şehir ve köy idarelerini valinin otoritesine bağladı. Son olarak, valilere gerektiğinde yerel otoritelerce ve idarî kurumlarca alınan kararları veto etme hakkı verdi.³³

Daha önce belirtildiği üzere, hükümete yönelik tepkiler 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nda alınan yenilgiden sonra daha da arttı ve hükümetin halkın şikâyetleri dinlemek yerine onu susturmaya çalışmak istemesi ile bir ihtilâle dönüştü. Bu, Rusya'daki ilk devrimdi. İhtilalin nedenleri konusunda Witte'nin 13 Ekim 1905'te çara yazdığı mektup önemli ipuçları sunar. Ayrıca, Witte ekonomi Bakanı olduğu için tespitleri, hükümet içinden birinin 1905 arifesinde Rusya'nın içinde bulunduğu duruma dair gözlemlerini yansıtmaları açısından son dere-

32 *Central Asia: A Century of Russian Rule*, 173-182.

33 *PSZRI*, 23: 170-71.

ce önemlidir. Bakan'a göre, ihtilâlin kökenleri çok daha derindi ve asıl nedeni, "Rusya toplumunun düşünen kesimlerinin ideolojik talepleri ile halkın yaşantısı arasındaki bozulmuş bağ"dı. Ona göre, Rusya'da var olan rejimin süresi dolmuştu ve sivil özgürlükler üzerine oturmuş kanunla yönetime ihtiyaç vardı. Rusların yaşam koşullarının düşündükleri veya ümit ettikleri koşullara yakın hale getirilmesi gerekiyordu. Bunun için ilk olarak, halkın seçtiği temsilcilerden oluşan bir yasama meclisi, "Devlet Duma"sı kurmak, gerekliydi. "Devlet Duma"sı herkeşe düşünce ve basın özgürlüğü, toplantı yapma hakkı vermiyordu. Hükümet, Duma'nın çalışmalarına engel olmamalı; ayrıca sorunların çözümü için, halkın çoğunluğunun faydasına olabilecek bir ekonomi politikası izlemeliydi.³⁴ Bu son derece mantıklı çözüm önerileri 17 Ekim'de yayınlanan Ekim Manifestosu'nda yer aldı; fakat çözüme giden yol hiç de kolay değildi, çünkü bir tarafta sosyalist devrimci partilerin artan faaliyetleri, diğer yanda Duma'daki partilerin sorunlara çözüm getirmekten uzak çekişmeleri ve politikaları vardı.

Hükümet ihtilâlden sonra, protestocuları sakinleştirmek ve karışıklığa son vermek için bir takım adımlar attı. Ağustos 1905'te devlet işlerinde çara yardımcı olması için seçilmiş üyelerden oluşan Devlet Duma'sının oluşturulması hakkında bir bildiri yayınladı. Bildiride "Rusya devletinin, çar ve halkı arasındaki çözülemez bağ sayesinde ortaya çıktığı ve büyüdüğü" belirtildikten sonra, yasama ile ilgili önerilerin ve taslakların tartışılıp görüşüleceği bir Duma kurulacağı belirtildi. Ardından, aynı gün bununla ilgili bir kanun yayınlandı. Buna göre Duma, devleti ilgilendiren hemen her konuda tartışıp yasa çıkarabilecekti. Eğer alınan kararlarda 3/2 çoğunluk sağlanamazsa Duma, kararı Devlet Konsülü'ne iletenecekti. Ayrıca hükümet Ağustos 1905'te "Dini Hoşgörü Hakkında" bir bildiri yayınladı. Bildiriyle, Ortodoksluktan diğer dinlere geçenlere hiçbir baskı ve şiddet uygulanmayacağı, bunun kişinin sivil özgürlüklerine ve haklarına hiçbir zarar getirmeyeceği belirtildi. Ortodoks olarak kayıtlı olup, aslında ailesi ve kendisi Ortodoksluğun gerek-

lerini yerine getirmeyenlere, isterlerse başka bir din adı altında kayıt yaptırabilecekleri açıklandı. Petro döneminde büyük bir takibe uğrayan “Eski İnananlar”³⁵ a kamuya açık dinî hizmetler düzenlemeleri için izin verildi ve bu grup yasal olarak tanındı. Ayrıca, Eski İnananlara kilise inşa etme veya kiliselerini tamir etme hakkı verildi.³⁵ Bu bildiri ile hükümet, hemen her dönemde merkeze karşı bir tavır sergileyen Eski İnananları bir takım haklarla kendi tarafına çekmeye ve kendisine oluşan muhalif grubu küçültmeye çalıştı. Devlet bu adımları atarken, devrimci örgütler ve partiler faaliyetlerine devam etti.

Bu örgütlenmelere paralel olarak, işçilerin talepleri ve protestoları da arttı. 7 Ekim 1905'te Demiryolu İşçileri Sendikası greve gitti. Sendika işçileri, hükümetten ücretlerinin “işçilerin ve ailelerinin maddî ve manevî ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde” arttırılmasını, çalışma saatlerinin günde 8, haftada 48 saat-ten fazla olmamak üzere yeniden düzenlenmesini, demiryollarının bütçesinden karşılanmak kaydıyla, işçiler için eğitim kurumları, kütüphaneler ve okuma odaları açılmasını talep ettiler. Ayrıca toplantı yapma ve grev hakkı ve konuşma özgürlüklerinin tanınmasını istediler. Son olarak, herkese eşit oy hakkı ve bütün politik ve dinsel suçlarla yargılanmış kişiler içinse genel af talebinde bulundular.³⁶ Hükümetin buna ve bütün protestolara tepkisi bir takım hakları kabul eden bir bildiri yayınlamak oldu.

Ekim manifestosu ve dumalar dönemi

17 Ekim 1905'te yayınlanan bu bildiriyle hükümet ilk olarak Rus devletinin refahının, Rus halkının refahından ayrı düşünülmemeyeceğini belirtti. Ardından, “ülkedeki karışıklıkların halk arasında büyük bir rahatsızlığa neden olduğunu ve imparatorluğun birliğine bir tehdit oluşturduğunu” ifade etti. Bu durum için hükümetin ön gördüğü çözümler; düşünme, konuşma ve toplantı özgürlüğü gibi bir takım sivil hak ve özgürlükleri ta-

35 PSZRI, 25: 257-258; 637-45.

36 *Pravo*, No. 43 (Kasım 8-1905), 1-2.

nımak ve 6 Ağustos Kanunu ile açılması kabul edilen, seçimle başa gelecek yasama meclisleri (Devlet Duma'sı ve Devlet Konsülü) için seçimleri ilân etmekte.³⁷ Bu manifesto, hatta Nisan 1906'da açılan ilk Duma devrimcilerin faaliyetlerini engelleme-ye yetmedi. Ekim Manifestosu'ndan sadece bir gün sonra, 18 Ekim 1905'te, "Moskova Grev Komitesi" toplandı ve protesto hareketlerine devam kararı aldı. Komite, işçilerden grevi sonlandırmalarını ve işlerine geri dönmelerini fakat organize olmalarını ve sosyalizmin bayrağı altında daha önce başka devrimci ve muhalif örgüt ve partilerin talep ettikleri bütün sivil ve politik hak ve özgürlükler elde edilinceye kadar mücadele etmelerini istedi. Benzer bir şekilde St. Petersburg Sovyeti (meclisi), 17-20 Ekim tarihleri arasında, yeni resmî basın organı *Izvestiya Soveta Raboçnik Deputov*'da (Sovyet İşçi Vekillerinden Haberler) yayınladığı bildirilerde, işçileri işlerini bırakmaya, çalışmaya devam eden iş arkadaşlarını da iş bırakmaları için ikna etmeye çağırdı. "İnsanların bildirilere değil [Ekim Manifestosuna referansta bulunarak]; silâhlara ihtiyacı olduğunu; girilen yoldan geri dönüş olmayacağını" belirtti ve herkesi silâhlanmaya davet etti. Ardından *Izvestiya*, 2 Aralık 1905'te sendika ve örgütler olarak toplam 5 kuruluş tarafından ortaklaşa hazırlanan ve onaylanan "Ekonomi Manifestosu"nu yayınladı. Manifesto, herkesi greve gitmeye, devlet hazinesine yaptıkları ödemeleri bırakmaya, bankalarındaki paraları çekmeye çağırdı. Manifestoya imza koyan parti ve dernekler arasında "İşçi Vekilleri Sovyet"i, "Rus Köylü Birliği Baş Komitesi," "Rusya Sosyal Demokratik İşçi Partisi Merkez Komitesi," "Sosyalist Devrimci Parti Merkez Komitesi" ve "Polonya Sosyalist Parti Merkez Komitesi" bulunmaktaydı.³⁸

1905 devrimi sonrasında açılması kararlaştırılan Duma için bir takım siyasi partiler kuruldu. Ekim Manifestosunun ilke-lerini destekleyen "Oktobristler (Ekimciler) Partisi" bunlar-

37 Bernard Pares, *The Fall of the Russian Monarchy: A Study of the Evidence* (New York: Vintage Books, 1961), 503–504.

38 Vladimir I. Nevskii, 1905: *Sovetskaya Peçat' i literatura o sovyetakh, 1905: Materiyaly i dokumenty*, 3 cilt (Moskva: Gosizdat, 1925) 3-12; 87-88.

dan biriydi. İlmî-liberal bir parti olan Oktobristler Partisi, en çok toprak sahipleri, tüccarlar ve sanayicilerden destek buldu. Partinin lideri, Moskova'nın ileri gelen sanayicilerinden Aleksandr Ivanoviç Guçkov (1862-1936) idi. Parti, anayasal monarşiyi destekledi. Kanun ve düzenle birlikte, devrimci akımların ve hareketlerin sona ereceğini savundu. Genel ilkeleri şunlardı: Rusya'nın bölünmez bütünlüğü ve birliğini savunmak; genel oy hakkı ile anayasal monarşinin gelişmesi ve güç kazanmasına katkıda bulunmak ve sivil özgürlükleri desteklemektir. Ayrıca parti, köylülere, Rus toplumun diğer üyeleri ile eşit haklar verilmesini, köylülere toprağın yeniden dağıtılmasını; işçilerin bütün sosyal sağlık sigorta gibi güvencelerinin sağlanmasını, kadınlar ve çocuklar için çalışma saatlerinin kısıtlanmasını, işçilere grev hakkı verilmesini ama bunun şartlarının yasa ile belirtilmesini savundu.³⁹ 1905 devrimi sonrası ortaya çıkan bir diğer parti, *Soyuz Osvobojudeniya* (Özgürlük Birliği) ve *Zemstvo* Anayasacıları Birliği gruplarının birleşmesinden oluşan *Kadet* (Anayasal Demokratik Parti) partisiydi. Partinin lideri, tarihçi Pavel Nikolayeviç Milyukov (1859-1943) partinin açılış konuşmasında, partinin özellikle demokratik bir cumhuriyet veya üretim araçlarının devletleştirilmesini istemediğini, çünkü bu sloganların bazı parti üyeleri tarafından kabul görmediğini, bazıları tarafından ise gerçekçi bulunmadığını belirtti. Genel olarak *Kadet* partisi, Rusya'nın birliğini ve özel mülkiyetin dokunulmazlığını savundu.⁴⁰

A. I. Dubrovin, N. E. Markov ve V. M. Purişkeviç gibi isimlerin liderliğinde 1905 Güzünde kurulan *Rus Birlik Partisi* ise muhafazakâr bir programa sahipti. Parti, Rusya'nın bölünmez bütünlüğünü savundu ve bu bütünlüğün ancak, Ortodoksluk, Rus milliyetçiliği ve sınırsız otokrasi ile sağlanabileceğini ve korunabileceğini ileri sürdü. Ruslar Ortodoks oldukları için, Ortodoksluğa devlette önemli ve baskın bir yer verilmesi ge-

39 *Polnyi sbornik platform vsek Russkik političeskik partii*, 4. Baskı (St. Peterburg, 1907), 111-23.

40 P. N. Milyukov, *God bor'by, 1905-1906* (St. Peterburg: Obščestvennaya Pol'za, 1907), 97-100.

rektiğini savundu. Devlet Konsülü'nün, otokrasinin gücünü sınırlamaktan uzak bir kurum olup, sadece Ruslardan oluşmasını talep etti. Ayrıca hükümetin çok geç kalmadan ve suiistimal edilmeden, konuşma, basın, toplantı yapma gibi sivil özgürlüklere hemen kısıtlamalar getirmesi gerektiğini savundu.⁴¹ Yeni partiler dışında eskiden beri süregelen devrimci partiler, bu dönemde gün ışığına çıktılar; yasal bir nitelik kazandılar. Bunlardan *Sosyalist Devrim Partisi* (SDP), 1906 Ocak'ında bir kongre düzenleyerek, programını açıkladı. SDP, kapitalistlerin mallarına el konulmasını, üretimin ve bütün toplumsal yapının sosyalist ilkeler doğrultusunda yeniden düzenlenmesini ve SDP içinde organize olacak işçi sınıfının mutlak bir zafere ulaşmasını savundu. İşçilerin iş saatlerinin ve ücretlerinin, işçi sendikaları ve hükümetlerce ortaklaşa belirlenmesini, toprağın devletleştirilmesini ve sadece iş karşılığı köylüye verilmesini, madenlerin devletin kontrolü altında olmasını kabul etti.⁴² Partiler, bu taleplerini açılan Duma'da da dile getirmeye devam ettiler.

Hükümet ilk olarak, kişisel özgürlükleri ve hakları tanıdı; bazılarını genişletti. Ortodoks olmayanlara, Yahudilere ve Müslümanlara, dinî özgürlük tanıdı. Kanunlar dışında yargılamayı, keyfî ev aramayı yasakladı. Herkesin istediği yerde yaşayabileceği ve çalışabileceğini kabul etti. Hatta isteyenlerin yurt dışına çıkabileceğini belirtti. Herkese mülkiyet hakkı, silâhsız olmak kaydıyla toplantı yapma hakkı, düşünce özgürlüğü ve kanunlara aykırı olmamak kaydıyla dernek kurma özgürlüğü tanıdı. Fakat siyasi partilerin yer aldığı parlamentonun çarın yetkilerini kısıtladığı gerçek bir anayasal monarşi söz konusu değildi.

Şubat 1906'da "Devlet Konsülünün Reformu Hakkında Kanun"u yayınladı. Buna göre, aristokratlar, kilise ve *zemstvo* temsilcilerinden seçilmiş üyelerle, hükümet tarafından atanan eşit sayıdaki temsilcilerden oluşan "Devlet Konsülü," "Devlet Duması" ile aynı yasama hakkına sahip olacaktı. Bundan böy-

41 *Polnyi sbornik platform vsek Russkik političeskik parti*, 46-48.

42 *Programa i organizatsionnii ustav Parti Sotsyalistov-Revolutionerov* (Paris: Izd. TsK PS-R, 1906), 18-28.

le, adı geçen iki kurumun onayı olmaksızın hiçbir yasa geçerli sayılmayacaktı. Yasalar Duma tarafından görüşülüp, Konsül'e gönderilecekti. İki kurumdan birisi tarafından ret edilen yasalar geçersiz sayılacaktı.⁴³ "Devlet Konsülü"nde hükümet, atanmış üyeler aracılığıyla yasamada etkili olmayı, bir anlamda Duma'nın yasama gücünü kontrol etmeyi amaçladı.

Anayasal rejime asıl darbe indiren ve onu başlamadan rafa kaldıran 23 Nisan 1906'da, Bakanlar Kurulu tarafından hazırlanan ve Nikolay'ın bizzat kendisi tarafından incelenerek yayınlanan "Temel Devlet Kanunları"ydı. Buna göre, otokratik güç çara aitti. Yasama yetkisi ise çar, "Devlet Konsülü" ve "Devlet Duması"nın ortak yetkisindeydi. Her ne kadar kanunlar, adı geçen iki kurum tarafından hazırlansa da, çarın onayı olmaksızın hiçbir kanun geçerli değildi. Savaş ve barış kararları çarın kendisine aitti. Ayrıca, kanunlarda Rus çarının mutlaka Ortodoks olması şartı belirtildi ve çarın Ortodoksluğun koruyucusu olduğu kabul edildi. "Devlet Konsülü" ve "Duma"nın onayı olmadan hiçbir kanunun geçerli olmayacağı belirtildi. Bu, çarın onayı hakkındaki ikinci madde ile çelişmekte idi. "Devlet Konsülü"nde çar tarafından atanmış üyelerin sayısı, seçilmiş üye sayısından fazla olamayacaktı.⁴⁴ İlk başta yasama yetkisini Duma'ya ve Konsüle verdiğinden anayasal bir rejimin ortaya çıktığı izlenimini veren kanun, aslında önemli kararlarda çarı yetkili kılarak otokrasinin bir şekilde devamını sağladı. Özellikle çara, Duma'ya ve Konsül'e verilen ortak yetkiler dolayısı ile ilk Duma'dan başlayarak yasama sürecinde bazı sorunların çıkmasına zemin hazırladı.

Birinci ve İkinci Duma (27 Nisan 1906-Haziran 1907)

Temel Kanunların kabulünden sonra, 27 Nisan 1906'da Rusya'nın ilk Duma'sı açıldı. Bakanlar Kurulu başkanlığı yapan (1911-14) Kont Vladimir Nikolayeviç, günlüğünde, ilk Du-

43 PSZRİ; 26: 154-55.

44 *Protokoly zasedanii soveščaniya...po peresmotru osnovnykh gosudarstvennykh zakonov* (St. Petersburg: Gosudarstvennaya Tip., 1906), 28-29, 32-35, 94.

ma'nın beklenilenin aksine büyük bir ilgi görmediğini yazdı. Nikolayeviç'in verdiği bilgilere göre redingotlar içindeki Duma ve Konsül üyelerinin aksine kendi kostümleriyle gelen köylü ve işçi temsilcileri, Duma'ya gerçek bir katılım amacından çok, ortamı germek için geldiler ve çarın açılış konuşması boyunca nefretle etrafındakilere baktılar. Duma üyelerinden Vladimir I. Gurko da, ilk Duma'ya barış havasından çok, gerginliğin hakim olduğunu belirtti. Ona göre, Sarayda Duma'nın toplandığı St. George odasındaki gerginliğin en önemli nedeni, katılımcıların büyülemek için mücevherlerle bezenmiş çarlık ailesi ile geleneksel giysiler içindeki köylü ve işçi temsilcilerinin tezat görüntüsüydü. Bu tezat bir anlamda çarlık ailesinin içinde bulunduğu lüksü ve halkın içinde bulunduğu fakirliği gözler önüne sermekteydi.⁴⁵

Duma'daki gergin hava, üyelerin talepleri ve bu taleplerin hükümet tarafından reddi ile arttı. 5 Mayıs 1906'da Duma, beklentilerini ve taleplerini açıkladı. Bunlar arasında köylülerin keyfi yönetim ve vasilikten kurtarılması, yaygın eğitimin geliştirilmesi, vergilerin eşit dağıtılması ve Rusya'nın birliği için, Rus olmayan ulusların ihtiyaçlarının ve isteklerinin karşılanması, onlara kendi gelenekleri çerçevesinde yaşama hakkının verilmesi gelmekte idi. Duma, bunlar arasında özellikle toprak sorununu vurguladı ve bu sorunun çözümü için aristokrat, saray, kilise ve manastır topraklarından bir kısmının yeniden düzenlenmesini ve köylüye dağıtılmasını önerdi. Ayrıca Duma, bakanların, halkın temsilcisi olan Duma'ya karşı sorumlu olmasını, Devlet Konsülü'nün dağıtılmasını ve Duma'nın yasama ile ilgili maruz kaldığı kısıtlamaların kaldırılmasını talep etti.⁴⁶ 13 Mayıs'ta Duma'ya verdiği cevabında hükümet, bu talepleri reddetti, özellikle toprak sorunuyla ilgili çözüm önerisinin kabul edilemeyeceğini belirtti ve toprak sorununun, anavatanın

45 Harold H. Fisher (ed.). *The Memoirs of Count Kokovtsov: Out of My Past*, çev. Laura Matveev (Palo Alto: Stanford University Press, 1935), 129-30, Vladimir I. Gurko, *Features and Figures of the Past: Government and Opinion in the Reign of Nicholas II* (New York: Russell & Russell, 1967), 470-471.

46 Gosudarstvennaya Duma, *Stenografskie otçetu, 1906 god. Sessiya I*, cilt 1 (St. Petersburg, 1906), 239-41, 321-23.

önemli güçlerini –kilise, saray ve aristokrasi– zarara uğratmadan çözümlenebileceğini ileri sürdü. Bu konu hakkındaki anlaşmazlıkların büyümesi üzerine, 9 Temmuz'da Duma'yı kapattı. Hükümet bu kararını aynı tarihli bir bildiri ile şöyle savundu: "Duma, tarafımızdan atanan yerel otoritelerin davranışlarını sorguladı; Temel kanunlarda hatalar olduğunu ileri sürdü ki bu kanunlar ancak Majestelerinin, çarın, isteği ile değiştirilebilir ve halk adına olduğu iddiası ile bazı illegal davranışlar içerisine girdi. Bu davranışlardan cesaret alan köylüler birçok yerde toprakları yağmadılar, kanunlara ve yasal otoritelere karşı çıktılar." Bu açıklamadan sonra hükümet, aynı bildiride herkesi, anavatanın birliği, barışın korunması için kendisini desteklemeye davet etti ve toprak sorununun başkalarının mülkiyet haklarına zarar vermeden çözümleneceği sözünü verdi.

Duma'nın dağıtılmasının ardından, 180 Duma üyesi, St. Petersburg'un birkaç kilometre kuzeyindeki Vyborg şehrinde bir araya geldi ve 10 Temmuz 1906'da hükümetin kararını protesto eden "Vyborg Manifestosu"nu yayınladı. Manifestoda eski üyeler, Duma'nın tekrar açılmasını talep ettiler, bu olmadığı takdirde halkın hükümete asker ve para vermeyeceğini belirttiler. Hükümet bu bildiriye cevapsız bıraktı. Vyborg Manifestosu, Duma üyelerinin meclisin İngiltere gibi ülkelerde krallığın otoritesini sınırlayan en önemli iki hakkının, asker ve vergi toplama yetkisinin altını çizerek taleplerini kabul ettirmeye çalıştıklarını gösterir. Fakat bu talepler hiçbir sonuç getirmedi çünkü yasal olarak son söz hâlâ çara aitti. Ayrıca *Kadet* Partisi'nin kurucusu Milyukov ve üyelerinden Vasili Alekseyeviç Maklakov'un aktardığı izlenimlerinin gösterdiği üzere ilk Duma, farklı görüşte ve toprak sorunu başta olmak üzere birçok konuda birbirleriyle anlaşmazlığa düşen siyasi partilerden oluşmaktaydı. Örneğin, Kadetliler devrimin başarılı olamayacağını ileri sürdüler; onun yerine anayasal bir yönetim talep ettiler ve bu yönüyle devrime destek veren Sosyalist devrimcilerle ters düştüler. Böylece Duma'daki partiler önemli konularda hükümete karşı bir birlik gösteremediler. Bu da onların şansını azalttı.

Dumanın açmazı terörü tırmandırdı: 12 Ağustos'ta Başbakan P. A. Stolypin'e karşı bir suikast girişiminde bulunuldu. Başbakan, Botanik Bahçesi yakınlarındaki evinde misafirlerini ağırlarken, hizmetçilerin arasına karışan bir terörist üzerindeki bombayı patlattı. Başbakan sağ kurtulurken, bu suikast girişiminde 25 kişi hayatını kaybetti; bir o kadar kişi de yaralandı. Başbakana yönelik bu girişim, hükümetin politikalarına bir tepkiydi. Bu olaydan sonra, 19 Ağustos'ta sıkıyönetim ilân edildi.⁴⁷ Aynı tarihlerde Stolypin, çektiği telgraflarla kendisinin ve hükümetinin politikası hakkında bir basın açıklaması yaptı. Hükümetin topluma karşı değil, toplumun düşmanlarına karşı savaştığını; sorunlara rağmen, eski sisteme dönmeyeceğini, başlamış olan anayasal ve yasal sürecin devam edeceğini belirtti. Bu önlem ve açıklamalara rağmen, olayların ardı arkası kesilmedi. Stolypin'in kendisinin verdiği bilgilere göre, 1906 yazı boyunca Sivastopol, Sveaborg, Reval ve Kronstadt gibi liman şehirlerinde ayaklanmalar çıktı: Saldırıları düzenlendi ve yağmalar yapıldı. Karadeniz Donanması komutanı Çukin, Samara valisi Blok, Varşova Genel Valisi Polis yardımcısı General Markgrafskii ve Semenov, muhafız birliklerinin komutanı ve birçok polis öldürüldü.

Stolypin bu sorunlara yeni bir reform programı açıklayarak çözüm getirmeye çalıştı. Programda düşünce özgürlüğünün kabulü, köylülerin topraklarının ve işçilerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi, yerel yönetimlerde reform yapılması, Baltık bölgesinde, Kuzey ve Güney-Batı bölgelerinde ve Polonya eyaletlerinde *zemtsvoların* tekrar açılması, yerel mahkemelerde, orta ve yüksek öğretim kurumlarında reformlar yapılması, polisin jandarma ile birleşmesini sağlayacak düzenlemelerin yapılması ve yeni bir gelir vergisinin konulması vardı.⁴⁸ Bu reformlardan Stolypin, ilk toprak sorununu ele aldı. 1861-1905 arasında nüfus % 40 arttı. Stolypin, köylüleri vatandaşlara dönüştürerek tarımsal üretimi arttırmayı, sosyal ve ekonomik ka-

47 PSZRI, 26: 738-39, 814. *Pravo*, No. 28 (16 Temmuz 1906), 2373; No. 51 (23 Aralık 1907), 3316.

48 *Pravo*, No. 34 (16 Temmuz 1906), 2697-2701.

osu engellemeyi ümit etti. 1904'te çara yazdığı notta/muhtıradaki "kırsal kesimdeki halk düzene saygılı vatandaşlara dönüşmedikçe, kanuna dayalı bir devlete sahip olmanın mümkün olmayacağını belirtti." Stolypin'in vatandaştan kastı, köylülerin bir takım sivil ve politik haklara sahip olması demektir. Ayrıca, Stolypin'e göre, Rusya'nın en önemli gelir kaynağı olan toprağı verimli hale getirmek, bunun için de onu kolektif olmaktan çıkarıp bireysel mülk haline getirmek gerektiği. Kasım 1906 kararı ile hükümet, köylülere devlet topraklarından bir kısmını satabileceğini duyurdu; hatta toprak alımını kolaylaştırmak için Köylü Bankasından kredi vermeyi taahhüt etti. Birçok toprak sahibi ayaklanma ihtimalinden ve topraklarının istimlak edileceğinden korktuğı için topraklarını –hatta ucuz fiyatlara– satmaya razı idi fakat köylüler, toprak alımına ilgi göstermedi. Kapitalistler de toprak alımı konusunda heyecanlı değildi, çünkü onlar da topraklarının istimlak edilmesinden endişeliydiler. Bunlara rağmen 1896 ve 1905 arasında Köylü Bankası toplam 4,9 milyon *desyatina* (bir *desyatin*, 1.09 hektara eşit Rus ölçü birimi) toprak sattı. Bir yıl içerisinde bu rakam, 8,7 milyon *desyatine* ulaştı.

Ekim 1906 kararı ile köylülerin sivil ve kişisel hakları genişletildi ve böylece onlarla toplumun diğer sınıfları arasındaki farklılıklar azaltıldı. Köylülerin devlet kurumlarında çalışmalarına, devlet kurumuna veya herhangi başka bir işe girdiklerinde köy komünü ile bağlarını devam ettirmelerine, komünün izni olmaksızın eğitim kurumlarına devam etmelerine izin verildi; Ayrıca, köylülere, kendi köylerini terk etmeden toprak alarak başka bir köyü komününe kayıt olma hakkı ve yeni ikamet yerlerinden gerekli izni aldıkları sürece, istedikleri yerlere göç etme izni verildi. Aynı kanunla, *inoradtsy* (özel bir legal statüye sahip etnik gruplar: Sibiryalı yerli halkı, Orta Asya ve Hazar'ın ötesinde yaşayan Samoyedler, Kalmuklar ve Yahudiler) dışında bütün Rus halkına, orijinleri ne olursa olsun devlet hizmetine girmek konusunda aristokratlarla eşit haklar verildi. Bu yenilikler, *mir*'in köylü üzerindeki etkisini kırıp, onu birey haline getirmeyi amaçladı. Ayrıca bu kanunla köylüler, valinin iz-

ni olmaksızın *zemtsvo* meclislerine seçilebileceklerdi. Köylülerin toprakla ilgili işlerine yardımcı olabilmek amacı ile Toprak Organizasyonu Komisyonları kuruldu. Köylülere toprak sahibi olma hakkı getiren bu kararlar, köy komününün zayıflamasında etkili oldu. Stolypin'in toprak reformları bazı liberallerden ve bütün radikallerden tepki alırken, ılımlı muhafazakârlardan (Oktobristlerden) destek gördü. Radikaller toprak reformunun devrime doğru gidişatı sekteye uğratacağını, liberaller ise toprağın kamulaştırılmasına engel olacağını düşündüler. Kanunlara rağmen köylüler komünden (*mir*'den) ayrılmak istemediler, çünkü komünden ayrılan birisinin yoldan, su kaynaklarından ve su kanallarından faydalanması kolay olmayacaktı. Ayrıca bazı köylüler toprakların bölünmesi ile birlikte kendilerine yeteri kadar otlak kalmayacağından endişe ettiler. Eşitlik ilkesine inanan köylüler, özel mülkiyetin eşitliğe darbe vuracağına inandılar. Son olarak, sosyal anlamda köylüler, özellikle eşleri yılın büyük bir bölümünde çalışmak için şehre giden kadınlar, köydeki sosyal hayattan memnundu ve ayrı toprak sahibi olmanın yalnızlığa neden olacağından korktular. Teoride komünden ayrılmak gönüllü olacaktı ama bazen görevliler zor kullandılar. Fakat rakamlar, toprak sahipliğinin çok yavaş olduğunu göstermektedir. 1908'de komünü terk eden hane sayısı 508.000 idi. 1914'te köylülerin % 24'ü toprak sahibi oldu; % 14'ü ise komünden ayrıldı.⁴⁹

1906'daki kanunlarla alt tabanı hazırlanan toprak reformunun uygulamaya konulması ikinci Duma (Mart-Haziran 1907) döneminden çok, 1907 sonunda açılan üçüncü Duma döneminde gerçekleşti. İkinci Duma'da Stolypin, toprak sorununu da içine alan reform paketi için meclisten destek alamaya çalıştı fakat daha önce belirtildiği üzere, ne çardan ne de Duma içindeki gruplardan, özellikle Sosyal Demokratlardan istediği desteği alamadı. Nikolay, paketteki birçok tasarrufların kabul edilemeyeceğini belirterek 3 Haziran 1907'de Duma'yı dağıttı. Meclisin çalışmalarının sekteye uğraması, daha önce olduğu gibi devrim-

49 Abraham Ascher, *The Revolution of 1905: Authority Restored* (Stanford, California: Stanford University Press, 1992), 267-73, *PSZRI*, 26: 891-93.

ci partilerin çalışmalarına hız verdi. 12 Mayıs 1907'de RSDİP 5. kongresini topladı. Kongrede parti, toprak sorununu tartıştı; lideri Lenin, toprak sorununun çözülmesi gerektiğini ve köylülerin mutlaka devrimci hareketin içine çekilmesi gerektiğini belirtti, çünkü ona göre her ne kadar işçiler daha önemli ise de köylüsüz devrim mümkün değildi. RSDİP'nin kongresi dışında, Duma'nın kapatılmasını takip eden günlerde ortaya çıkan bir diğer gelişme 15 Ekim 1907'de Hapishaneler Genel Müdürü A. M. Maksimovskii St. Petersburg'da suikast ile öldürülmesi idi.⁵⁰ Bu gelişmeler hükümetin, zaman geçmeden üçüncü bir Duma'nın açılması ve reformlara devam edilmesi konusunda ki girişimlerine hız verdi. Ancak hükümet bu kez yeni Duma'ya girecek üye sayısını ve niteliğini değiştirmeyi amaçladı. Bunun için seçim kanununda bazı değişiklikler yaptı.

Üçüncü Duma (1907-1912)

Stolypin, *Kadet* Partisi üyesi Krujanovskii'nin yardımları ile yeni bir seçim kanunu hazırladı. Yeni kanuna göre, Duma üye sayısı, imparatorluğun dış bölgesinden gelen üyelerin aleyhine 542'den 442'ye düşürüldü. Bununla Bozkır bölgesi, Türkistan, Turgay, Ural, Yakut bölgeleri, Astrahan, Stavropol ve Sibirya bölgesi meclisteki temsil hakkını kaybetti. Meclisteki Leh, Ermeni ve Tatar vekillerin sayısı da büyük oranda düştü: 11 milyonluk Polonya, meclise sadece 14 temsilci gönderebilecekti ki bunun da ikisi Rus olmak zorunda idi. 6 milyonluk Kafkasya sadece 7 temsilci gönderebilecekti ve bunların da biri Rus olmak zorunda idi. Bunların aksine, Rusların çoğunlukta olduğu 2,5 milyonluk Kursk bölgesi 11 temsilci gönderme hakkına sahipti. Avrupa Rusya'sının 51 eyaletinde, vekillerin % 49,6'sı aristokratlar, % 26,2'si şehir nüfusu, 21,7'si köylüler, 2,3'ü işçiler tarafından seçilecekti. Bu farklı oranların çıkmasının birçok nedeni vardı. Birincisi oy kullanmak hakkının, sahip olunan mülkiyet ile orantılı olması idi. Ayrıca, 25 yaş altındaki erkekler, öğrenciler, askerler

50 Vladimir İ. Lenin, *Soçineniya*, 30 cilt (Moskva: Gosizdat, 1926-30), 11: 246-47, 251-52, *Pravo* No. 42 (21 Ekim 1907), 2734-35.

ve bir suçtan ceza alanlar oy hakkından men edildiler. Bu düzenlemelerle Stolypin, yeni Duma'ya radikal veya sorun çıkarması muhtemel grupların katılımını büyük ölçüde engelledi.

Yapılan seçimler sonucunda, hükümeti destekleyen Oktobristler 154 vekil, ılımlı sağ partiler 96, sağ partiler ise 51 vekil çıkardılar. Bununla sağ ve ılımlı partilerin toplam vekil sayısı 311, muhalif partilerin sayısı ise 54 Kadetli, 18 Sosyal demokrat, 14 işçi ve 28 ilerlemeci olmak üzere toplam 114 idi. Rus olmayan halkların toplam vekil sayısı ise 11 Leh, 7 Leh-Litvanyalı ve Belaruslu ve 8 Müslüman olmak üzere toplam 26 kişi idi. Bu durumda hükümet, kendisini desteklemesi muhtemel toplam 311 vekille "Üçüncü Duma"da önemli bir avantaj elde etti. Ayrıca, vekillerin çoğunluğu aristokratlardı ki bu da hükümet için başka bir avantajdı.⁵¹ Bu avantajlı durumdan istifade eden Stolypin, 1907 sonunda başlayıp 1912'de biten Üçüncü Duma döneminde yukarıda belirtildiği üzere, reformlar için alınan kararları uygulamaya koydu ve yeni düzenlemeler yaptı. Bunlardan birisi 1910'de çıkarılan bir diğer "Toprak Kanunu" idi. 13 Haziran 1910 tarihli Kanun, komün topraklarından kendisine toprak transfer edilen köylülerin bütün yol, orman, ortak otlak, su kaynakları vs. gibi haklardan yararlanabileceğini esasa bağladı. Böylece, köylülerin *mir*'den ayrılmasının önündeki önemli bir engeli kaldırmış oldu. Ayrıca kanun, komün üyelerinin 2/3 çoğunluğunun oyu ile *mir* topraklarının tamamının ve karışık toprakların (hem *mir*'e hem özel kişilere ait toprakların) özel mülkiyete dönüştürülmesine izin verdi.⁵² Bu reformlar ilk iki Duma'da yapılanların bir devamı ve ileri bir aşaması niteliğindedir. Genel olarak değerlendirildiğinde bu reformlar özellikle toprak mülkiyetiyle ilgili düzenlemeler son derece radikaldi ve belki de bu yüzden bazı araştırmacılar eğer savaş olmasaydı ve reformlar devam etseydi, devrim olmayabilirdi tezi ni ileri sürmektedirler.

Bu reformlar yapılırken, devrimci partiler de, metotlarını yenilemekte ve yeni taktikler belirlemekteydi. 1910'da bir grup

51 *The Revolution of 1905: Authority Restored*, 354-55, 366.

52 *PSZR*, 30: 746-50.

Bolşevik, 1907 Kongresinden itibaren partinin üye sayısının giderek azaldığını, bunu önlemek hatta üye sayısını arttırmak için bir takım önlemlerin alınması gerektiğini belirtti. Bolşeviklere göre üye sayısının azalmasının nedenleri, partinin yerel basın organlarının olmaması, tutuklama ve sürgün nedeni ile üyelerin bir kısmının etkisiz hale getirilmesi, yurt dışında propaganda yapılmaması idi. Ayrıca parti, işçi sendikalarında, kooperatiflerde ve kulüplerde çok iyi organize olamamıştı. Bütün bu nedenlerden dolayı parti, bu eksikliklerin giderilmesi yönünde kararlar aldı. Bu taktikler Bolşeviklerin, özellikle 1912'deki kongrede Menşeviklerden ayrılımlarından sonra çok işine yaradı ve onların yükselişinde önemli bir rol oynadı.⁵³ Orta Asya'da da birçok dernek kuruldu. Bunlardan biri Kazanlı Yusuf Akçura başkanlığındaki Azerbaycanlı Hüseyin Zade Ali, Kırımlı Mehmed Esat Çelebizade ve Buharalı Mukimuddin Begcan'ın da katıldığı "Rusya Müslüman Türk Kavimlerinin Haklarını Koruma Cemiyeti" idi. Bu derneğin amacı, uluslararası arenada Müslümanların haklarının tanınması için faaliyetlerde bulunmaktı.⁵⁴ Dernekler dışında, Orta Asya'da bir takım rejim aleyhtarı gazeteler çıkarıldı. Bunlardan biri de 1906'da Tatar İsmail Abidin tarafından açılan *Terakki* gazetesi idi. Gazete, çarlık rejimini eleştirdi. Reformları ve sosyalist devrimci görüşleri savundu. Özbekler de aynı görüşlerin etkisi altında, *Şurat* ve *Hurşit* gibi gazeteler çıkardılar (1906). Haftada iki-üç kez çıkan bu gazeteler, Müslümanlara edebî, bilimsel ve sosyo-politik konularda bilgi verdi; onların ulusal bilinçlenmesine ve rejim aleyhtarlı tavırlarının gelişmesine katkı sağladı. Örneğin *Şurat*, Türkistan'ın Duma'da temsili konusunu ele aldı; *Hurşit* ise, Orta Asya'da cedid programları hakkında yazdı. 1908'de Rus hükûmeti tarafından bütün bu gazeteler kapatıldı. Buna rağmen, Orta Asya'daki muhalefet ve bilinçlenme devam etti.⁵⁵

53 *Sovremennoe polojenie i zadaçi partii. Platforma, vurabotannaya gruppoy Bolşevikov* (Paris: Izd: Gruppy "Vpered," 1910), 1.

54 Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi* (İstanbul: Nesil, 1993), 31.

55 *Central Asia: A Century of Russia Rule*, 189-194.

Stolypin toprak reformu dışında, yaptığı bazı düzenlemelerle büyüyen kaosa çözüm bulmaya çalıştı. Örneğin, 1908 ve 1909'da çıkardığı kanunlarla Yahudilerin orta öğretim ve yüksek öğretim kurumlarına giriş hakkını yeniden düzenledi. 1908 Kanunu, Yahudilerin sayısının eyalet başkentlerindeki orta öğretim kurumlarında toplam öğrenci sayısının % 3'ünü diğer yerlerdeki okullarda ise % 5'ini aşamayacağını belirtti. Oysa bir yıl sonra çıkarılan kanun, Yahudilerin orta öğretim ve yüksek öğretim kurumlarına girişte hiçbir sınırlama veya kısıtlama ile karşılaşmayacağını belirtti. Bu iki farklı yaklaşım, Stolypin'in zaman zaman azınlıklar aleyhine kararlar alabileceğini; belki de bununla, seçim kanunu hakkındaki değişiklikte olduğu gibi, milliyetçi tepkileri azaltmayı veya Rus milliyetçiliğini teşvik etmeyi amaçladığını göstermektedir.⁵⁶ 1909'da ve 1912'de çıkarılan kanunlarla Trans-Ural bölgesine yerleşimi özendirme-ye çalıştı. Petro ve Katerina döneminde olduğu gibi, bu dönemde çıkarılan kanunlar nüfusun bir kısmını Sibiry'a kaydırmayı, yeni yerleşim alanlarını tarına açmayı ve bu bölgedeki üretimi arttırmayı amaçladı. Hükümet, bu bölgeye göç etmek isteyenlere, daha önceden olduğu gibi, ev inşası veya tarımsal yatırımlar için uzun süreli (20 yıl veya daha fazla) sıfır faizli kredi vermeyi taahhüt etti.⁵⁷ Aynı yıl çıkarılan iki farklı kanunla, askerî ve yasal yapıda bazı düzenlemeler yaptı. 27 Nisan 1912'de çıkarılan "Savaş Alanı Düzenlemeleri" ile muhtemel bir savaş durumunda ordunun uyması gereken kurallar açıklandı. Buna göre, silâhsız düşmanlara dokunulmaması, düşmanın ibadet yerlerine zarar verilmemesi, sivil halkın mallarına el konulmaması onlara şiddet uygulanmaması istendi. Savaş bittiği zaman, savaş esirlerine insancıl muamele edilmesi, onların, yaralıların ve daha da kötüsü ölmüş askerlerin eşyalarına dokunulmaması; aksini yapanların ağır şekilde cezalandırılacağı duyuruldu. Henüz hiç savaş yokken çıkan bu kanun, sadece hükümetin reform çabasını değil, aynı zamanda onun savaş beklentisi-

56 PSZRI, 28: 720, 29: 723-24, *Russian Imperialism: The Interaction of Domestic and Foreign Policy*, 302.

57 PSZRI, 29: 266-67, 32: 1091-92.

ni gösterir. 15 Haziran 1912'de çıkarılan bir başka kanunla yasal alanda bazı düzenlemeler yapıldı. Kanuna göre, şehirlerde ve uyezdlerde sulh mahkemeleri kuruldu. Bu mahkemeler, bölgelerinde en yetkili yasal otoriteyi temsil edecekti. Sulh mahkemeleri başkanları, Adalet Bakanı'nın önerisi üzerine çar tarafından, bölge mahkemelerinde en az üç yıl çalışmış kişiler arasından 3 yıl süre ile atanacaktı. Bu göreve aday olacak kişiler en az 25 yaşında olup, konuyla ilgili bir diploma veya sertifikaya sahip olmalı, kendisinin veya ailesinin bir yıldan fazladır *zemstvo* vergisine tâbi toprağı olmalıydı.⁵⁸ Bu reformla hükümet, adli alana yerel halkın veya bölge halkının katılımını amaçladı.

Bu reformlar ülkede dinmek bilmeyen kaos ortamından dolayı tam olarak uygulanamadı. Kaosun en önemli nedeni yine ekonomik ve toplumsal sorunlardı. 1910'dan sonra bir ekonomik gelişme kaydedildi fakat bu, daha çok küçük bir azınlığı zengin etmeye yaradı. Halkın çoğu hâlâ ciddi ekonomik sorunlarla karşı karşıyaydı. 1910-14 arasında sayıları 1/3 oranında çoğalan işçilerin sorunları da arttı. 4 Nisan 1912'de Lena altın madenlerinde grevler başladı ve bu grev sadece işçilerin çıkarlarını koruyan bir hareket değil, aynı zamanda siyasî otoriteye bir baş kaldırıştı. Grevler sırasında 200 işçi öldürüldü. 1912'den sonra başlayan işçi hareketleri Rus toplumundaki korkuları ve otoriteye duyulan hoşnutsuzluğu harekete geçirdi. Topluma güvensizlik ve amaçsızlık egemen oldu ve bu psikolojideki insanlar, savaşın arifesinde giderek artan şovenizmin etkilerine açık hale geldiler. İşçilerin yanı sıra, aristokratların da bir takım sorunları vardı. Geleceğe dair ümitlerini yitiren aristokratlar, tarımın ihmal edildiğini ve hükümetin onların değil, Yahudilerin ve Almanların çıkarlarını koruduğunu düşünüyorlardı.⁵⁹ Orta Asya'da ve diğer birçok bölgede yeni gizli dernekler kuruldu. 1910'da Türkistan'da eğitimi yaygınlaştırmak, ulusal bilinçlenmeye katkıda bulunmak için *Cemiyet-i Terbiye-i Etfal* kuruldu. 1912'de *Bukhara*'i Şerif ve *Turan* gibi gazeteler çıkarıldı. Bu dernekler ve gazetelerin faaliyetleri savaşın baş-

58 PSZRI, 32: 83, 212-13.

59 *Imperialism: The Interaction of Domestic and Foreign Policy*, 305-307.

ladığı 1914 yılında daha da arttı.⁶⁰ Hükümet bu karışıklıklara, özellikle merkezdekilere, yine reformla cevap vermeye çalıştı. 23 Haziran 1912'de çıkarılan bir kanunla, işçilere sağlık ve kaza sigortaları sağladı. Fakat bu işçi ayaklanmalarını bastırmaya yetmedi. Balkan Savaşları sırasında Rusya'nın başarısız politikaları krizi daha da körükledi.

Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Bolşevik devrimi

Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nın nedenleri, 1880'lerde başlayan ittifaklar sistemine kadar gider. İlk ittifak 1882'de Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve İtalya arasında kuruldu. 1871 Savaşı'nda Fransa'yı yenen Almanya, Fransa'nın intikam alacağını düşündüğünden Fransa'ya karşı müttefikler aradı ve ilk müttefik, Rusya ile Balkanlar'da çıkarları çatışan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu oldu. 1881'de Fransa'nın Tunus'u işgali yüzünden bu devletle arası açılan İtalya, 1882'de Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile ittifak antlaşması imzaladı. Bu ittifakın zayıf noktası, İtalya ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasındaki tarihsel düşmanlıktı. İkinci ittifak antlaşması daha sonra İtilâf Devletleri adını alan Fransa, İngiltere ve Rusya arasında imzalandı. Fransa 1871'de Almanya'ya kaptırdığı Alsas-Loren'i almak istiyordu ve bunun için Rusya ile ittifak imzalamanın yollarını arıyordu. Fakat Bismark'ın Rusya ile imzaladığı dostluk antlaşması Fransız-Rus ittifakı için bir engel teşkil etmekteydi. 1890'da yeni Kayser Wilhelm II, Bismark'ı Başbakanlıktan alıp Rusya ile dostluk antlaşmasını yenilemeyi reddedince, Fransa istediği fırsatı bulmuş oldu. 1894'te Rusya ve Fransa antlaşma imzalandılar. İkinci antlaşma 1904'te Tunus konusundaki sorunlarını çözen İngiltere ile Fransa arasında imzalandı. Üçlü ittifakı tamamlayan son antlaşma, 1907'de İran, Orta Asya, Çin ve Hindistan konusundaki anlaşmazlıklarını gideren İngiltere ile Rus-

60 *Central Asia: A Century of Russia Rule*, 198-207.

ya arasında Reval'de imzalandı. Buna göre, İran, kuzeyi Rusya'nın güneyi İngiltere'nin olmak üzere iki nüfuz alanına ayrılacaktı. İngiltere, Türkmenistan, Rusya da Hindistan üzerindeki iddialarından vazgeçeceklerdi. Tibet, Çin toprağı olarak kabul edilecekti. Son olarak İngiltere, Afganistan'da üstünlüğünü koruyacaktı, ancak *status quo*'ya dokunmayacak ve Rusya aleyhine bir duruma sebebiyet vermeyecekti.⁶¹ Bu ittifakların ilk sınavı Balkan Savaşları'nda verildi.

1909'da Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak ettiği ve Rusya görüşmelerden eli boş döndüğü zaman, Kadet Partisi, Ekim partisi ve Panislâvist basın, Dışişlerini Rusya'nın ulusal çıkarlarını korumak konusunda başarısız olmakla suçladılar. Aynı tarihlerde Balkanlarda Sırp, Yunanlılar ve Bulgarlar bağımsızlıklarını elde etmişlerdi. Arnavutluk henüz bağımsız değildi. Bağımsız olan Balkan ulusları Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yönetiminde olan diğer ulusları etkilemeye çalışıyordu. Güney Slavları; Slovenler, Hırvatlar ve Sırp olmak üzere üç ana gruba ayrılmıştı. Bosna ve Hersek'te ise hem Hırvatlar hem de Sırp vardı. Bu dönemde Sırp, Slovenlerin ve Hırvatların birleşmesi için Yugoslav hareketi başladı. Sırp dinî olarak Hırvat ve Slovenlerden farklı olsa da, tarihi ve kültürel birlik veya benzerlik bu hareket için yeterliydi. Bu hareket, Rusya'da ortaya çıkan Neoslâvizmden büyük destek gördü. Panislâvistlerin aksine, Neoslavlar Rusya'nın kontrolünde bir Slav federasyonunu değil, bağımsız, anayasal Slav devletlerinin kurulmasını desteklediler. Böyle bir hareket veya program Rusya'nın hakimiyetindeki Ukraynalılar ve Polonyalıların bağımsızlığına meydan vereceği için Rusya'daki muhafazakâr çevreler Neoslâvizme uzak durdular, liberallerse büyük destek verdiler. Berlin Kongresinde Rusya, Bulgaristan'daki kontrolüne karşılık, Sırbistan'ı Avusturya-Macaristan'ın etki alanında bırakmıştı ve 1900'lü yılların başında Sırbistan ile Avusturya-Macaristan arasında ilk kriz patlak verdi.

Kriz daha çok ekonomik içerikliydi. Sırbistan kralı Petro, Bulgaristan ile yakın ilişkiler kurmaya çalıştı ve 1904'te başlayan ve 1907'de biten antlaşmayla iki devlet arasında gümrük

61 Irving I. Gordon, *World History* (AMSCO: New York, 1980), 431.

birliği antlaşması imzalandı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, bunu Balkanlar'daki çıkarlarına tehdit olarak algıladı ve Sırbistan ihraç mallarına ambargo koydu; 1906'da "Domuz savaşı"nı başlattı (Sırbistan'ın temel ihraç ürünü domuzdu). Sırbistan ile Avusturya arasındaki ikinci ve hatta daha önemli sorun ulusaldı. 1908'de Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından işgali, Sırbistan'ı hayal kırıklığına uğrattı, çünkü Sırbistan burasının kendisine ait olduğuna inanmaktaydı. Burasının işgalinde hiç kuşkusuz Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Rusya ile yaptığı antlaşmanın önemli bir payı vardı. Bu antlaşmaya göre Rusya, Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından işgalini kabul etmiş, karşılığında ise Boğazların kendisine açılmasını garanti etmişti. Almanya ise Moskova ile Rusya'nın İngiltere'ye katılmayacağına dair bir anlaşma imzalama-ya çalıştı fakat başaramadı. Rusya İtalya ile bir anlaşmayı tercih etti. İtalya'ya hem Arnavutluk konusunda Avusturya-Macaristan'dan görmediği desteği verdi hem de kuzey Afrika'daki çıkarlarını destekledi; karşılığında da Boğazlar konusunda İtalya'nın desteğini sağladı. Büyük devletler birbirleriyle ittifak anlaşmaları imzalarken; Balkan devletleri de kendi aralarında bloklaşmaya başladı. 1912'de Bulgaristan'la Sırbistan, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti'ne karşı bir ittifak anlaşması imzaladı. Benzer bir pakt, Mayıs 1912'de Bulgarlar ile Yunanlılar arasında gerçekleşti. Ekim 1912'de ise Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan'a katıldı ve böylece Balkan ligi tamamlanmış oldu.

4 Ekim 1912'de Karadağ, Osmanlı Devleti'ne savaş açtı ve ardından Karadağ'ın müttefikleri savaşa girdi ve böylece Birinci Balkan Savaşı başladı. Rusya, Neoslavların baskılarına karşın, ilk Balkan Savaşı'na müdahale etmedi. Savaşın sonucunda, ilk başarılarına rağmen, Osmanlı Devleti yenik çıktı. Mayıs 1913'te yapılan Londra Antlaşması ile Midye-Enez çizgisi Osmanlı Devleti ile Trakya arasındaki sınır olarak kabul edildi. Edirne, Osmanlı sınırları dışında kaldı. Ayrıca, antlaşmayla Osmanlı hükümeti Girit'le ilgili bütün haklarından vazgeçti ve Ege adaları sorununu ve Arnavutluk'un sınırlarının belirlenmesi işini Avrupa devletlerine bıraktı. Balkan devletlerinin Ma-

kedonya konusundaki anlaşmazlığı nedeniyle ikinci Balkan Savaşı çıktı. Sırp ve Yunan orduları Makedonya'yı işgal etti. Avusturya ise bağımsız bir Arnavutluk'un kurulmasını istiyordu; bu, Sırbistan'ın bazı topraklarının kaybı demekti. Yunanistan, Sırbistan Romanya ve Osmanlı Devleti, ilk Balkan Savaşı'nın sonucundaki paylaşımında en büyük payı alan Bulgaristan'a karşı bir cephe oluşturdu. Savaşın sonucunda Bulgaristan, güney Dobruca'yı Romanya'ya bıraktı; bağımsız bir Arnavutluk devleti kuruldu. Bununla Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Sırbistan'ın denize girişini engellemek istedi. Fakat Sırbistan Arnavutluk'u işgal etmeye devam etti. Ekim 1913'te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Sırbistan'a işgali durdurması konusunda bir ültimatom verdi. Sırbistan ve Karadağ, Sancak'ı paylaşarak komşu olmuşlardı. Yunanistan, Girit'i ve diğer Ege adalarını aldı. Rusya ne ilk ne de ikinci Balkan Savaşı'nda aktif bir rol oynadı. Bu tutumu, hükümetin güçlendirmeye çalıştığı otoritesine bir darbe daha vurdu. Ekim Partisi yavaş yavaş dağılmaya, Kadet partisi ise biraz daha sola kayarak kendini kurtarmaya çalıştı fakat başarılı olamadı.⁶² Bu sorunlar, Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve onun müttefiki Almanya'nın karşısında yer almasında etkili oldu. Savaş başlamadan Rusya'nın durumu oldukça iyiydi. Askerî durumu gittikçe iyileşiyordu. Arkasında İngiltere ve Fransa'nın diplomatik desteği vardı. Balkanlar'da ise Sırbistan, Yunanistan ve Romanya ile ittifaklar kurmuştu. Almanya Rusya'nın ittifak imzaladığı Fransa ve İngiltere ile olan olumsuz ilişkilerinden dolayı, karşı blokta yer aldı. Almanya, Fransa ile Alsas Loren yüzünden kapışmıştı; donanma yarışı nedeni ile ise hem Fransa hem de İngiltere ile arası iyi değildi.

Avrupa ülkeleri arasında gittikçe artan gerilimi tetikleyen ve savaşı başlatan olay, Haziran 1914'de geldi. Bu tarihte Avusturya-Macaristan veliahdı resmî bir ziyarette bulunduğu, halkının çoğu Sırp olan Sareyova kentinde bir Sırp milliyetçisi tarafından suikast sonucu öldürüldü. Bunun üzerine, Avusturya-Macaristan imparatoru, Sırbistan'a isteklerini içeren bir ültimatom

62 *Imperialism: The Interaction of Domestic and Foreign Policy*, 300.

25. Nikolay II ve eşi, 25 Mayıs 1913.

verdi. Ültimatomunda Avusturya-Macaristan hükümeti, Sırbistan'dan Avusturya karşıtı propagandayı durdurmasını, hükümetteki Avusturya karşıtı memurları görevden almasını ve suikastın araştırılması için gönderilecek Avusturyalı görevlilere izin vermesini istedi. Ama Sırbistan bu istekleri reddetti ve bunun üzerine Avusturya Sırbistan'a savaş açtı.

Balkan Savaşlarındaki hayal kırıklığından sonra Panislavist kampanya ve duygular yayılmaya ve Sırbistan lehine müdahale ve Rusya'nın tekrar büyük bir devlet rolünü oynaması ve boğazların kontrolünü ele geçirmesi için baskılar artmaya başladı. Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov anılarında kendisinin Çar Nikolay'a, 1914 Temmuzunda şunları öğütlediğini yazar: Eğer siz teslim olursanız ve Rusya'nın iyi insanlarına utanç getirirseniz, "Rusya sizi asla unutmayacaktır."

Duma'daki partilerin ve basındaki muhafazakâr seslerin, Rus hükümetinin Balkanlar'da daha aktif bir politika izlemesine yönelik baskılara karşılık, hükümet içerisindeki muhafazakâr diplomatlar ve askerî çevreler, Rus ordusunun henüz Avus-

turya-Macaristan İmparatorluğu'na karşı koyacak güçte olmadığını, yeni bir savaşın yenilgi ile sonuçlanacağını, sosyo-ekonomik sorunları arttıracaklarını ve bunun da 1905 ihtilalinin bir tekrarına sebep olacağını ileri sürdüler. 1905 ve 1906'da İçişleri Bakanı olarak hizmet eden Peter Nikolayeviç Durnova, savaşın, yıkılmış ve otorite kurmaktan uzak bir ordu ve toprak kıtlığı nedeniyle sokaklara dökülmüş insanların yarattığı bir karmaşaya sebep olacağına inandı. Buna dair tahminlerini 1914'teki memorandumunda şöyle dile getirdi: "İnsanların gözünde gerçek bir otoriteye sahip olmayan yasal kurumlar ve muhalefet partileri, kendilerinin tahrik ettiği akımı –anarşi dalgasını– kontrol edemeyecekler ve Rusya umutsuz bir anarşinin kucağına düşecektir." Bu muhalif seslere rağmen, kendisine sadık kalacağına inandığı halkına "temiz" bir inanç duyan Nikolay, "umutsuz anarşiden" korkmadığını ve Elçaninov'un yazdığı gibi, "Tanrı tarafından gözetilen ve halklarının liderliğini üstlenen çarların mucizeler yaratabileceğini" ifade etti. Ona göre, Rus çarları, kendilerini kriz dönemlerinde ispat etmişlerdi ve gelmekte olan kriz, onun kahraman, otokrat ve muzaffer orduların lideri rolünü tekrar diriltmesi için bir şanstı." Richard S. Wortman Rus monarşisinde mit (mitoloji) ve seremoni konusunu incelediği kitabında Rusya'nın savaşa giriş nedenlerini, Rus hükûmetine dış politikası konusunda gelen eleştirilerin ve baskıların artmasıyla açıklar. 1903-1905 Rus-Japon Savaşı'ndan sonraki reformların sonucunda kurulan Duma'daki Kadet Partisi ve Ekim Partisi ve Panislâvist basın, Rus hükûmetini, Balkanlardaki gelişmeler karşısında beklenen adımları atamamasından dolayı eleştirmekteydi. Nitekim daha önce açıklandığı üzere Rusya içerdeki baskıya rağmen Balkan Savaşlarında aktif bir rol oynayamamış ve eli boş dönmüştü. Gerek kendisinden beklenen liderliği göstermek amacıyla, gerekse ülkenin içinde bulunduğu ekonomik, toplumsal ve politik krize çıkış bulmak ümidiyle hareket eden Nikolay, 20 Temmuz 1914'te savaşa girdi ve aynı gün, St. Petersburg'daki kışlık sarayında yapılan dinî merasimde "ana vatan topraklarında bir tek düşman bile olsa barış yapamayacağına dair yeminini tekrarladı. Ardın-

dan, orduya hitap etti ve onların desteğini aldı. Son olarak, sarayın balkonundan, sarayın bahçesine toplanmış ve kendisini çığlıklar ve alkışlarla karşılayan halkına hitap etti.”⁶³

Birinci Dünya Savaşı ilk küresel savaştı. Avrupalı uluslar savaşı büyük bir coşku ve heyecanla karşıladılar; onu, sıkıcı iş ve ev ortamından ve burjuva toplumunun boş ve monoton yaşamından kaçış olarak gördüler. İngiliz Şair Rupert Brooke (1887-1915) “Barış” adlı şiirinde romantik bir şekilde savaşı idealleştirdi ve onun “yaşlı, eski ve soğuk” Avrupa’yı uyukundan uyandıracağını yazdı. Fransız Charles Déguy (1873-1914) “Kutsanmışlar” adlı şiirinde Birinci Dünya Savaşını, devletlerin bir karış toprak için dünyevî hırslar için yaptığı bir savaş olarak niteledi; insanların savaşa gidiş nedenlerini, şehit olma ve şeref kazanma isteğiyle açıkladı. Alman Ernst Lissauer (1882-1937) ise “Nefretin İlâhisi” adlı şiirinde, Rusya ve Fransa’yı Almanya’nın “kıskançlık, öfke, hile ve kin” dolu baş düşmanları olarak tanımladı ve Almanların ana vatani korumak için yemin ettiklerini belirtti.⁶⁴ Rusya’da da durum farklı değildi. Birinci Dünya Savaşı döneminde Rusya’daki milliyetçi savaş kültürünü inceleyen Hubertus F. Jahn, “büyük kalabalıkların, üzerlerinde milliyetçi sloganların ve çarın resimlerinin olduğu bayrakları sallayarak, milli marşı söylemek için sokaklarda toplandığını”⁶⁵ yazar. Savaşa destek verenlerin başında Rus orta sınıfı gelmekteydi. Hatta bazı Rusların Almanya tarafından kendilerine para verildiğini ve bu nedenle greve gittiklerine inandıkları işçiler bile savaşı desteklediler; seferberlik sırasında işlerinin başına döndüler.⁶⁶ Yerel idarelerden sorumlu halk tabanlı *zemtsvolar* savaş meydanındaki or-

63 Richard S. Wortman, *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, Cilt II: From Alexander II to the Abdication of Nicholas II (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000), 2: 508-510.

64 Merry E. Wisner, Julius R. Ruff ve William B. Wheeler, *Discovering the Western Past: A Look at the Evidence*, volume II: Since 1500 (Boston, New York: Houghton Mifflin Company, 1997), 298-300.

65 *Patriotic Culture in Russia During World War I*, 1.

66 Alfred Knox, *With the Russian Army 1914-1917: Being Chiefly Extracts from the Diary of a Military Attaché*, 2 cilt (London: Hutchinson & Co., 1921), 1: 39.

duya destek vermek için farklı alanlarda birçok kurum oluşturdular. Bunların arasında 4983 hastane ve revir, 850 kantin, 395 ulaşım ile ilgili kurum, depolar ve fabrikalar vardı. Bütün bu kurumlar, ordunun ihtiyaçlarına yönelik hizmetler sundular.⁶⁷ Fakat Rusya'nın aldığı yenilgilerle, özellikle Galiçya'daki başarısızlığı ve derinleşen sosyo-ekonomik krizle birlikte, bu coşku, heyecan ve destek, yerini hayal kırıklığına bıraktı.⁶⁸ Hatta savaş, var olan krizi derinleştirdiği için, devrimi tetikleyici bir rol oynadı. Sosyalist partiler ve örgütler, savaşın ilânını rejim aleyhindeki faaliyetlerini arttırmak ve devrim yolundaki hazırlıkları yapmak için bir fırsat olarak gördüler. Eylül-Ekim 1914'te yazdığı bildirilerinde Lenin, sosyal demokratların savaş döneminde devrimci propagandalarını savaş alanına kadar taşımalarını, sadece Rus ordusunda değil, bütün ordularda illegal gizli gruplar organize etmelerini ve "küçük burjuvanın şovenizmine ve milliyetçiliğine karşı" acımasız bir savaş başlatmalarını istedi. Ayrıca Lenin, devrimcilere Almanya, Polonya ve Rusya'da cumhuriyetlerin kurulacağı propaganda-sını yapmalarını önerdi.⁶⁹ Bu ifadeler ve savaş sırasındaki devrimci propaganda ve faaliyetler, savaşın rejim aleyhtarlarına önemli bir fırsat verdiğini gösterir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, batı cephesinde daha çok Almanya ile Fransa ve İngiltere karşı karşıya geldiler. 1914 yılında Alman birlikleri Belçika ve Kuzey Fransa'yı ele geçirdiler; ancak Marne Muharebesi'nde Fransızlar ve İngilizler tarafından durduruldular. 1916'da Almanlar, General Fakenbayn komutanlığında İtilâf Devletlerinin savunmasını kırmak için bir taarruz başlattılar fakat Şubat-Haziran ayları arasında gerçekleşen Verdun Muharebesi'nde ve ardından Somme Muharebesi'nde geri püskürtüldüler. Bu cephede, İtilâf Devletleri Almanya'yı ağır bir yenilgiye uğrattı.⁷⁰ Rusların etkili olduğu cephe-

67 Tikhon J. Polner, *Russian Local Government during the War and the Union of Zemsvos*, Russian Series, "Economic and Social History of World War," vol. 9 (New Haven: Yale University Press, 1930), 70.

68 *Patriotic Culture in Russia during World War I*, 28.

69 V. I. Lenin, *Soçineniya*, 18: 46.

70 *World History*, 340.

ler, daha çok doğu ve Kafkasya cepheleriydi. Bu cephelerde Osmanlı Devleti ile savaşıyan Rusya'nın, Osmanlı toprakları ile ilgili talepleri Boğazlar üzerinde yoğunlaştı. Bunun nedeni, toplumun bazı kesimlerinden bu yönde gelen talepler ve Rusya'nın geleneksel doğu politikasıydı. St. Petersburg'daki Fransız elçisi Paléologue'nin verdiği bilgilere göre, Rus işçi sınıfının İstanbul'un veya Boğazların alınması yönünde bir talebi yoktu fakat orta sınıf, sanayiciler, tüccarlar ve profesyoneller adı verilen eğitilmiş çalışan gruplar (mühendisler, avukatlar ve doktorlar vs), İstanbul ve Boğazların Rus yönetimine geçmesini istemekteydiler. Bunun bir nedeni, Boğazların Rus buğdayı için taşıdığı önemdi. İkincisi, Panislâvistlerin Osmanlı Devleti hakkındaki tarihsel ve mistik doktrinleriydi.⁷¹ Rusya, daha Osmanlı Devleti savaşa girmeden, Boğazlar konusunda planlar yapmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti Kasım 1914'te savaşa girdikten sonra, Rusya Boğazlarla ilgili isteklerini, müttefikleri Fransa ve İngiltere'ye iletti ve kâğıt üzerinde de olsa, bu isteklerini 1915 Mart'ında kabul ettirdi. Bunun karşılığında İngiltere'nin Mısır üzerindeki taleplerini kabul etti.⁷²

İlk savaşlar Kafkasya cephesinde gerçekleşti. "Güney Kafkasya ve Kuzey İran'a girip Rusların arkasını çevirmek için, Başkomutan Enver Paşa, 20 Aralık 1914'te 150.000 kişilik bir Türk kuvvetine, Sarıkamış-Ümraniye istikametinde taarruz emri verdi. Bu cephede Rusya'nın 160.000 kişilik bir kuvveti bulunuyordu." 22 Aralık'tan 10 Ocak 1914'e kadar devam eden Osmanlı taarruzu karşısında Ruslar başarılı oldular. Bunun en önemli nedeni, Osmanlı ordularını olumsuz yönde etkileyen çetin coğrafi ve iklim koşulları, iase sıkıntısı ve tifüs gibi bulaşıcı hastalıklardı. Bu gelişmelere rağmen Rusya, savaşta genel olarak çok başarılı değildi. Bunun en önemli neden [Ağustos 1914 ve özellikle Mart 1915'teki Çanakkale Muharebesi'nden sonra], Rus ordusunda başlayan malzeme ve iase sıkıntısıy-

71 Georges Maurice Paléologue, *An Ambassador's Memoirs*, Trans. F. A. Holt, 4th ed. 3 cilt (New York: George H. Doran, 1924-25), 2: 316-17.

72 Fahir Armaoglu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Cilt I-II: 1914-1995*, Genişletilmiş 14. Baskı (Ankara: Alkım, 2003), 115.

di.⁷³ Çanakkale cephesinde, Rusya'nın da aralarında bulundu-
ğu İtilâf Devletleri, Türklere yenildi ve bu yenilgi, Rusya'nın İs-
tambul ve Boğazlarla ilgili planları için önemli bir engel teşkil
etti. Çanakkale Savaşı'nda alınan yenilgi, Rusya'nın Batı ile olan
iletişimini kesti; savaş malzemelerinin Rusya'ya gönderilmesini
engelledi. Buna rağmen Rusya, Osmanlı Devleti'yle ilgili plan-
larından vazgeçmedi. Mart 1916'da Sykes-Picot Anlaşması'nda
Fransa ve İngiltere'nin Anadolu'yu paylaşmasına razı oldu.
Karşılığında bu iki devletin, kendisinin Ermenilerin ve Kürt-
lerin yaşadığı bölgelerdeki (Doğu Anadolu ve Kilikya) hakla-
rını kabul etmesini sağladı.⁷⁴ 1916 yılında Ruslar Kafkas cep-
hesinde Türklere karşı bazı başarılar elde etti. Şubat'ta taarruza
geçen Ruslar, aynı ayda Erzurum'u, Nisan'da Trabzon'u, Tem-
muz'da ise Gümüşhane, Kelkit ve Erzincan'ı ele geçirdiler.⁷⁵ Bu
olaylardan özellikle Erzurum'un düşüşü, bir anlamda Rusla-
rın Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgesindeki ilerleyişinin baş-
langıç noktası oldu. Bu olumlu gelişmelere rağmen Rusya, da-
ha önce belirtildiği üzere, ortaya çıkan iâşe ve malzeme sıkın-
tısı nedeniyle, genel olarak savaşta çok başarılı bir çizgi tuttu-
ramadı. Bunda, hiç kuşkusuz cephe gerisindeki karışıklıklar ve
sorunlar da önemli bir rol oynadı.

Evde, ekonomik sıkıntılardan bunalan halkın saraya özellikle
hükümet üzerinde etkili olan Gregory Rasputin'e ve çariçe
Aleksandra'ya olan tepkileri arttı. Çariçenin çara yazdığı 1915-
16 tarihli mektuplar, hem çariçenin hem onun mektubunda
sıkça zikrettiği Rasputin'in çar üzerindeki etkisini göstermesi
açısından önemlidir. 17 Haziran 1915 tarihli mektubunda çar-
içe, Nikolay'a, kendisinin ve arkadaşları Rasputin'in anayasal
rejime karşı olduğunu belirtti ve ona anayasal rejimi asla ka-
bul etmemesini öğütledi, çünkü çariçeye göre, Rusya buna he-
nüz hazır değildi. Benzer bir şekilde, 25 Haziran tarihli bir baş-

73 George W. Buchanan, *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memories*,
2 cilt (London: New York, Toronto and Melbourne: Cassell and Company,
1923), 2: 45.

74 *A Century of Russian Foreign Policy*, 281.

75 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 112.

ka mektubunda çara Dumanın toplanması için bazı üyelerin Bakan Goremkyn'a baskı yaptıklarını bildirdi ve ondan bu baskıların etkisinde kalıp Duma'yı açmamasını istedi. Bu ifadeler Aleksandra'nın otokrasi yanlısı olduğunu ve bu fikirlerini çara empoze ettiğini gösterir.⁷⁶ 1911'den 1917'e kadar Rus ordusunda ve donanmasında başpapaz (*protopresviter*) olarak görev yapan George Şavel'skii'nin ifade ettiği üzere Nikolay, "iyi niyetli, nazik fakat zayıf karakterli birisi olup, otoritesinin, inatçılığının ve çok sevdiği eşinin istekleri altında ezilmiş biri idi."⁷⁷ Elbette çarın etrafındaki kişiler de bu durumun farkındaydılar. Örneğin, 1 Kasım 1916'da, çarın büyük kuzeni Nikolay Mikhaileviç ona yazdığı mektupta bu durumu çok açık bir şekilde dile getirdi ve çara, "karını çok sevdiğini ve ona çok güvendiğini çok iyi biliyorum. Fakat onun ağızından çıkanlar gerçeği yansıtmaktan çok uzak olup, akıllıca bir yalanın ürünü" dedi. Ardından Mikhailoviç, çarı ülkenin durumunun giderek kötüleşeceği, hatta suikastların tekrar başlayabileceği konusunda uyardı.⁷⁸ Fakat uyguladığı politikalar ve gösterdiği istikrarsızlık öyle gösteriyor ki, bu sözler ve uyarılar Nikolay üzerinde çok fazla etkili olmadı. Eşinin ve onun etrafındaki insanların etkisinde kalması çarı ülke sorunlarına çözüm bulmaktan, hatta savaşı başarılı bir şekilde idare etmekten alı koydu. Bunlar dışında, Temmuz 1916'da Alman hayranı olarak bilinen Boris Sturmer'ın Dışişleri Bakanlığı'na getirilmesi de, halkın hükümete karşı tepkisinin artmasında etkili oldu.⁷⁹

Şubat-Ekim 1916'da Gizli Polisin içindeki durum hakkındaki yazdıkları savaş sırasında durumun ne kadar kötü olduğunu göstermesi açısından önemlidir: "Şu an olanlar, otokrasinin gücünün zayıflamasından çok daha fazla bir durum arz etmektedir: Hâli hazırda başlamış rejim karşıtı bir hareketin belirtileri var ve

76 *Letters of the Tsaritsa to the Tsar*, introduction by Bernard Pares (London: Duckworth, 1923), 100, 110.

77 G. Şavel'skii, *Vospominaniya poslednego protopresvitera russkoy armii i flota*, 2 cilt (New York: Çekov, 1954), 1: 58.

78 Frank A. Golder (Ed.) *Documents of Russian History 1914-1917*. Trans. Emanuel Aronsberg (New York: Century, 1927), 244-245.

79 *A Century of Russian Foreign Policy*, 284.

bu belirtiler sürekli gelişmekte: Bu hareket, tam olarak cumhuriyetçi karakterde bir hareket olmayıp, halkın şu anki çara duyduğu son derece güçlü bir öfkedir.” Belli bir plan ve programın olmaması da diğer önemli bir sorundu. Rusya Zemtsovlar Birliği Başkanı Prens Georgii Evgen’yeviç L’vov bu durumu şu şekilde özetledi: “Birbirinden bağlantısız, tutarsız ve hem teoride hem de fiiliyatta belli bir plandan yoksun olan devlet otoriteleri, kamu yaşamının her alanında görülen karışıklığa her geçen gün biraz daha katkıda bulunuyorlar. Hükümetin yayınlamış olduğu bildiriler, eyaletlerde şaşkınlık, rahatsızlık ve bazen de tam bir kızgınlık ve nefrete neden olmakta. Bütün bildiriler ülkenin kötü koşullarını biraz daha attırmayı amaçlar gibi.”⁸⁰ Bunun yanında, 1916’dan itibaren cephede ve cephe gerisinde, özellikle St. Petersburg ve Moskova gibi büyük şehirlerde ortaya çıkan ekme-kıtlığı vb. sorunlar da, halkın hükümete karşı öfkesinin artmasında etkili oldu. Benzer sorunlar Orta Asya ve diğer bölgelerde de baş gösterdi. Hatta bu bölgelerde sorunlar daha geniş boyutluydu. Savaş döneminde bölge halkına aşırı vergiler yüklendi ve iş gücü sömürüldü. Ayrıca, birçok Müslüman orduya alındı. Aynı dönemlerde Rus hükümeti tarafından Kırgızların bir kısım toprakları Ruslara ve Ukraynalılara verildi. Bunların sonucunda halkta, sıkıntıların Rusya’nın varlığına bağlı olduğuna dair bilinç ve düşünce gelişti ve isyanlar çıktı. Rus hükümeti, bu isyanlara Siriderya Valisi General Aleksandr Galkin komutasında birlikler göndererek ve isyancıları sürgün ederek karşılık verdi. 1916’daki isyan ve sonrasında binlerce insan öldürüldü, 9000 iş yeri kapatıldı. Yerli halk için kayıplar daha da ağırdı, çünkü ordu birlikleri ile savaşmak zorunda kaldılar. Kazak ve Kırgızlar için asıl sorun toprak, Özbekler için ise eşit hakların tanınmasıydı.⁸¹

1916 yılında belirgin hale gelen bu sorunlar, 1917 yılında giderek arttı ve Şubat 1917 devriminin başlamasında önemli bir rol oynadı. Bu tarihlere ait birçok gözlem ve raporlar, sorunun ciddiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Duma Baş-

80 Tsentrarkhiv (ed.). *Burjuaziya nakanune fevral'skoy revolyutsii* (Moskva: Gosizdat, 1927), 77, 144.

81 *Central Asia: A Century of Russian Rule*, 210-13, *Kırgız Tarihi*, 54-55.

kanı Rojyansko, Rusya'daki ekonomik durum hakkında yazdığı Şubat 1917 tarihli raporunda, ordudaki iâşe ve malzeme sıkıntılarına paralel olarak, cephe gerisinde yiyecek sıkıntısının baş gösterdiğini belirtti. Başkana göre bunun en önemli nedenleri, erkek işçilerin önemli bir kısmının cepheye gönderilmesi, onların yerine niteliksiz veya yarı nitelikli işçilerin alınması ile fabrikalarda karışıklıkların ortaya çıkması ve bunun sonucunda üretimin düşmesiydi. Ülkenin kaynaklarının kötü organizasyon nedeniyle çok iyi kullanılamaması ve hükümetin "akılsızca" uygulamış olduğu ekonomi politikaları da etkiliydi.⁸² Petrograd askerî bölge şefi, Yüksek Komuta şefi General Alekseyev'e yazdığı telgraflarda "ekmek kıtlığı nedeniyle 23 ve 24 Şubat 1917'de birçok fabrikada grevlerin başladığını ve yaklaşık 200 bin işçinin işi bıraktığını ve diğerlerini de işe bırakmaya zorladıklarını" yazdı. Bu sıkıntılar sonucu sadece işçiler değil, Şubat sonlarında muhafız alayı askerleri de başkentteki devrimcilere katıldı. Nitekim 27 Şubat'ta çara yazdığı telgrafta Rojyanko, durum aynı şekilde devam ederse, yakında ordunun da devrimcilere destek vermeye başlayacağını belirtti.⁸³ Bir sonraki gün Devlet Konsülü üyeleri çara bir telgraf yazarak, son bir çağrıda bulundular. Krizin devam ettiğini ve bu durumda yapılacak en iyi şeyin, Bakanlar Kurulunun ve hükümetin işine son vermek ve ülke yönetiminin başına halk temsilcilerinden oluşan bir hükümeti getirmek olduğunu belirttiler. Aynı gün Devlet Duma'sından on iki üye, geçici Duma komitesini kurdular ve 1 Mart'ta da geçici hükümeti ilân ettiler.⁸⁴

Bolşeviklerin katılmamayı tercih ettiği, Menşeviklerin başkan olduğu geçici hükümet, ilk olarak bütün siyasî ve dinî suçlardan ceza almış olanlar için genel bir af ilân etti. Ardından, herkese konuşma, düşünme özgürlüğü, greve gitme ve toplan-

82 Mikhail V. Rodzyanko, "Gosudarstvennaya Duma i Fevral'skaya 1917 g. Revolyutsiya," *Arkhir russkoy revolyutsii*, 6: 59.

83 Mikhail V. Rodzyanko, "Fevral'skaya revolyutsiya 1917 goda," *Krasny Arkhir*, No. 21 (1927), 6-7.

84 V. V. Şul'gin, *Dni* (Belgrade: Novoe Vremya, 1925), 161-63, Rojyanko, "Gosudarstvennaya Duma i Fevral'skaya 1917 g. revolyutsiya," *Arkhir russkoy revolyutsii*, 6: 59.

tı yapma hakkı tanıdı. Bütün sınıf, din ve milliyete dayalı kısıtlamalara son verdi. Eşit oy hakkını tanıdı ve buna dayanarak anayasal bir hükümet kurulacağını duyurdu. Polisin yerine halktan kişilerden oluşan gönüllü polis birliklerini getirdi.⁸⁵ Bu olumlu adımlara rağmen geçici hükümet çok önemli üç önemli şeyi göz ardı etti: Bunlar “bütün halkların kendi kaderlerini kendilerinin belirlemesi” ilkesi, toprak reformu ve savaşı bırakma kararıydı. Bu üçü, geçici hükümetin güç kaybetmesinde ve bunları vaat eden Bolşeviklerin önem kazanmasında etkili oldu. Hükümetin kurulmasından sonra, 2 Mart 1917’de Nikolay tahttan çekildi; yerine büyük kuzeni Nikolay Mikhailoviç’i önerdi ama bu isteği, ülkenin içinde bulunduğu kaotik durumdan dolayı Mikhailoviç tarafından geri çevrildi.⁸⁶ Aynı gün, aralarında denizcilerin, erkek ve kız öğrencilerin de bulunduğu yüzlerce kişi Taurida sarayına girdiler ve Mart devrimini gerçekleştirdiler. Devrimden 5 gün sonra, 8 Mart’ta yazdığı konuşmasında çar, son kez Rus ordusuna hitap etti; onlardan görevlerini yapmalarını ve anavatanı korumalarını ve geçici hükümete itaat etmelerini istedi.⁸⁷

Bu arada 16 Nisan 1917’de Almanya’nın yardımı ile İsviçre’de sürgünde olan Lenin, St. Petersburg’a döndü ve Geçici Hükümet aleyhinde bir kampanya başlattı. Lenin, hükümetin ülkeyi bunalımdan kurtaramayacağını ve ancak kendilerinin soruna çözüm olabileceğini iddia etti. Sosyalist lider, propagandasında özellikle Geçici Hükümetin program dışında bıraktığı veya ertelediği konulara vurgu yaptı. Başa gelirlerse “Barış, Ekmek ve Toprak sloganıyla” savaştan çekileceklerini ve barış imzalayacaklarını, herkese ekmek ve köylülere toprak sağlayacaklarını belirtti. Ayrıca halkların kendi kaderlerini kendilerinin belirlemesi hakkının altını çizdi. Bu propaganda sadece Rusya’daki değil, kolonilerdeki halkları da etkiledi. Bu halk-

85 *Jurnal Ministerstva Yustitsii*, 1917 No. 2-3 (Şubat-Mart 1917), 2.

86 *Dni*, 273-74; *Jurnal Ministerstva Yustitsii*, 1917 No. 2-3 (Şubat-Mart), 2.

87 Vladimir N. Kokovtsov, *The Memoirs of Kont Kokovtsov: Out of My Past*, ed. Harold H. Fisher, çev. Laura Matveev (Palo Alto: Stanford University Press, 1935), 483, *Fall of the Russian Monarchy*, 472-73.

lardan Orta Asya Müslümanları daha geçici hükümet döneminde iken, bahsi geçen ilkedен hareketle bazı adımlar atıldılar. Örneğin, Rus Müslümanlarının Haklarını Koruma Komitesi, Lozan'da toplanmak üzere olan (27-29 Haziran 1916) Milletler Cemiyeti'ne başvurdu ve bağımsızlıklarının tanınması konusunda Rusya'ya baskı yapılmasını istedi.⁸⁸ Geçici Hükümet, 18 Eylül 1917'de Rusya'daki bütün halklara "kendi kaderlerini kendi iradeleri ile tayin etme" hakkının verileceğini duyurdu fakat bu ilkeyi uygulamaya koymadı. Bu, Rus olmayan halkların geçici hükümete sırt çevirmesinde ve bu ilkeyi yürürlüğe koyacağını ilan eden Bolşeviklere destek vermesinde ve Bolşeviklerin Ekim/Kasım 1917'de ikinci bir devrimle iktidarı ele geçirmesinde etkili oldu.⁸⁹

88 *Central Asia: A Century of Russian Rule*, 207; *Kazak Türkleri Tarihi*, 68-69, 75-75.

89 Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, Cilt VI, 20 Yüzyıl: Yeni Bir Dünya'nın Arayışında (İstanbul: Adam Yayınları, 1999), 156-157.

ÇARLIK REJİMİ NEDEN ÇÖKTÜ?

9. yüzyılda Rus halkının dışarıdan, kendilerini yönetmesi için çağırdığı bir Vareg prensinin etrafında toplanmaya başlamasıyla temelleri atılan Rusya, zaman içerisinde diğer knezliklerin gönüllü katılımı veya ilhakıyla Moskova knezliği çatısı altında toplanmaya başladı ve 16. yüzyılda Rus topraklarındaki Moğol yönetiminin zayıflaması ve sona ermesiyle bir devlet haline geldi. Aynı yüzyılın ortalarında Orta Asya'da Kazan ve Astrahan hanlıklarının ve Sibirya'nın fethiyle devletten imparatorluğa dönüşmeye başladı. Sürekli genişleyen, genişlerken de yeni fethedilen yerlerin yönetimi için güçlü bir ordu, yeni bir donanma, merkezî bir idarî yapı kuran Rusya devleti, bütün bu oluşumların masraflarını karşılamak için, toprağın ortak kullanımına dayalı bir tarım politikası ile hemen her şeyin devlet tarafından belirlendiği merkeziyetçi bir ticaret politikası izledi. Bu politika hem Rusya'nın genişlemesinin hem de çökmesinin nedeni oldu.

18. yüzyılda Petro ile birlikte sadece ekonomik ve toplumsal anlamda değil, kültürel anlamda da "zorunlu" bir değişime uğrayan Rusya; Baltık, Karadeniz ve Kafkasya politikaları, özellikle Osmanlı Devleti ve İran'a karşı başarıları sonucu bir impa-

ratorluk haline geldi. Bu yöndeki gelişmeler, onun halefleri tarafından devam ettirildi. Aleksandr II, Orta Asya'yı fethederek Rusya'ya birçok Türk Müslüman halkın katılımını sağladı. Balkanlar'da ise Rusya'nın etkisinde bir grup Slav Ortodoks devletin kurulmasına yardım etti. Bir sonraki ar, Aleksandr III döneminde Uzak Doğu'daki sömürgecilik politikalarına karışan ve bu bölgede Çin'le bir takım antlaşmalar imzalayan Rusya, sınırlarını daha da genişletti.

Bu kadar geniş bir alana yayılan Rusya'nın arlık rejimi, 1917 devrimi ile kt. Bu değişim ve çöküş neden ve nasıl oldu? Kitabıma bu tarihsel soruyla ilgili bir değerlendirme yaparak son vermek istiyorum. Çarlık rejiminin kşnn en önemli nedeni, Rusya'nın büyümesini sağlayan bazı etkenlerin, zaman içerisinde değişime uğraması ve bir zaaf haline gelmesidir. Nedir bu etkenler? Her şeyden önce güçlü otokrat bir lider ve dışarıda genişlemeye yönelik saldırgan bir dış politika; içerde ise genişlemenin masraflarını karşılamak amacıyla, aristokratlarla iş birliği içerisinde güçlendirilen feodal bir ekonomik ve sosyal yapı; devletin kontrolünün ve denetiminin egemen olduğu bir ticaret veya sanayileşme politikasıdır. Bu yapıların hepsinin veya çoğunluğunun ahenk içinde uygulanması durumunda Rusya, genişlemeye ve ayakta kalmaya devam etmiştir. Bu yapılardan bir kısmının işlemez hale gelmesiyle imparatorluk çökme-ye başlamış ve son bulmuştur.

Rusya'nın değişik zamanlarında bu yapılardan birinin değişime uğraması veya işlemez hale gelmesi önemli sorunların çıkmasına neden oldu. Örneğin İvan IV döneminde, merkez-aristokrat ilişkisinde bir takım kopmalar ve kırılmalar yaşandı ve bu durum, onun ölümünden sonra ülkeyi yaklaşık çeyrek asır sürecek bir krize sürükledi. Bütün bu kriterlerin çoğunluğunun var olduğu Petro ve Katerina dönemlerinde ise devletin sınırları genişledi ve Rusya önemli bir Avrupa gücü haline geldi. Petro dönemini takip eden dönemlerde ve Katerina döneminde bu gelişmenin sonucu olarak bazı köy isyanları çıktı fakat devlet bu isyanları otokratik yönetim ve aristokratların desteği ile bastırdı. Bu yapılardan biri olan feodal ekonomik yapı, Alek-

sandr II döneminde, 1861’de serfliğin ilgasıyla birlikte değişime uğradı. Köylerden kentlere göçler başladı; Rus köy toplumunun temeli olan mir ve ataerkil aile yapısı çökmeye başladı. Devletin bekası için çok önemli bir rol oynayan bu yapının değişime uğraması ve çökmeye başlamasıyla çarlık rejiminin son bulması arasında sıkı bir bağlantı vardır. Belki de bu nedenledir ki Alan Wood gibi birçok tarihçi çarlık rejimine son veren 1917 devriminin kökenlerini 1861’de serfliğin ilgasına bağlarlar.¹ Aleksandr II döneminin diğer önemli bir gelişmesi de izlenen liberal politikalar sonucu, devletin otokratik yapısında bir sarsılma meydana gelmesidir. Devleti güçlendirmek için yapılan reformlar, basında, eğitimde ve idarede izlenen liberal politikalar, zaman içerisinde rejime karşı bir atmosferin oluşumuna zemin hazırladı.

Aleksandr II döneminde veya daha sonraki dönemlerdeki en önemli sorun, liberal politikaların izlenmesi değil, izlenen politikalar sonucu ortaya çıkan değişikliklere cevap verecek yeni politikaların belirlenememesidir. Örneğin, Aleksandr eğitimde ve basında izlemiş olduğu politikalarla, Rusya’da “düşünen” ve “eleştiren” bir grubun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca, serfliği ilga ederek, Rus ekonomik ve toplumsal yapının temeli olan feodalizme büyük bir darbe vurmuştur. İlk gelişme, rejimin otokratik yapısına zarar verirken, ikinci gelişme Rusya devletinin temel taşlarından biri olan merkez-aristokrat ilişkisine gölge düşürmüştür.

1906’da kurulan “Duma Meclisi,” eğer Aleksandr döneminde kurulabilmiş olsaydı ve böylece oluşmaya başlayan muhalefete kendisini ifade etme ve ülkenin sorunlarına ve çözümlerine ortak olma şansı verilebilseydi, belki Rusya farklı bir çizgide ilerleyebilirdi. Aleksandr II’den sonraki dönemin diğer önemli bir özelliği de, serfliğin ilgasından sonra bozulan, Aleksandr III döneminde tekrar sağlamlaştırılmaya çalışılan merkez-aristokrat ilişkilerinin, özellikle 1900’lü yıllardan itibaren giderek zayıflamaya başlamasıdır. Diğer bir ifadeyle çarlık rejimi-

1 Alan Wood, *The Origins of the Russian Revolution 1861-1917* (London & New York: Routledge, 1993), 12.

nin temel direklerinden biri olan aristokrasinin, özellikle Nikolay döneminde yapılan toprak reformları ve izlenen sanayileşme politikaları sonucu önem kaybetmeye başlamasıdır. Bu, rejimin sonunu hazırlayan en önemli gelişmelerden biridir. Daha da kötüsü rejimin kendisini destekleyecek başka bir sınıfın, örneğin bir burjuva sınıfının, oluşumuna izin vermemesidir. İngiltere’de olduğu gibi, Rusya’da, hiçbir zaman rejimi destekleyebilecek ve izlenen politikalara yön verebilecek bir orta sınıf yoktu. Güçlü bir orta sınıfa sahip olmayan, aristokrat sınıfı giderek önem kaybeden rejimin en önemli handikaplarından biri, halk desteğinden de yoksun olmasıydı. Bunun en önemli sebebi Nikolay II’nin sergilemiş olduğu “otokrat” ve “güvenilir” çar imajından uzak, “zayıf” ve “istikrarsız” bir lider portesi çizmesiydi. Nikolay dönemi, girişte belirtilen ve Rusya’yı Rusya yapan kriterlerin hemen hepsinin çöktüğü bir dönemdi. Onların çökmesi, değişmemesi ve yenilenme sürecine girmemesi, rejimin çökmesi demekti. Nitekim öyle de oldu. Klasik feodal ekonomik ve toplumsal yapının çöktüğü, aristokratlarla merkez arasındaki ittifakın zayıfladığı, bunun yerine konulabilecek yeni bir ilişkinin ortaya çıkmadığı, başarılı bir dış politikanın takip edilemediği, daha da önemlisi otokratik bir liderliğin gösterilemediği Nikolay II dönemi, Birinci Dünya Savaşı’nın ve ülkede artan devrimci hareketlerin de etkisi ile çarlık rejiminin çöküşüne şahitlik etti.

Savaş olmasaydı ve Rusya savaşı kazansaydı –ki ayrılmasa belki kazanan tarafta olacaktı– rejimin çöküşü engellenebilir miydi? sorusu cevaplanması zor bir sorudur. Fakat araştırmacılar bu konuda bazı tespitlerde bulunmuşlardır. Örneğin, savaşın muhtemel sonucunun ülkenin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik krize etkisini vurgulayan Leopold Haimson, eğer her şey yolunda gitseydi, savaşın Rusya’yı devrimden kurtarabileceğini fakat ardı ardına alınan başarısızlıkların aksi yönde etki ettiğini belirtir. Ayrıca Haimson, 1907-1912 yılları arasında Üçüncü Duma tarafından yapılan reform hareketlerinin önemli değişikliklere zemin hazırladığını ve eğer savaş olmasaydı bu reformların devam ettirilebileceğini ve devrimin önlenebilece-

gini ifade eder.² Aynı görüşten hareket eden Dietrich Geyer ise, 1914 yazında, bütün işçi hareketleri ve devrimci faaliyetlere rağmen, Rusya'da devrim havasının olmadığını ileri sürer. Ona göre, şehirlerdeki kaos ve krize rağmen, savaş arifesinde Rus köylerinde hâlâ istikrar ve düzen hakimdi. Eğer savaş olmasaydı, muhtemelen devrim de olmayacaktı.³ Bu araştırmacıların da ifade ettiği üzere, savaş, Nikolay'ın gösteremediği liderlik vasıflarına sahip Stolypin'in başlatmış olduğu reformları kesintiye uğrattı ve böylece sorunların büyümesine katkıda bulundu.

Bundan da öte Rusya'nın bu dönemdeki en önemli sorunu, tek bir kişi ile özdeşleşen çarlık rejiminde, Nikolay'ın özellikle kriz dönemlerinde ihtiyaç duyulan liderlik özelliğini gösterememiş olması ve yakın çevresinin kriz karşısında etkin tedbirler almasına engel olmasıydı. Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasında Nikolay, gerekli siyasî ve askerî liderliği sergileyemedi. Etkisinde kaldığı Panislâvistlerin özellikle Balkanlara yönelik romantik milliyetçi planları doğrultusunda, savaş karşısı tüm uyarılara rağmen, Birinci Dünya Savaşı'na girdi. Savaş döneminde zaten var olan mistik ve çekimser kişiliği, eşi ve Rasputin gibi, halkın ve idari otoritenin hoşnutsuzluğuna hedef olan kişilerin etkisinde kalarak, Rusya'da çara ve dolayısıyla rejime olan güveni tüketti. Sorumluluk sahibi sivil ve askerî otoritelerin veya yakın çevresinin uyarılarını göz ardı etmesi ve merkezi otoritenin felç olmasına sebebiyet vermesi, rejimin sonu oldu.

Rusya'nın hem gücünü hem azametini temsil eden bir diğer özelliği, geniş coğrafyası ve mozaik andıran renkli nüfus ve kültürel yapısıdır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren bu geniş coğrafyada yönetim tarafından başlatılan eğitim reformları, eyaletlerde 20. yüzyılın başında, Rus olmayan fakat eğitimli bir entelektüel sınıfın oluşmasına katkıda bulundu. Özellikle 1905 devrimi sonrası yaşanan liberal ortamda, Rusya'nın geleceği ve rejimi üzerine var olan tartışmalara bir de Rus olmayan

2 Leopold Haimson, "The Problem of Social Stability in Urban Russia, 1905-1917 (Part One)," *Slavic Review*, Vol. 23, No. 4 (Dec., 1964), 634.

3 *Russian Imperialism*, 314.

milliyetçi programlar katıldı. Bu gelişmeler, 1917’de rejimin yıkılmasında direkt bir etki yapmadılarsa da, sebebiyet verdikleri yerel milliyetçilik hareketleriyle diğer etnik-dinsel kökenlerden gelen halk gruplarının, devrimci sosyalistlerin ve liberal rejim talep eden çevrelerin etkisinde kalmasını kolaylaştırdı. Toprakları ellerinden alınan halklar zaman içerisinde Bolşeviklerin propagandasından özellikle “halkların kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesi” ilkesine yaptıkları vurgudan etkilenerek devrime katıldılar.

Ayrıca bu geniş Rusya coğrafyasında, Birinci Dünya Savaşı sırasında, ülkenin yönetilebilmesi için gerekli yerel-merkez koordinasyonu sağlanamamış; ülke yönetilemez hale gelmiştir. Özellikle savaş sırasında belirgin hale gelen bu zafiyet, kriz haline dönüşmüş, halkın temel ihtiyaç ve talepleri karşılanamadığı gibi, askerî ve sivil otoriteler üzerinde merkezin yönetim gücü de kalmamıştır.

Birinci Dünya Savaşı, genel olarak 1910’larda yeniden baş gösteren toplumsal asayişsizlik ve ekonomik sorunların, grevlerin ve ağırlaşan hayat şartlarının bir devrim hareketine dönüşmesini tetiklemiştir. Savaşın başında Avrupa genelinde olduğu gibi Rusya’da var olan genel optimist ve milliyetçi hava, özellikle Galiçya cephesinden gelen yenilgi haberleriyle yerini önce endişeye; sonra umutsuzluğa terk etti. Savaşın ağırlaştırdığı yaşam şartları ve ekonomik koşullar, milliyetçilik heveslerinin yerine, sınıfsal, hatta bireysel kaygıları öne çıkardı. Bu kaygılar, 1916 ve sonrasında yaşanan grevler, ekmek krizi, nüfusun savaş yükünü taşıyamaması, Rus geleneksel kültüründe önemli bir yeri olan isyan geleneği ile birleşti ve rejime son veren bir devrim hareketine dönüştü. Bu noktada, devrim hareketinde, isyanlardan farklı olarak, köylü sınıfına, işçi sınıfı ve askerler de katıldı. Bu yeni şekliyle devrim, polis veya kaba kuvvetle bastırılması artık mümkün olmayan gerçek bir tehdit haline geldi.

Son olarak, entelektüellerin ve siyasi partilerin, özellikle sosyalist partilerin, 19. yüzyılın sonlarından beri yürüttüğü ve savaş döneminde şiddetini giderek artırdığı rejim karşıtı yayın ve çalışmaları da 1917 devriminin patlak vermesinde

ve 1917 Ekim'inde/ Kasım'ında Bolşeviklerin iktidara gelmesinde etkili oldu. Çarlık Rusya'sı sona ererken, bu gruplar arasında kendi istedikleri yönde bir Rusya oluşturmak için çatışmalar başladı.

- A Source Book for Russian History From Early Times to 19157*, 3 cilt. George Vernadsky, Ralph T. Fisher, Alan Ferguson, Andrew Lossky ve Sergei Pushkarev, editörler (New Haven & London: Yale University Press, 1972).
- Acar, Kezban. "An Examination of Russian Imperialism: Russian Military and Intellectual Descriptions of the Caucasians during the Russo-Turkish War of 1877–1878," *Nationalities Papers*, Vol. 32, No. 1 (March, 2004), 7- 21.
- *Resimlerle Rusya, Savaşlar ve Türkler* (Ankara: Nobel Yayınları, 2004).
- Adrianova-Peretts, V. P. ve D. S. Likhachev, editörler. *Povesť vremennykh let (PVL)* (Moskva: AN SSSR 1950).
- Aksakov, Ivan Sergeyevich. *Polnoe Sobranie Sochinenii I. S. Aksakova*, 7 cilt (Moskva: Tip. M.G. Volchaninova, 1886- 87).
- *Slavyanskii Vopros, 1860-1886* (Moskva: Tip. M. G. Volchaninova, 1886-87).
- *Pol'skii Vopros i zapadno-Russkoe delo. Evreyskii Vopros. 1860-1886* (Moskva: Tip. M.G. Volchaninova, 1886).
- Aksakov, Ivan Sergeyevich. Editör. *Polnoe Sobranie Sochinenie Konstantin Sergeyevich Aksakova* (Moskva, 1861- 71).
- Akty sobrannye v bibliotekakh i arkhivakh Rossiiskoy Imperii arkheografičeskoyu ekspeditsieyu Imperatorskoy Akademii Nauk*. 4 cilt (St. Peterburg, 1836).
- Aleksandr Nikolaevich Engelgardt's Letters from the Country, 1872=1887*, Translated and Edited by Cathy A. Frierson (New York, Oxford: Oxford University Press, 1993).
- Allsen, Thomas T., *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Mongke in China, Russia and the Islamic Lands, 1251- 1259* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1987).
- Allworth, Edward. Editör. *Central Asia: A Century of Russian Rule* (New York, London: Columbia University Press, 1967).

- Anderson, M. S. *The Eastern Question 1774-1923* (London, Melbourne: Macmillan, Toronto: St. Martin's Press, 1968).
- Andreyevskii, E. editör. *Ansiklopedičeskii Slovar*, 41 cilt (İzdateli F.A. Brokgauz (Leipzig), S. Peterburg: I.A. Efron, Moskva: Terra, 1990).
- Anisimov, Evgenii V. *The Reforms of Peter the Great: Progress Through Coercion in Russia*, çeviren John T. Alexander (New York: M. E. Sharper, 1993).
- Aranson, Irwin Michael. *Troubled Waters: The origins of the 1881 anti-Jewish pogroms in Russia* (Pittsburg: University Of Pittsburg Press, 1990).
- Arkheografičeskaya Komissiya, editör, *Akty istoričeskie*, 5 cilt (St. Peterburg, 1841-42).
- *Akty otnosyašiesya do yuridičeskogo byta drevney Rossii*. 3 cilt (St. Peterburg, 1857, 1864, 1884).
- *Akty otnosyašiesya k istorii yujnoy i zapadnoy Rossii*, 5 cilt (St. Peterburg, 1846-51).
- *Dopolneniya k aktam istoričeskim*, 12 cilt (St. Peterburg, 1846-1918).
- *Novgorodskie letopisi* (Novgorodskaya vtoraya i Novgorodskaya tret'ya letopisi (St. Peterburg, 1879).
- *Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey*, 31 cilt (St. Peterburg, 1841-1968).
- *Russkaya Istoričeskaya Biblioteka*, 39 cilt (St. Peterburg, 1872-1927).
- *Sibirskie Letopisi* (St. Peterburg: I. N. Skorokhodov, 1907).
- Armaoğlu, Fahir. 20. Yüz yıl Siyasi Tarihi, Cilt I-II: 1914-1995, Genişletilmiş 14. Baskı (Ankara: Alkım, 2003).
- Ascher, Abraham. *The Revolution of 1905: Authority Restored* (Stanford, California: Stanford University Press, 1992).
- Anisimov, Evgenii Viktorovič. *The Reforms of Peter the Great: Progress Though Coercion in Russia*, translated with an introduction by John T. Alexander (New York, London, England: M.E. Sharpe: Armonk, 1993).
- Avrich, Paul. *Russian Rebels, 1600-1800* (New York: Norton, 1976).
- Baddeley, John F. *The Russian Conquest of the Caucasus* (Curzon Press, 1999).
- Bakunin, M. A. *Izbrannye Soçineniya*, 5 cilt (Petrograd: Golos truda, 1920-22).
- Balmuth, Daniel. *Censorship in Russia, 1865-1905* (Washington: University Press of America, 1979).
- Bartenev, P. Editör. *Devyatnadsatyi vek; istoričeskii sbornik*, 2 cilt. (Moskva: 1872)
- Barthold, Vasili Vladimirovič. *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*. Çeviri Kaya Bayraktar-Ayşe Meral (İstanbul: Küre Yayınları, 2004).
- Belinskii, V. G. *Polnoe Sobranie Soçinenii*, 13 cilt (Moskva: AN SSSR, 1953-59).
- Bers, Aleksandr Aleksandrovič. *Vospominaniya ofitsera L.-Gv. Preobrajenskago polka o pokhode v Turtsiyu v 1877-1878 g* (S. Peterburg: Obščestvennaiya pol'za, 1898).
- Biblioteka Okrain Rossii* no. 5 (St. Peterburg: Izd. Sergeevskogo, 1907).
- Bil'bassov, Vasilii A. "The Intellectual Formation of Catherine II," *Catherine the Great: A Profile*, editör Marc Raeff (London: London, 1972).
- Billington, James H. *The Icon and the Axe: An Interpretive History of Russian Culture* (New York: Vintage Books, 1996).
- Bird, Alan. *A History of Russian Painting* (Oxford: Phaiden, 1987).

- Blinoff, Marthe, edit eden ve tercüme eden, *Life and Thought in Old Russia* (Pennsylvania State University Press, 1961).
- Bogoyavlenskii, S. K. ve I. S. Ryabinin. Editörler. *Akty vremeni mejdutsarstviya (1610-1613)* (Moskva: Izd. Imperatorskogo Obşçestva Istorii i Drevnostey Rossiiskikh pri Moskovskom Universitete, 1915).
- Borozdin, Aleksandr K. Editör. *Iz Pisem Pokazanii Dekabristov* (St. Petersburg: M. V. Pirozhkov, 1906).
- Bradley, Joseph. *Muzhik and Muscovite: Urbanization in Late Imperial Russia* (Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1985).
- Brooks, Jeffrey. *When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature 1861-1917* (Princeton, Jersey: Princeton University Press, 1985).
- Brower, Daniel R. and Edward J. Lazzerini. Editörler. *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917* (Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press).
- Broxup, Marie Beningsen. Editör. *The North Caucasus Barrier. The Russian Advance Towards the Muslim World* (London: Hurst & Company, 1992).
- Buchanan, George W. *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memories*, 2 vols. (London, New York, Toronto and Melbourne: Cassell and Company, 1923).
- Buryşkin, Pavel Afanas'yeviç. *Moskva Kupeçeskaya* (Nyu-York, Izd-vo im. Çekhova, 1954).
- Burtsev, Vladimir L. editör. *Za Sto Let, 1800-1896: Sbornik po istorii političeskikh i obşçestvennikh dvijenii v Rossii* (London, 1897).
- Bushkovitch, Paul. *Petro the Great The Struggle for Power, 1671-1725* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2001).
- Byrnes, Robert F. *Pobedonostsev, His Life and Thought* (Bloomington: Indiana University Press, 1968).
- Cameron, Rondo E. *Banking in the Early Stages of Industrialization; A Study in Comparative Economic History* (New York: Oxford University Press, 1967).
- Carpini, Giovanni de Plaona. *The Mongol Mission*. Editör Christopher Dawson (New York: Sheed & Ward, 1955).
- Chambers, Mortmer. Barbara Hanawalt, Theodore K. Rabb, Isser Woloch ve Raymond Grew, *The Western Experience, volume II: Since The Sixteenth Century* (McGraw-Hill College, 1999).
- Cherniavsky, Michael. "The Old Believers and the New Religion," *The Structure of Russian History: Interpretive Essays*, editör Michael Cherniavsky (New York: Random House, 1970).
- *Tsar and people: Studies in Russian Myths* (New York: Random House, 1969).
- Crisp, Olga. "Olga Crisp, "Russia, 1860-1914," Rondo E. Cameron, *Banking in the Early Stages of Industrialization; A Study in Comparative Economic History* (New York: Oxford University Press, 1967).
- Cross, Samuel H. ve Olgerd P. Sherbowitz-Wetsor, edit eden ve çeviren. *The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text (RPC)* (Cambridge: Mediaeval Academy of America, 1953).
- Crumney, Robert O. *The Formation of Muscovy, 1304-1613* (London, New York: Longman, 1987).

- *The Making of Russian Absolutism 1613-1801* (London, New York: Longman, 1990).
- Old Belief as Popular Religion: New Approaches," *Slavic Review*, Volume 52, No. 4 (Winter, 1993), 701- 705.
- Çerepnin, L. V. ve S. V. Bakhruşkin, ed., *Dukhovnye i dogovornye gramoty velikikh i udel'nykh knyazey XIV-XVI vv.* (Moskva, Leningrad: AN SSSR, 1950).
- Çertkov, Vladimir G. Editör. *Studençeskoe divijenie 1899 goda* (Purleigh, Eng.: Svobodnoe slovo, 1900).
- Danilevski, Nikola Yakovleviç. *Sbornik Politiçeskikh i Ekonomiçeskikh Statey* (S. Peterburg, 1889).
- Davison, Roderic H. "Russian Skill and Turkish Imbecility": The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered," *Slavic Review*, Vol. 35, No. 3 (September, 1976), 463-483.
- D'Encausse, Hélène Carrère. "Systematic Conquest, 1865 to 1886," Edward Alworth, editör. *Central Asia: A Century of Russian Rule* (New York: Columbia University Press, 1967).
- De Madariaga, Isabel. Çariçe Katerina: Çağının Sınırlarını Zorlayan Kadın, çeviren Mehmet Harmancı (Istanbul: Sabah Yayınları, 1997).
- *Russia in the Age of Catherine the Great* (London and New Haven: Yale University Press, 1981).
- Denisov, Vladimir. *Voina i Lubok* (Petrograd, 1916).
- Dewey, Horace W. Ed. *Muscovite Judicial Texts 1488-1555* (Ann Harbor: University of Michigan, 1966).
- Djivelegova, A. K.; S. P. Mel'gunov ve V. I. Piçeta, editör. *Velikaya Reforma*, 6 cilt (Moskva: Izd. I. D. Sytina, 1911).
- Dmytryshyn, Basil ve E.A.P. Crownhart-Vaughan and Thomas Vaughan, editörler. *To Siberia And Russian America: Three Centuries Of Russian Eastward Expansion*, 3 vols. (Portland, OR: Western Imprints, The Press of the Oregon Historical Society, 1985-1989).
- Dmytryshyn, Basil. Editör. *Imperial Russia. A Source Book, 1700-1917* (Hinsdale, Illinois: Dryden Press, 1974).
- *Medieval Russia: A Source Book, 900-1700* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1967).
- "Dnevnik A. A. Polovtseva, 1901-1903 gg." *Krasny Arkhiv*, 2 (1923).
- Dostoyevsky, Fedor M. *Diary of a Writer*, Translated and annotated by Boris Brasol (New York: George Braziller: 1954).
- Drujinin, Vasilii G. Editör. *Pamiyatniki pervykh let Russkogo Staroobryadçestva*, 3. Cilt, *Pustozerskii Sbornik* (St. Peterburg: M. A. Aleksandrov, 1914).
- Dubnow, Simon M. *History of the Jews in Russia and Poland from the Earliest Times until the Present Day*, translated from the Russian by I. Friedlaender, Cilt II, *From the Death of Alexander I until the Death of Alexander III (1825-1894)* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 199).
- Dubrovin, Nikolay F. *Sbornik istoriçeskikh materialov izvleçennykh iz arkhiva Pervogo Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Veliçestva Kantselarii*, 16 cilt (St. Peterburg: Pervoe Otd. S. E. I. V. Kantselarii, 1876- 1917).

- Duffy, Christopher. *Russia's Military Way to the West: Origins and Nature of Russia's Military power, 1700-1800* (London: Boston: Routledge & Kegan Paul, 1981).
- Dukes, Paul. Ed. And trans. *Select documents on Government and Society* (Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1978).
- Dunning, Chester S. L. "R. G. Skrynnikov, the Time of Troubles and the 'First Peasant War' in Russia, *The Russian Review*, Volume 50, No. 1 (January, 1991), 71- 81.
- Dvorkin, Alexander. *Ivan the Terrible as a Religious Type* (Erlangen: Druckerei & Verlag K. Urlaub, 1992).
- D'yakonov, Mikhail A. Editör. *Akty otnosyashiesya k istorii tyaglogo naseleniya v Moskovskom gosudarstve*, 2 cilt (St. Peterburg, 1895-97).
- Dyke, Carl Van. *Russian Imperial Military Doctrine and Education, 1832-1914* (New York, Westport, Conn.: Greenwood Press, 1990).
- Eklöf, Ben. *Russian Peasant Schools: Officialdom, Village Culture, and Popular Pedagogy, 1861-1914* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1986).
- Emmons, Terence. "The Peasant and the Emancipation," in *The Peasant in Nineteenth-Century Russia*, Editör Wayne S. Vucinich (Stanford: Stanford University Press, 1968).
- Fendoglu, Hasan Tahsin. "Amerika Birleşik Devletleri'nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti," *Türkler Ansiklopedisi*, cilt 14 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 189-196.
- Figes, Orlando. *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia* (London: Penguin Books, 2003).
- Fischer, Ernst ve Franz Marek. Editörler. *The Essential Lenin* (New York: Herder and Herder, 1972).
- Fisher, Harold H. Editör. *The Memoirs of Count Kokovtsov: Out of My Past*, çeviren Laura Matveev (Palo Alto: Stanford University Press, 1935).
- Flier, Michael S. ve Daniel Rowland, editörler. *Medieval Russian Culture*, vol. 2 (Berkeley, 1994).
- Flier, Michael S. "Breaking the Code: The Image of the Tsar in the Muscovite Palm Sunday Ritual," *Medieval Russian Culture*, vol. 2, Michael Flier and Rowland, eds. (Berkeley, 1994) içinde, 213- 242.
- Fonvizin, Mikail A. "Obozrenie proyavlenii političeskoy jizni v Rossii," *Obščestvennye dvijeniya v Rossii v pervuyu polovinu XIX veka*, cilt 1 (St. Peterburg: Tipografii Gerol'd, 1905).
- Franklin, Simon. "The reception of Byzantine Culture by the Slavs," *Byzantium-Rus-Russia: Studies in the Translation of Christian Culture* (Burlington, Vermont: Ashgate, 2002).
- "The Empire of the Rhomai as viewed from Kievan Russia: Aspects of Byzantino-Russian Cultural Relations," 309-532. *Byzantium-Rus-Russia: Studies in the Translation of Christian Culture* (Aldershot, Hamp.: Ashgate/Variorum, 2002).
- Frierson, Cathy A. Editör ve çevirmen. *Aleksandr Nikolaevich Engelgard's Letters from the Country, 1872=1887* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1993).

- Froyanov I. Ya. ve A. Yu. Dvornichenko, "The City-State and Kievan Rus," Daniel H. Kaiser, Gary Marker, editörler. *Reinterpreting Russian History: Readings, 860-1860's* (New York: Oxford University Press, 1994).
- Gammer, Moshe. *Muslim resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan* (Abingdon, Oxon: Frank Cass, 1994).
- Garkavi, Avraam Ya. *Skazaniya musul'manskikh pisateley o slavyanakh i russkikh (s poloviny VII veka do kontsa X veka po R.Kh.)* (St. Peterburg: Tipografiya Imparatorskoy Akademii Nauk, 1870).
- Geraci, Robert P. *Window on the East: National and Imperial Identities in late Tsarist Russia* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2001).
- "Russian Orientalism at an Impasse: Tsarist Education Policy and the 1910 Conference on Islam," *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917*, Daniel R. Brower ve Edward J. Lazzerini, editörler (Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press, 1997).
- Ger'e, Vladimir. Editör. *Sbornik pisem i memoryalov Leibnitsa otnosyaščikhsya k Rossii i Petru Velikomu* (St. Peterburg, 1873).
- Gerschenkron, Alexander. "The Rate of Growth of Industrial Production in Russia since 1885," *The Journal of Economic History*, Vol. 7, No., Supplement: Economic Growth: A Symposium (1947), 144-174.
- *Economic Backwardness In Historical Perspective. A Book of Essays* (Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1962).
- Gerşel'man, Fedor Konstantinoviç. *Vospominaniya Turetskoy Voine 1877-78gg* (S.Peterburg: Tip. Glavnago upravleniya udielov, 1908).
- Gerşenzon, M. Editör. *Polnoe sobranie soçinenie I. V. Kireyevskogo*, 2 cilt (Moskva: Tipografiya Imperatorskogo Moskovskogo Universiteta, 1911).
- Geyer, Dietrich. *Russian Imperialism: The Interaction of Domestic and Foreign Policy, 1860-1914*. Translated from German by Bruce Little (New York: Berg, 1987).
- Gibian, George. Editör. *The Portable Nineteenth-Century Russian Reader* (New York: Penguin Books, 1993).
- Gielgud, Adam. Editör. *Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I*, 2. vols. (London: Remington and Co. Publishers, 1888).
- Gimbutas, Marija Alseikaite, *The Slavs* (London: Thames and Hudson, 1971).
- Glinskii, Boris B. *Revolutsionnyi periodrusskoi istorii (1861-1881)*. 2 cilt (St. Peterburg: A. S. Suvorin, 1913).
- Glyarov-Platonov, N. P. *Evreyskii Vopros v Rossii, Sostavleno na osnovanii statey i pisem* (S. Peterburg, 1906).
- Golder, Frank A. Editör. *Documents of Russian History 1914-1917*. Trans. Emanuel Aronsberg (New York: Century, 1927).
- Gooch, George Peabody. *Catherine the Great and Other Studies* (Hamden, Connecticut: Archan Books, 1966).
- Gordon, Irving L. *Review Text in World History 1990 Edition* (New York: Amsco School Publications, Inc., 1990).
- Gosudarstvennaya Duma, *Stenograçeskie otçetu, 1906 god. Sessiya I, cilt 1* (St. Peterburg, 1906).
- Great Soviet Encyclopedia*

- Greenberg, Louis. *The Jews in Russia: The Struggle for Emancipation* (New York: Schocken Books, 1976).
- Gudzii, Nikolay K. ve L. B. Lekhtblau, Editörler. *Russkie satiriçeskie jurnaly XVIII veka* (Moskva: Uçpedgiz, 1940).
- Gurko, Vladimir I. *Features of the Past: Government and Opinion in the Reign of Nicholas II*, çeviren Laura Matveyev (New York: Russell & Russell, 1967).
- Haimson, Leopold. "The Problem of Social Stability in Urban Russia, 1905-1917 (Part One)," *Slavic Review*, Vol. 23, No. 4 (Dec., 1964), 619-642.
- "The Problem of Social Stability in Urban Russia, 1905-1917 (Part Two)," *Slavic Review*, Vol. 24, No. 1 (Mar., 1965), 1-22.
- Hamilton, George Heard. *The Art and Architecture of Russia* (New Haven and London: Yale University Press, 1983).
- Harding, Neil. Editör. *Marxism in Russia: Key documents, 1879-1906*, çeviren Richard Taylor (New York: Cambridge University Press, 1983).
- Harperin, Charles. *Russia and the Golden Horde* (Bloomington: Indiana University Press, 1985).
- Haxthausen, Baron von. *The Russian Empire: Its People, Institutions and Resources*, çeviren Robert Farie, Esq, 2 cilt (London: Chapman and Hall, 1856).
- Henze, Paul. "Circassian Resistance to Russia," Marie Beningsen Broxup, editör. *The North Caucasus Barrier. The Russian Advance Towards the Muslim World* (London: Hurst & Company, 1992).
- Herberstein, Sigmund von. *Commentaries on Muscovite Affairs*, edited and translated by Oswald P. Backus III (Lawrence: University of Kansas Bookstore, 1956)
- *Description of Moscow and Muscovy 1557*, editor Bertold Picard, çevirmen J. B. C. Grundy (London: J. M. Dent and Sons, 1969).
- Herd, Graeme. "Peter the Great and the Conquest of Azov: 1695- 96," Lindsey Hughes, editör. *Peter the Great and the West: New Perspectives* (New York: Palgrave, 2001).
- Hertslet, Edward. Editör. *The Map of Europe by Treaty since the General Peace of 1814*, 4 vols. (London, 1875-91).
- Herzen, Alexander. *My Past and Thoughts*, çeviren Constance Garnett (London: Chatto & Windus, 1968).
- Hobsbawm, Eric J. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* (New York, Cambridge: Cambridge University Press, 1990).
- Hosking, Geoffrey. *Russia and the Russians from Earliest Times to 2001* (London: Penguin Books, 2002).
- Hudson, Hugh D. *The Rise of the Demidov Family and the Russian Iron Industry in the Eighteenth Century* (Newtonville, Massachusetts: Oriental Research Partners, 1986).
- Hughes, Lindsey. *Russia in the Age of Peter the Great* (New Haven and London: Yale University Press, 1998).
- İslam Ansiklopedisi*, 3. cilt (Ankara: MEB, 1977).
- Izveščenie o vtorom očerednom s"ezde Rossiiskoy Sotsial'-demokratiçeskoj Raboçey Partii* (Geneva: Izd. Ts. K. RSDRP [Rusya sosyalist Demokratik İşçi Partisi], 1903).

- Jahn, Hubertus F. *Patriotic Culture in Russia during World War I* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1995).
- Jelavich, Barbara. *St. Petersburg and Moscow: Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814-1974* (Bloomington: Indiana University Press, 1974).
- *A Century of Russian Foreign Policy, 1814-1914* (Philadelphia: Lippincott, 1964).
- Jones, Mark. Editör. *Storming the Heavens: Voices of October* (London: Atlantic Highlands, N.J.: Zwan, 1987).
- Jukov, Evgenii Mikhailoviç. Editör. *Sovyetskaya istoričeskaya entsiklopediya* (Moskva, 1961-1976).
- Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščeniya, 1833-1855* (St. Peterburg, 1864, 1872).
- Jurnal Ministerstva Yustitsii*, No. 2-3 (Şubat-Mart, 1917).
- Kaiser, Daniel H. ve Gary Marker, editörler. *Reinterpreting Russian History: Readings, 860-1860's* (New York: Oxford University Press, 1994).
- Kalaçev, Nikolay. Editör. *Akty otnosyaşiesya do yuridiçeskogo vy ta drevney Rossii*, 3 cilt (St. Peterburg, 1857-84).
- Kamenskii, A. B. *Ot Petra I Do Pavla I: Reformy V Rossii XVIII Veka: Opyt Tselostnogo Analiza* (Moskva: RGGU, 1999).
- Kasumov, Ali. Hasan Kasumov, Çerkes Soykırımı: Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi (Ankara: Kaf-Der, 1995).
- Katkov, Mikhail N. *Sobranie Peredovykh Statey "Moskovskii Vedomostey,"* (1863-1887) (M., 1897).
- Keenan, Edward Lee. "Muscovite Political Folkways," *The Russian Review*, Vol. 45, No. 2 (April, 1986), 115-181.
- "Vita: Ivan Vasil'evich. Terrible Czar: 1530-1584," *Harvard Magazine*, Vol. 80, No. 3 (January-February, 1978), 48-49.
- Kennan, George. *Siberia and the Exile System*, 2 vols. (New York: The Century Co., 1891).
- Khodarskovsky, Michael. "Ignoble Savages and Unfaithful Subjects: Constructing Non-Christian Identities in Early Modern Russia," *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, editörler, Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini (Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press).
- Kivelson, Valeri A. "The Devil Stole His Mind: The Tsar and the 1648 Moscow Uprising," *American Historical Review*, Vol. 98, No. 3 (June, 1993), 733-756.
- Kizevetter, Aleksandr A. "Portrait of an Enlightened Autocrat," *Catherine the Great: A Profile*, editör Marc Raeff (London: Macmillan, 1972).
- Klier, John Doyle. *Imperial Russia's Jewish Question, 1855-1881* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995).
- Klyuçevskii, Vasilii Osipoviç. *Peter the Great*. 4 vols. Çeviren, Liliana Archibald (New York: St. Martin's Press, 1958).
- *Kurs Russkoy Istorii* (Moskva: Mysly, 1906).
- Knox, Alfred. *With the Russian Army 1914-1917: Being Chiefly Extracts from the Diary of a Military Attaché*, 2 vols. (London: Hutchinson & Co., 1921).
- Kodansha Encyclopedia of Japan* (Tokyo; New York, N.Y. : Kodansha, 1983).

- Kollman, Nancy Shields. "Pilgrimage, Procession and Symbolic Space in Sixteenth-Century Russian. Politics," *Medieval Russian Culture*, vol. 2, Michael Flier and Rowland, eds. (Berkeley, 1994), 163-181.
- *Kinship and Politics: The Making of the Muscovite Political System, 1345-1547* (Stanford, California: Stanford University Press, 1987).
- "The Seclusion of Elite Muscovite Women," *Russian History*, Vol. 10, No. 2 (1983), 170-187.
- Kokovtsov, Vladimir N. *The Memoirs of Kont Kokovtsov: Out of My Past*, editör. Harold H. Fisher, çeviren Laura Matveev (Palo Alto: Stanford University Press, 1935).
- Konechnyi, Al'bin M. "Shows for the People: Public Amusement Parks in Nineteenth-Century St. Petersburg, in *Cultures in Flux: Lower-Class Values, Practices, and Resistance in Late Imperial Russia*, Edited by Stephen P. Frank ve Mark D. Steinberg (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994).
- Korb, Johann Georg. *Diary of an Austrian Secretary of legation at the Court of Peter the Great*, editör ve çevirmen Count MacDonnell, 2 vols. (London: Bradbury & Evans, 1863).
- Korobkov, Nikolay M. editör. *Fel'dmarşal Kutuzov, Sbornik dokumentov i materiyalov* (Moskva: OGIZ, 1947).
- Korsakov, Dimitri A. *Votsarenie Imperatritsy Anny Yoannovny* (Kazan, 1880)
- Kraçovskii, Ignati Yu. Editör. *Puteşestvie Ibn-Fadhlana na Volgu* (Moskva: AN SSSR, 1939).
- Krasny Arkhiv, No. 28 (1926).
- Kropotkin, Peter. *Memoirs of a Revolutionist*, introduction by George Woodcock (Montreal: Black Rose Books, 1989).
- Kurat, Akdes Nimet. *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* (Ankara: Murat Kitabevi, 1992).
- *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'e Kadar* (TTK: Ankara, 1993).
- Kutrzeba, Stanislaw ve W. Semkowicz, editörler, *Akta Unji Polski z Litwa, 1385-1791* (Krakow: Nakladem Polskiej Akademji Umiejetnosci i Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1932).
- Lamzdorf, Vladimir Nikolayevič. *Dnevnik, 1891-92. Vospominaniya. Memuary* (Moskva: AN SSSR, 1934).
- Langer, William Leonard. *The Franco-Russian Alliance 1890-1894*, (Cambridge: Harvard University Press, 1929)
- Larson, David Gordon. *Iurii Fedorovich Samarin and the Nationality Problem in Russia* (Doktora tezi, Indiana University, Bloomington, 1974).
- Laue, Theodore H. Von. "Theodore H. Von Laue, Secret Memorandum of Sergei Witte on the Industrialization of Imperial Russia, *The Journal of Modern History*, Vol. 26, No. 1 (March 1954), 60-74.
- *Sergei Witte and the Industrialization of Russia* (New York: Atheneum, 1969).
- Layton, Susan. *Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1994).
- Lemke, Mikhail K. *Politiçeskie Protsessy v Rossii 1860-kh gg.*, 2. baskı (Moskva: Goszdat, 1923).

- Lenin, Vladimir I. *Soçineniya*, 30 cilt (Moskva: Gosizdat, 1926–30).
- Letters of the Tsaritsa to the Tsar*, introduction by Bernard Pares (London: Duckworth, 1923).
- Letopis' po Ipatskomu spisku* (St. Peterburg, 1871).
- Lewicki, Tadeuz Zrodla. *Arabskie do dziejow slowianszczyzny*, cilt I (Wrpclaw ve krakow: Wyd. Polskiej Akademi nauk, 1956).
- Luboçnaya Kniga* (Moskva: Khudojestvennaya Literatura, 1990).
- Luppel, Ivan K. "The Empress and the Philosophe," *Catherine the Great: A Profile*, editör Marc Raeff (London: Macmillan, 1972).
- Löwe, Heinz-Dietrich. *The Tsars and the Jews: Reform, Reaction and Anti-Semitism in Imperial Russia, 1772-1917* (Switzerland: Harwood Academic Publishers, 1993).
- Macartney, Carlie A. *The Magyars in the Ninth Century* (Cambridge: University Press, 1930).
- MacKenzie, David. *Imperial Dreams, Harsh Realities: Tsarist Russian Foreign Policy, 1815- 1917* (Forth Worth: Harcourt Publishers, 1994).
- Malinin, Vasilii N. *Starets Eleazarova monastyrya Filofey i ego poslaniya* (Kiev: Tipografiya Kievo-Peçerskoy Uspenskoy Lavry, 1901).
- Manifest Rossiiskoy Sotsial'-demokratiçeskoj Raboçey Partii*, 1898 g. (Geneva: T. A. Kuklin, 1903).
- Manstein, Christopher Hermann von. *Contemporary Memoirs of Russia from the Year 1727 to 1744*, editör. David Hume (London: Longman, Brown, Green and Longmans, 1856).
- Marker, Gary. "Literacy and Literacy Texts in Muscovy: A Reconsideration," *Slavic Review*, Vol. 49, No. 1 (Spring, 1990), 74-89.
- Marx, Karl, Frederick Engels. *The Communist Manifesto* (New York: International Publishers, 1992).
- Marshall, Robert. *Doğudan Yükselen Güç, Moğollar* (Istanbul: Sabah Kitapları, 1993).
- Masudi, *Les Prairies d'Or*, çeviren C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courtielle, 9 cilt (Paris, 1861-77).
- Mazour, Anatole G. *The First Russian Revolution, 1825: The Decembrist Movement* (Berkeley: University of California Press, 1937).
- McCarthy, Justin. *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922* (Princeton: Darwin Press, 1995).
- McNally, Raymond T. "Chaadev's Evaluation of Peter the Great," *Slavic Review*, Vol 23, No. 1 (March, 1964), 31-44.
- McReynolds, Louise. *The News Under Russia's Old Regime: The Development of the Mass-Circulation Press* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1991).
- Menning, Bruce W. *Bayonets Before Bullets: The Imperial Russian Army, 1861-1914* (Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 1992).
- Memoirs of Catherine the Great*, çeviren Katharine Anthony (New York: Knopf, 1917).

- Memoirs of Peter Henry Bruce, Esq. A Military Officer, the Services of Prussia, Russia and Great Britain* (London, 1782).
- Meščerskii, V. P. *Moy Vospominaniya, Čast Vtoraya*, (1865–1881) (S. Peterburg, 1898).
- Metternich, Prince Richard. Editör. *Memoirs of Prince Metternich*, çeviren Aleksandr Napier, 5 cilt (London: Richard Bentley & Son, 1880).
- Miller, G. F. *Istoriya Sibiri*, 2 cilt (Moskva: AN SSSR, 1937-41).
- Milyukov, P. N. *God bor'by*, 1905–1906 (St. Peterburg: Obščestvennaya Pol'za, 1907).
- Mirtov, P. L. (P. L. Lavrov), *Istoričeskie Pis'ma* (St. Peterburg, 1870).
- Mišulin, A. V. Editör. "Drevnie slavyane v otryvkakh greko-rimskikh i vizantiiskikh pisateley po VIII v.n.e." *Vestnik Drevney istorii*, no. 14 (1941).
- Monas, Sidney. *The Third Section: Police and Society in Russia under Nicholas I* (Cambridge: Harvard University Press, 1961).
- Moon, David. *Russian Peasants and Tsarist Legislation on the Eve of the Reform: Interaction between Peasants and Officialdom, 1825-1855* (Houndsmill, Basingstoke, Hampshire: The Macmillian Press Ltd., 1992).
- Morgan, David. *The Mongols* (London: Blackwell Publishing, 1990).
- Mukhanov, Pavel A. Editör. *Zapiski getmana Jolkevskogo o Moskovskoy voine*, 2. Baskı (St. Peterburg, 1871).
- Narodnaya Volya; Sotsyal'no-revolyutsionnoe obozrenie*, cilt. 2 no. 3 (Ocak 1, 1880).
- Nasonov, A. N. Editör. *Pskovskie Letopisi* (Moskva: AN SSSR, 1941).
- Neilson, Keith. *Britain and the Last Tsar: British Policy and Russia 1894-1917* (Oxford: Clarendon Press, 1995).
- Nemirovič-Dančenko, Vasili Ivanovič. *God Voiny (Dnevnik Russkago korrespondenta) 1877- 1878*, Tom III (S. Pet: Izdanie P. P. Soykina, 1878).
- Nevskii, Vladimir I. 1905: *Sovyetskaya Pečat' i literatura o sovyetakh*, 1905: *Materialy i dokumenty*, 3 cilt (Moskva: Gosizdat, 1925).
- Novgorodskie letopisi (novgorodskaya vtoraya i Novgorodskaya tret'ya letopisi* (St. Peterburg, 1879).
- Novgorodskaya pervaya letopis'* (Moskva: AN SSSR, 1950).
- Obolensky, Dmitri. "Russia's Byzantine Heritage," *Oxford Slavonic Papers*, No. 1 (1950), 37-63.
- Obščestvo Istarii i Drevnostey Rossiskikh. *Čteniya v Imperatorskom Obščestve Istarii i Drevnostey Rossiskikh pri Moskovskom Universitete*.
- *Vremennikh Imperatorskogo Moskovskogo Obščestva Istarii i Drevnostey Rossiiskikh*, 25 cilt (Moskva, 1849-57).
- On Spiritual Unity, A Slavophile Reader*, Aleksei Khomiakov, Ivan Kireevsky with Essays by Yuri Samarin, Nikolai Berdiaev and Pavel Florensky. Çeviren ve tasbih eden Boris Jakim ve Robert Bird (Hudson, NY: Lindisfarne Books, 1998).
- Ostrowskii, Donald. "The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions," *Slavic Review*, Vol. 49, No. 4 (Winter 1990), 525-542.
- Osvoboğenje*, No. 1 (Haziran 1902); No. 27 (Kasım 1904).
- Otčet po Gosudarstvennomu Sovyetu za 1886 god* (St. Peterburg: Gosudarstvennaya tipografiya, 1888).

- Paléologue, Georges Maurice. *An Ambassador's Memoirs*, Trans. F. A. Holt, 4th ed. 3 vols. (New York: George H. Doran, 1924-25).
- Pamyatniki Russkogo Prava*. 8 cilt (Moskva: Gosizdat, 1952-61).
- Pares, Bernard. *The Fall of the Russian Monarchy: A Study of the Evidence* (New York: Vintage Books, 1961).
- Pawlowski, Bronislaw. *Comp. Krolestwo Kongresow i Powstanie Listopadowe, Teksty zrodlowe do nauki historii w szkole sredniej*, part 49 (Krakow: Nakladem Krakowskiej Spolki Wydawniczej, 1923).
- Peretts, V. P. Adriyanova. Editor. *Vremennik Ivana Timofeyeva* (Moskva: AN SSSR, 1951).
- Pipes, Richard. *Russia Under the Old Regime* (New York: Collier Books: Macmillan Publishing Company, 1974).
- *Karamzin's Memoir on Ancient and Modern Russia: A Translation and Analysis* (Cambridge University Press, 1959).
- Pis'ma i Bumagi Imperatora Petra Velikogo* (PBIPV), 11 cilt. 1.-7. Cilt (St. Peterburg: Gosudartsvennaya Tipografiya, 1887-1918); 8.-11.cilt (Moskva: AN SSSR, 1948-64).
- Platt, Kevin M. F. ve David Brandenberger, "Terribly Romantic, Terribly Progressive, or Terribly Tragic: Rehabilitating Ivan IV under I. V. Stalin," *Russian Review*, Vol. 58, No. 4 (Oct., 1999), 635-654.
- Plekhanov, G. V. *Nashi Raznoglasiya* (St. Peterburg: Novyi Mir, 1906).
- *Sochineniya*, 24 cilt (Moskva: Gosizdat, 1923- 27).
- Pobedonostsev, Konstantin Petrovič. *Pis'ma Pobedonostseva k Aleksandru III*, 2 cilt (Moskva: Novaya Moskva, 1925-26).
- *Moskovskii Sbornik* (Moskva: Sinodal'naya Tip., 1896).
- Pogodin, Mikhail Petrovič. *Istoriko-politicheskiya Pisma i Zapiski v Prodoljenii Krymsky Voyny, 1853- 56* (Moskva: Tip. V. M. Frish, 1971).
- Pokrovskii, Mikhail N. Editor. *Vosstanie Dekabristov*, 11 cilt (Moskva: Gosizdat, 1925-54).
- Polner, Tikhon J. *Russian Local Government during the War and the Union of Zemsvos*, Russian Serties, "Economic and Social History of World War," Vol. 9 (New Haven: Yale University Press, 1930).
- Polnoe Sobranie Russkikh Letopisei* (St. Peterburg, 1841-1968).
- Polnyi sbornik platform vsek Russkik politicheskik partii*, 4. Baska (St. Peterburg, 1907).
- Polveka Dlya Knigi, 1866-1916. Literaturno-khudozhestvennyi sbornik, posvyashchennyy pyatidesyatiletiiyu izdatels'koy deyatelnosti I. D. Sytina* (Moskva: I. D. Sytin, 1916).
- Pososhkov, Ivan T. *Kniga o skudosti i bogatstve* (Moskva: AN SSSR, 1937).
- Pravo*, 41 (25 Ekim 1905); No. 43 (Kasim 8- 1905); No. 28 (16 Temmuz 1906); No. 42 (21 Ekim 1907); No. 51 (23 Aralık 1907).
- Priselkov, Mikhail D. *Khanskie Yarlyki Russkim Mitropolitam* (St. Peterburg: Nauchnoe Delo, 1916).
- Pritsak, Omeljan. "The Origin of 'Rus'," *Russian Review*, volume 36, No. 3 (July, 1977), 249-273.

- Procopius, *History of the Wars*, translated by H. B. Dewing, Loeb Classical Library, vol. 4, Book. 7 (Cambridge: Harvard University Press, 1924).
- Programa i organizatsionnii ustav Parti Sotsyalistov-Revolutsionerov* (Paris: Izd. TsK PS-R, 1906).
- Protokoly ob"edinetel'nogo s"ezda Rossiiskoy Sotsial'-demokraticheskoy Raboçey Partii, sostoyavšegosya v Stokgol'me v 1906 g.* (Moskva: TsK RSDRP, 1907).
- Protokoly zasedanii soveščaniya...po peresmotru osnovnykh gosudarstvennykh zakonov* (St. Petersburg: Gosudarstvennaya Tip., 1906).
- Purchas, Samuel. Editor. *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes*, vol. 11 (Glasgow: J. MacLehose and Sons, 1906).
- Puryear, Vernon John. *England, Russia, and the Straits Question, 1844-1856* (Hamden, Connecticut: Archon Books, 1965).
- Raeff, Marc. Editor. *Catherine the Great: A Profile* (Macmillan, London, 1972).
- Radiščev, A. N. *A Journey from Saint Petersburg to Moscow* (*Puteshestvie iz Peterburga v Moskvu*), çeviren Leo Wiener, editör Roderick Page Thaler (Cambridge: Harvard University Press, 1958).
- Ragsdale, Hugh. "Evaluating the traditions of Russian Aggression: Catherine II and the Greek Project," *The Slavonic and East European Review*, Vol. 66, No. 1 (Jan., 1988), 91-117.
- Reddaway, W. F. Editor. *Documents of Catherine the Great: The Correspondence with Voltaire and the Instructions of 1767* (Cambridge: University Press, 1931).
- Reitblat, A. I. *Ot Bovy k Bal'montu: Očerki po istorii Çteniya v Rossii vo vtoroy polovine XIX veka* (Izd-vo MPI: Moskva, 1991).
- Riasanovsky, Nicholas V. *Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825-1855* (Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1969).
- Rieber, Alfred J. *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982).
- Rittikh, A. A. Editor. *Krest'yanskoe zemlepol'zovanie* (St. Petersburg: V. F. Kirsbaum, 1903).
- Rockhill, W. W. Edit eden ve çeviren. *Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253-1255, as narrated by himself* (London: Hakluyt, 1900).
- Rodzyanko, Mikhail V. "Gosudarstvennaya Duma i Fevral'skaya 1917 g. revolyutsiya," *Arkhiv russkoy revolyutsii*. No. 6, 59.
- "Fevral'skaya revolyutsiya 1917 goda," *Krasny Arkhiv*, No. 21 (1927).
- Rogger, Hans. *National Consciousness in Eighteenth-Century Russia* (Cambridge: Harvard University Press, 1969).
- Rowland, Daniel. "Moscow-the Third Rome or the New Israel?" *The Russian Review*, Vol. 55, No. 4 (Oct., 1996), 591-614.
- "Biblical Military Imagery in the Political Culture of Early Modern Russia: The Blessed Host," *Medieval Russian Culture*, vol. 2, Michael Flier and Rowland, eds. (Berkeley, 1994), 184-190.
- "Did Muscovite Literary Ideology Place Limits on the Power of the Tsar (1540s-1660s)?" *Russian Review*, Vol. 49, No. 2 (Apr., 1990), 125-155.
- Rozen, Andrey Yevgeneviç. *Zapiski Dekabrista* (Leiptsig: Dunker i Gumboldt, 1870).

- Ruud, Charles A. *Fighting Words: Imperial Censorship and the Russian Press, 1804-1906* (Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1982).
- Saab, Ann Potinger. *The Origins of the Crimean Alliance* (University of Virginia: Charlottesville, 1977).
- Saray, Mehmet. *Kırgız Türkleri Tarihi* (İstanbul: Nesil, 1993).
- *Kazak Türkleri Tarihi: "Kazakların Uyanışı"* (İstanbul: Nesil, 1993).
- *Özbek Türkleri Tarihi* (İstanbul: Nesil, 1993).
- Saunders, J. J. *The History of Mongol Conquests* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1971).
- Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obščestva* (SIRIO), 148 cilt (St. Petersburg: Imperatorskoe Russkoe Istoricheskoe Obščestvo, 1867-1916).
- Scherbatov, M. M. *On the Corruption of Morals in Russia*. Edited and translated by A. Lentin (Cambridge: University Press, 1969).
- Semenov, Nikolay P. *Osvobożdenie Krest'yanov tsarstvovanie Imperatora Aleksandra II: Khronika deyatelnosti komissii po krest'yanskomu delu*. 3 cilt (St. Petersburg, 1889-92).
- Sergeyevskii, Nikolay D. Editör. *Konstitutsionnaya khartiya 1815 g. I nekotorye drugie akty byvshego Tsarstva Pol'skogo (1814-1881)*. Biblioteka Okrain Rossii, 5. Cilt (St. Petersburg, 1890).
- Soçineniya*, 24 cilt (Moskva: Gosizdat, 1923-27).
- Soçineniya T. N. Granovskogo*, 3. baskı, 2 cilt (Moskva, 1892).
- Şavel'skii, G. *Vospominaniya poslednego protopresvitera russkoy armii i flota*, 2 cilt (New York: Çekov, 1954).
- Shaw, Stanford J. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume I: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1976).
- Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Cilt II: Reform, Revolution, and Republic, 1808-1975* (Cambridge, London: Cambridge University Press, 1977).
- Slavonic Eastern European Review* (London: The School of Slavonic and East European Studies in the University of London, 1932- 1939), January (1934).
- Smirnov, Ivan I. *Vosstanie Bolotnikova 1606-1607* (Moskva: AN SSSR, 1951).
- Soçineniya T. N. Granovskogo*, 3. baskı, 2 cilt (Moskva, 1892).
- Solov'yev, Ya. A. "Zapiski Senatora Ya. Solov'eyva," *Russkaya Starina*, 27 (Şubat, 1880), (Şubat 1881), (Nisan 1881).
- Solov'yev, Sergey M. "Istoriya padeniya Pol'si," *Sobranie soçinenii S.M. Solov'yeva* (St. Petersburg: Obščestvennaya Pol'za, 1900).
- Solovyov, V. S. *The Justification of the Good (Opravdanie Dobra: Nравstvennaya filozofiya Vladimira Solov'yeva)*, çeviren Nathalie A. Duddington (London: Constable, 1918).
- Sovremennoe polozhenie i zadaçi partii. Platforma, vurabotannaya gruppy Bol'shevikov* (Paris: Izd: Gruppy "Vpered," 1910).
- Staden, Heinrich von. *The Land and Government of Muscovy, a 16th-century Account*, çeviren ve edit eden Thomas Esper (Stanford: Stanford University Press, 1967).

- Stavrou, Theofanis George. Editör. *Art and Culture in Nineteenth Century Russia* (Bloomington: Indiana University Press, 1983).
- Stroeve, Pavel M. Editör. *Obstoyatel'noe opisanie staropechatnykh knig slavyanskikh i rossiskikh, khranyaščikhsya v biblioteke grafa F. A. Tolstova* (Moskva: 1829).
- Sumner, Benedict Humphrey. *Russia and the Balkans, 1870-1880* (Hamden, London: Archon Books, 1962).
- Şavel'skii, G. *Vospominaniya poslednego protopresvitera russkoy armii i flota*, 2 cilt (New York: Çekov, 1954).
- Şilovskii, Petr P. *Akty otnoşyaşçiesya k političeskomu položeniyu Finliyardii* (St. Peterburg: Stasiyuleviç- 1903).
- Şul'gin, V. V. *Dni* (Belgrade: Novoe Vremya, 1925).
- Tanilli, Server. *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası, Cilt VI, 20 Yüzyıl: Yeni Bir Dünyaın Arayışında* (İstanbul: Adam Yayınları, 1999).
- Tatişçev, S. S. *Imperator Aleksandr II*, 2 cilt (St. Peterburg: A. S. Suvorin, 1911).
- Thaden, Edward C. *Conservative Nationalism in Nineteenth-Century Russia* (Seattle: University of Washington Press, 1964).
- The Diary of A Writer: F. M. Dostoyevsky*, çeviren Boris Brasol (New York: Charles Scribner's Sons, 1949).
- The Essential of Lenin in Two Volumes* (London: Lawrence and Wishart, 1947)
- The Hermitage* (Leningrad: Aurora Art Publishers, 1987).
- The Life of Archpriest Avvakum by Himself*. Çeviren Jane Harrison ve Hope Mirrlees (London: L & V. Woolf, Hogarth Press, 1924).
- The Memoirs of Catherine the Great*, çeviren Moura Budberg (New York: Macmillan, 1955).
- The Memoirs of Count Witte*, Rusçadan çeviren Abraham Yarmolinsky (Garden City, N.Y and Toronto: Doubleday, Page & Company, 1921).
- Tian-Shanskaia, Olga Semonova. *Village life in late Tsarist Russia*, edit eden ve çeviren David L. Ransel ve Michael Levine (Bloomington: Indiana University Press, 1993).
- Todd III, William Mills. Editör. *Literature and Society in Imperial Russia* (Stanford, California: Stanford University Press, 1978).
- Tooke, William. *View of the Russian Empire during the Reign of Catherine the Second and to the Close of the Eighteenth Century*, 2d. Ed. 3 vols. (London: T. N. Longman, 1800).
- Tolstoy, Leo. *Sebastopol*. Translated by Frank D. Millet, introduced by W. D. Howells (New York: Harper & Brothers, 1887).
- Tolstoy, Yurii. Editör. *Pervye sorok let snoşenii mejdu Rossiey i Angliey 1553-1593* (St. Peterburg, 1875).
- Torjestvo Rossii i pravoslaviya ili gibel' Turetskikh sil' I musul'manstva* (Moskva: A. And I. Abramov, 1878).
- Tsentrarkhiv. Editör. *Burjuaziya nakanune fevral'skoy revolyutsii* (Moskva: Gosizdat, 1927).
- *Pugaçevşçina*, 2 cilt. (Moskva: Gosizdat, 1926- 29).
- Urusov, S. D. *Memoris of a Russian Governor, Prince S. D. Urusov*, çeviren Herman Rosenthal (New York: Harper and Brothers, 1908).

- Ustryalov, Nikolay G. *Istoriya tsarstvovaniya Petra Velikogo*. 5 cilt (St. Petersburg, 1858-63).
- Valk, Sigizmund N. Editör. *Gramoty velikogo Novgoroda i Pskova* (Moskva: AN SSSR, 1949).
- Valkenier, Elizabeth Kridl. *Ilya Repin and the World of Russian Art* (New York: Columbia University Press, 1990).
- Vasiliev, A. A. *The Russian attack on Constantinople in 860* (Cambridge: Harvard University Press, 1946).
- Vasnetsov, V. V., *Iz Sobranyia Gosudarstvennoy Tret'yakovskoy Galerey* (Moskva: Izobrazitel'noe Iskusstvo, 1984).
- Vaşkeviç, Vladislav V. *Sbornik uzakonenii, kasayıuşıksıya Yevreyev*, 2. Baskı (St. Petersburg: Tip. Ministerstva Vnutr. Del', 1872).
- Vernadsky, George ve Michael Karpovich, *A History of Russia*, 5 cilt (Yale University Press; H. Milford, Oxford University Press, 1943-1969).
- *A History of Russia*, 3 cilt (Yale University Press; H. Milford, Oxford University Press, 1943).
- *Medieval Russian Laws* (New York: Columbia University Press, 1947).
- *The origins of Russia* (Oxford: Clarendon Press, 1959).
- Vneşniyaya politika Rossii XIX i načala XX v. *Dokumenty Rossiskogo Ministerstva inostrannykh del*, (1801- 15), 7 cilt (Moskva: Gospolitizdat, 1960).
- Volodarskii, Vsevolod Matveyeviç. *Po Zalam Tret'yakovskoy Galerey* (Moskva: Izobrazitel'noe Iskusstva, 1975).
- Vonlyarlyarski, Vladimir Mikhailoviç. *Vospominaniya ordinartsa o voinie 1877–1878 g.* (S.Peterburg: Kommerçeskaya skoropeçatnya preemn. Evgeniya Tile, 1891).
- Vucinich, Wayne S. Editör, *The Peasant in Nineteenth-Century Russia* (Stanford: Stanford University Press, 1968).
- Walicki, Andrzej. *A History of Russian Thought from the Enligtenment to Marxism*, Polonyacadan çeviren Hilda Andrews-Rusiecka (Oxford: Clarendon Press, 1980).
- Walkener, Elizabeth. *Russian Realist Art* (New York: Columbia University Press, 1989).
- Wallace, Donald M. *Russia* (London: Cassell, 1912).
- Ware, Timothy. *The Ortodox Church* (London: Penguin Books, 1964).
- Weber, Friedrich Christian. *The Present State of Russia*, 2 vols. (London, 1722-23).
- Wilhelm II, *The Kaiser's Letters to the Tsar*, editör N. F. Grant (London: Hodder and Stoughton, 1920).
- Wilson, Sandra and David Wells, "Introduction," *The Russo-Japanese War in Cultural Perspective, 1904-05* (New York: St. Martin's Press, Inc., 1999).
- Wirtschafter, Elise Kimerling. *Social Identity in Imperial Russia* (Dekalb: Northern Illinois University Press, 1997).
- Wisner, Merry E., Julius R. Ruff ve William B. Wheeler, *Discovering the Western Past: A Look at the Evidence*, Volume II: Since 1500 (Boston, New York: Houghton Mifflin Company, 1997).

- Witte, S. Yu. *Vospominaniya: Tsastvovanie Nikolaya II*, 2 cilt (Berlin: Slovo, 1922).
- Wood, Alan. *The Origins of the Russian Revolution 1861-1917* (London and New York: Routledge, 1993).
- Worobec, Christine D. *Peasant Russia: Family and Community in the post-Emancipation Period* (New Jersey: Princeton University Press, 1991).
- Wortman, Richard S. *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy, Cilt II: From Alexander II to the Abdication of Nicholas II* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000).
- Yakovlev, A. I. Editör. *Akty khozyaistvo boyarina B. I. Morozova*, 2 bölüm. (Moskva: AN SSSR, 1940-45).
- *Pamyatniki istorii Smutnogo vremeni, Pamyatniki russkoy istorii*, 4 cilt (Moskva: N. N. Klockov, 1909).
- Zablotskii, Andrey P. *Desyatovskii, Graf P. D. Kiselev i ego Vremya*, 4 cilt (St. Peterburg, 1882).
- Zemliya i volya! Sotsial'no-revolutsionnaya jurnalistika semidesyatykh godov* (Paris [?], 1906).
- Zenkovsky, Serge A. *Medieval Russia's Epics, Chronicles and Tales* (New York: Penguin Books, 1974).
- Zisserman, Arnold L. *Fel'dmarşal Knyaz A. I. Baryatinskii, 1815- 1877*, 3 cilt (Moskva: 1888- 91).

Kezban Acar, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya'da*, "Rusya'yı anlamazsınız, sadece ona inanırsınız" sözlerinin ardındaki cazibeyi de unutmadan zengin bir tarihsel araştırma sunuyor. Rusya'nın geçirdiği tarihî, siyasi, iktisadi ve toplumsal dönüşümlere kapsamlı bir bakış sunan Acar, konuyu başlangıcından merkezîyetçilik ve modernleşmeye, reform döneminden Çarlık rejiminin sonuna kadar tüm yönleriyle ele alıyor. Rus kültürünün coşkunu, yabancı, cesur, mistik, hüznü yönleriyle nasıl kesiştiğini de gözler önüne sererek...

"Rus halkının 9. yüzyılda dışarıdan, kendilerini yönetmesi için çağırdığı bir Vareg prensinin etrafında toplanmaya başlamasıyla temelleri atılan Rusya, zaman içerisinde diğer knezliklerin gönüllü katılımı veya ilbakiyla Moskova knezliği çatısı altında toplanmaya başladı ve 16. yüzyılda Rus topraklarındaki Moğol yönetiminin zayıflaması ve sona ermesiyle bir devlet haline geldi. 18. yüzyılda Petro ile birlikte sadece ekonomik ve toplumsal anlamda değil, kültürel anlamda da 'zorunlu' bir değişime uğrayan Rusya; Baltık, Karadeniz ve Kafkasya'da yürüttüğü politikaları, özellikle Osmanlı Devleti ve İran'a karşı başarıları sonucu bir imparatorluk haline geldi."

KEZBAN ACAR

